

Prof. Dr. Cihan Bulut
Elçin Süleymanov

DÖVLƏT MALİYYƏSİ

QAFQAZ UNIVERSİTETİ NƏŞRİ
BAKİ - 2013

Qafqaz Universiteti Nəşri

Prof. Dr. Cihan Bulut, Elçin Süleymanov

DÖVLƏT MALİYYƏSİ

RƏYÇİLƏR:

Prof. Vilayət VƏLİYEV

*AR, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, İqtisadi
İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutunun
direktoru, iqtisad elmlər doktoru*

Prof. Rəsul BALAYEV

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
professoru, iqtisad elmlər doktoru*

Prof. Yusuf TUNA

*Türkiyə Respublikası,
İstanbul Ticarət Universiteti*

Dr. Həzi EYNALOV

*Qafqaz Universiteti, iqtisadiyyat və
idarəetmə fakültəsinin dekani*

ELMİ REDAKTOR:

Dr. Mayis ƏZİZOV

*Qafqaz Universiteti, İqtisadiyyat və
İdarəetmə Fakültəsinin dekan müavini*

DİZAYN:

Sahib KAZIMOV

ISBN: 978-9952-34-585-8

*Qafqaz Universiteti Nəşriyyat Komissiyasının Ç-QU-15010-000/014 sayılı
30.04.2009 tarixli təklifi və Elmi Şurasının 13.05.2009 tarix, 2009/80.02 sayılı
qərarıyla Universitet nəşri olaraq çap olunmasına qərar verilmişdir.*

*Bu kitabın Azərbaycanda nəşr hüquqları Qafqaz Universitetinə aiddir.
Müəllifin icazəsi olmadan qismən və ya tamamən yenidən nəşr oluna bilməz.*

Yenilənmiş II nəşr.

© Qafqaz Universiteti, Bakı, 2013

Qafqaz Universiteti

*AZ0101, Xırdalan şəhəri, Həsən Əliyev küç., 120, Abşeron, Bakı, Azərbaycan
Tel: (+994 12) 448 28 62/66, Faks: (+994 12) 448 28 61/67
e-mail: info@qu.edu.az; www.qu.edu.az*

İÇİNDƏKİLƏR

ÖN SÖZ	1
---------------------	----------

BİRİNCİ FƏSİL

MALİYYƏ QAVRAMI, TARİXİ VƏ ƏHATƏ DAİRƏSİ	3
1.1. MALİYYƏ QAVRAMI	3
1.2. MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI	3
1.3. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN ƏHATƏ DAİRƏSİ	5
1.4. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN TARİXİ	6
1.4.1. <i>MERKANTİLİZM</i>	7
1.4.2. <i>KAMERALİZM</i>	9
1.4.3. <i>FİZİOKRATLAR</i>	9
1.4.4. <i>KLASSİK LİBERAL NƏZƏRİYYƏÇİLƏR</i>	10
1.4.5. <i>KEYNES NƏZƏRİYYƏSİ</i>	12
1.5. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN VƏZİFƏLƏRİ	13
1.5.1. <i>BAZARIN MÜVƏFFƏQİYYƏTSİZLİYİ</i>	14
1.5.2. <i>QAYNAQ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏZİFƏSİ</i>	15
1.5.3. <i>ORTAQ ƏMTƏƏ QAYNAQLARI</i>	15
1.5.4. <i>GƏLİRİN YENİDƏN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏZİFƏSİ</i>	17
1.5.5. <i>İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR VƏZİFƏSİ</i>	18
1.6. İCTİMAİ MALLAR	18
1.7. QİSMƏN İCTİMAİ MALLAR	20
1.8. ƏTRAF TƏSİRLƏR	21
1.9. RİSK VƏ XAOS	22

İKİNCİ FƏSİL

DÖVLƏT SEKTORU VƏ İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	24
2.1. DÖVLƏT SEKTORU QAVRAMI	24
2.2. İQTİSADİYYATDA DÖVLƏT SEKTORUNUN YERİ İLƏ ƏLAQƏLİ GÖRÜŞLƏR	25
2.2.1. <i>KLASSİK İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ</i>	25
2.2.2. <i>KEYNES VƏ KEYNESÇİ İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ</i>	27
2.2.3. <i>MONETARİST İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ</i>	28
2.2.4. <i>RASİONAL PROQNOZÇULAR NƏZƏRİYYƏSİ TƏRƏFDARLARININ FİKİRLƏRİ</i>	29
2.2.5. <i>TƏKLİFYÖNÜMLÜ İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ</i>	30

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

MALİYYƏ SİSTEMİ ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN MALİYYƏ SİSTEMİ	32
3.1. MALİYYƏ SİSTEMİ ANLAYIŞI	32
3.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ	33
3.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MALİYYƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI	38
3.4. BÜDCƏ SİSTEMİ	42
3.5. KEÇİD DÖVRÜNDƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ	42

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

DÖVLƏT FƏALİYƏTLƏRİNİN İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	49
4.1. DÖVLƏT SEKTÖRÜNÜN İQTİSADİYYATDAKI PAYI VƏ FƏALİYƏTLƏRİNİN OPTİMAL SƏVİYYƏSİ	49
4.2. DÖVLƏT FƏALİYƏTLƏRİNİN İQTİSADI STRUKTURA TƏSİRİ	51
4.3. DÖVLƏT XƏRCLƏRİ VƏ İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	51
4.3.1. <i>REAL XƏRCLƏRİN TƏSİRLƏRİ</i>	53
4.3.2. <i>TRANSFER XƏRCLƏRİNİN TƏSİRLƏRİ</i>	55
4.4. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ İQTİSADI TƏSİRLƏRİ	56
4.4.1. <i>VERGİ VƏ OXŞAR GƏLİRLƏRİN TƏSİRLƏRİ</i>	57
4.4.2. <i>VERGİDƏN BAŞQA DİGƏR GƏLİRLƏRİN TƏSİRLƏRİ</i>	58
4.5. ÖDƏMƏLƏR BALANSI ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏR	60
4.6. GƏLİR BÖLGÜSÜ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ	63
4.7. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRLƏRİ	63
4.7.1. <i>DÖVLƏT SEKTÖRÜNDA OLAN BALANSSIZLIQLAR VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ</i>	63
4.7.2. <i>BÜDCƏ KƏSİRLƏRİ</i>	65
4.7.3. <i>BÜDCƏ PROFSİTİ</i>	66
4.8. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ	68
4.8.1. <i>VERGİLƏRİN ARTIRILMASI</i>	68
4.8.2. <i>EMİSSİYA</i>	71
4.8.3. <i>BORCLANMA</i>	73
4.8.4. <i>DİGƏR GƏLİR MƏNBƏLƏRİ</i>	76
4.9. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNDƏ NƏZARƏTİN TƏMİN EDİLMƏSİ	77

4.10. DÖVLƏTDƏKİ BOŞLUQLARIN İQTİSADİ SABİTLİK ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ	80
4.10.1. <i>İQTİSADİ BÖYÜMƏYƏ TƏSİRLƏRİ</i>	82
4.10.2. <i>QIYMƏT SABİTLİYİNƏ TƏSİRLƏRİ</i>	85
4.10.3. <i>TAM MƏŞĞULLUĞA TƏSİRLƏRİ</i>	88
4.10.4. <i>ÖDƏMƏLƏR BALANSI ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ</i>	91
4.10.5. <i>GƏLİR BÖLGÜSÜ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ</i>	93

BEŞİNCİ FƏSİL

DÖVLƏT XƏRCLƏRİ VƏ ONLARIN TƏSNİFATI	97
5.1. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏRİFİ VƏ ƏHATƏ DAİRƏSİ	97
5.2. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFATI	99
5.2.1. <i>DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN İQTİSADİ TƏSNİFLƏNDİRMƏSİ</i>	101
5.2.2. <i>DÖVLƏTİN BÖYÜKLÜYÜNÜN ÖLÇÜLMƏSİ</i>	104
5.3. BÜDCƏ RESURSLARININ PAYLANMASI MODELİ	105
5.4. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN REAL ARTIM SƏBƏBLƏRİ	106
5.4.1. <i>İQTİSADİ VƏ İCTİMAİ SƏBƏBLƏR</i>	106
5.4.2. <i>MÜHARİBƏ VƏ MİLLİ MÜDAFİƏ XƏRCLƏRİNDƏKİ ARTIM</i>	107
5.4.3. <i>ƏHALİ ARTIMI</i>	107
5.4.4. <i>TEXNOLOGİYA SAHƏSİNDƏKİ İNKİŞAF</i>	108
5.5. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN GÖRÜNÜŞCƏ ARTIM SƏBƏBLƏRİ	108
5.5.1. <i>İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİN PUL İLƏ GÖRDÜRÜLMƏSİ</i>	108
5.5.2. <i>PUL DƏYƏRİNİN DÜŞMƏSİ</i>	109
5.5.3. <i>BÜDCƏ TEXNİKASINDA MEYDANA GƏLƏN DƏYİŞMƏLƏR</i>	109

ALTINCI FƏSİL

DÖVLƏT BÜDCƏSİ ANLAYIŞI	110
6.1. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN TƏRİFİ	110
6.2. BÜDCƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	111
6.3. BÜDCƏNİN FUNKSİYALARI	111
6.3.1. <i>KLASSİK FUNKSİYALAR</i>	111
6.3.2. <i>MÜASİR FUNKSİYALAR</i>	113
6.4. BÜDCƏNİN PRİNSİPLƏRİ	115
6.5. BÜDCƏ NÖVLƏRİ	117
6.6. ÜMUMİ BÜDCƏ XARİCİNDƏ HAZIRLANAN BÜDCƏLƏR	119
6.7. BÜDCƏ SİYASƏTİ	120

6.8. BÜDCƏ VƏ ONUN FORMALAŞMASI	122
6.8.1. <i>BÜDCƏ XƏRCLƏRİ</i>	122
6.8.2. <i>BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ</i>	123
6.8.3. <i>BÜDCƏDƏ BALANS</i>	125
6.8.4. <i>BÜDCƏ KƏSİRİ</i>	126
6.9. BÜDCƏ TARAZLIĞI VƏ İQTİSADI TARAZLIQ	129
6.10. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ İQTİSADI MƏZMUNU	131
6.11. BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ	133

YEDDİNCİ FƏSİL

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÜDCƏSİ VƏ ONUN HAZIRLANMA PROSESİ	135
7.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİNİN QURULUŞU VƏ PRİNSİPLƏRİ	135
7.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN HAZIRLANMA PROSESİ	137
7.3. BÜDCƏ LAYİHƏSİNƏ BAXILMASI VƏ ƏSDİQ EDİLMƏSİ	143
7.4. DÖVLƏT BÜDCƏSİ LAYİHƏSİNİN TƏRTİBİ PROSESİ VƏ BÜDCƏ TƏQVİMİ	148
7.5. BÜDCƏ TƏSNİFATI	157
7.5.1. <i>BÜDCƏ TƏSNİFATININ MƏZMUNU</i>	159
7.6. BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN TƏRTİBİ	161
7.6.1 <i>BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ</i>	161
7.7. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFATI	164
7.8. MƏQSƏDLİ BÜDCƏ FONDLARI	166
7.9. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİ	168
7.10. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2013-CÜ İL DÖVLƏT BÜDCƏSİ	170
7.11. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ	177
7.12. BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ	184
7.13. ÖZƏLLƏŞDİRMƏ 1993-2010	187

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	192
8.1. VERGİ ANLAYIŞI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI	192
8.1.1. <i>VERGİLƏRİN YARANMA TARİXİ</i>	192

8.2. VERGİ ANLAYIŞI VƏ VERGİLƏRİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ	195
8.3. VERGİNİN ƏSAS FUNKSIYALARI	200
8.4. DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİ, ONUN FORMALARI VƏ TİPLƏRİ	202
8.5. VERGİ MEXANİZMİ	204
8.6. FİSKAL SİYASƏT	206
8.7. VERGİLƏRİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ	208
8.8. VERGİLƏR DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN ALƏTİDİR	210
8.9. VERGİLƏRİN TƏSNİFATI	215
8.9.1. <i>GƏLİR VERGİLƏRİ VƏ SƏRVƏT VERGİLƏRİ</i>	216
8.9.2. <i>BİRBAŞA VERGİLƏR VƏ DOLAYI VERGİLƏR</i>	216
8.9.3. <i>SPEŞİFİK VƏ UYĞUN QIYMƏT VERGİLƏRİ</i>	217
8.9.4. <i>ŞƏXSİ VƏ QEYRİ-ŞƏXSİ VERGİLƏR</i>	217
8.9.5. <i>VERGİLƏR VƏ DİGƏR DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ</i>	218
8.9.6. <i>VERGİTUTMA PRİNSİPLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ</i>	220
8.10. ADAM SMİTİN VERGİTUTMA PRİNSİPLƏRİ	221
8.11. VERGİ NƏZARƏTİ VƏ VERGİDƏN YAYINMA HALLARINA QARŞI DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ	233
8.12. İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN VERGİ SİSTEMİNİN ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ	237
8.12.1. <i>ABŞ'İN VERGİ SİSTEMİ</i>	239
8.12.2. <i>YAPONİYA VERGİ SİSTEMİ</i>	240
8.12.3. <i>AVROPA BİRLİYİNDƏ VERGİ SİSTEMİ</i>	241

DOQQUZUNCU FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİ	245
9.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ SİSTEMİ	245
9.2. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MƏNFƏƏT VERGİSİ	249
9.3. ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİ	253
9.4. AKSİZ VERGİSİ	256
9.5. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN ƏMLAK VERGİSİ	260
9.6. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN TORPAQ VERGİSİ	261
9.7. YOL VERGİSİ	263
9.8. MƏDƏN VERGİSİ	264
9.9. SADƏLƏŞDİRİLMİŞ VERGİ	266

ONUNCU FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ BÖRCLƏRİ	275
10.1. DÖVLƏT BÖRCÜ ANLAYIŞI	275
10.2. DÖVLƏT BÖRCLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ	275
10.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÖRCÜ FORMALARI	278
10.4. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÖRCÜNÜN PLANLAŞDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	279
10.5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÖRCLƏRİ	280

ON BİRİNCİ FƏSİL

MALİYYƏ VƏ PUL KREDİT SİYASƏTİ	283
11.1. PUL-KREDİT SİYASƏTİ, MAHİYYƏTİ VƏ DÖVLƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİNDƏ ONUN ROLU	283
<i>11.1.1. PUL İSTEHSAL OLUNAN ƏMTƏLƏRİN DƏYƏRİNİN VƏ XİDMƏTLƏRİNİN İFADƏ OLUNMASI FORMASIDIR</i>	285
<i>11.1.2. KREDİT VƏ KREDİT SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	291
<i>11.1.3. BANK SİSTEMİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ</i>	292
11.2. PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	293
11.3. MALİYYƏ VƏ VERGİ SİSTEMLƏRİ, ONLARIN STRUKTURU VƏ DÖVLƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİNDƏKİ ROLU	294
11.4. MAKROİQTİSADİ SİYASƏTƏ KEYNESÇİ VƏ MONETARİST BAXIŞLAR	296
11.5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PUL-KREDİT VƏ MALİYYƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ	300
11.6. MÜASİR İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	302
<i>11.6.1. AÇIQ BAZARDA ƏMƏLİYYATLARIN APARILMASI</i>	306
<i>11.6.2. FAİZ DƏRƏCƏLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ</i>	307
<i>11.6.3. MƏCBURİ EHTİYAT NÖRMLƏRİ</i>	308
<i>11.6.4. MƏCBURİ EHTİYATLARIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ</i>	308
<i>11.6.5. MİLLİ VALYUTANIN MƏZƏNNƏSİNİN TƏYİNİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ</i>	308
<i>11.6.6. BANK ƏMƏLİYYATLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI</i>	309
<i>11.6.7. MƏRKƏZLƏŞMİŞ KREDİTLƏRİN VERİLMƏSİ</i>	309
<i>11.6.8. KREDİT TƏŞKİLATLARININ YENİDƏN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ</i>	309
<i>11.6.9. DEPOZİT ƏMƏLİYYATLARI</i>	310

11.7. AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNAN MALİYYƏ SİYASƏTİ	310
11.8. AZƏRBAYCANDA İNFLYASIYA VƏ ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ	311
11.9. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2011-Cİ İL ÜÇÜN BÜDCƏ - VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ	311
ƏDƏBİYYAT	318

ÖN SÖZ

Dövlətin ictimai, iqtisadi, tarixi və mədəni həyatdakı fəaliyyətləri dövlət maliyyəsi sisteminin əhəmiyyətini və əhatə dairəsini artırmaqdadır. Klassik iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin “Buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər” deyimi, liberal iqtisadiyyat və inzibati dövlət anlayışı ilə dövlət fəaliyyətlərini ən alt səviyyədə nəzərdə tutmuşdur. Kapitalizmin meydana çıxması ilə birlikdə müdaxiləçi dövlət anlayışının ortaya çıxması, dövlət fəaliyyətlərinin əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Günümüzdəki iqtisadi strukturlara baxdığımızda dövlətin vəzifələrinin, diplomatik xidmətlərindən istehlak malları istehsalına qədər uzanan geniş bir sahəni əhatə etdiyi müşahidə edilməkdədir. Qısaca dövlət iqtisadi, ictimai və mədəni həyata çox təsir mexanizmi olduğu üçün bu sahələridə bilavasitə və ya dolaylı olaraq müdaxilə etməkdədir. Xüsusilə Amerikada başlayaraq bütün dünyanı cənginə alan global maliyyə böhranı iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyini bir daha ortaya çıxardı. İqtisadiyyatda dövlətin funksiyalarının artması və inkişaf etməsi dövlət maliyyəsinin əhatə dairəsinin genişlənməsini ortaya çıxarmaqdadır. İqtisadiyyatda dövlətin funksiyalarının artması dövlət maliyyəsinin əhatə dairəsinin genişlənməsi nəticələrini ortaya çıxarmaqdadır. Dövlət sektoru, istehsal fəaliyyətləri ilə məşğul olarkən ümumiyyətlə bölünə bilməyən və ya qismən bölünə bilən mal və xidmət istehsal etməkdədir. Bu istehsalla əlaqədar qərarlar özəl sektorda olduğu kimi yalnız qazanc əldə etmək məqsədi ilə deyil, ictimai və siyasi dövlət siyasətləri istiqamətində alınmaqdadır. Dövlət sektorunun ortaya çıxardığı dövlət əmtəəsi və xidmətinin səviyyə və həcmi ümumiyyətlə bu seçimlərin bir nəticəsi olmaqdadır. Ümumi iqtisadiyyat içərisində dövlət maliyyəsinin inkişafı, xüsusilə artan əsas iqtisadi, ictimai problemlər səbəbi ilə, dövlətin tədricən iqtisadiyyata daha çox müdaxilə etmə nəticəsini zəruri etməkdədir. Ona görə də bu sahənin mütəxəssisləri maliyyənin mahiyyəti və funksiyalarını yaxşı bilməli, dövlət və müəssisələrdə (təşkilatlarda) maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin xüsusiyyətlərindən məlumatlı olmalıdırlar. Çünki pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində əmələ gələn iqtisadimaliyyə münasibətləri sisteminin tədqiqi mürəkkəb prosesdir. Ona görə də dövlətin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqaməti dövlətin gəlir və xərclərinin idarə edilməsi üçün dövlət maliyyəsinin prinsip və metodlarının öyrənilməsi vacib və zəruridir. Bu kitabda dövlət maliyyəsinin əsasları, dövlət büdcəsi, vergi sistemi, dövlətin maliyyə siyasəti, dövlət borclarının menecmenti mövzuları əhatə edilmişdir.

Doç. Dr. Cihan Bulut
Baş müəllim Elçin Süleymanov

Qafqaz Universiteti
Baki, 2011

BİRİNCİ FƏSİL

MALİYYƏ QAVRAMI, TARİXİ VƏ ƏHATƏ DAİRƏSİ

1.1. MALİYYƏ QAVRAMI

Maliyyə bir elmi anlayış kimi adətən ictimai həyatda pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunan, gəlir və onun xərclənməsi mexanizmini əhatə edir. Müəssisələrdə təsərrüfat daxili təyinatla malik olan fondların yaradılması üçün mənfəətin bölüşdürülməsi, vergilərin dövlət büdcəsinə ödənilməsi, büdcədən kənar fondlara və xeyriyyə fondlarına vəsait köçürülməsi zamanı hökmən pul vəsaitlərindən istifadə olunur.¹

Nə qədər nəzərə qarpan olsa da, pul vəsaitinin hərəkəti özlüyündə maliyyənin mahiyyətini izah edə bilmir. Maliyyənin mahiyyətini öyrənmək üçün bütün maliyyə ünsürlərinin daxili təbiətini xarakterizə edən xüsusiyyətləri bilmək zəruridir.²

Beləliklə, spesifik ictimai təyinatla malik olan, obyektiv xarakter daşıyan və cəmiyyətdə mövcud olan real iqtisadi münasibətləri əks etdirən maliyyə, iqtisadi kateqoriyadır. Bu iqtisadi kateqoriyanın xarakteristik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmişə pul formasında ifadə olunur. Pul yoxdursa, maliyyə münasibətləri də yoxdur, çünki bu münasibətlər aşkarlanmır və başqa cür ifadə oluna bilmir.

Maliyyə münasibətlərinin yaranması özünü həmişə pul vəsaitlərinin hərəkəti şəklində təzahür etdirir. İstehsal və istehlak prosesində pul vəsaitlərinin hərəkətinin olmamağı həmin mərhələlərdə maliyyə münasibətlərinin olmamağını sübut edir.

Maliyyə vasitəsilə dəyərin bölgüsü və yenidən bölgüsü hökmən pul vəsaitinin spesifik maliyyə resursları formasında hərəkəti ilə müşayiət olunur. Bu maliyyə resursları təsərrüfat obyektlərində və dövlətdə müxtəlif pul gəlirləri fondlarının, ayırmaların və daxil olmaların hesabına təşkil olunur, geniş təkrar istehsalın ehtiyaclarının ödənməsinə, işçilərin maddi həvəsləndirilməsinə, cəmiyyətin sosial və digər tələbatlarının ödənilməsinə sərf edilir. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcılarıdır.

1.2. MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Maliyyənin mahiyyəti onun funksiyaları ilə müəyyənləşdirilir. Bu funksiyaların miqdarı və məzmunu haqqında iqtisadçılar arasında mübahisə və fikir ayrılığı

¹ Saleh Məmmədov. "Maliyyə", Bakı. 1997. s. 6

² a.g.e., s.7.

mövcuddür. Bəzi məşhur maliyyəçilər – məsələn, A.M.Birman maliyyənin 3 funksiya yerinə yetirdiyini göstərir. Onun fikrincə maliyyənin:

1. təsərrüfatçılıq proseslərini pul vasitələri ilə təmin etmək;
2. bölgü;
3. nəzarət funksiyaları vardır.

B.Q.Boldirev də maliyyənin 3 funksiyasının olduğunu qəbul edir. Lakin o birinci funksiyayı “dövlətin mövcudluğunun təmin edilməsi üçün pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması” adlandırır.

A.M. Aleksandrov və E.A. Voznesenski də maliyyənin 3 funksiyası olduğunu qəbul edir, ancaq onu başqa mahiyyətdə izah edirlər. Onların fikrincə maliyyənin

- 1-ci funksiyası pul fondlarının təşkili,
- 2-ci funksiyası pul fondlarının istifadəsi,
- 3-cü funksiyası nəzarət funksiyasıdır.

B.M.Sabantı bu funksiyaları qəbul etmir. Onun fikrincə, funksiya ancaq hər hansı bir kateqoriyaya məxsus olmalıdır. Buna görə də nəzarəti həm kreditin, həm maliyyənin, həm də qiymətin funksiyası kimi götürmək ən azı funksiyanın mahiyyətini başa düşməməkdir. Sabantının fikrincə, nəzarət funksiyası yalnız dövlətə məxsusdur və maliyyə nəzarətinə dövlətin bu funksiyasının yerinə yetirilməsində maliyyə sisteminin rolu kimi baxmaq lazımdır. Yəni maliyyənin nəzarət funksiyasını qəbul etməyən Sabantı bunu maliyyə kateqoriyasının rolu kimi izah edir və “Maliyyə nəzəriyyəsi” kitabında iqtisadi kateqoriyanın funksiyası ilə rolunu qarışdırmamağı tövsiyyə edir.

Lakin nəzəriyyəçilər nə qədər mübahisə etsələr də maliyyənin məcmu - ictimai məhsulun bölgüsündə rolunu dolayı yolla olsa da təsdiq etməli olurlar. Məsələn, Sabantı bölgü və nəzarəti dövlətin funksiyası hesab etsə də, onların hər ikisinin maliyyə vasitəsiylə yerinə yetirildiyini inkar etmir. Məhz bu da digər iqtisadçılara, o cümlədən Azərbaycan iqtisadçlarına da maliyyənin 2 funksiyasının: bölüşdürücü və nəzarət funksiyasının olmasını söyləməyə əsas verir. Həm də bu funksiyalara əlahiddə şəkildə baxmaq da olmaz. Onlar bir-birini tamamlayır və bir-biri üçün şərt olur.

Əgər funksiya kateqoriyaya məxsus olan xüsusiyyətlərin spesifik ifadə forması kimi baxılsa, onda aşkar olunur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə, həm də nizamlayıcı funksiyayı həyata keçirir. Ancaq nizamlaşma bölgü prosesinin daxilində aparıldığından, bölgü funksiyası ilə ifadə olunmur.

Maliyyənin bölgü funksiyasına çoxpilləlik xasdır. Yəni onun vasitəsilə təsərrüfatı daxili, sahədaxili, sahələrarası, ərazilərarası bölgülər aparılır. Bu bölüşdürmə maliyyə sisteminin müxtəlif həlqələri tərəfindən aparılrsa da, bölgünün obyekt və istiqamətləri dəyişmir.³

³ Saleh Məmmədov.a.k.ə. s. 18-19

Maliyyənin bölgü funksiyası nəzarət funksiyası üçün şərtidir, elə ona görə də maliyyə nəzarəti ümumdövlət nəzarətindən, təsərrüfatdaxili nəzarətdən, ictimai maliyyə nəzarətindən və müstəqil auditor nəzarətindən ibarət olur.

Audit-maliyyə nəzarətinin tamamilə yeni formasıdır və müəssisələrdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin düzgünlüyü, təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün sənədləşdirilməsi işinin təşkilində onlara böyük köməkdir.⁴

Bu, maliyyənin fəaliyyətinin obyektiv şərtləri və səbəbləri ilə əlaqələndirilir. Bu şərtlər içərisində ikisi dəqiq seçilir:

1. Pul münasibətlərinin inkişafı;
2. Bu münasibətlərin subyektivi olan dövlətin mövcudluğu.

Pul, kredit, əmək haqqı fondu və digər iqtisadi kateqoriyalardan fərqli olaraq, maliyyə dövlətin **fəaliyyəti** ilə üzvi surətdə əlaqəlidir. Bununla birlikdə bütün maliyyə münasibətlərinin ümumi cəhətləri olsa da, bu onlar arasında müəyyən əlaqələrin olmasını inkar etmir.

1.3. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN ƏHATƏ DAİRƏSİ

Ümumi iqtisadiyyat içərisində iki sektor fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlar dövlət və özəl sektordur. Dövlət sektoru, istehsal fəaliyyətləri ilə məşğul olarkən ümumiyyətlə bölünə bilməyən və yarı bölünə bilən mal və xidmət istehsal etməkdədir. Ayrıca bu istehsalla əlaqədar qərarlar özəl sektorda olduğu kimi yalnız qazanc əldə etmək məqsədi ilə deyil, bəzi ictimai və siyasi məqsədlər istiqamətində alınmaqdadır. Dövlət sektorunun ortaya çıxarmış olduğu dövlət əmtəəsi və xidmətinin səviyyə və həcmi ümumiyyətlə, bu seçimlərin bir nəticəsi olmaqdadır.

Ümumi iqtisadiyyat içərisində dövlət maliyyəsinin inkişafı, xüsusilə artan əsas iqtisadi, ictimai problemlər səbəbi ilə, dövlətin təcridən iqtisadiyyata daha çox müdaxilə etmə nəticəsini ortaya çıxarmaqdadır. Xüsusilə, İkinci Dünya müharibəsindən sonra artan dövlət xərcləri və həmçinin Keynes iqtisadi və maliyyə nəzəriyyəsinin ortaya çıxması nəticəsində, dövlət maliyyəsinin həcminin müntəzəm artımı bunun ən konkret nümunəsini meydana gətirməkdədir. Bu dövrdə, bazarın hər hansı bir nöqsan yaratmadan öz-özünə işləyəcəyini, bir nöqsan olsa belə bazarın öz-özünə yenidən tarazlığa gələcəyini qəbul edən klassik iqtisadi və maliyyə nəzəriyyəsi, yerini dövlət müdaxiləsinin vacib və yerində olduğunu müdafiə edən Keynes nəzəriyyəsinə buraxmışdır. Həqiqətən gəlir bölgüsünün gedərək pozulduğu, yoxsulluq və aclıq sərhədinin genişləndiyi, sosial müdafiə xidmətlərinin sferasının həddindən artıq inkişaf etdiyi bir mühitdə, bazar iqtisadiyyatı sosial-iqtisadi problemlərin həlli mövzusunda son dərəcə zəif qalmaqdadır. Buna misal olaraq

⁴ Tofiq Vəliyev. "İqtisadi Nəzəriyyə", Bakı, 1999 s. 20

2008-ci ildə Amerikada başlayaraq bütün dünyanı cənginə alan “İpoteka Böhranı” olaraq ortaya çıxan böyük maliyyə böhranı sonrası, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl maliyyə qurumlarının iflası və onun ardınca iri şirkətlərin iflası liberal dövlətlərin yenidən Keynes prinsiplərinə sarılmağına gətirib çıxardı. Amerika kimi dünyanın ən liberal ölkəsi belə bir çox özəl bank və şirkəti iflasdan qorumaq üçün onların səhmlərini alaraq və ya birbaşa maliyyə yardımı verərək ayaqda qalmasına çalışdı. Bu çatışmamazlıq daha çox bazar iqtisadiyyatının işləyişindəki effektivlikdən ortaya çıxmaqdadır. Buna görə də dövlətin bazarlara köhnə ənənəvi funksiyalarını yerinə yetirmək üçün və bunun yanında da bazardakı rəqabət şərtlərini yaxşılaşdırmaq məqsədilə iqtisadiyyata müdaxilə etdikləri görülməkdədir.

Keynes iqtisadi və maliyyə nəzəriyyəsinin ortaya çıxması və geniş bir şəkildə qəbul edilməsi, ölkə iqtisadiyyatları içində dövlət maliyyəsinin payının artımını təmin edən ən əhəmiyyətli faktor olmuşdur. Bu inkişafdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin və dövlət maliyyəsinin funksiyalarını daxili-xarici təhlükəsizlik, diplomatiya kimi xidmətlərin mövcudluğu ilə məhdudlaşdıran Klassik iqtisadi və maliyyə nəzəriyyə sistemi öz təsirini itirmiş, onun yerinə həm ictimai, həm də iqtisadi həyatda aktiv və müdaxiləedici siyasət tətbiq edən bir dövlət maliyyəsinin varlığı zəruri olmuşdur. R. Musgrave bu müddətdə dövlət maliyyəsinin yeni funksiyalarını

- Təbii resursların bölüşdürülməsinin təmin edilməsi;
- İqtisadi sabitliyin təmin edilməsi;
- Gəlirin yenidən bölüşdürülməsi olaraq sinifləndirmişdir.

1.4. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN TARİXİ

Maliyyə hadisələrinin tarixi incələndiyində, ibtidai dövr və orta əsrlərdəki maliyyə hadisələri ilə bugünkü, maliyyə hadisələrinin son dərəcə fərqli olduğu görünür. Bu fərqlilik dövlətin maliyyə quruluşundakı rolu və vəzifəsindəki dəyişmələrdən meydana gəlmişdir. İbtidai dövr və orta əsr iqtisadiyyatı daha çox kənd təsərrüfatına bağlı və ev təsərrüfatı iqtisadiyyatı tərkibli idi. Yəni istehsal daha çox fərdi və ailəvi ehtiyacları qarşılamaq üçün idi. Bu dövrdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etməmişdi. Bu dövrlərdəki dövlət xidmətləri əsas etibarlı ilə cəmiyyətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırdı. Bu xidmətlərin qarşılınması üçün dövlət sahib olduğu ərazilərdən əldə etdiyi gəlirlərlə, fərdlərin bir qisminin dövlət xidmətlərində məcburi çalışdırılması kimi metodlardan istifadə edirdi.

Orta əsrlərin sonlarına doğru insanların hüquq və azadlıqları gündəmə gəlməyə başlamışdır. İngiltərədə 1215-ci ildə Kral Jhona qəbul etdirilən “Magna Carta Libertatum” (Böyük Azadlıq Fərmanı) ilə Kralın vergi qoyma səlahiyyəti məhdudlaşdırılmışdır. Kral millətə bəxş etdiyi bu fərman ilə ölkədə hər cür verginin

“Common Council” adı verilən bir məclis tərəfindən qoyula biləcəyini qəbul etmişdir.

Bu dövrdə maliyyə mövzuları ilə bağlı metod və qaydalar xüsusilə dini əsərlərdə yer almaqda idi. Dövlət idarəsinin dini qaydalara görə aparılması fikirləri irəli sürülmüşdür. Bu səbəblə hökmdarların dini hökmlərə bağlı olmaq şərti ilə məsuliyyət daşımaları qəbul edilmişdir.

XIV əsrdə İbn Xaldun (1332-1406) bir tarix fəlsəfəçisi, eyni zamanda, sosiologiya elminin mənsubu olaraq, “Müqəddimə” adlı əsərində dövlətin tarix və sosial hadisələrə yön verən təsirlərini tədqiq etmiş, siyasi analizlər aparmış və iqtisadi mövzulara da yer ayırmışdır. İbn Xaldun bu çərçivədə ehtiyac və iş bölümü, iqtisadi inkişaf, əmək və istehsal, ticarət fəaliyyətləri və dövlət, vergi yükü kimi mövzulara da geniş ölçüdə yer ayırmışdır.

İbn Xaldun dövlətin fərdlərdən artıq vergi almaqla gəlirlərini artırmayacağını, ağır vergi yükünün dövlət gəlirlərini düşürəcəyini irəli sürmüşdür. İbn Xaldun vergi yükünün yüksək olmasının xalqın əmək fəaliyyəti əzmini qıracağını və bunun nəticəsi olaraq istehsalın geriləməsi ilə birlikdə dövlətin gəlirlərinin də azalacağı fikrini müdafiə etmişdir. O, dövlətin ticarət fəaliyyətləri ilə məşğul olmasına da qarşı çıxmışdır. Ona görə dövlətin ticarət fəaliyyətlərinə girməsi iqtisadi quruluşu pozur və sərbəst rəqabətin inkişafının qarşısını alır. Filosof dövlətin vəzifəsinin insanlar arasında sülh və əmin-amanlığı bərqərar etməkdən ibarət olduğunu bildirmişdir.

“Müqəddimə” adlı əsərində hökmdarın xalqdan artıq vergi alması, xalqın yoxsullaşmasının və sonda dövlətin yıxılmasının bir səbəbi olaraq göstərilmişdir. Hökmdar və ətrafının lüks həyat tərzini və israfı yol verməsi artıq vergi almaq ehtiyacını, artıq vergi almaq da ədalətsizliyi artırır. İbn Xaldun şəffaf davranmayan və vergi yükünü artıran, monopoliya yaradan, xalqın sərvətinə haqsız yerə əl qoyan hökmdardan xalqın dəstəyini qazanacağına yox, əksinə itirəcəyini və xalqın dəstəyini itirən hökmdarın da asanlıqla ölkəsini də itirəcəyini qeyd etmişdir.

1.4.1. MERKANTİLİZM

Orta əsrlərin axırlarına yaxın bir çox ölkələrdə ticarət inkişaf etmiş, daxili bazarlar genişlənmiş və beynəlxalq ticarət artmışdır. Ticarətin fərdləri və ölkələri zənginləşdirdiyi inancı bir iqtisadi sistem halına gəlmiş və buna Merkantilizm adı verilmişdir. XVI-XVIII əsrlər arasında mövcud olan bu nəzəriyyədə məqsəd ölkəni zənginləşdirməkdir.

Merkantilizmdə əsas nəzəriyyə dövlətin zənginliyidir. Merkantilist alimlər dövlətlərin zənginliyini sahib olduqları qızıl və gümüş ilə ölçürlər. Onlar xarici ticarətin dövlətlərin zənginləşməsindəki rolu üzərində əhəmiyyətlə dayanmışlar. Xarici ticarəti inkişaf etdirə bilmək üçün milli iqtisadiyyat inkişaf etdirilməlidir. Dövlət,

lazım olsa, milli iqtisadi proseslərə müdaxilə etməlidir. Bu dövrdə dövlətə aid xərcləmələr artma meyli göstərmişdir. Dövlət müdaxiləsinin genişlənməsi ilə yeni tip bir gəlir qaynağı olaraq qəbul edilən hökmdar imtiyazları və bunlara dayanan gəlirlər də gəlir olaraq qəbul edilmişdir. Merkantilist iqtisadçılara görə vergilər, dövlət xərcləmələrini qarşılamağa ən əhəmiyyətli qaynaq deyil. Amma verginin qanuniliyini müdafiə edən fikirlər də ortaya atılmaqdadır. Vergini dövlətin fərdə təmin etdiyi qoruyucu əməliyyatların bir qarşılığı sayan nəzəriyyələr Merkantilist alimlərin fikirləri arasında yer almaqdadır. Yenə bu dövrdə dövlət borc miqdarları artmağa başlamışdır. Hökmdarlar, xüsusilə müharibə xərcləri üçün tez-tez borc almağa başlamışdır. Merkantilist yazarlar arasında, məhsuldar xərcləmələrin borc ilə qarşılana biləcəyini müdafiə edənlərə də rast gələ bilərik. Ancaq əksəriyyət, borclanmanın bir maliyyə vasitəsi olaraq çox təhlükəli olduğunu iddia edir. O dövrdə Dövlət Büdcə Sistemi hələ bir qurum olaraq inkişaf etməmişdir. Ancaq büdcə haqqı ilə əlaqədar ilk addımlar bu dövrdə atılmışdır.

Bu dövrdə Jean Bodin “Dövlət Haqqında Altı Kitab” adlı əsərində maliyyə mövzularına geniş yer ayırmış və cəmiyyət üçün maliyyənin insan vücudundakı sinir sisteminə bənzədiyini müdafiə etmişdir. Filosof dövlət gəlirləri üzərində durmuş və əhəmiyyətinə görə gəlirləri aşağıdakı kimi sinifləndirmişdir.

1. Dövlətin öz ərazisindən əldə etdiyi gəlirlər;
2. Müharibələrdən əldə edilən qənimətlər;
3. Vətəndaşlardan məcburi olaraq alınan vergilər, bəxşişlər və yardımlar;
4. Gömrük vergiləri;
5. Digər vergilər.

Fransız Bodin hökmdarın vergi qoymada istifadə etdiyi üsullar üzərində də durmuş və hamiya tətbiq olunan vergilərin daha dürüst olacağını müdafiə etmişdir.

Merkantilizm zamanında dövlət xərcləmələrində artım olmuşdur. Dövlət ticarəti asanlaşdırmaq məqsədi ilə yollar çəkmiş və xarici ticarəti təşviq etmişdir. Yenə bu dövrdə hökmdarın şəxsi əmlakı ilə dövlətin mülkü arasında fərq qoyulmağa çalınılmışdır. Dövlətin təhsil, səhiyyə, məhkəmə kimi xidmətləri gördüyü zaman, xalqdan bu xidmətlərin maliyyəsində iştirak etməsini istəmək haqqına sahib olduğu müəyyən edilmişdir. Merkantilistlər vergini dövlətin vətəndaşlarına təmin etdiyi malın və canının təhlükəsizliyinin qarşılığı olaraq qeyd etmişdirlər. Yenə bu dövrdə azadlıqlar bir az daha genişlənməmiş və 1688-ci ildə İngiltərədə qəbul edilən “Bill Of Rights” (Hüquqlar Qanunu) ilə vergi və oxşar gəlirlərin ancaq parlamentin icazəsi ilə yığıla biləcəyi təkrar edilmiş və daha əvvəl, 1215-ci ildə “Magna Carta” ilə qəbul edilmiş olan bir neçə hüquqlar genişləndirilərək, dövlətin gəlir və xərclərinin miqdarı və həcmi parlamentin səlahiyyətinə verilmişdir.

1.4.2. KAMERALİZM

İngiltərə və Fransada merkantilizmin həyata keçirildiyi XVI-XVIII əsrlərdə Almaniya və Avstriyada merkantilist nəzəriyyəni müdafiə edən alimlərə Kameralist adı verilirdi. Bu dövrdə Almaniya hələ milli birlik qurulmamışdı. Mərkəzi dövlət olmadığına görə kiçik Alman dövlətləri (feodal bəyliklər, ya da krallıqlar) öz maliyyə siyasətlərini özləri müəyyən edirdilər. Ən güclü dövlət olan Prussiya tətbiq etdiyi merkantilist siyasətlər sayəsində digər krallıqları hökmranlığı altına sala bilmişdir.

Alman kameralistləri dövlətin zənginləşməsi üçün təkliflərlə çıxış etmiş və bunun üçün ölkədəki kənd təsərrüfatı, mədən sənayesi, meşəçilik və sənaye fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsini müdafiə etmişdirlər.

Prussiya Kralı güclü bir ölkə üçün güclü bir orduya sahib olmaq fikri üzərində durmuş və istehsalın artmasına əhəmiyyət vermişdir. İstehsalın artması ilə birlikdə vergi gəlirlərinin də artacağı gözlənilmişdir.

Kameralistlər merkantilistlərə nəzərən daha faydalı dövlətçilik siyasətini dəstəkləyirdilər. Almaniya kameralistlərin çoxu dövlət dairələrində, ya da saraylarda çalışan məmurlar idi. Onlar ölkənin bir çox fərqli problemləri ilə bağlı olaraq hazırladıkları planlarda dövlətçiliyi müdafiə etmişdirlər.

1.4.3. FİZİOKRATLAR

XVIII əsrin ortalarında Fransada ortaya çıxan bu nəzəriyyə iqtisad elminin təməl əsaslarını Açıqca ortaya qoyan bir inkişaf olaraq qiymətləndirilə bilər. Fiziokratik iqtisadi nəzəriyyə sahibləri liberal kapitalizm nəzəriyyəsinin baniləri sayılmaqdadır. Bu nəzəriyyə məktəbinin qurucusu Fransız elm adamı Dr. Quesneydir (1739-1817). Bu nəzəriyyəni müdafiə edənlər, istehsalın real qaynağının torpaq olduğunu və cəmiyyət həyatının təbii nizam qaydalarına görə işlədiyini irəli sürmüşlər. Bu səbəbdən də dövlətin bu prosesə müdaxiləsinə qarşı idilər. Sərvətin tək qaynağı olaraq kənd təsərrüfatı mallarının istehsalını qəbul edən fiziokratlar, dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyi təmin etməsini, ikinci dərəcəli xidmətlərin yerinə yetirilməsini və iqtisadiyyata müdaxilə edilməməsini təklif etmişdirlər.

Fiziokratlara görə yeganə istehsal fəaliyyəti olaraq kənd təsərrüfatı qəbul edildiyindən, tək bir vergi alınmalı və bu gəlirlə dövlət xərcləri qarşılmalıdır. Belə bir verginin həm asan alınacağını, həm də yığım məsrəflərinin az olacağını proqnozlaşdırmışdılar. Ticarət və sənaye fəaliyyətlərini məhdud fəaliyyətlər olaraq dəyərləndirən fiziokratlar, bu fəaliyyətlərdən alınacaq olan verginin kənd təsərrüfatına təsir göstərəcəyi fikrini müdafiə etmişdirlər. Onlara görə vergilərin artırılması gəlirləri və sərmayələri azaldır və bu səbəbdən də iqtisadi həyata mənfi təsir göstərir.

Fiziokratlar liberalizmin ilk nəzəriyyəçiləridir. Onlar iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinə qarşı çıxmış, dövlət fəaliyyətini idarə edən bir təbii nizamın mövcudluğuna inanmışdılar. Bu təbii nizamın təbii işləyə bilməsi üçün dövlət müdaxiləsinin mümkün olan minimum həddə azaldılmasını, bunun üçün də dövlət xərclərinin azaldılmasını tövsiyə etmişlər. Ehtiyac halında onlar borclanmağa müraciət edilməsinə etiraz etməmişdirlər. Həddindən artıq dövlət xərclərinin çox və müxtəlif vergi almağa məcbur edəcəyini, bunun da təbii nizamı pozacağını müdafiə etmişlər. Fiziokratların vergi haqqındakı nəzəriyyəsi "tək və bilavasitə vergi"dir. Dövlət xərcləri azaldılmış olacağı üçün tək bir vergidən təmin ediləcək gəlirin kafi olacağı nəzəriyyəsi hakimdir. Əkinçilik maliyyəsinin xaricindəki bütün sektorların qeyri-məhsuldar olması və real qazancın yalnız torpaqdan təmin edildiyi şəkildəki fikirləri nəticəsində tək verginin əkinçilikdən alınmasını müdafiə etmişdirlər. Digər sektorların vergiləndirilməsini lazımsız və qeyri-iqtisadi görmüşdülər, əkinçilik xaricindəki bütün vergilərin nəhayət əsas təbii resurs olan torpaq üzərində qalacağını müdafiə etmişlər.

1.4.4. KLASSİK LİBERAL NƏZƏRİYYƏÇİLƏR

XVIII əsrin sonlarında qapalı iqtisadiyyatların yerinə dünyaya açıq və beynəlxalq ticarətə əsaslanan bir iqtisadi quruluşun təməli atılmağa başlanılmışdır. Yeni qitələrin kəşf edilməsi, yeni xam maddə qaynaqlarının tapılması ilə birlikdə daxili və xarici bazarlarda nəzərə çarpacaq irəliləmələr olmuşdur. XVI əsrdən etibarən sənayeləşmədə meydana gələn irəliləmələr ilə birlikdə qapalı iqtisadi məkan ortadan qalxmışdır. İstehsal sahəsində meydana gələn yeniliklər beynəlxalq əlaqələrin və fəaliyyətlərin artmasına səbəb olmuşdur. Bu irəliləmələr qarşısında müdaxiləçi bir siyasət aparılmasını dəstəkləyən merkantilizm keçəriliyini itirmişdir.

Bu yeni dövrdə ortaya atılan iqtisadi nəzəriyyələrin sahibləri klassik iqtisadçılar olaraq anılmaqdadırlar. Klassik iqtisadçıların başlıcaları Adam Smith (1723-1790), David Rikardo (1772-1823), Jean Baptist Say(1767-1832) və John Stuart Milldir. Klassik iqtisadi nəzəriyyənin banilərindən Adam Smithin 1776-cı ildə yazdığı "Millətlərin zənginliyi, mahiyyəti və səbəbləri üzərinə bir tədqiqat" adlı əsəri, ən çox söz edilən və oxunan bir kitab olmuşdur. Adam Smithə görə iqtisadi həyatda təbii bir intizam vardır. İqtisadi quruluşların özü özündən yarandığını və bu təbii intizamın pozulmamağı üçün dövlətin mümkün olduğu qədər müdaxilə etməməyi lazımdır. Adam Smithə görə dövlətin vəzifəsi ölkənin milli müdafiəsini və daxili təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Dövlət ayrıca yaşayış yerlərinin yenilənməsi, təhsil və digər ikinci dərəcəli xidmətlərin yerinə yetirməsi üçün vardır. Klassik Liberal nəzəriyyəsi, A. Smithin mənimsədiyi əsas nəzəriyyə "Laissez-faire Laissez-paire"də (Buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər) ifadəsini tapmışdır. Bu yanaşmaya görə, dövlət yalnız qanun və hüquq nizamını davam etdirərək, xüsusi mülkiyyəti

qorumalı və müqavilələrin tətbiq oluna bilməsi üçün lazımlı mühiti hazırlamalıdır. Beləcə, övlətin iqtisadiyyata qarışması minimum səviyyədə tutularkən, bütün iqtisadi fəaliyyətlər bazar iqtisadiyyatı tərəfindən yerinə yetirilməlidir. A. Smith "Laissez-faire" yanaşmasını mənimsəməklə birlikdə, qısa dövrdə xərcləri qarşılana bilməyən şəxslər tərəfindən qazancılı görülməyərək, reallaşdırıla bilinməyən mütərəqqilik projelərinin dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsini müdafiə etmişdir. Beləcə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu, müdafiə etmə, ədalət və icra etmə orqanının funksiyalarını yerinə yetirəcək səviyyədə məhdudlaşdırılmışdır.

A. Smith, özəl təşəbbüsün cazibədar görmədiyi işlərlə, gücünün üstündə olan işlərin dövlət tərəfindən edilməsini uyğun görmüş və cəmiyyət halında yaşayan insanların ehtiyaclarını ikiyə ayırmışdır:

- 1- Dövlət tərəfindən qarşılanan milli müdafiə, ədalət, diplomatik xidmətlər kimi dövlətin birinci dərəcədəki ehtiyacları,
- 2- Özəl sektor tərəfindən qarşılana olmadığı ya da kifayət qədər qarşılana bilinmədiyi zamanlar dövlətin qarşılamaı lazım olan milli təhsil, səhiyyə xidmətləri kimi dövlətin ikinci dərəcədəki ehtiyacları.

Klassik Liberal dövlət anlayışı içində A. Smithin nəzəriyyələri əhəmiyyət qazanmaqdadır. Çünki dövlət ehtiyaclarının ikiyə ayrılması və bu ehtiyacları qarşılayan sahələrin ifadə olunmağa çalışılması, dövlət iqtisadiyyatının ilk izlərini daşıyır.

Adam Smith dövlət gəlirlərini özəl gəlirlər və vergi gəlirləri olmaq üzrə iki qrupa ayırmışdır. Dövlətin özəl gəlirləri, dövlətə aid olan torpaqlardan, sərmayələrin işlədilməsindən əldə edilən gəlirlərdən ibarətdir. Vergilər isə torpaq kirayəsindən, sərmayə gəlirindən və maaşlardan alınır. Alınan vergilər dürüst olmalı, nə faizdə alınacağı qabaqcadan bəlli olmalı, uyğun zamanda alınmalı və faydalı olmalıdır. Bir vergi sisteminin sahib olması vacib olan bu prinsiplər, bu gün daha keçərliliyini qorumaqdadır.

Klassik iqtisadçılardan D.Rikardo vergi dərəcələrinin yüksək olmasının istehsalə mənfi yöndə təsir edəcəyini müdafiə etmişdir. Ona görə kirayədən alınan yüksək vergilər torpaq əkimini məhdudlaşdırı bilər. Əmək haqlarından alınan vergilər isə işçinin əmək haqqının yüksəldilməsini labüd edəcəyindən, gəlirlərin düşməsinə yol açar. Qazanclardan alınan vergilər qazancın marjını azaldaraq, sərmayələri azaldır. O, gəlirdən alınan vergilərin yerində olduğunu irəli sürmüş və sərmayədən alınan vergilərin isə zamanla ölkənin istehsal gücünü azaldacağını müdafiə etmişdir.

Məzmununu söyləmək lazımdırsa, bugünkü mənada sərbəst bazar iqtisadiyyatının qurucuları olaraq qəbul edilən klassiklər dövlətin fəaliyyətlərini ölkənin daxili və xarici təhlükəsizliyini təmin etməklə məhdud tutmuşlar. Onlar iqtisadiyyatda öz-özündən yaranan təbii bir intizam olduğunu müdafiə etmişlər. Klassiklərə görə

adətən gizli bir əl həm fərdlərin, həm də dövlətin mənfəətlərini maksimum səviyədə tənzimləyir. Bunlara görə belə bir quruluşun axsamadan işləyə bilməsi üçün, vergilərin tərəfsiz olması, yəni dövlətin aldığı vergilərin fərdlərin iqtisadi qərar və seçimlərinə təsir etməməsi vacibdir. Onlar dövlətin vergiləri bir iqtisad siyasət aləti olaraq istifadə etmələrinə qarşıdırlar. Onlara görə dövlət xərcləri artarsa, vergilərin də artırılması zərurəti ortaya çıxar. Bunun üçün dövlət xərcləri məhdud həcmli olmalıdır.

Klassik maliyyəçilər dövlət xərclərinin məhdud olmasını istəyirlər. Xərclər az olsa, vergilər də ona görə nizamlanacaq. Belə olsa, bir gizli əlin özbaşına həm fərdi, həm də ictimai mənfəətlərin mümkün olan ən yaxşı şəkildə təşkil edilməsini təmin etdiyi təbii nizamla müdaxilə zərurəti olmayacaq. Dövlət, təbii ki, ictimai ehtiyacların tələb etdiyi xərclərin yükünü vətəndaşlar arasında bölüşdürəcək. Maliyyə bu bölüşdürməni ən yaxşı şəkildə aparmağı təmin edəcək qanunları araşdıran bir elmdir. Bütün bu qanunlar işığında ilk zamanlarda ictimai fəaliyyətlərin yaxşı icra edilməsinə qarşılıq, özəl sektorun müvəffəqiyyət qazanması liberalizmin də güc qazanmasına gətirib çıxarmış və bu nəzəriyyə altında, dövlətin vəzifələrinə sərt bir sərhəd çəkilmiş və "jandarma" rolundan kənara çıxılmamışdır.

1.4.5. KEYNES NƏZƏRİYYƏSİ

John Maynard Keynes (1883-1946), klassiklərin bu fikirlərini tənqid etmiş və iqtisadiyyatda klassiklərin irəli sürdükləri kimi hər zaman öz- özündən yaranan bir nizamın mövcud olmadığını müdafiə etmişdir.

1929-cu ildə meydana gələn Böyük İqtisad Böhranında iqtisadiyyatda durğunluq dövrünün çox uzun davam etməsi, klassiklərin müdafiə etdikləri təbii rejim nəzəriyyələrinin sarsılmasına səbəb olmuşdur. Keynes dövlətin müdaxiləsi olmadan iqtisadiyyatın durğunluq dövründən çıxma bilməyəcəyini isbat etməyə çalışmışdır.

Klassik iqtisad nəzəriyyəsini mənimsəyənlər böhranın keçici olduğunu və qısa bir zamandan sonra pozulan quruluşların yenidən qurulacağını müdafiə etmişdirlər. Ancaq böhranın uzanması hökumətləri bir sıra yeni tədbirlərə əl atmağa məcbur etmişdir. Dövlət maliyyə vasitələrindən istifadə etməklə, xüsusilə dövlət xərcləri yolu ilə işsizliyin ortadan qaldırılmasında və iqtisadiyyatın tam məşğulluqla yenidən düzəlməsində təsirli olmuşdur. Durğunluq səbəbi ilə istehsalın azalması vergiləndirilə bilən qaynaqların da azalmasına yol açdığından, dövlət xərcləri klassik iqtisadçıların şiddətlə qarşı çıxdığı borc alma və pul kəsmə yolu ilə qarşılanmışdır. Bu dövrdən etibarən iqtisadiyyatda dövlət müdaxiləsinin başlanması xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra sosial rifahın geniş kütlələrə yayılması məqsədi ilə tədricən artmışdır. Dövlət bu dövrdə ödəmə gücü yüksək olan sahələrdən topladığı vergilərin bir hissəsini xalqın bir qisminə transfer xərcləri vasitəsilə çatdırmağa başlamışdır. Bu yeni dövrdə dövlət iqtisadiyyatda müəyyən bir böyümə sürətinin

və istiqrarın təmin edilməsi ilə, gəlirlərin paylaşılmasında ədalətin bərqərar edilməsi üçün ən çox maliyyə vasitələrindən istifadə etməyə başlamışdır. Bu səbəblə günümüzdə maliyyə hadisələrinin əhəmiyyəti keçmişə nəzərən daha çox artmışdır.

1929-cu il iqtisadi böhran üzərindəki müşahidələrindən yeni bir qayda ortaya qoyan Keynes, müasir iqtisadi nəzəriyyənin təməlini qoymuş, dövlətin iqtisadi sahədəki tərəfsizlik siyasətini tənqid etmiş və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruri olduğunu müdafiə etmişdir.

Liberalların pul siyasəti Keyneslə birlikdə maliyyə siyasətinə çevrilmiş və dövlət maliyyəsinin ümumi iqtisadiyyat içərisindəki payı artırılmışdır. İqtisadiyyatda tarazlığın təmin edilməsində tək çarə olaraq görünən ictimai xərcləmələr, dövlət iqtisadiyyatı ilə özəl sektoru əməkdaşlığa məcbur etmişdir. İqtisadiyyatda əhəmiyyətli bir struktur tərəfindən nöqsanın mövcud olduğunu və bazarın öz gücü ilə bu struktur tərəfindən bu nöqsanı aradan qaldıra bilməyəcəyini ortaya qoyan Keynes, xüsusilə davamlı və məşhur işsizliyin bir iqtisadiyyatda ən böyük təhlükəni yara dacağına müdafiə edərək, tam məşğulluğu təmin edəcək tədbirlərə əl atılmasını irəli sürmüşdür.

K.üüeynesə görə klassiklərin irəli sürdükləri “Laissez-faire“ bir siyasət deyil. Keyneslə birlikdə müdaxiləçi bir iqtisad siyasəti ilə, maliyyə vasitələri iqtisadiyyat içində "müdaxilə vasitəsi" olaraq istifadə edilməyə başlanmışdır. Böyük iqtisadi böhran və Keynesçi fikirlərdən qazanılan məlumatlar, maliyyə vasitələrinin daha geniş sahələrdə çox müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə biləcəyini öyrətmişdir.

Dövlət xərclərinin, büdcənin, xüsusilə vergi sisteminin və borcların müxtəlif iqtisadi, ictimai, siyasi məqsədlərin reallaşdırılmasında istifadə olunacağı aydınlaşdıqca vasitələrdə də müxtəlifliklər və inkişaf olmuşdur. Belə ki ortaya tamamilə yeni bir anlayış ilə birlikdə, yeni bir maliyyə sistemi, onu istifadə edən bir siyasət və maliyyə idarə anlayışı çıxmışdır. Bu da dövlət maliyyəsinin ümumi iqtisadiyyat içərisindəki payını olduqca artırmışdır.

Artıq dövlət, fərdin və dövlətin iqtisadi rifahını, daha ümumi ifadə ilə, ictimai rifahını artırmaq üçün alınması zəruri olan iqtisadi siyasət tədbirləri ilə, iqtisadi həyatdakı sabitlikdən, vətəndaşların müəyyən bir gəlir və rifah səviyyəsinə çatdırılmasından, iqtisadi həyatın davamlı bir inkişaf sürəti içində olmasından məsul olmaqdadır. Bu səbəblə özəl mülkiyyət və təşəbbüsə qarşı olmayıb tamamlayıcı, istiqamətləndirici xarakter daşımaqdadır.

1.5. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN VƏZİFƏLƏRİ

Müasir dövlətlər təhsil, səhiyyə, ictimai təhlükəsizlik, məhkəmə, milli təhlükəsizlik kimi bir çox xidmət təqdim etməkdədir. Dövlətlərin təqdim etdikləri bu xidmətlərin növləri ölkədən ölkəyə dəyişdiyi kimi, zaman içində də müxtəlifliklər gös-

tərməkdədir. Bu vəziyyət iki fərqli sual ortaya çıxarmaqdadır. Əvvəlcə, "dövlətlər müəyyən növdəki xidmətləri niyə təqdim etməkdədir?" sualının cavabı axtarılmalıdır. Sərbəst bazar mexanizmi yerinə, dövlət tərəfindən təqdim edilən bu xidmətlərin bəzi ortaq xüsusiyyətləri varmı?

Əlavə olaraq "dövlətlərin iqtisadi fəaliyyət nöqtəyindən hansı xidmətləri təşkil etməlidir?" sualına cavab tapmaq lazımdır. Dövlətlərin təqdim etdikləri xidmətlərin növləri zaman içində də dəyişməkdədir. XVI-XVIII əsrlər arası ümumiyyətlə, istehsalın və ticarətin dövlət tərəfindən nəzarət edildiyi, başqa sözlə, dövlətin üstələndiyi vəzifələrin olduqca çox olduğu dövr olmuşdur.

18-ci və 19-cu əsrin əvvəllərində isə klassik iqtisadi nəzəriyyənin, liberalist siyasətlərlə dövlətin iqtisadiyyatdakı vəzifələrinin rolu azalmışdır. Ancaq 1929-cu ildəki dünya böhranı dövlətin iqtisadiyyatdakı vəzifələrinin artmasına səbəb olmuşdur. İkinci dünya müharibəsindən sonra isə dövlətlərin iqtisadi və ictimai vəzifələrində əhəmiyyətli artımlar olmuşdur. Beləliklə, dövlətin iqtisadi və ictimai işlərə qarışmasının iqtisadi səbəblərini bir çərçivə üçün qoymağa çalışılacaq, bir başqa ifadə ilə dövlətin iqtisadiyyatdakı vəzifələrindəki dəyişmələrin məntiqi üzərində dayanılacaqdır.

Eyni zamanda, dövlət vəzifələrinin texniki və ideoloji səbəbləri üzərində dayanılacaqdır. Vurğulanacaq olan dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin səbəbinin tək bir şərhinin olmadığıdır. Əksinə, dövlətlər çox sayda problemlə məşğul olmaq məcburiyyətindədir. Bu problemlərlə məşğul olarkən bir-birindən olduqca fərqli və zaman-zaman bir-birləri ilə ziddiyyət təşkil edən bir çox vəzifələri öz üzərinə götürməkdədirlər.

1.5.1. BAZARIN MÜVƏFFƏQİYYƏTSİZLİYİ

İqtisada giriş dərslərində tam rəqabət bazarlarında könüllü dəyişmə modelləri izah edilməkdədir. Mal və xidmət istehsal miqdarları və bunların qiymətləri istehlakçıların sərbəst olaraq təyin etdikləri seçimləri və gəlir səviyyələri ilə təyin olunmaqdadır. Bu şəkildə çalışan rəqabətli bazarlar təsirli nəticələr çıxarmaqdadır. Bazar müvəffəqiyyətsizliyi anlayışı isə, bazarların effektiv fəaliyyətini təmin edən şərtlərin ya heç ortaya çıxmamağını, ya da bir şəkildə tərs istiqamətdə işini ifadə etməkdədir. Bazar müvəffəqiyyətsizliyi günümüzün bazarlarının çox əhəmiyyətli bir xüsusiyyətidir.

Sərbəst bazarlar özbaşlarına buraxıldığında təsirli çalışmamaqdadır. Bu, bəzi malların daha çox, bəzilərinin isə qeyri-kafi çıxarılması ilə izah edilə bilər. Bazar müvəffəqiyyətsizliyinin ən uc nöqtəsində, izləyən hissələrdə də açıqlanacağı üzrə, bəzi mal və xidmətlər üçün bazarların heç meydana gəlməməsidir. Bu səbəblə, bu cür mal və xidmətlər bazarlar tərəfindən çıxarıla bilməməkdədir. Dövlətə yüklənən

bir vəzifə, bazarların qaynaq bölüşdürülməsi funksiyasına qarışma və bazar müvəffəqiyyətsizliklərini düzəltmə və ya bazar müvəffəqiyyətsizliyinin təsirlərini azaldacaq tədbirlər almaqdır. Bu, dövlətin "qaynaq bölüşdürülməsi" vəzifəsi olaraq bilinməkdədir.

Bazar nöqsanlı dövlətə yüklənən vəzifələrdən bir başqası iqtisadi fəaliyyət nöqtəyindən deyil, ancaq gəlir və sərvət bölgüsündəki bərabərlik və ictimai ədalət baxımından əhəmiyyətlidir. Bazarlar cəmiyyət rifahının bölgüsündə ədaləti təmin edə bilmədikləri ölçüdə, dövlət bazar mexanizminə qarışaraq gəlir bölgüsünü ədalətli olaraq qəbul edilən bir nöqtəyə gətirməyə çalışır. Bu isə dövlətin "gəlir dağılım" vəzifəsini ifadə etməkdədir.

Günümüzün müasir dövlətlərinə bunlardan başqa iki vəzifə daha yüklənmişdir.

Birincisi, "iqtisadi sabitlik" vəzifəsidir. Günümüzün iqtisadiyyatları zaman-zaman və bəzən davamlı olaraq inflyasiya, işsizlik, nataraz böyümə problemləri ilə qarşılaşmaqdadır. Bazarların özbaşına bu cür problemləri həll edə bilməməsi səbəbi ilə, dövlətlər pul və maliyyə siyasətlərini istifadə edərək, inflyasiyası və işsizliyi azaldaraq, vətəndaşların rifahını yüksəltməyi qarşısına məqsəd qoymağdadır.

İkincisi, dövlətin "təşkilatçılıq vəzifəsidir". Əslində daha çox qaynaq bölüşdürülməsi vəzifəsinin bir parçası olaraq, dövlət qanun qoyub bunları tətbiq etməkdədir. Təşkilatçılıq vəzifəsi ticarətin və cəmiyyət münasibətlərinin nizamlı olmasını təmin etməkdədir. Bəhs edilən vəzifə yalnız ticarətin və cəmiyyət münasibətlərinin təşkil edilməsinin xaricində daha geniş bir sahədə qanun qoyma və ədalət sistemini idarə etməkdədir. Dövlətin təşkilatçılıq vəzifələrindəki əhəmiyyətli artımlar fərdi azadlıqları və sərbəstliyi məhdudlaşdırması səbəbi ilə son illərdə olduqca çox tənqid olunmaqdadır.

1.5.2. QAYNAQ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏZİFƏSİ

Rəqabətli bazarların arxasında yatan əsl mənə sərvət sahibi olma haqlarıdır. Mülkiyyət haqları bir fərdə hər hansı bir mal və ya mülkə sahib olma və bunların faydasından (istifadəsindən) digər fərdləri məhrum buraxma haqqı verməkdədir. Evlərin, torpaqların ətraflarını divarlarla əhatə etmək, "Xüsusi mülkiyyətdir, girilməz" lövhələri asmaq, davamlı olaraq ətrafımızda olan mülkiyyət haqlarının göstəriciləridir. Fərdlər mal və xidmət alıb-satdıqda, əslində mal varlığı haqlarını (malın faydası üzərindəki hüquqi haqqı) dəyişdirməkdədirlər.

1.5.3. ORTAQ ƏMTƏƏ QAYNAQLARI

Yuxarıda haqqında danışılan mülkiyyət haqları bəzi mallarda heç bir fərdə və ya qrupa verilməyə bilər (hava, dəniz kimi). Ortaq (sərbəst) mallar olaraq adlandırılan bu növ malların faydasından bütün fərdlər məhdudlaşdırılmadan, sərbədsiz

olaraq faydalanmaqdadırlar. Malın faydasının bütün fərdlərə açıq olması səbəbi ilə, tək bir adam öz haqqını satma imkanına sahib deyil. Bu cür mallarda dövlətin qaynaq bölüşdürülməsi ilə əlaqədar bir vəzifəsi niyə ortaya çıxmaqdadır? Ortaq mallarda `tragedy of commons` (ortaqların tragediyası) olaraq adlandırılan bir sual ortaya çıxmaqdadır. Malın istifadəsi tamamilə sərbəst olduğu və məhdudlaşdırıla bilmədiyi üçün, fərdlər ortaqların malı həddindən artıq istifadə etməkdədir. Bunun təbii nəticəsi isə ortaqların qaynağının zərər görməsidir.

Birdən çox kəndin heç birinin mülkiyyətində olmayan bir ərazi və hər bir kəndin heyvanlarının bu əraziyə gətirilib otarıldığını düşünək. Hər hansı bir məhdudlaşdırma olmadan hər bir kəndin heyvanları əraziyə gələcək və ərazidəki otların azalmasına səbəb olacaq. Ən son gələn heyvanlar üçün, bəlkə kifayət qədər ot qalmayacaq. Özünü yeniləməsinə fürsət vermədən bu şəkildə həddindən artıq faydalanılması, sonunda ərazinin istifadə edilə bilməyən vəziyyətə gəlməsinə səbəb olar. Ərazi nümunəsində ortaqların fayda, ərazi istifadəsinin məhdudlaşdırılmasını tələb etməkdədir. Ancaq kəndlər bunu öz razılışmalarına söykənərək icra etməzlər. Bəlkə, az sayda kəndli olarsa bəhs edilən razılışmanı və bu razılışmanın tətbiqi olduqca asandır. Ancaq çox sayda kəndlinin istifadə etdiyi bir ərazidə kəndlilər bir-birlərinə inanmayacaqlar. Bu inanmaq mövzusu dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsində “prisoner's dilemma” (məhkum paradiqması) olaraq bilinməkdədir. Məhkum açmazı sadə bir nümunə ilə açıqlana bilər. Eyni səbəblə həbs olunmuş iki adam ayrılaraq iki otaqda istintaqa cəlb edilməkdədir. Hər ikisinə də eyni alternativlər təqdim edilməkdədir. Birinci alternativdə ikisi də polis ilə əməkdaşlıq etməzsə, sərbəst qalacaqlar. İkinci alternativdə, biri əməkdaşlıq edər, digəri etməz isə; əməkdaşlıq edən 6 ay, əməkdaşlıq etməyən 6 il cəza alacaq. Üçüncü alternativdə, hər ikisi də əməkdaşlıq etsə, 1 il cəza alacaq. Belə bir vəziyyətdə, iki məhbus üçün ortaqların fayda ikisinin də sərbəst qalmasıdır, yəni ikisinin də polislə əməkdaşlıq etməməyidir. Ancaq hər iki məhbus da digərinin əməkdaşlıq etməyəcəyinə inanmadığı üçün, əməkdaşlıq etmə qərarı verəcək.

Ərazi nümunəsindəki ortaqların fayda ərazinin istifadəsinin məhdudlaşdırılmış olmasına baxmayaraq, fərdi olaraq kəndlər bir-birlərinə inanmayacaqları üçün ortaqların olmayan (həddindən artıq istifadə) davranışı seçməkdədirlər. Ortaqların mallarda ortaya çıxan ortaqların tragediyasının azaldılması üçün fərdi davranışları tənzimləmə istiqamətində dövlətə yüklənən bir vəzifə ortaya çıxmaqdadır. Dövlətin buradakı vəzifəsi ortaqların malın istifadəsinin fərdlər arasında və zaman nöqtəyi-nəzərindən bölüşdürülməsini nizamlamaqdır. Dövlət bu vəzifəsini yerinə yetirərkən məcburedici olmalıdır. Məcburedici olaraq fərdi azadlıqların məhdudlaşdırılması (ərazi istifadəsinin məhdudlaşdırılması) dövlətin heç müdaxilə etməməyindən daha yaxşıdır. Müasir dövlətlərinin ortaqların mallarla əlaqədar qərarlaşdırdığı nümunələr ərazi ilə məhdud deyil və olduqca çoxdur. Su qaynaqları, ovlanma sahələri, vəhşi heyvan

qoruma sahələri, radio, televiziya, nəşr sahələri və neft qaynaqları bunlara digər əhəmiyyətli nümunələrdir. Televiziya kanal təsislərinin dövlət tərəfindən verilməsi, ovlanma sahələrində ovlanılacaq heyvan növlərinin ədəd və zaman olaraq məhdudlaşdırılması, vəhşi heyvan qoruma sahələrində ovlanmanın tamamilə qadağan edilməsi dövlətlərin ortaq mallarla əlaqədar aldığı tədbirlərə nümunədir. Ancaq bu tədbirlərin müxtəlifliyi və ölkədən-ölkəyə fərqlilikləri, hansı məhdudlaşdırmanın daha təsirli olduğu sualını gündəmə gətirməkdədir.

1.5.4. GƏLİRİN YENİDƏN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏZİFƏSİ

Qaynaq bölüşdürülməsi vəzifəsinin yanında fərdlər, cəmiyyət və müxtəlif sektorlar arasında sərvət və gəlir bölgüsündəki ədalətsizlikləri aradan qaldırma vəzifəsi də dövlətə verilməkdədir. Müəyyən bir zamandakı gəlir, sərvət və ya rifahın bölgüsü dövlətlərin istədikləri ilə uyğun olmaya bilər. Bunun mənası isə ictimai narazılıqdır. Gəlir və sərvət bölgüsünün başlanğıcda xarab olması və zaman içində daha da pozulmasının səbəbləri nələrdir? Gəlir və sərvət bölgüsünün başlanğıcda ədalətsiz olmasının əsas səbəbi miras yolu ilə əldə edilmiş olan sərvət və fərdi qabiliyyətlərdir. Gəlir və sərvət başlanğıcda ədalətli bir şəkildə dağılmış olsa belə, zaman içərisində yuxarıda haqqında danışılan fərdi qabiliyyətlər və qiymətlərinin fərqliləşməsi, alınan təhsil səviyyəsinin fərqliləşməsi səbəbi ilə gəlir bölgüsü daha da pozulacaq. Ayrıca rəqabətli bazarlar işləyişləri etibarilə, ümumiyyətlə, gəlir bölgüsünə mənfi təsir edirlər. Xalq deyimi ilə "pul pulu çəkər" imkanlı şəxslərin zaman içərisində daha da zənginləşəcəyini izah etməkdədir. Bənzər şəkildə "qumarbazın sonu" (ruins of gambler) olaraq bilinən mövzu da kasıbların daha da kasıblaşacağını açıqlamaqdadır. Biri kasıb, digəri zəngin iki fərdin qazanma şansı eyni olan, məsələn, yazı-dövrə, qumar oynadıqlarını düşünsək, oyun çox sayda təkrarlandığında kasıb qumarbazın sonunda iflası ilə nəticələnəcək. Rəqabətli bazarlar müəyyən bir gəlir səviyyəsində olanlar üçün istehsal edəcəklər. Gəliri olmayanlar və ya aşağı olanlar mal və xidmət tələblərini göstərə bilməyəcəkləri üçün bazarlar onlara istiqamətli istehsalda olmayacaqlar. Bütün bu səbəblərlə bazarlar özbaşına gəlir bölgüsünü düzəltmə istiqamətində işləmədiyi, əksinə, pozucu təsirlər etdiyi bilindiyyində, bir başqa deyişlə müvəffəqiyyətsiz olduqlarından, dövlətin gəlirin yenidən bölgüsünü təşkil edərək gəlir bölgüsünü daha ədalətli (dövlət tərəfindən qəbul edilən) bir səviyyəyə gətirmək vəzifəsi ortaya çıxmaqdadır.

Gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyin bazar iqtisadiyyatı tərəfindən yaradıldığı düşünülərkən, dövlət müdaxiləsi olmadan, dövlətin könüllü olaraq gəlir bölgüsünü düzəltməsinin mümkün ola biləcəyi düşünülə bilər. Məsələn, yüksək gəlirlilərin aşağı gəlirlilərə könüllü olaraq kömək etməsi ilə gəlir bölgüsündə bir düzəlmə təmin edilə biləcəyi düşünülə bilər. Ancaq könüllü köməkliklərin kifayət qədər olmayacağı məlumdur. Çünki yüksək gəlirli bir çox fərd könüllü köməyi bir-birlə-

rinə buraxacaq və beləcə, kömək miqdarı olduqca aşağı səviyyələrdə qalacaqdır. Qaldı ki, könüllü köməklər koordinasiya edilmədikcə, bir-birləri ilə də rəqabət etməyə başlayacaq. Bir başqa deyimlə bəzi sektorlara çox köməklik edilərkən, bəzi sektorlara heç, ya da az köməklik olunacaqdır.

1.5.5. İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR VƏZİFƏSİ

Bazar müvəffəqiyyətsizliklərinin ən yaxşı bilinən nümunələri mal və xidmət bazarlarındakı tələb-təklif balanssızlığından qaynaqlanan inflyasiya, defilyasiya, əmək bazarlarında ortaya çıxan işsizlik, idxalat-ixracat arasındakı balanssızlığın nəticəsi, cari əməliyyatlar kəsiri və ya profisidi kimi makroiqtisadi mövzulardır. Bazarların özbaşına tarazlığa gəlmədiyi bu cür problemlərə dövlətin məşğul olmasının lazım olduğu deyilməkdədir. Dövlət pul və maliyyə siyasəti vasitələrini istifadə edərək bazarları balanslamağa çalışacaq. Ancaq dövlətin bazarlardakı balanssızlıqları aradan qaldırma vəzifəsinin lazımsız olduğunu, hətta dövlətin iqtisadiyyatdakı yerinin çox olmağı ilə bazar müvəffəqiyyətsizliklərinin ortaya çıxdığını iddia edən bəzi iqtisadi nəzəriyyələr də vardır.

Bazar tarazsızlıqlarının aradan qaldırılmasına əlavə olaraq, makroiqtisadi bir hədəf olaraq, dövlət, uzun dövr kafi böyümə və inkişafı təmin edəcək şərtləri də meydana gətirmək məcburiyyətindədir. İqtisadi böyüməyi təmin etmək üçün heç bir fərd və ya qrup bu cür bir koordinasiya vəzifəsini könüllü olaraq məşğul olmayacaqdır.

Yuxarıda müasir dövlətlərin varlığı üçün iqtisadi səbəblər açıqlanarkən də toxunulduğu kimi bəhs edilən üç vəzifə bir-birləri ilə uyğun olduqları kimi, zaman zaman zidd düşməkdədir də. Dövlətin sabitlik vəzifəsinin müvəffəqiyyəti əslində qaynaq bölüşdürülməsi və gəlir bölgüsü vəzifələri tərəfindən təyin olunmaqdadır. Bu səbəblə dövlət gəlir bölgüsü və qaynaq bölüşdürülməsi vəzifələrini yerinə yetirməyə üstünlük verdiyində sabitlik vəzifəsini də bacarması asanlaşa biləcək. Bunun əksinə günümüz iqtisadiyyatlarının problemi olan inflyasiya ilə mübarizə etmək, çoxlu iqtisadçının ortaq nəzəriyyəsi olaraq gəlir bölgüsünün pozulmasını tələb etməkdədir. Bu səbəblə, dövlətin iqtisadi sabitlik vəzifəsi ilə gəlir bölgüsü vəzifəsi zidd düşməkdədir.

1.6. İCTİMAİ MALLAR

Bazar müvəffəqiyyətsizliyinin bir başqa qaynağı ictimai malların varlığıdır. İtalyan iqtisadçı Paul Samuelson ictimai mala "bir fərdin ictimai malı istehlak etməsi (istifadə etməsi), digər fərdlərin eyni malı istehlak etməsində bir azalmaya səbəb olmamaqdadır" deyər tərif vermişdir. Bu cür malların bilinən nümunələri, milli

təhlükəsizlik, küçə işıqlandırması, hava çirkliliyini təmizləmə xidmətləri, şifrəsiz televiziya verilişləridir.

İctimai malların xüsusiyyətlərindən ötəri, bazar mexanizmi təsirli bölüşdürülməni təmin edə bilməməkdədir. Bu malların bazar mexanizminin axsasmasına səbəb olan iki xüsusiyyət mövcuddur. Birincisi, "ortaq istehlak" və ya "istehlakda rəqabətin olmaması" xüsusiyyətidir. Bir fərdin dövlət malını istehlak etməsi bir başqa fərdin bu maldan fayda təmin etməsinə maneə törətməməkdədir. Məsələn, milli təhlükəsizlik xidmətindən bir fərdin istifadə etməsi, başqa bir fərdin milli təhlükəsizlik xidmətindən faydalanmasına maneçilik törətməməkdədir. İkinci xüsusiyyət olaraq dövlət malının "istifadəsində xaric edilə bilməmə xüsusiyyətidir. Çıxarılmış olan dövlət malının istifadəsindən və ya istehlakından bəzi fərdləri məhrum buraxmaq (xaric etmək) qeyri-mümkün və ya çox məsrəfli ola bilər. Yenə nümunə olaraq milli təhlükəsizlik xidməti düşünəlsə, ölkə sərhədləri içində yaşayan hər hansı bir fərdi bu xidmətin faydasından məhrum buraxmaq qeyri-mümkündür.

Dövlət Mallarının bəhs edilən bu iki xüsusiyyəti bazar iqtisadiyyatlarının axsasmasına səbəb olmaqdadır. Bazar mexanizmi qiymətləndirmə yolu ilə fərdləri istifadədən məhrum buraxmağa dayanan işlə çalışmaqdadır. Bir başqa deyimlə qiyməti ödəməyən o malın faydasından məhrum olunmaqdadır. Dövlət mallarındakı xaric edilə bilməmə xüsusiyyəti, bu malın pulsuz istifadə edilə bilmələrinə, dövlət malı istehsalçılarının bir qiymət qoya bilmələrinə maneə törətməkdədir. Könüllü qiymətlər meydana gəlməyəcəyi üçün, dövlət malının maliyyəsi məcburetə (vergilərdə olduğu kimi) ünsürü daşıyacaq. Könüllü qiymət mexanizmində ortaya çıxan bu problem "pulsuzluq problemi" olaraq adlandırılmaqdadır.

İctimai mallardan istifadədən məhrum olunma mümkün olsa da, bazar mexanizmi problemlərlə qarşılaşacaq. Birinci problem hər fərdin dövlət malından fərqli faydalar təmin etməsidir. Eyni şəhərdə yaşayan fərdlərin belə fərqli faydalar əldə etdiyi düşünəlsə, hər fərd üçün fərqli qiymət meydana gətirmək lazım olacaq ki, bu qeyri-mümkündür. İkinci olaraq, fərdlər dövlət malının istifadəsindən məhrum buraxılarsa, belə qaynaqların təsirli bölüşdürülməsi nöqtəyindən məhrum buraxılmaqları lazımdır. Çünki əlavə fərdin dövlət malını istifadə etməyə başlamasının marjinal xərci sıfırdır. Ortaq istehlak xüsusiyyəti səbəbi ilə əlavə fərdlərin istehlakları, digər fərdlərin istehlaklarına (fayda səviyyələrinə) təsir etməməkdədir.

Başqa sözlə, dövlət malının istifadəsindən məhrum buraxan hər hansı bir qiymətləndirmə sistemi təsirli olmayacaq. İctimai mallar (yerli, milli, beynəlxalq) dövlət maliyyəsinin iqtisadiyyatda mövcudluğunun ən yaxşı iqtisadi səbəbini meydana gətirməkdədir. İctimai mallarda bazar iqtisadiyyatının axsasmasının yanında, xüsusiyyətləri səbəbi ilə dövlət maliyyəsi də çətinliklərlə qarşılaşmaqdadır. Bu xüsusiyyətin varlığı altında şüurlü fərdlər dövlət malının istifadəsi üçün bir qiymət

ödəmək istəməzlər. Bazar mexanizmindəki fərdlərin seçimlərinin göstəricisi olan qiymət, dövlət mallarında ortaya çıxmadığı üçün, bu malların istehsal səviyyəsi üçün lazımlı məlumat olan seçim cəminə çata bilməməkdədir. Bu vəziyyət dövlət malının istehsalında "məlumatsızlıq probleminə" səbəb olar.

Dövlət maliyyəsi qərar alıcıları hər hansı bir ictimai maldan nə qədər çıxarılması lazım olduğunu təyin edə bilmək üçün hər fərdin müxtəlif istehsal səviyyələrində əldə etdiyi faydalarını bilməsini tələb etməkdədir. İstehsal istiqamətində dövlət malı bənzəri vəziyyət, dövlət ara mallarında və ya bir qrup firma tərəfindən istifadə edilən istehsal faktorunda da qarşılaşılmaqdadır. Bunlara nümunə olaraq, yeni kəşflər, dövlət məlumatları, hava hesabatları və işgücü təhsil proqramları göstərilə bilər. Dövlət, ara malının istifadəsində ortaq istehlak bazar mexanizminin bir qiymət meydana gətirməsinə maneədir. Dövlət maliyyəsi bu səbəblə, ümumiyyətlə, dövlət ara mallarının istehsalından məsul olmaqdadır.

1.7. QISMƏN İCTİMAİ MALLAR

Dövlət malı ilə xüsusi mal arasında iştirak edən bir çox mal növü "qismən ictimai mallar" və ya "qarışıq mallar" olaraq adlandırılmaqdadır. İqtisadiyyatda, ümumiyyətlə tam ictimai maldan daha çox qismən ictimai mal vardır. İctimai malları izah edilərkən iki təməl xüsusiyyətinin olduğu ifadə olunmuşdu; ortaq istehlak və faydasından məhrum edilə bilməmə. Yarı ictimai mallarda bu iki xüsusiyyətdən biri əskikdir. Bir başqa deyişlə ya ortaq istehlak xüsusiyyətindən ya da xaric edilə bilməmə xüsusiyyətindən bir sapma görünməkdədir. Bəzi ictimai mallarda qismən rəqabət ola bilər.

Müəyyən səviyyədə dövlət malı istehsalı mövcud ikən, bir fərdin bu malı istifadə etməsinə icazə verilməsi, bir başqa fərdin onu istifadə etməkdən məhrum edilməməsindən, daha əvvəl o malı istifadə edənlərin əldə etdikləri faydaları azalda bilər. Beləcə, bir fərdə o malı istifadə etməyə icazə vermənin bir fürsət xərci vardır. Bu vəziyyət iqtisadiyyat ədəbiyyatında qismən rəqabət, "sıxlıq" (congestion) olaraq adlandırılmaqdadır. Bir malı istifadə etmək üçün daha çox fərdə icazə vermənin fürsət xərci və ya o malı daha əvvəl istifadə edənlərin faydalarındakı azalmaya "sıxılmışlıq xərci" adı verilməkdədir.

Nəzəri olaraq tam ictimai mallarda bu cür bir sıxılmışlıq xərcinin ortaya çıxması ya tamamilə qeyri-mümkündür, ya da çox çətindir. İki fərqli səbəb sıxılmışlığın və xərcinin ortaya çıxma qaynağı ola bilər. Əlavə bir fərdin bəhs edilənməli istifadə etməyə başlaması birinci qaynaqdır. İkinci qaynaqsa, müəyyən bir yarı ictimai malı bir fərdin daha sıx (uzun, davamlı) istifadə etməsi ilə ortaya çıxar. Məsələn hərəkətə açıq bir hovuzda sıxlıq hovuzu istifadə edən fərd sayının artması ilə ortaya çıxar bilər. Və ya fərd sayı dəyişmədən bir fərdin daha uzun, davamlı istifadə etməsindən sıxılmışlıq ortaya çıxar bilər. Xilasetmə və ya polis xidmətləri qismən

ictimai (sıxışan) mallara başqa nümunələrdir. Müəyyən ədəddə xilasetmə vasitəsinin olduğu bir bölgədə, xidmət edilən adam sayı artdıqca, adam başına faydalar azala bilər. Çünki hər hansı bir yanğın vəziyyətində xilasetmə vasitələrinin başqa bir bölgədə olma ehtimalı artmaqdadır.

1.8. ƏTRAF TƏSİRLƏR

Bazar müvəffəqiyyətsizliklərinin bir başqa növü, dövlət mallarının ortaq istifadə xüsusiyyətindən qaynaqlanan ətraf təsirlərdir. Bir fərd ya da firma iqtisadi bir fəaliyyətdən təmin etdiyi fayda xaricində, digər fərd və ya firmalara da fayda verir və ya zərər verirsə, yan təsirlər meydana gəlmiş olur. Yayılan yan təsir faydalı isə faydalı yan təsir, zərər isə zərərli yan təsir adlanır. Bu şəkildə çıxarılan faydalar və ya zərərlərdən təsirlənən vahidləri məhrum buraxmaq qeyri-mümkün və ya çox bahadır. Bu səbəblə ortaya çıxan faydalı yan təsir və zərərli yan təsir qiymət sisteminin xaricində ortaya çıxmaqdadır. Başqa sözlə yan təsiri bu şəkildə təyin etmək lazımdır; iki iqtisadi vahidin istehsal və ya istehlak fəaliyyətindən, üçüncü kəslərin qiymət mexanizmi xaricində fayda və ya zərər görməsidir. Məsələn, bir şəhərdə olan bir toxuculuq fabrikinin tullantılarının şəhər içindən keçən bir çaya axıdılması nəticəsində ortaya çıxan pis qoxular fərdlərin fayda funksiyalarına, eyni zamanda çayda qayıq kirayəyə götürən administratorun istehsal funksiyasına mənfi təsir etməkdədir.

Digər iqtisadi vahidlərə yayılan faydalar və zərərlər hesaba qatılmaz. Başqa sözlə ətraf təsirlər qaynaqların səhv bölüşdürülməsinə səbəb olmaqdadır. Zərərli yan təsir ortaya çıxdığında, məsələn istehsal səviyyəsi dövlətin qəbul etdiyi səviyyənin üzərində olacaq. Bir başqa deyimlə, qaynaqlar həmin mala çox təsir edilməkdədir. Faydalı yan təsir bəhs edilən olduğunda isə qaynaqlar kifayət qədər təsis edilmədiyindən, dövlətin istədiyi səviyyədən daha az istehsal ortaya çıxacaq. Nəticə olaraq, yan təsirlər ortaya çıxdığında bazar iqtisadiyyatı qaynaqları səhv təsis etməkdədir.

Ətraf təsirlərin əhəmiyyətli bir səbəbi mülkiyyət haqlarının təyin olunma bilməməyi və ya bu haqların tətbiq olunmasındakı çətinliklərdir. Ortaq mallardan söz edildiyində ovlanma sahələrinin hər hansı bir ictimai müdaxilə olmamağı və dəniz ortaqlarının mülkiyyətinin heç bir kimsədə olmamağından qaynaqlanmaqdadır. Bu ortaqların birinin mülkiyyətində olmağıyla, mülk sahibi, məsələn, istifadə üçün bir qiymət qoyaraq həddindən artıq istifadənin ortaya çıxmasını maneə törədə bilər. Bu cür xarici zərərlərdə mülkiyyət haqlarının təyin olunması və tətbiq olunmasındakı çətinliklərin yanında ortaqların istifadəsindən məhrum buraxmaq da qeyri-mümkündür.

Bu səbəblə ictimai faydanı düşünərək dövlətin tənzipləməsi lazımdır. Hər hansı bir tənzipləmə edilmədiyində zərərli yan təsir piyada fəaliyyət optimalın üzə-

rində olacağından, dövlətin etməsi lazım olan fəaliyyət səviyyəsini aşağıya çəkmək olacaq. Faydalı yan təsir vəziyyətində isə, yan təsir piyada vahid yaydığı faydanın fərqiində olmadığı və bu yan təsiri qiymətləndirmədiyi üçün optimalın altında fəaliyyətdə vardır. Bu səbəblə xarici fayda vəziyyətində dövlətin fəaliyyət səviyyəsini artırma istiqamətində tənzimləmə etməsi lazımdır.

İctimai mallarda ortaya çıxan məlumat problemi ətraf təsirlərdə də dövlət maliyyəsinin qarşısına çıxmaqdadır. Optimal fəaliyyət səviyyəsi üçün xarici fayda və ya zərərdən təsirlənən fərdlərin nə qədər təsirləndikləri bilinməlidir. Bu məlumat isə fərdlərlə könüllü olaraq aparılmamaqdadır. Hava çirkliliyi yaradanların atmosferi istifadə etməkdən saxlamanın qeyri-mümkünlüyü və ya mal varlığı haqlarının tətbiq olunmasındakı çətinlik səbəbi ilə, dövlətin qaynaq bölüşdürülməsini dövlət faydasına tənzimləməsi lazımdır. Xarici fayda da isə istehsal və ya istehlak fəaliyyətini artırma istiqamətində təşviq edilməsi lazımdır. Bu vaxt alınacaq tədbirlərlə əlaqədar olaraq, dövlət malı xüsusiyyətlərinə bənzərliyi səbəbi ilə dövlət mallarında olduğu kimi məlumat problemini ehtiva etdiyini xatırlatmaqda fayda vardır.

1.9. RİSK VƏ XAOS

Rəqabətli qiymət sistemində tam məlumata sahib olmağın lazım olduğu ifadə olunmuşdur. İstehsalçıların və istehlakçıların iqtisadiyyatdakı bütün malların indiki və gələcəkdəki qiymətlərini bildikləri düşünüləməkdədir. Ancaq gələcəkdəki qiymətlərin naməlumluğu mövzu baısdır. Çünki gələcəkdəki iqlim şərtləri, zövqlər və seçimlərdə, texnologiyada ortaya çıxacaq müxtəlifliklər qiymətlərin dəyişməsinə səbəb olacaq. Gələcəkdə meydana gələcək riskləri tam mənasiyla bilən fərdlər, gələcəkdəki mal və xidmət tələblərini də qəti olaraq müəyyən edə biləcəklər. Beləcə, gələcəkdə hər bir mal və istehsal faktoru üçün bazarlar meydana gələcək. Bu şərtlərdən ibarət olan bazarlar, gələcək bazarlar (future markets) olaraq adlandırılmaqdadır. Gələcəkdə meydana gələcək risklər tam olaraq bilindiyyində, gələcək bazarlarda mövcud olan qiymətlərdə bazar effektiv işləyəcək.

Ancaq gələcəkdəki kaoslar gələcək bazarların ortaya çıxmasına maneə törətməkdədir. Bu səbəblə gələcək bazarlarının real həyatda meydana gəlməsinin çətinliyi, bazar müvəffəqiyyətsizliklərinin olmasına səbəb olmaqdadır. Real həyatda yalnız bəzi mal və xidmətlər üçün gələcək bazarlar meydana gələ bilməkdədir. Məsələn, sığorta şəhadətnamələri gələcəkdəki qəza və ya ölüm kimi bəzi risklərə qarşı "qoruma" tələblərini qarşılamaqdadır. Ancaq çox az sayda mal və xidmətdə bu bazarlar meydana gəlməkdə və bu bazarların rəqabətçi olduqlarının deyilməsi mümkün deyil.

Gələcək bazarların meydana gələ bilməməsi üçün iki səbəb vardır. Birincisi, bu cür bazar meydana gətirmənin əməliyyat xərclərinin çox yüksək olmasıdır. İkinci

cisi, asimmetrik məlumat problemi. Asimmetrik məlumat problemi, sığortalanmaq istəyən fərdlərin sahib olduğu, ancaq sığorta edənin sahib olmadığı məlumatlardan qaynaqlanmaqdadır. Sığortalanan fərd bu cür məlumatları sığorta şirkətinə qarşı üstünlük olaraq istifadə edə bilər. Asimmetrik məlumat problemi, bazarların axsasmasında əxlaqi risk və ayırma çətinliyi (adverse selection) olaraq bilinən iki yoldan ortaya çıxmaqdadır.

Əxlaqi risk, sığortaçı tərəfindən idarə edilə bilməyən, sığortalının zərərin ortaya çıxma ehtimalına və ya zərərin böyüklüyünə təsir edə bildiyi vəziyyətlərdə ortaya çıxır. Məsələn, bir fərd, sığortalı olması səbəbi ilə, qəzanı önləyici tədbirləri görməyərək qəza ehtimalının artmasına səbəb ola bilər. Önləyici tədbirlərin sığortaçı tərəfindən bilinə bilməmiş bazarların axsasmasına təsir etməsinə yaxşı bir nümunə səhiyyə sığortalarıdır. Xüsusilə səhiyyə riski daha çox olanların sığorta etdirmə meyllərinin çox olduğu düşünüləməkdədir. Əxlaqi risk meydana gəldiyi zaman tam rəqabətli gələcək bazarlarının meydana gəlməsi mümkün deyil.

Ayırma çətinliyi, riskin meydana gəlmə ehtimalları fərqli olan sığortalı fərdlərin varlığı halında ortaya çıxır. Bəzi fərdlər yüksək riskli, bəziləri aşağı riskli ola bilər. Belə bir vəziyyətdə sığorta şirkətləri fərdlərin bu risk fərqliliklərini təyin edə bilməyəcəklər. Kasko sığorta edən şirkətlərin bir sürücünün, digərinə görə daha diqqətli avtomobil istifadə edib istifadə etmədiyini təyin edə bilmədikləri kimi, real həyatda gələcək bazarlar ortaya çıxmıyacaq, qaynaq bölüşdürülməsində təsirsizliklər də ortaya çıxacaq. Gələcək bazarların axsasması dövlətin qaynaq bölüşdürülməsində fəaliyyətin təmin edilməsi üçün vəzifəyə çağırılmasına səbəb olmaqdadır. Dövlət xüsusilə işsizlik sığortası, səhiyyə sığortası, ictimai təhlükəsizlik kimi sahələrdə ya özü fəaliyyətdə olmaqda, ya da xüsusi sektorun fəaliyyətdə olmasına icazə verməkdə ancaq fəaliyyətləri təşkil etməkdədir. Bu baxımdan baxıldığında dövlətin aldığı bu vəzifə, yalnız qaynaq bölüşdürülməsində fəaliyyəti deyil, aşağıda açıqlanacaq olan gəlir bölgüsündə ədaləti də təmin etməyə istiqamətli olduğu aydın ola bilər.

İKİNCİ FƏSİL

DÖVLƏT SEKTORU VƏ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

2.1. DÖVLƏT SEKTORU QAVRAMI

Müəyyən sərhədlər içində yerləşmiş insan topluluqlarına, möhkəm bir siyasi iqtidara və buna bağlı olaraq adminstrativ gücə sahib bir qurum olan dövlət, üzərində yerləşmiş olan cəmiyyətlərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün bir sıra qaydalar qoymaqladır. Bu qaydalar, istehsalın kimlər tərəfindən, necə həyata keçiriləcəyi, əldə edilən məhsulun bölgüsünün necə olacağı ilə əlaqəli olub, tarixi mərhələ içində bunlarla əlaqəli müxtəlif tənzimləmələr ortaya çıxmışdır.

İctimai yaşayış tərzini paylaşan müasir insanların ehtiyacları, qarşılama şəkillərinə görə “şəxsi ehtiyaclar” və “ictimai ehtiyaclar” olaraq ələ alına bilər. Bunlardan birincisi yemək, içmək, geyinmək və s. kimi sərbəst bazar iqtisadiyyatında meydana gələn istək və tələbə görə qarşılana bilən ehtiyaclardır. İkincisi isə təhsil, səhiyyə, beynəlxalq münasibətlər, ölkənin müdafiəsi kimi fərqlərin bir yerdə yaşamasından qaynaqlanan və sahib olduğu bəzi xüsusiyyətlər səbəbi ilə dövlət tərəfindən qarşılana bilən ehtiyaclardır.

Dünyada ölkələrin bir-birindən fərqli olan bu ehtiyacların qarşılana biləcəyində sahib olduğu qıt qaynaqları məhsuldar olaraq istifadə etmək ölkə hökumətlərinin başlıca vəzifələrindəndir. Xüsusi olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onsuz da qıt olan qaynaqların aktiv istifadə edilməməsi bu ehtiyacların qarşısının alınmasını daha da çətinləşdirəcəkdir. Ayrıca beynəlxalq rəqabətdə müvəffəq ola bilmək nöqtəyi-nəzərindən də da istər xarici, istərsə də yerli qaynaqların məhsuldar istifadəsi vacibdir. Buradakı təmin edilməyə çalışılan vəzifə, qaynaqların israf edilmədiyi, ictimai rifahın maksimuma çatdırıldığı, nəzəriyyədə İtalyan iqtisadçısı V.Paretonun (1848-1923) dilə gətirdiyi “Pareto Optimumu” nun ən sadə ifadəsi ilə” bir şəxsin iqtisadi faydasını başqa birisinin faydasını azaltmadan artırmadığı iqtisadi səviyyədir”. İstehsalçı və istehlakçının aktivliyin təmin edilməsiylə çata biləcəkləri olan Pareto Optimumu üçün bazar iqtisadiyyatının da aktiv olaraq işləməsi zəruridir. Yəni bazarda istənilən hər cür mal və xidmət uyğun qiymətə istehsal edilə bilər və insanlar hər hansı əlavə məsrəfə qatılmamaqla bunları alıb-sata bilər, mülkiyyətə sahib ola bilər.

Reallıqda ölkələr sahib olduqları qaynaqların məhsuldar istifadəsində nəzəriyyədə olduğu kimi hər zaman müvəffəq olmamaqladır. Bazar şərtlərində bu məh-

suldarlığa çatmaq bəzi səbəblərlə çətinləşməkdədir. Bazar müvəffəqiyyətsizliyi olaraq da qiymətləndirilən bu vəziyyətin əsas səbəbləri: məlumat əskikliyi, mülkiyyət hüququnun tam olaraq müəyyən edilməməsi, ətraf təsirlər, axsaq rəqabət şərtləri və dövlət sektorunun istehsal etdiyi malların mövcudluğudur. Bu səbəblə bazar iqtisadiyyatının müvəffəq olmamağı, iqtisadiyyatda intensiv məhsuldarlığı təmin edən dövlət siyasətinin reallaşdırılması zərurətini ortaya çıxarmaqdadır.

2.2. İQTİSADIYYATDA DÖVLƏT SEKTORUNUN YERİ İLƏ ƏLAQƏLİ GÖRÜŞLƏR

Dövlət və özəl sektor, qərbin sosial-siyasi nəzəriyyəsində 17. əsrdən bəri əhəmiyyət qazanmışdır. Hətta bəziləri tərəfindən bu ifadələrin təməli klassik Yunan nəzəriyyəsinə qədər uzanmaqdadır. Dövlət və özəl sektor ayrımı xüsusilə liberal nəzəriyyə baxımından əhəmiyyətliyədir. Bunlardan özəl sektor; sosial həyatın müəyyən bir qismini meydana gətirən, sərbəstliyin daha çox olduğu, haqlı bir səbəb olmadan müdaxilənin edilməyəcəyi bir böyüklüyü meydana gətirərkən dövlət sektoru, daha ümumi bir səviyyəni, müdaxilənin daha çox olduğu bir böyüklüyü meydana gətirməkdədir.

İqtisadi həyatda özəl sektorla bərabər yer alan dövlət sektoru, həm dünya bazarında, həm də ölkə sərhədləri içərisində forma və funksiya etibarilə davamlı bir yenilənmə içərisindədir. Dəyişən şərtlərə görə bəzən sadəcə mühafizə, inzibati və hüquqi işlər kimi çox sahələrdə fəaliyyətdə olarkən, bəzən də iqtisadi dinamikaların əsl istiqamətləndiricisi olacaq qədər iqtisadiyyata hakim olmaqdadır.

Fərqli iqtisadi düşüncələrdə və müxtəlif iqtisadi tənzimlənmələrdə insanların istəklərinin fərqli olması, dövlət sektorunun böyüklüyünün də fərqli olmasına səbəb olmuşdur. Dövlət sektorunun bir sıra xərcləri və bu xərclər üçün bəzi gəlirlər əldə etməsi iqtisadiyyata təsir etməkdədir. Bu təsir xərclərin və gəlirlərin böyüklüyünə görə dəyişməkdədir.

2.2.1. KLASSİK İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ

Klassik iqtisadi nəzəriyyə 1776-cı ildə yayılan Adam Smitin “Millətlərin zənginliyinin xüsusiyyəti və səbəbləri haqqında bir araşdırma” adlı əsəri ilə birlikdə yaranmışdır. İçində heç bir orijinal fikir olmadığı iddialarına baxmayaraq, bu əsər, sahib olduğu sistemə və iqtisadiyyata baxışıyla iqtisadın bir elm halına gəlişini bildirərkən, müəllifi Adam Smit də “klassik iqtisad” olaraq bilinən bir iqtisadi nəzəriyyənin qurucusu olmuşdur.

Klassiklərə görə qiymət mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatda bütün istehsal faktorlarının çalışdığı, milli gəlirin ən yüksək səviyyədə olduğu bir təbii sistem mövcuddur. Görünməyən bir əl bu sistemdə nizam-intizamı təmin etməkdədir. Bu da

insanların öz mənfəətlərini qorumaq üçün çalışarkən heç düşünmədiyi halda cəmiyyət mənfəətinə də tövhə vermələri ilə mümkün olmaqdadır. İqtisadiyyatı bu təbii tarazlıqda tutan əsas şərt “rəqabət” olduğundan “buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər” fəlsəfəsi mənimsənilmişdir. Beləcə, istehsalın və ticarətin önündəki bütün maneələr qaldırılmış olacaqdır.

Klassik iqtisadçıların mənimsəmiş olduğu “buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər” qaydası rəqabət ünsüründən mümkün olduğunda istifadə edilməsini lazım bilir. Yoxa hər şeyin olduğu kimi buraxılaraq sistemin öz-özünü düzəltməsinə gözləməyə dəyməz. Çünki şəxsi rifaha təsir edən ünsürlərlə cəmiyyətin rifahına təsir edən ünsürlər arasındakı ahəngsizlik hallarında, lazımi xidmətləri edəcək rəqabətdən başqa ünsürlərə ehtiyac vardır. Belə vəziyyətlərdə də bazar öz halına buraxılırsa, klassik liberalizmin öz-özünə adiləşəcəyi iddia edilmişdir. Bu kimi hallarda qiymət mexanizmindən başqa, lazımi mal və xidməti təqdim edəcək bir gücə də ehtiyac vardır. Bu güc də dövlətdir. Dövlət rəqabət sisteminin yaxşı bir şəkildə işləməsi üçün lazımı hüquqi bazanı quracaq, mühafizəni təmin edəcəkdir. Ancaq Smit dövlətin səlahiyyətlərini mühafizə, ədalət, qismən də təhsil xidmətləri olaraq müəyyən etmişdir.

Klassik sistemdə səhəni müəyyənləşdirən dövlət “laissez-faire, laissez passer” qaydasını həyata keçirmək üçün köhnə quruluşlara qarşı mübarizə aparacaqdır. Dövlətin sahib olduğu mühafizə gücləri daxili və xarici mühafizəni təmin edəcək, işçilərin müxalifətini qıracaq, mülkiyyəti təhlükəli siniflərin hücumundan qoruyacaq, bazarda nizam-intizamı saxlayacaqdır.

Klassik sistemə hakim olan bu liberal “laissez-faire” qaydası ilə iqtisadiyyatda dövlətin yerinin olması bəzi çətinliklər ortaya çıxarmaqdadır. Dövlətin bu icraatda olması, müəyyən qanunları tətbiq etməsi, müxtəlif projətləri həyata keçirməsi bəzi çevrələrin yararlandığı bir “imtiyaz” mübahisəsini yaratmaqdadır. Bu da iqtisadiyyatda dövlətin yeri ilə əlaqəli mübahisələri artırmaqdadır. Bu mübahisələrə cavab olaraq da əsas olan nöqtənin “fərdin dövlətin fəaliyyətlərini daha əvvəldən görə bilməsi, şəxsi projətlərini buna görə qaydaya sala bilməsi” olduğu irəli sürülməkdədir. Beləcə, dövlət etdiyi xidmətlərdən vətəndaşlarının nə şəkildə yararlandığını yoxlamadan vətəndaşlar hər hansı bir müdaxiləyə qarşı nə qədər qoruna biləcəyini, dövlətin fəaliyyətlərindən nə qədər təsirlənəcəyini biləcəkdir. Yəni dövlət məhdud icraatını edərkən bunun nəticələrinin nə olacağı vətəndaşlar tərəfindən bilinəcəkdir.

Qısaca, klassik iqtisadiyyatda dövlət fəaliyyətləri mümkün olduğu qədər məhdudlaşdırılmış, daxili və xarici mühafizəni təmin edəcək adminstrativ dövlət anlayışı hakim olmuşdur.

2.2.2. KEYNES VƏ KEYNESÇİ İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ

Klassik iqtisadçılar, iqtisadiyyatın hər zaman balansda olacağını, xaricdən hər hansı bir müdaxilənin edilməsinə ehtiyac olmadığını, bu səbəblə dövlətin iqtisadi siyasətinin lazımsız olduğunu söyləyərkən inkişaf bu deyilənlərdən fərqli olmuşdur.

1914-1918-ci illərdə Birinci Dünya Müharibəsi dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına böyük yük gətirmişdir. Müharibə dövlət xərclərini artırmış, limitsiz ixraclar həyata keçirilmiş, dövlət ağır sənayenin ən böyük müştəri olmuşdur. Müharibə dövründə edilən dövlət xərcləri müharibənin gətirdiyi təxribatlar səbəbi ilə müharibədən sonra da davam etmişdir. Hələ müharibənin yaraları sarğalmadan 1929-cu ildə böyük bir iqtisadi böhran başlamışdır. Yüksək səviyyədə davam edən işsizlik, aşağı düşən istehsal, bir çox sənaye müəssisələrinin bağlanması, birjaların çökməsi klassik iqtisad modelinin bir çox kimsə tərəfindən tutarsız olaraq dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Klassik modelin bu keçici problemlərə həll tapa bilməməyi, modeli müdafiə edənlərin laqeyd qalması modelə qarşı fikirləri artırmışdır.

Böyük böhranın səbəblərinin niyə davam etdiyini və bununla əlaqəli nə ediləcəyini izah edən yeni iqtisadi həllərə tələbi artırmışdır. Bu tələb Con Maynard Keynesin 1936-cı ildə pul və maliyyə siyasəti ilə dövlətin davam edən iqtisadi depressiyanı sona çatdıracağını əhatə edən “Then General Theory of Employment, Interest and Money” adlı əsəri nəşr edilməklə qarşılanmışdır.

Keynes burada, klassiklərin iddia etdiyi kimi hər zaman özlüyündən məşğulluq balansının səviyyəsinin mövcud olmadığını, iqtisadiyyatın əskik məşğulluq da ola biləcəyini, bu səbəbdən dövlətin müdaxiləsi ilə tam məşğulluq balans səviyyəsinə çata biləcəyini müdafiə etmişdir. Əskik məşğulluğun səviyyəsinin səbəbi effektiv tələbdəki yetərsizlikdir. Effektiv tələbi müəyyən edən ünsürlər isə o dövrdə həyata keçirilən istehsal və yatırım xərcləri olduğundan bunlardakı bir əskiklik tam tarazlıq səviyyəsini azaltmaqdadır. Dövlət edəcəyi istehsal və yatırım xərcləri ilə effektiv tələbi artıraraq tam məşğulluğu təmin edəcəkdir. Keynes, insanların əskik məşğulluğu və inflyasiyanın sosial-iqtisadi maliyyətlərinə qatlanmaq məcburiyyətində olmadığını, dövlətin tətbiq edəcəyi xərclərə və vergi siyasətləri ilə iqtisadiyyatda inflyasiyasız və deflyasiyasız bir rifah halı təmin etməyə qadir olduğunu söyləmişdir.

Keynes, uzun dövrdə iqtisadi həyatdakı inflyasiya, defilyasiya, işsizlik şəklindəki iqtisadi dalğalanmaların səbəblərini istehsal təşkilatçılığı, texnika və texnologiyanın dəyişə bilmədiyi qısa dövrdə məcmu tələb formasındakı istiqrazsızlıqlara açılmışdır. Keynes və təqibçiləri bu tələb istiqrazsızlıqlarını qarşılamaq üçün dövlətin tətbiq edəcəyi siyasətin aktiv olacağını irəli sürmüşlər. Bunun üçün tələbdəki artım və azalışa görə dövlət gəlir və xərcləri də artırılıb-azaldılaraq, yəni sadə pul

siyasətinin yanında aktiv bir maliyyə siyasəti tətbiq edərək iqtisadi istiqrar təmin ediləcəkdir. Bütün bunlar da, Keynes və Keynesçi iqtisadçılara görə tətbiq ediləcək siyasətlər səbəbi ilə dövlətin iqtisadiyyatdakı payının yüksək olacağını göstərir.

2.2.3. MONETARİST İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ

Dövlət xərclərini artıraraq Kəsir büdcə siyasəti ilə tam məşğulluğu təmin etmək məqsədində olan Keynesçi iqtisad siyasəti, ikinci. Dünya Müharibəsi sonunda ölkələri durğunluqdan qurtararaq inkişaf potensiallarını hərəkətə gətirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə tətbiq edilən iqtisadi siyasətin iqtisadi inkişaf bərabər olması Keynes iqtisadiyyatının müvəffəq göstəricisi sayılmışdır.

Ancaq 1960-cı illərdə dünya iqtisadiyyatındakı bu stabil inkişaf pozulmağa başladı. Dünya istehsalı daha yavaş artarkən qiymətlərin ümumi səviyyəsi daha sürətlə artmağa başladı. Bu, bir tərəfdən işsizliyin, digər tərəfdən də inflyasiyanın artması deməkdir. Yəni inflyasiya və durğunluğun bir arada olması idi. Bəzi iqtisadçılara görə mübahisə edilən dünya iqtisadiyyatındakı bu mənfi inkişafın arxasında yatan səbəblər bunlardır: Vyetnam müharibəsi səbəbi ilə istehsal müəyyən bir həcmdə davam edərək tələbdə böyük bir artımın meydana gəlməsi, dünya buğda qiymətlərinin istehsal səbəbi ilə yüksəlməsi, OPEC ölkələrinin Fələstin–İsrail Müharibəsi səbəbi ilə neft qiymətlərinin 4 qat artırmağı.

Göstərilən səbəblərlə 1970-ci illərdə görünməyə başlayan durğunluq içində inflyasiya (stagflyasiya) hadisəsinə qarşı Keynes yönümlü iqtisadçıların təklif etdiyi tələb yönümlü müdaxilələri yetərsiz idi. Çünki onlar Philips Əyrisi ilə ifadə edilən, qiymət inflyasiyası ilə əskik məşğulluq arasındakı tərsərfli əlaqəyə görə siyasətini inkişaf etdirmişdir. Yoxsa indi həm inflyasiya, həm də əskik məşğulluq vəziyyəti olardı. Keynes iqtisadiyyatının bu hadisə qarşısında müvəffəqiyyətsizliyi başqa iqtisadi nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb oldu.

Keynes iqtisadiyyatı siyasətinin müvəffəqiyyətsizliyi qarşısında ortaya çıxan iqtisadi görüşlərdən biri Monetarist nəzəriyyədir. Liderliyini Milton Friedmanın etdiyi monetaristlər, iqtisadiyyatda ortaya çıxan stagflyasiya böhranının səbəbini pul istəyinin ehtiyacdən daha çox artırılmasına, iqtisadiyyatda bərabərliyi pozucu genişləndirici maliyyə siyasətinin tətbiq etmələrinə bağlamaqdadırlar. Dövlətin tətbiq edəcəyi pul və maliyyə siyasətinin “xarici gecikmə” səbəbi ilə iqtisadi müddəti təsir etmələri vaxt almaqdadır. Bu vaxt müddətində iqtisadi şərtlər müxtəliflik göstərə bilməkdədir. Bu səbəblə dövlət tətbiq edilən pul və maliyyə siyasətini dəyişdirmək yerinə, qiymət və haqq kəskinliyini önləyən faktorları ortadan qaldıraraq özəl sektorun inkişaf edə biləcəyi və iqtisadi inkişafı təmin edəcəyi istiqrarlı bir vəziyyət hazırlamalıdır.

İqtisadiyyatda tam rəqabətin olduğunu və makro səviyyədə iqtisadiyyatın istiqrar işində olduğunu söyləyən monetaristlər, “laissez faire” qaydasını müdafiə edən klassik məktəbin davamı olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməyini istəmişlər. Buna görə monetarist nəzəriyyədə dövlətin yeri olduqca məhduddur.

2.2.4. RASIONAL PROQNOZÇULAR NƏZƏRİYYƏSİ TƏRƏFDARLARININ FİKİRLƏRİ

Kesney iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətsizliyi qarşısında ortaya çıxan iqtisadi görüşlərdən bir başqası da Rasional Proqnozçular Nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyə əvvəldən 1969-cu ildə İndiana Universiteti iqtisadçılarından Con Mut tərəfindən insanların proqnozları ilə əlaqədar alternativ olaraq ortaya atılmışdır. Ancaq 1970-ci illərdə bazar iqtisadiyyatının qarışıqlığının özlüyündən qarşılıyaacağını və dövlət siyasətinin iqtisadi istiqrarı təmin etmədə çox təsirinin olmadığını vurğulayan Chicago Universitetindən Robert Lukas, Harvard Universitetindən Robert Barro və digərlərinin makroiqtisadi nəzəriyyədə həyata keçirdikləri çalışmalar ilə inkişaf etmişdir.

Müşahidələr iqtisad nəzəriyyəsində hər zaman əsas olmuşdur. 1970-ci illərə qədərki vaxt ərzində müşahidələr əsas olarkən, sonradan rasional proqnozlar əsas olmuşdur. İqtisadiyyat təmsilçilərinin gələcəyi qədərincə bilməməkləri səbəbi ilə plan və proqramlarını hazırlayarkən gələcəklə əlaqəli proqnozlara dayanması zərurət olmuşdur. İqtisadiyyatçılar bu məcburiyyəti aşarkən ahəngli müşahidədə olduğu kimi, sadəcə keçmiş təcrübələrə bağlı qalmayıb, mövcud olan bütün məlumatlara çatmağa çalışırlar. Bunun üçün lazımlı araşdırmaları edərək, əldə etdikləri məlumatlara özləri üçün ən uyğun olanları həyata keçirirlər. Beləcə, nəticə maksimum olur.

Rasional müşahidələr tərəfdarlarına görə 1960-cı illərdə görülən stagflyasiyanın səbəbi, inflyasiya riski daşınmasına baxmayaraq, real böyüməni və məşğulluğu artırmaq üçün tətbiq edilən geniş büdcə xərcləri və yüksək faizli pul siyasətidir. Çünki iqtisadiyyatdakı pul vahidləri siyasətlər qarşısında gələcəklə əlaqəli rasional proqnozlara görə hərəkət edərək tətbiq edilən bu siyasətlərin təsirini ortadan qaldırmışlar. R. Lukasın dəyərləndirməsinə görə, dövlətin tətbiq etmiş olduğu siyasətlərə qarşı son dərəcə dinamik olan, alınan qərarların özləri və ölkə iqtisadiyyatı üzərindəki təsirini düzgün olaraq təxmin edən qərar vahidləri, dövlətin tətbiq edəcəyi pul və maliyyə siyasətlərini lazımsız edərək, iqtisadiyyat tətbiqini çətinləşdirməkdədir. Ayrıca Keydland və Prescott (1977) dinamik bir iqtisadi sistemdə o dövrdəki optimal siyasətlər olaraq həyata keçirilən vergilər, subsidiyalar tətbiq etmələrinin gözlənilməyən nəticələrə səbəb ola biləcəyini göstərərək, bunu optimal planların “vaxt tutarsızlığı” olaraq adlandırmışdır.

Rasional müşahidələr nəzəriyyəsi də klassiklərdə olduğu kimi, dövlətin müdaxilədə olmadığı, qiymət birinciliyində olan istehsal və istehlak qərarları ilə bazar mexanizmi optimallığını təmin edəcəyi bir iqtisadi sistemi müdafiə etməkdədirlər.

2.2.5. TƏKLİFYÖNÜMLÜ İQTİSADÇILARIN FİKİRLƏRİ

1970-ci illərdə məcmu tələbə ağırlıq verən Keynesçi nəzəriyyəyə qarşı iqtisadiyyatın təklif tərəfinə əhəmiyyət verən, içində olan stagflyasiya probleminə qarşı məcmu istehsalın artırılmasını təklif edən bir yaxınlaşma oldu. ABŞ-da Nazir Reyqanın məsləhətçiləri tərəfindən dilə gətirilən bu təkliftərəfli fikir, Reyqanın seçki kampanyasında önə sürülərək seçildikdən sonra tətbiq edilməyə çalışılması səbəbi ilə “Reagonomics” deyə adlandırılmışdır. Təklifyönümlü iqtisadçılar dünya iqtisadiyyatının içində olduğu yüksək inflyasiya və işsizlik problemlərinin dövlətin tətbiq etmiş olduğu iqtisadi siyasətlər səbəbi ilə aktiv olmayan texnologiya istifadəsi və qaynaqlarda yatırım idarə etmə həvəsinin azalmasından qaynaqlandığını irəli sürmüşlər. Yenə davamlı vergi yükü səbəbi ilə qaynaq sahiblərinin yüksək vergi yükündən qurtarmaq üçün aktivliyi az, vergi yükü aşağı olan qaynaqlara yönəlməsi, idarəetmə yerinə istehsalı seçmələri bu krizisi artırdığını iddia etmişlər.

İqtisadiyyatda potensial ÜMM-ni artıracaq istehsal imkanlarının çoxaldılması, lazımsız iqtisadi quruluşların qaldırılaraq aktiv bir sistemin davam etdirilməsi, texnologiyanın inkişaf etməsinin təşviq edilməsi, avtomatik olaraq “sehrli iqtisad” adlandırılan təklif-tərəfli iqtisadiyyatın hədəf etdikləri fəaliyyətlərdən bəzilərini meydana çıxarmaqda idi. Onlara görə vergi dərəcələrinin düşürülməsi insanların həvəsini artıracaq, daha çox istehsal həyata keçiriləcəkdi. Daha çox istehsal, daha çox məşğulluğu təmin edəcək, milli gəliri artıracaqdır. Beləcə, bir tərəfdən məşğulluq artarkən, digər yandan qiymətlərin azalması təmin ediləcək.

Təklif-tərəfli iqtisadçılar, maliyyə artımı nisbətində daha aşağı və daha istiqrarlı olmağı, gəlir vergisi nisbətlərini azaldaraq idarə etməyə maraq göstərməyi, iqtisadiyyatda rəqabətin və texnoloji yeniliyin inkişaf edilməsində daha az dövlət quruluşunu, özəl sektora daha çox qaynaq transferi üçün dövlət sektorunun azaldılmasını tövsiyə etmişlər. Ayrıca, vergi endirimləri edilərkən dövlət xərclərinin azaldılması eyni zamanda həyata keçirilməlidir. Yoxsa vergi endirimləri edilərkən, dövlət xərcləri azaldılmazsa, proqram müvəffəq olmayacaq.

M Evansa görə Reyqan idarə etməsinin müvəffəqiyyətsizliyinin səbəbi də budur. Evansa görə təklifyanlı iqtisad üçayaqlı (tabure) stola bənzər. Gəlir vergisi endirimi, müəssisələrin mənfəət vergisi endirimi və büdcə xərclərinin azaldılması bu stolun ayaqlarıdır. Stolun ayaqda qalması üçün bunların üçünün də eyni zamanda tətbiq edilməsi lazımdır. Qısaca olaraq, təklifyönümlü iqtisadçılara görə də dövlətin iqtisadiyyatdakı payı az olmalıdır.

Bill Klinton da ABŞ-ın keçmiş prezidentlərindən Kennednin siyasətini xatırladan, iqtisadi böyümə və bölüşmənin gücləndiyi, təklif-tərəfli siyasətin özünəxas yeni bir versiyası olan, bəlkə də liberal təklif-tərəfli iqtisadiyyat olaraq da adlandırıla biləcək bir sistem tətbiq etmişdir. Liberal təklif-tərəfli tətbiqetmə son zamanlara qədər Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə “idarə olunmuş və ya istiqamətləndirilən kapitalist iqtisadiyyatı” şəklində tətbiq edilmişdir. Klinton, Kennedi kimi inflyasiya və işsizliyi azaltmaq, yoxsulluğun qarşısını almaq üçün vergi dərəcələrini azaltmaq yerinə dövlət investisiyalarına, insan qaynaqlarına yatırım etməyi seçmişdir. Dövlətin etdiyi bu yatırımlar iqtisadi səmərəliliyi və inkişafı artırmışdır. Burada dövlətin təmin etməyə çalışdığı sənaye siyasəti səmərəliliyi, qazancı və rəqabəti artırmaqdadır.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

MALİYYƏ SİSTEMİ ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN MALİYYƏ SİSTEMİ

3.1. MALİYYƏ SİSTEMİ ANLAYIŞI

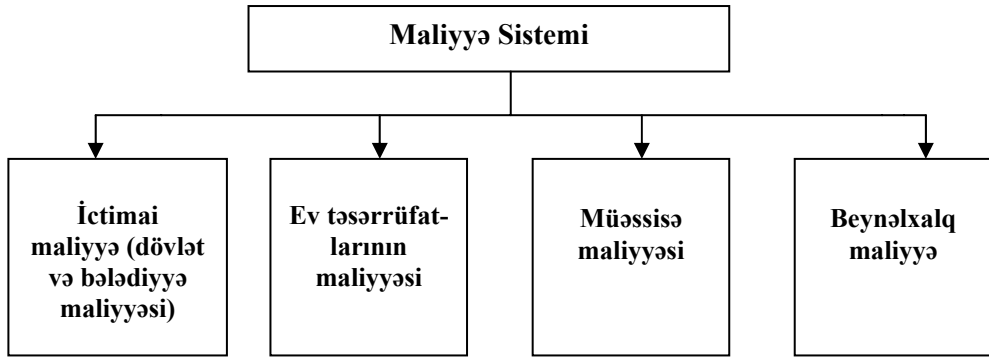
Maliyyə sistemi müəyyən zaman müddətində pul dövriyyəsi və dövriyyədəki pulun həcmnin müəyyənlişməsi, pul vəsaitlərinin müxtəlif funksiyalı, mahiyyətli fondlara cəlb və istifadəsinin idarə edilməsi prosesidir. Maliyyənin belə açıqlanması maliyyənin bütövlükdə məhsul axınlarını tamamlayan, mübadiləni asanlaşdıran pul dövriyyəsi oldu-ğunu göstərir. Maliyyə mərkəzi bankların, dövlətin kredit və büdcə siyasətinin yardımı ilə “yaranan” pul vəsaitlərinin məcmu həcmidir. Maliyyə müxtəlif fondlara - dövlət büdcəsi, fərdi kommertiya layihələri fondu, bank sektoru və s. cəlb edilən, istifadə edilən pul vəsaitləridir. Maliyyə - pul və pul fondları ilə bağlı bu və başqa proseslərin idarə edilməsidir.

Maliyyə elminin ən başlıca vəzifəsi budur ki, dövriyyədəki pul həcmnin ümumi iqtisadi artımı şərtləndirən səviyyədə artımı və azalmasını müəyyənləşdirsin, fiksəl siyasətin səmərəli olmasını təmin etsin, fərdi layihələrin nə dərəcədə effektiv olub-olmamağını aşkarlasın.⁵

Maliyyə mürəkkəb struktura malik bir sistemdir. “Sistem” hər bir hissəsi bütövlüyün xarakteristikasına öz töhfəsini verən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrdən ibarət müəyyən bir parçadır. Maliyyə sistemi müxtəlif elementlərdən, yəni alt sistemlərdən ibarətdir. Maliyyə sferası müxtəlif pul fondlarından, pul vəsaitlərinin müxtəlif istiqamətlər üzrə hərəkətindən, pul vəsaitlərinin müxtəlif layihələrə sərfindən və s. ibarətdir. Həm də bütün bu proseslər qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, uçot dərəcələrinin aşağı salınması kredit həcmi, eyni zamanda, dövriyyədəki pul həcmnin artımını şərtləndirir. “Maliyyə sistemi pul vəsaitlərinin yaranması və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin məcmusudur”. Belə ki, bir çox hallarda – maliyyə sistemi dövlət və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin məcmusu, yaxud banklar, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin məcmusu kimi xarakterizə edilir.

Beləliklə, maliyyə sistemi dörd böyük alt sistemdən – ev təsərrüfatlarının maliyyəsi, dövlət maliyyəsi və müəssisə maliyyəsi alt sistemindən ibarətdir.

⁵ Zahid Fərrux, **Maliyyə və pul tədaviüli kredit**, Bakı, Azərneşr, 2007, səh. 223.

Sxem 1. Maliyyə Sisteminin Təsviri Sxemi

Bazarda maliyyə sistemi yeni iqtisadi münasibətlərlə keçid şəraitində get-gedə daha çox sahələri əhatə etməkdədir. Maliyyə münasibətlərini və onların tənzimlə-nən institutların toplusundan ibarət olan maliyyə sisteminin təhlili, istənilən hər hansı bir quruluşun öyrənilməsi üçün əsas olur.

Maliyyə münasibətlərinin əhatə dairəsindən formalaşan maliyyə sistemi bir qrup maliyyə halqalarından ibarətdir ki, həmin sırada müxtəlif dairələrin büdcələri, şəxsi, sosial, əmlak sığorta fondları, dövlətin valyuta ehtiyatları, idarə, müəssisə, təşkilatların, eləcə də digər kommersiya və qeyri-kommersiya qurumlarının pul fondları və s. gedir. Ona görə də maliyyə sisteminə tərif verərkən qeyd edirlər ki, bu sistem dövlətin və təsərrüfatçılıq edənlərin pul fondlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar tətbiq olunan forma və metodlar sistemidir.⁶

3.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ

Maliyyə bölgü münasibətlərinin daşıyıcısı olduğuna görə, məhz bu bölgü müx-təlif təsərrüfat subyektləri arasında baş verir. Pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi qaydasından asılı olaraq maliyyə sistemi iki yerə ayrılır.

- dövlət maliyyəsi (mərkəzləşdirilmiş maliyyə);
- Müəssisə və təşkilatların (təsərrüfat subyektlərinin) maliyyəsi (qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə).

Bu bölmənin hər biri təşkilati struktura malik olmaqla bir neçə həlqədən ibarətdir.

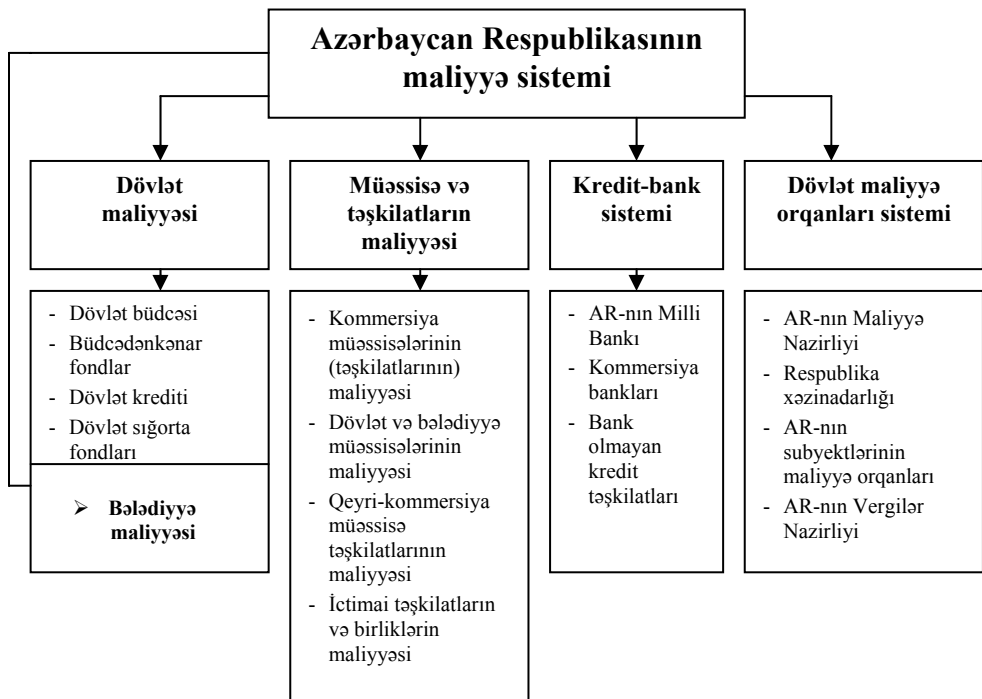
Maliyyə sistemi geniş mənada özünə habelə 3 kredit-bank sistemini də (ölkənin banklarını və digər kredit idarələrinin məcmunu) daxil edir:

⁶ S.Səfərov, **Büdcə Sistemi və onun idarə olunması**, Bakı, 2002, s. 95.

Birinci bölmə – dövlət maliyyəsinin həlqələri mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə aiddir və makro səviyyədə iqtisadiyyatı və maliyyə-bölgü münasibətlərini tənzimləmək üçün istifadə edilir.

İkinci bölmə - müəssisə və təşkilatların maliyyəsinə qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyəni əhatə edir və mikro səviyyədə iqtisadiyyatı və sosial münasibətləri tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün istifadə edilir.

Kredit-bank sferası ölkənin banklarından və digər kredit idarələrdən ibarətdir. Ölkənin maliyyə sisteminə maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən və tənzimləyən dövlət maliyyə institutları da (təşkilatlar və idarələr) aiddir.

Sxem 2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Sistemi

Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı sferaları və həlqələri bir-birindən onların maliyyə sistemindəki rolu ilə fərqlənir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsinin əsas maliyyə planıdır. Dövlət büdcəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Hazırda AR-nın dövlət büdcəsi Respublika (mərkəzi) büdcəsindən, Naxçıvan MR-nın büdcəsi və yerli büdcələrdən ibarətdir.

Dövlət Büdcəsi

Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünü idarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi iki səviyyədən ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi;
2. Bələdiyyələrin büdcəsi;

Büdcədənəkar Fondlar

Dövlət maliyyəsinin növbəti həlqəsi büdcədənəkar məqsədli dövlət fondlarıdır. Büdcədənəkar dövlət fondları Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktlarına əsasən dövlətə məxsus olan, lakin büdcə sisteminə daxil olmayan maliyyə fondlarıdır.

Büdcədənəkar fondlar həm sosial və həm də istehsal xarakterli olurlar.

Bu fondların yaradılmasında başlıca məqsəd əhaliyə sosial xidmətin genişləndirilməsi, geridə qalmış infrastruktur sahələrin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin edilməsi və s. ibarətdir. Təsərrüfatçılığın bazar şəraitinə keçildiyi dövrdə aşağıdakı büdcədənəkar dövlət sosial fondları yaradılmışdır: pensiya fondu, sosial sığorta fondu, məcburi tibb sığorta fondu.

Beləliklə, büdcədənəkar dövlət fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə onlar Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi nəzdində Baş Dövlət Xəzinadarlığında cəmləşdirilmişdir.

Dövlət Krediti

Öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün dövlət tərəfindən əhalinin, müəssisə və təşkilatların müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi üzrə kredit münasibətlərini ifadə edir.

Dövlət krediti dövlət istiqrazlarını və digər qiymətli kağızları yerləşdirmək yolu ilə cəlb edilir. Dövlət krediti, eyni zamanda, dövlətin xarici borcudur ki, bu halda dövlət xarici dövlətlərdən büdcə kəsirini ödəmək üçün kredit alır.

Dövlət maliyyəsinin tərkib hissələrindən biri də sığorta fondudur. Sığorta fondu təbii fəlakətlər və bədbəxt hadisələrdən dəyən zərərlərin ödənilməsinə təmin edir və onların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə yardım edir.

Maliyyə sisteminin növbəti sferası təsərrüfat subyektlərinin – müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatların maliyyəsidir. Müəssisə və təşkilatlar ictimai tələbatı ödəmək məqsədilə məhsul istehsal etmək, iş görmək və xidmət göstərmək

üçün qanunla müəyyən edilmiş qaydada yaradılmış müstəqil təsərrüfat subyektidir, hüquqi şəxsdir.

Müəssisə və təşkilatlarda gəlirlərin əsas hissəsi formalaşır ki, onlar da sonralar müxtəlif kanallar vasitəsilə yenidən bölüşdürülür.

Dövlət və Bələdiyyə Müəssisələri

Müəssisə - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Dövlət müəssisəsi dövlət mülkiyyətinə əsaslanır və öz fəaliyyətini kommərsiya hesabı əsasında aparır.

Kommərsiya Təşkilatları

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələr öz fəaliyyətlərini kommərsiya hesabı əsasında həyata keçirirlər ki, bu halda xərclər öz gəlirləri hesabına ödənilir, müəssisənin inkişafının başlıca mənbəyi isə mənfəət olur. Ona görə də müəssisələr (təşkilatlar) öz işlərini kommərsiya hesabı əsasında qurmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində hüquqi şəxslər kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarına (müəssisələrinə) ayrılır.

Beləliklə, müəssisələrin maliyyəsinə maliyyə sisteminin aşağıdakı həlqələri daxildir:

- Kommərsiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyəsi;
- Qeyri-kommərsiya fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin maliyyəsi;
- Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi;
- İctimai təşkilatların (birliklərin) maliyyəsi;

Kommərsiya təşkilatları - səhmdar cəmiyyəti formasında, məhdud və ya əlavə məsuliyyətli cəmiyyət formasında yaradıla bilər. Nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüş cəmiyyət səhmdar cəmiyyəti sayılır. Səhmdarlar onun öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildirlər və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün onlara mənsub olan səhmlərin dəyərində risk daşıyırlar.

Səhmdar cəmiyyətləri açıq və qapalı ola bilərlər.

Açıq səhmdar cəmiyyəti illik mühasibatın və mühasibat balansının mənfəət və zərər hesabını hamının tanış olması üçün hər il dərc etməyə borcludur.

Bu məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşımır və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları əmanətlərin (mayaların) dəyəri həddində risk daşıyırlar.

Qeyri-kommersiya təşkilatları

Əsas məqsədi mənfəət götürmək olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən qurumlardır.

Qeyri-kommersiya qurumları istehlak kooperativləri, ictimai və ya dini təşkilatlar (birliklər), xeyriyyə fondları, hüquqi şəxslərin ittifaqları formasında, habelə qanunvericiliklə həyata keçirmək üçün qeyri-kommersiya təşkilatları təsərrüfat cəmiyyətləri yarada və ya onlarda iştirak edə bilər. Qeyri-kommersiya təşkilatları qanunla müəyyən olunmuş qaydada assosiasiya və ittifaq formasında birlik yarada bilərlər.

İctimai və dini təşkilatlar (birliklər)

Vətəndaşların maraqlarının ümumiliyi əsasında onların mənəvi və digər maddi tələbatlarını ödəmək üçün könüllü birliyidir. İctimai və dini birliklərin üzvləri həmin birliklərin və təşkilatların mülkiyyətlərinə verdikləri əmlaka, o cümlədən üzvlük haqlarına hüquqlarını saxlamırlar.

Həmkarlar ittifaqları istehsalda, xidmət və mədəniyyət sferasında fəaliyyət növləri üzrə ümumi mənfəətləri ilə bağlı olan və zəhmətkeşləri birləşdirən kütləvi demokratik təşkilatdır. Həmkarlar ittifaqları təşkilatları qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır. Bu təşkilatlar maliyyə smetası, regionların həmkarlar ittifaqları təşkilatı icmal maliyyə planları – büdcələr tərtib edirlər.

Bank –Kredit Sistemi

Kredit münasibətlərini həyata keçilən bankların və digər kredit təşkilatlarının məcmusudur. Təsərrüfat təşkilatlarının müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitlərini başlıca olaraq banklar və digər kredit təşkilatları toplayır. Bəzi xarici ölkələrdə və Azərbaycanda bir təsərrüfat təşkilatlarının (mal verənin) digər təsərrüfat təşkilatına (alıcıya) verdiyi kom-mersiya krediti mövcuddur və müvəffəqiyyətlə inkişaf edir.

Kredit münasibətlərində aparıcı mövqe bank kreditinə məxsusdur. Kreditdən (ssudadan) istifadənin mümkünlüyü müəssisələrə xüsusi pul vəsaitləri fondlarının yığılmasını gözləmədən nəzərdə tutulmuş tədbirlərin (layihələrin) reallaşdırılmasını sürətləndirməyə imkan verir. Bu resursların istifadə edilməsi səmərəliliyin yüksəldilməsinə, vəsaitin dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə şərait yaradır.⁷

⁷ N.A.Novruzov, X.Ə.Hüsüynov, **Maliyyə**, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2007, s. 22-34.

3.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MALİYYƏ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

İDARƏ ORQANLARI

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında maliyyə siyasətini həyata keçirən və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Maliyyə Nazirliyi sisteminə Naxçıvan Muxtar Respublikası Maliyyə Nazirliyi, rayon (şəhər) üzrə maliyyə idarələri (şöbələri), Mərkəzi Orqanlar üzrə Xəzinə İdarəsi, Dövlət Əyar Palatası, Məlumat-Hesablama Mərkəzi, Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi daxildir.⁸

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında maliyyə siyasətini həyata keçirən və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Nazirliyin nəzdində Baş Dövlət Xəzinədarlığı və Dövlət Əyar Palatası, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə-İqtisadiyyat Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının şəhər, rayon maliyyə idarə və şöbələri Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi sistemini təşkil edir.

Nazirlik müəyyən olunmuş vəzifələrə uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə-İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının şəhər, rayon maliyyə idarə və şöbələrinin, həmçinin tabeliyində olan digər təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirir və onların fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Nazirlik öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrdə bu əsasnaməni rəhbər tutur. Nazirlik müstəqil balansla, bank-larda xəzinə, valyuta, xüsusi və digər hesablara, Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbinin təsviri və öz adı həkk olunmuş möhürə, müvafiq ştamp və blanklara malik olan hüquqi şəxsdir. Nazirlik dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər və mövcud qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Maliyyə Nazirliyinin vəzifələri:

- Dövlətin vahid maliyyə, büdcə və vergi siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflərin hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsi;

⁸ <http://www.finance.gov.az/haqqinda/>, 3 Aprel, 2010.

- Dövlət büdcəsi layihəsinin hazırlanması və icrasının təşkili;
- Dövlət maliyyəsinin sabitliyinin təmin edilməsi və maliyyə bazarının inkişafı üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına xarici kreditlərin cəlb edilməsi, onların xərclənməsi və hərəkəti üzrə uçotun aparılması və ödənilməsi mənbələrinə dair təkliflərin hazırlanması;
- Büdcə sisteminin, büdcə-vergi proqnozlaşdırılmasının, maliyyələşdirmə mexanizminin, uçot və hesabat qaydalarının təkmilləşdirilməsi;
- Büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının, büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınan daxili və xarici kreditlərin xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin idarə edilməsinin, o cümlədən bölgüsünün səmərəliliyinin təmin edilməsi;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində əyar nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Nazirliyin fəaliyyətinin təşkili

Nazirliyə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilən nazir rəhbərlik edir;

Nazir ona həvalə edilmiş fəaliyyət sahəsində rəhbərliyi həyata keçirir və nazirliyin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır;

Nazirin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilən və vəzifədən azad edilən bir birinci müavini və üç müavini vardır.

Nazirin müavinlərindən biri Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Baş Dövlət Xəzinədarlığının direktoru vəzifəsini icra edir.

Maliyyə nazirinin səlahiyyətləri:

Nazirliyin səlahiyyətinə aid məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təkliflər təqdim edir; Nazirliyin fəaliyyətinə, o cümlədən Baş Dövlət Xəzinədarlığının işinə rəhbərlik edir; müavinlərin arasında vəzifə bölgüsü aparır; Nazirliyin mərkəzi aparatının işçilərini və Nazirliyin tabeliyində olan idarə və təşkilatların rəhbərlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir; işçilərin müəyyən olunmuş say tərkibi və əmək haqqı fondu həddində Nazirliyin mərkəzi aparatının strukturunu və ştat cədvəlini, ayrılan büdcə vəsaitinə uyğun olaraq onun saxlanması xərclərinin smetasını, həmçinin Nazirliyin müstəqil struktur bölmələrinin əsasnamələrini təsdiq edir; qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada Nazirliyin əməkdaşları barəsində həvəsləndirmə və ya intizam tənbehi tədbirlərini həyata keçirir;

Maliyyə planlaşdırılmasının, büdcə proqnozlaşdırılmasının, iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinin, mühasibat uçotu və hesabatının, nəzarət təftiş işinin metodi-

kasının təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflərə baxılması üçün mütəxəssislərdən, elmi və digər təşkilatların nümayəndələrindən ibarət Metodiki Şura yaradılır. Metodiki Şuranın tərkibi və onun Əsasnaməsi nazir tərəfindən təsdiq edilir.

Nazirlik onun üzərinə qoyulmuş vəzifələri həyata keçirmək məqsədilə müəyyən edilmiş qaydada jurnal, bülleten və digər nəşrlər dərc edir. Nazirlikdə nazirdən (kollegiyanın sədri), vəzifəyə görə onun müavinlərindən, nazirliyin rəhbər işçilərindən və digər şəxslərdən ibarət olan və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilən Kollegiya (cəmi 9 nəfər) yaradılır. Kollegiyanın iclaslarında Nazirliyin fəaliyyəti ilə bağlı, o cümlədən maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin layihəsinin hazırlanmasına və icrası üzrə işlərin təşkilinə dair məsələlərə baxılır.

Kollegiyanın iclasları kollegiya üzvlərinin üçdə ikisi iştirak etdikdə səlahiyyətli dir. Kollegiyanın qərarları onun üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Səslər bərabər bölündükdə Kollegiya sədrinin səsi həlledici hesab edilir. Kollegiyanın qərarları protokollaşdırılır və bir qayda olaraq nazirin əmrləri ilə həyata keçirilir. Nazir və kollegiya üzvləri arasında fikir ayrılığı yarandıqda nazir öz qərarını həyata keçirir və yaranmış fikir ayrılığı barədə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə məlumat verir.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətini təftiş və yoxlamalar aparmaq yolu ilə həyata keçirir. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi dövlət büdcəsi vəsaitinin düzgün, səmərəli və təyinatına uyğun xərclənməsini müəyyən etmək üçün respublikada büdcədən maliyyələşən bütün nazirlik, idarə və təşkilatlarda təftiş işinin təşkilinə cavabdehdir. Təftiş aparılmasında əsas məqsəd yerli maliyyə orqanlarının da gəlir və xərc planının tərtibi, təsdiqi və icrasını, büdcə vəsaitindən məqsədyönlü və səmərəli istifadə vəziyyətini, habelə maliyyələşmənin aparılmasının düzgünlüyünü müəyyən etmək, xəzinədarlığın tətbiqi prosesində müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin icrası vəziyyətinə, bu sahədəki işlərin səmərə və keyfiyyətinə nəzarət etmək, bu işlərin təkmilləşdirilməsində büdcə təşkilatlarının işçilərinə əməli köməklik göstərmək, büdcə idarələrinin smetalarında nəzərdə tutulmuş təyinatların əsaslı olmasını, büdcədən ayrılan və büdcədən kənar vəsaitlərin öz təyinatı üzrə xərclənməsi, pul vəsaiti və material qiymətlərinin qorunub saxlanmasını, mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabat məlumatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirməkdir.⁹

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində məqsədyönlü və ardıcıl iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsasını təşkil edən döv-

⁹ <http://www.finance.gov.az/əsasnamə/>, 3 Aprel, 2008.

lət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında vergi xidməti orqanlarının rolu durmadan artır. Bu xidmət ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar, bu münasibətlərin tənzimlənməsində və dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında vergilərin rolunun artması ilə bağlı olaraq, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində prinsipial cəhətcə yeni vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinə çatası Vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında səfərbər olunması, hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən Vergi qanunvericiliyinə və dövlət qiymət intizamına riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təmin edilməsi məqsədilə 1990-cı ilin iyul ayında Respublika Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmışdır. Sonradan, 1991-ci ilin oktyabrında Vergi qanunvericiliyinə və dövlət qiymət intizamına riayət olunmasına nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dövlət vergi xidmətinin rolunun gücləndirilməsi, onun müstəqil fəaliyyətinin və nəzarət işlərinin obyektivliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə bu xidmət Maliyyə Nazirliyinin tərkibindən çıxarılmış və müstəqil orqan, Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilmiş, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı - Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır.

Vergilər Nazirliyinin Vəzifələri

- Öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət etmək;

- Vergi qanunvericiliyi ilə bağlı vergi ödəyicilərinə məlumatların verilməsini, vergilərin hesablanması və ödənilməsi barədə onlara əvəzsiz olaraq izahatların verilməsini təmin etmək;

- Vergi sahəsində hüquq pozuntularını doğuran səbəbləri araşdırmaq və belə halların aradan qaldırılması üçün öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq tədbirlər həyata keçirmək;

- Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunmasını təmin etmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Nazirliyin Fəaliyyətinin Təşkili

Nazirliyin fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilən nazir rəhbərlik edir.

Vergilər naziri Nazirliyə həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və onun funk-siyalarının həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır.

Vergilər nazirinin birinci müavini və üç müavini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və vəzifədən azad edilir.¹⁰

3.4. BÜDCƏ SİSTEMİ

Büdcə dövlətin gələcək bir dönmə üçün gəlir və xərc tarazlığını göstərən və parlamentar demokratik idarə sistemi ilə idarə edilən ölkələrdə idarə orqanının, idarəetmə orqanına dövlət xərci etmək və dövlət gəlirlərini toplamaq işində verdiyi səlahiyyəti göstərən sənəddir.¹¹

Büdcə iqtisadiyyata təsir etmək üçün dövlətin əlində əsas maliyyə vasitəsidir. Büdcə gəlir və xərcləri mexanizmi vasitəsilə dövlət iqtisadi inkişafı, məşğulluğu, istehsalın lazımi həcmi həyata keçirmək məqsədilə iqtisadiyyata təsir edir.¹²

Büdcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir. Büdcə dövlətin maliyyə vəziyyətini əks etdirir və buna əsasən ölkədə vergi siyasətini müəyyən edir.

Büdcənin həyata keçirdiyi əsas funksiyalar aşağıdakılardır:

1. Ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi;
2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və həvəsləndirilməsi;
3. Dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı;
4. Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

Hazırda dövlət büdcəsi vasitəsilə ÜDM-un 20-25%-ə qədər yenidən bölüşdürülür. Büdcə xərclər və vergilər vasitəsilə iqtisadiyyat və investisiyanın tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasının, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm aləti kimi çıxış edir. İqtisadiyyatı tənzimləmək üçün müvafiq vergi mexanizmi tətbiq etməklə vergi siyasətindən istifadə edilir.¹³

3.5. KEÇİD DÖVRÜNDƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

İqtisadiyyatın inzibati amirlik sistemindən bazar münasibətlərinə keçilməsi yeni maliyyə münasibətlərinin yaranmasına, köhnə maliyyə kateqoriyaları və vasitələrinin yeni keyfiyyət qazanmasına, maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və

¹⁰ <http://www.taxes.gov.az/rehberlik/funksiyalar.shtml>, 7 May, 2008.

¹¹ Ömer F. Batirel, **Kamu Bütçəsi**, İstanbul, 1982, s.1.

¹² Qurbanov B.Ş., **İqtisadiyyatın Bazar Münasibətlərinə Keçilməsi və Maliyyə**, Bakı, 1998, s.284

¹³ Ş.Ş. Bədəlov v.d., **Büdcə Sistemi**, Bakı, Azərneşr, 2003, ss. 11-12.

istifadəsində yeni prinsiplərin tətbiqinə və maliyyə idarəçiliyinin yeni formalarının həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

İnzibati amirlik sistemində istehsal vasitələri, demək olar ki, tamamilə dövlət mülkiyyətində olur, təsərrüfat mexanizmi sərt, mərkəzləşdirilmiş iqtisadi planlaşdırılmaya tabe edilir. Dövlət bütövlükdə iqtisadiyyatı inzibati yolla idarə etməyi öz üzərinə götürür, müəssisələrin sərbəstliyi, deməli, öz fəaliyyətinin yekununa məsuliyyəti də məhdud xarakter daşıyır.

Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid maliyyənin mövqeyinin, rolunun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Maliyyə üstqurumla sıx qarşılıqlı əlaqəyə malik olsa da, iqtisadi bir kateqoriyadır və dövlətin fəaliyyətinin maddi əsasını təmin edir.

Hazırkı dövr tamamilə əks mahiyyətlidir - mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatdan azad bazar münasibətlərinə keçilir. Bazar münasibətlərinə keçid maliyyənin əhəmiyyətini daha da artırır, eyni zamanda, bazar münasibətlərinin daha da dərinləşməsində maliyyə mühüm rol oynayır.

Buna aşağıdakılar vasitəsilə nail olunur:

1. Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinin təmin olunması;
2. Maliyyə münasibətlərinin demokratikləşdirilməsi;
3. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin maliyyə vasitələrinin inkişaf etdirilməsi.

Bu proseslər dialektik vəhdətdədir və səksəninci illərin axırlarından həyata keçirilməyə başlamışdır. Müəssisələrin tam təsərrüfat hesabı və özünümaliyyələşdirmə şəraitində işləməyə keçməsindən sonra mülkiyyət münasibətləri bir qədər demokratikləşsə də (mülkiyyətin icarəyə verilməsi, xüsusi müəssisələrin yaradılması və s.) mülkiyyət dövlət inhisarında qalmaqda davam etmişdir. Bazar münasibətlərinin əsasında isə mülkiyyətin müxtəlif formalarının mövcudluğu dayanır. Həm də bu zaman xüsusi mülkiyyət prioritetə malik olmalıdır.¹⁴

Azərbaycanda xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılmasının əsas üsulu dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsidir. Özəlləşdirmənin 1995-1998-ci il üçün nəzərdə tutulmuş birinci mərhələsi başa çatmış, kiçik və orta müəssisələrin əsas hissəsi özəlləşdirilmişdir. İkinci mərhələ isə 10 avqust 2000-ci ildə AR Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı" əsasında aparılır. Lakin özəlləşdirmə sahəsində müəyyən çətinliklər mövcuddur. Bu, 90-cı illərdə ölkəmizdə baş verən iqtisadi tənəzzül nəticəsində müəssisələrin təsərrüfat maliyyə vəziyyətinin xeyli pisləşməsi, maliyyə resurslarının formalaşmaması və borcların çox böyük həddə çatması ilə bağlıdır.

¹⁴ A.N.Kərimov. "Maliyyə" Bakı 2001 s.s 27

Nəticədə özəlləşdirilən müəssisələrin çox hissəsi ya tamamilə işləmir, ya da onların istehsal gücünün 15-20 faizindən istifadə edilir. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesində maliyyədən fəal istifadə edilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın quruluşunun təkmilləşdirilməsi və respublikamız üçün daha mütərəqqi, zəruri sahələrin inkişaf etdirilməsi əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına imkan verəcəkdir.

Keçid dövründə müəssisələrin maliyyəsinin rolu daha da artmışdır. Bu, tam təsərrüfat hesabı ilə işləyən dövlət müəssisələrinin və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan özəl müəssisələrin öz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətlərində tam müstəqil olmaları ilə bağlıdır. Bu müstəqillik müəssisələri məcbur edir ki, onların sərəncamında olan maliyyə resurslarından qənaətlə, tam səmərəli istifadə etsinlər. Belə ki, müəssisələr öz fəaliyyətləri nəticəsində maliyyə böhranına düşərsə, dövlət onlara heç bir maliyyə yardımı etmir.¹⁵

İqtisadiyyatın maliyyə vasitələrindən istifadə edilməklə tənzimlənməsi əsasən iki formada həyata keçirilir:

1. İqtisadiyyatın özünü tənzimləməsi;
2. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi.

İqtisadiyyatın özünü tənzimləməsi bazarın, o cümlədən də maliyyə bazarının sərbəst fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Yalnız təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyi, sahibkarların fəaliyyət azadlığı bazarın sərbəst fəaliyyət göstərməsinə imkan verir. Ancaq bazar mexanizmi iqtisadiyyatın özünü tənzimləməsini həmişə təmin edə bilmir. Çünki mövcud inhisarlar maliyyə resurslarının optimal bölüşdürülməsinə mane olur.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi dedikdə hakimiyyət orqanlarının müxtəlif dəyər alətlərindən istifadə etməklə icimai istehsal prosesinə təsir göstərməsi başa düşülür. İqtisadiyyata təsir mexanizmi içərisində ən mühüm yeri maliyyə vasitəsilə təsir mexanizmi tutur və o, dəyərin bölüşdürülməsinin digər (kredit, qiymət, əmək haqqı və s.) üsulları ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

İqtisadiyyata maliyyə təsiri mexanizminə aşağıdakı ünsürlər aid edilə bilər:

1. Büdcə gəlirləri və xərcləri;
2. Vergilər;
3. İnvestisiya qoyuluşları;
4. Maliyyə stimulları və sanksiyaları;
5. Maliyyə normaları.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin əsas maliyyə aləti büdcədir. Dövlət büdcə gəlirləri və xərcləri mexanizmindən istifadə edərək iqtisadi artımı, məşğulluğu, is-

¹⁵ A.N.Kərimov. "Maliyyə", Bakı, 2001 s. 30

tehlak və yığımin zəruri həcmi stimullaşdırmaq məqsədilə ictimai təkrar istehsala təsir göstərir. İqtisadiyyata təsirin büdcə üsullarından düzgün istifadə edilməsi keçid dövründə təsərrüfatın yenidən qurulmasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin əsaslarından biridir. Dövlət büdcə sistemindən istifadə etməklə milli gəlirin yaradılması və ilkin bölgüsü prosesində əmələ gələn nisbətləri dəyişdirir, onun sahələr və ərazilər arasında yenidən bölgüsünü həyata keçirir.¹⁶

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitələri içərisində dövlət investisiyaları xüsusi mövqeyə malikdir. Dövlət ayrı-ayrı sahələrə xüsusi bölmənin investisiya qoymasını həvəsləndirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın quruluşunu təkmilləşdirmək, infrastrukturunu inkişaf etdirmək məqsədilə müəyyən sahələrə özü də investisiya qoyuluşunu həyata keçirir. Dövlət həm də bazarın meyl göstərmədiyi, investisiya qoymağı səmərəli hesab etmədiyi sahələrdə fəaliyyət göstərir.¹⁷

İqtisadiyyata təsir vasitəsi kimi dövlət tərəfindən müxtəlif maliyyə stimulları və sanksiyalarından istifadə edilir. Maliyyə stimulları maliyyə münasibətlərinin təşkilinin təsərrüfat subyektlərinin maddi maraqlarına təsir göstərə bilən formalardır. Maliyyə stimullarına aşağıdakılar aid edilə bilər: maliyyə ehtiyatlarının investisiyaya səmərəli istiqamətləndirilməsi, istehsalın intensivləşdirilməsinin büdcə üsulları, müxtəlif mükafatlandırma fondları, xüsusi büdcə güzəştləri və sanksiyaları. Maliyyə stimulları təsərrüfat subyektlərinin büdcə qarşısında öhdəliklərinə vaxtında və tam əməl edilməsinə, xarici iqtisadi fəaliyyətə, elmi-texniki tərəqqinin maliyələşdirilməsinə vəsait yönəldilməsinə və s. həvəsləndirilməsinə yönəldilir. Müəssisə və təşkilatlar dövlət qarşısında öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirmədikdə, maliyyə orqanları onlara qarşı müxtəlif maliyyə sanksiyaları tətbiq edir.

Maliyyənin idarə edilməsi və ona nəzarət

İdarəetmə obyektlərdə müəyyən edilmiş nəticələri əldə etmək üçün qəbul olunmuş metodların məcmusundan ibarət olub bütün sahələri, o cümlədən maliyyə sahəsini də əhatə edir.¹⁸

İdarəetmədə maliyyənin idarə edilməsi ən vacib sahələrdən biri sayılır. Maliyyənin idarə edilməsi xüsusi bir aparat tərəfindən, həmin aparatda qəbul edilmiş xüsusi metodlar, müxtəlif həvəsləndirmə tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Təbii ki, bu aparat qarşıya qoyulan məsələləri tez və səmərəli həll etmək üçün daha sərfəli metodlardan istifadə edir.

Maliyyənin idarə edilməsi məsələsi kompleks anlaşılmalıdır.

Çünki:

¹⁶ S. Məmmədov. “**Maliyyə**”, Bakı, 1997 s.24-25

¹⁷ A.N.Kərimov. “**Maliyyə**”, Bakı, 2001 s. 70

¹⁸ R.Ə.Mustafayev, “Azərbaycanda pul-kredit bazarının vəziyyəti və onun inkişaf meylləri”, Maliyyə və uçot jurnalı, №2/2006

1. Dövlət iqtisadiyyatı sosial tədbirləri idarə etməkdə maliyyədən keyfiyyətli bir alət kimi istifadə edir.
2. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın, sosial mədəni tədbirlərin kəmiyyət və keyfiyyətə səmərəliliyi yalnız maliyyə vasitələri ilə əks olunur.
3. Maliyyə özü idarəetmə obyektini kimi çıxış edir və ondan iqtisadiyyatı və sosial sferanı idarə etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. Maliyyənin idarə edilməsi sistemi idarəetmə obyektini və subyektinə bölünür.

Maliyyənin idarəetmə obyektinə müxtəlif növ maliyyə münasibətləri, subyektlərinə isə idarəetməni həyata keçirən təşkilatların strukturları aiddir. Maliyyə münasibətləri sferası 3 qrup obyektə bölünür: müəssisələrin maliyyəsi (təşkilatlar və idarələr), sığorta münasibətləri, dövlət maliyyəsi. İdarəetmənin subyektlərinə müəssisələrin (təşkilat, idarələrin) maliyyə şöbəsi (xidməti), sığorta təşkilatları, maliyyə və vergi orqanları aiddir. Bütün təşkilatların strukturlarının məcmusu maliyyənin idarə edilməsini həyata keçirir ki, buna da maliyyə aparatı deyilir.

Maliyyənin idarə edilməsi strateji, ümumi və əməli idarəetməyə bölünür. Strateji və ya ümumi idarəetmədə maliyyə resursları, onun həcmi proqnoz planlar, proqramlar əsasında müəyyən edilir. Ümumi idarəetmə respublika Milli Məclisi, Prezident Aparatı, Nazirlər Kabineti və s. tərəfindən həyata keçirilir.¹⁹

Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, sığorta təşkilatları, büdcədən kənar fondların müdiriyyəti, müəssisə və təşkilatların maliyyə xidmətləri tərəfindən həyata keçirilir.

Məlum olduğu kimi, Maliyyə Nazirliyində yeni yaradılmış idarələrdən biri Baş dövlət xəzinədarlıq idarəsidir. Xəzinədarlıq dövlətin gəlir və xərclərinin və pulvalyuta vasitələrinin hərəkətinə, onların toplanması və istifadə edilməsinə, dövriyyəyə pulun buraxılmasına, qiymətli kağızların hərəkətinə və s. nəzarət edir. Maliyyə Nazirliyində ən mühüm idarələrdən biri Baş Büdcə İdarəsidir. Büdcə idarəsi respublika büdcəsini tərtib edir və yerinə yetirilməsini həyata keçirir. Bu idarə, eyni zamanda, büdcənin tərtibi metodlarını təkmilləşdirir. Büdcə idarəsi muxtar respublika və yerli büdcələrlə, habelə ayrı-ayrı nazirliklərlə hesablaşma aparır. Yəni, əgər muxtar respublikanın büdcəsinin gəlir və xərclərində müəyyən müxtəliflik olmuşsa, onda büdcə idarəsi həmin müxtəlifliyi büdcənin gəlir və xərc hissəsində aparır. Maliyyə Nazirliyində əsas idarələrdən biri Baş vergi siyasəti idarəsidir. Bu idarə bütün mülkiyyətdən olan müəssisə və təşkilatlardan, kənd təsərrüfatı müəssisələrindən, əhalidən və s. büdcəyə daxil olacaq gəlir və vergilərin planlaşdırılmasını və gəlirlərin büdcəyə köçürülməsini təmin edir. Bu idarə, eyni zamanda, gəlir və vergilərin dövlət büdcəsinə aylıq və rüblük daxil olmasına nəzarət edir. Əgər gəlir və vergilər dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmazsa, bu idarə

¹⁹ V. Əhmədov. "İqtisadi Nəzəriyyə", dərslik, Bakı, 2001 s.115-116

gəlir və vergilərin daxil olmaması səbəblərini aşkara çıxarmalıdır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri vaxtında daxil olmadıqda, büdcənin xərc hissəsinin də yerinə yetirilməsində müəyyən çətinliklər baş verir.

Baş nəzarət təftiş idarəsi bütün müəssisə və təşkilatların, xüsusilə büdcə idarələrinin maarif, səhiyyə sosial, təminat və s. maliyyə vəziyyətini, büdcə xərclərinin öz təyinatına görə xərclənməsini daim yoxlayır. Bu idarə büdcə idarələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini iki ildən bir, lazım gəldikdə isə ildə bir neçə dəfə yoxlaya bilər.

Maliyyə Nazirliyində uçot siyasəti idarəsi mühüm idarələrdən biridir. Bu idarə büdcə idarə və təşkilatlarının uçot və hesabatlarını yoxlayır. Büdcə idarə və təşkilatlarında gəlir və xüsusən xərclərin aylıq, rüblük və illik yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Nazirlikdə əsas və həlledici idarələrdən biri sosial sahələrin maliyyələşdirilməsi idarəsidir.

Maliyyə Nazirliyinin əsas vəzifəsi ölkədə xalq təsərrüfatı, ictimai-mədəni tədbirlər və s. sahələr üçün pul vəsaiti toplamaq və onların öz təyinatı üzrə xərclənməsinə nəzarət etməkdir. Muxtar Respublika Maliyyə nazirliyi də ölkənin maliyyə nazirliyi kimi respublikada əmək, material və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır. Muxtar Respublika Maliyyə Nazirliyində Respublika Maliyyə Nazirliyində olan bütün idarə və şöbələri əvəz edən analoji orqanlar da eyni vəzifə və funksiyaları yerinə yetirirlər. Yerli maliyyə orqanları da xalq təsərrüfatı sahələrində pul vəsaitlərinin toplanmasına və sərf olunmasına yerli büdcənin tərtibi və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Yerli maliyyə orqanları yerli hakimiyyət orqanları ilə yanaşı AR Maliyyə Nazirliyinə də bilavasitə təbədir. Yerli maliyyə orqanlarına şəhər, rayon maliyyə şöbələri daxildir.

Büdcələrinin həcmi çox olan rayon maliyyə şöbəsində baş büdcə idarəsi, büdcənin həcmi az olan rayon maliyyə şöbələrində isə büdcə müfəttişi iqtisadçısı olur. Rayon maliyyə şöbələrində aşağıdakı idarə və ya şöbələr vardır: büdcə idarəsi, dövlət gəlirləri və vergilərinin proqnozlaşdırılması idarəsi, mühasibat idarəsi, sosial təminat idarəsi, nəzarət-təftiş idarəsi, və s. Rayon maliyyə şöbəsinin büdcə idarələri rayon büdcəsinin gəlir və xərcinin layihəsini tərtib edir və təsdiq olunmaq üçün rayon icra hakimiyyətinə təqdim edir. Büdcə idarəsi büdcənin gəlir və xərclərini sosial-iqtisadi plan əsasında tərtib edir.

Büdcənin gəlir və xərcləri düzəldirildikdən sonra onlar rüblərə, aylara bölünür. Büdcə təşkilatlarına hər ay əmək haqqı verərkən həmin bölgü əsas götürülür. Büdcənin layihəsi rayon icra hakimiyyətində təsdiq edildikdən sonra respublika Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir.

Maliyyə Nazirliyi bütün təqdim edilən büdcə layihələrinə və s. əsasən respublika büdcəsinin layihəsini tərtib edib, baxılmaq üçün Nazirlər Kabinetinə təqdim edir. Respublika Nazirlər Kabineti büdcənin layihəsinə baxdıqdan sonra, lazım

gələrsə müəyyən düzəliş etdikdən sonra onu prezidentə təqdim edir, prezident də büdcənin layihəsinə baxıb, lazımı göstərişlər verdikdən sonra büdcəni təsdiq edilmək üçün Milli Məclisə göndərir. Maliyyənin idarə edilməsində Vergilər Nazirliyi mühüm rol oynayır.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına daxildir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəlik məhsulun dəyərini bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;
- büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);
- müəssisə və təşkilatlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi.

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarından olan tələbat ilə xalq təsərrüfatı fondlarının və pul gəlirlərinin miqdarı əsasında tarazlığa kömək etmək;
- dövlət büdcəsi qarşısında, maliyyə öhdəliklərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;
- istehsal daxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, o cümlədən maya dəyərini aşağı salınması və rentabilliliyin artırılması;
- müəssisələrdə, büdcə idarə və təşkilatlarında material qiymətlərindən və pul resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;
- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunması, o cümlədən, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;
- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

Maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatların cavabdehlikləri ilə həmçinin maliyyə intizamını yerinə yetirən dövlət və maliyyə-bank strukturları ilə sıx əlaqədədir. Bu cavabdehlik (məsuliyyət) maliyyə intizamını pozanlara təsir etmək, həm inzibati, həm də iqtisadi (maddi) tədbirlər görmək yolu ilə bildirilir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, eyni zamanda, maliyyə mexanizmi vasitəsi olub, istehsalın səmərəliliyinin artmasına və ekoloji sağlamlığa kömək edir.²⁰

²⁰ A.N.Kərimov. "Maliyyə" Bakı 2001

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

DÖVLƏT FƏALİYƏTLƏRİNİN İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

4.1. DÖVLƏT SEKTORUNUN İQTİSADİYYATDAKI PAYI VƏ FƏALİYƏTLƏRİNİN OPTİMAL SƏVİYYƏSİ

XIX əsrdə klassik iqtisadiyatçılar və filosoflara görə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu beynəlxalq mühafizə, daxili təhlükəsizlik və idarəetmə kimi sahələrlə məhdudlaşdırılmışdır. 1970-ci illərdə bir çox sənayeləşmiş ölkələrdə ortalama dövlət xərcləri ÜDM 8.3% olmaqla olduqca aşağı səviyyədə idi. Ancaq sənayeləşmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin ÜDM içində payı zamanla artmışdı, məsələn, 1960-cı illərdə 27% ikən, 1990-cı illərdə 47.2% - ə çatmışdır²¹. Bu arada inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də dövlətin iqtisadiyyatdakı payı artmış, lakin inkişaf etmiş ölkələrdəki qədər olmamışdır. 1955-1990-cı illər arasında inkişaf etmiş ölkələrdə bu artım 100%-ə yaxınlaşmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə 1990-cı illərdə inkişaf etmiş ölkələrin 1960-cı illərdəki səviyyəsinə gəlmişdir.

Dövlətin iqtisadi fəaliyyətlərdəki payının artması bir neçə səbəbdən meydana gəlmişdir. Bunlar:

1. İkinci Dünya Müharibəsi və Soyuq Müharibə səbəbi ilə hərbi xərclərin artması;
2. Sosial rifah proqramları və sosial dövlət anlayışı səbəbi ilə dövlətin səhiyyə, təhsil və sosial müdafiə mövzularında beynəlxalq öhdəliklərinin genişlənməsi;
3. Müasir şəhərləşmə həyatına əlavə sağlq, nəqliyyat kontrolu, su mənbələri, yeni infrastruktur və əyləncə yerləri kimi daha çox dövlət xidmətlərinin lazım olması;
4. Demokratik siyasi müddətdəki inkişafıla bağlı olaraq müxtəlif qruplar üçün ən yeni fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə çalışılması .

Bu kimi səbəblərlə yanaşı, iqtisadiyyatdakı payı artmış olan dövlət sektorunun iqtisadiyyatda dövlət fəaliyyətinin həcmninə nə olduğunu müəyyən edən ümumi qəbul edilmiş bir ölçü yoxdur. Ancaq dövlətin iqtisadiyyatdakı payının nə qədər olduğu və müxtəlif ölkələrdə bu ölçünün necə bir inkişaf izlədiyi bəzi nisbətlər isti-

²¹ Sayar Nihad, **Kamu Maliyesi**, Cilt; 1, Istanbul 1970, s.30

fadə edilərək tədqiq edilməkdədir. Bununla əlaqəli olaraq istifadə edilən nisbətlərdən bəziləri aşağıdakılardır.

1. Məcmu Dövlət Xərcləri/ÜDM – bu nisbət çox istifadə edilməklə bərabər transfer və faiz xərcləri dövlət xərclərində yer alarkən, ÜDM-də yer almadığından, dolğun məlumat qaynağı deyildir. Ayrıca, bu xərclər istehsal faktorunu xərcləri olmadığından, bunlardakı artım dövlət xərclərinin əhəmiyyətini artır-mayacaq.
2. Vergi Gəlirləri /ÜDM – bu nisbət özəl sektorda əldə ediləcək dövlət büdcəsinə ayrılan gəlirin böyüklüyünü göstərir.
3. Dövlət Sektorundan Əldə Edilən Gəlir / Məcmu Gəlir – dövlət sektorunun etmiş olduğu xərclərin məcmu gəlirə əlavəsinin nə olduğunu göstərir.
4. Dövlət Sektorunda İşləyənlər / Ümumi İşləyənlər - mülki işləyənlərin neçə faizini dövlətin işlədiyini göstərir.

Dövlət sektoru da mal və xidmət istehsalını həyata keçirərkən iqtisadi aktivliyi təmin etmək baxımından özəl sektor kimi maksimum faydalılığı təmin etməyə çalışa bilər. Bunun üçün istehsal ediləcək mal və xidmətlərin təmin edəcəyi məcmu faydanın maksimum olduğu nöqtə ilə qatılan məcmu maliyyənin minimum olduğu nöqtəyə çatmağa çalışılır. Bu nöqtədə istehsal ediləcək mal və xidmətlərin marjinal maliyyətləri və faydaları da bir-birinə bərabər olacaqdır. İdarəetməyə namizəd olan siyasi partiyalar seçkidən əvvəl həyata keçirilən kampaniyalarında edəcəkləri rəqəbətə bu nöqtəyə gəlmənin sözünü verəcəklər. Buna görə dövlət mal və xidmətlərin istehsalında aktivliyi təmin edəcək miqdarı nəzəriyyə çərçivəsində də olsa, özəl sektorda olduğu kimi müəyyən edilə bilər.

Ancaq dövlət sektorunda xərcləri həyata keçirən bürokratiya əldə ediləcək faydanın üzərində xərci həyata keçirir. Çünki bürokratlar xərclənilən pulun əsl sahibi olmadıqlarından, ediləcək xərclərlə əlaqəli özəl sektordakı qədər diqqətli olmurlar. Beləcə, marjinal maliyyənin marjinal faydaya bərabər olduğu nöqtədən uzaqlaşmaqdadır. Buna görə dövlət ilə özəl sektorun şərtləri eyni olmadığından, dövlət sektorunun hansı mal və xidmətləri nə qədər istehsal edəcəyi ilə əlaqəli maksimum sosial fayda prinsipi irəli sürülmüşdür. Buna görə dövlətin istehsal edəcəyi mal və xidmətlər üçün qatılacağı məcmu xərclərin meydana gətirdiyi marjinal sosial zərər ilə istehsal edilən mal və xidmətlərin marjinal sosial faydaları bir-birinə bərabər olmalıdır. Yəni hər mal və xidmətin marjinal sosial faydaları bir-birinə bərabər və bu mal və xidmətin istehsalı üçün fərdlərin qatıldığı (vergi və borclanma kimi) marjinal sosial zərərlə bərabər olmalıdır.²² Beləcə, dövlətin istehsal etdiyi mal və xidmətin təmin edəcəyi sosial faydada maksimumluq təmin ediləcəkdir.

²² Ayşe Sema Bahçeci, **Ortodoks ve Heterodoks İstikrar Programları: Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi**, Ankara, DPT Yay. No: 2477, 1997, s. 5.

4.2. DÖVLƏT FƏALİYYƏTLƏRİNİN İQTİSADI STRUKTURA TƏSİRİ

İqtisadiyyatdakı payı keçmişdən günümüzdə qədər artaraq davam edən dövlət sektorunun böyüklüyü, ölkələrin sahib olduğu sosial-iqtisadi şərtlərə görə fərqlilik göstərməkdədir. Bir çox ölkələrdə dövlət fəaliyyətləri sadəcə real sektorda deyil, sahib olunan qurumlar vasitəsi ilə maliyyə sektorunda da təsirli olmaqdadır.

Dövlət sektoru bir tərəfdən özəl sektor tərəfindən məhsuldar olaraq istehsal olunmayan mal və xidmətlərin istehsalını reallaşdıraraq iqtisadi həyatın inkişafını təmin edərkən, digər tərəfdən bu fəaliyyətlər üçün lazım olan vəsaiti təmin etmək üçün fərqli mənbələrə müraciət etməkdədir. Dövlət sektorunun reallaşdırdığı bu fəaliyyətlər həm istehsal yönündən, həm də mənbə yönündən iqtisadi həyata fərqli şəkillərdə təsir etməkdədir. Bu təsirlər bəzən iqtisadi həyatı tənzimləyici və inkişaf etdirici yöndə lazım olan vəsaitləri təmin edərkən, bəzən də iqtisadi mənbələrin istifadəsində tələbi artırmaqla və ya mənbələrin səhv istifadəsi səbəbi ilə maya dəyəri artırıcı olmaqdadır.

Dövlət fəaliyyətlərinin təsirinə misal olaraq, AB ölkələrinə baxdığımızda, bu ölkələrin 1980-ci illərdən bu yana xərcləri azaldıcı və vergiləri artırıcı yöndə bir strukturlaşma içində olduğunu görürük. Xüsusilə 07.II.1992-ci ildə imzalanan və 01.XI.1993-cü ildə tətbiqinə başlanan Avropa Birliyi Andlaşması ilə hədəf qoyulan iqtisadi və valyuta birliyini reallaşdırmaq üçün büdcə kəsirlərini və dövlət borclarını aşağı salmaq cəhdi bütün üzv ölkələr və qurumlar tərəfindən mənimsənilmiş, lazımi pul və maliyyə tədbirləri alınmışdır. Alınan bu tədbirlər ilə yüksək bir uğur qazanılaraq, ümumiyyətlə, AB üçün 1993-cü ildə 6.2 % olan “büdcə kəsiri olmayan ÜDM” nisbəti 2007-ci ildə 1.9%-ə, 2010-ci ildə isə 1.5%-ə düşürülmüşdür. Ancaq AB daxilində məcmu “Dövlət Borc Ehtiyatı olmayan Milli Məhsul” nisbətində lazımi performans göstərilməmişdir.

4.3. DÖVLƏT XƏRCLƏRİ VƏ İQTİSADI TƏSİRLƏRİ

Dövlət xərcləri, dövlət vəzifələrinin ictimai ehtiyaclarını qarşılamaq, sosial və iqtisadi həyata müdaxilə etmək üzrə müəyyən qaydalar çərçivəsində etdiyi xərclərdir. Bu xərclər xərcləməni edən quruma görə, mərkəzi və yerli idarələrin, iqtisadi dövlət təşəkküllərinin və sosial təhlükəsizlik quruluşlarının reallaşdırdığı xərclərin məcmusu ilə dövlət üçün faydalı xidmət edən qurumların ödəmələrini, vergi azadlığı və ya endirimlərini, xüsusi fərdlərin dövlətə etdikləri yardım və bağışlamaların cəmindən ibarət olan geniş bir mənadan ibarət olduğu ortaya çıxır. Dövlət xərcləri zamana və yerə görə də dəyişir. Dövlət xərcləri tarixi dövr içində həmişə artmağa meylli olmuşdur. Bu meyl dövlətçi iqtisadi sistemi mənimsəmiş ölkələrdə olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatını mənimsəmiş olan ölkələrdə də görülmüşdür. Alman elm

xadimi Adolph Heinrich Wagner 1880-ci ildə dövlət xərclərindəki artımın milli gəlirdən daha sürətli olduğunu sübut edərək bunu “Dövlət xərclərinin artım qanunu” (Law of Rising Public Expenditure) olaraq adlandırmışdır. Yenə İngiltərədə 1890-1960-cı illərdə dövlət xərclərindəki artımın pilləvarı inkişaf etdiyini irəli sürən A.T.Peacock və J.Wiseman adlı İngilis maliyyəçiləri, fəvqəladə hallar səbəbi ilə dövlət gəlir və xərclərində yüksək artımlar olduğunu normal vaxta gələndə artan nisbətlərin düşmədiyini qeyd edən “sıçrama tezini” (the displacement effect) ortaya qoymuşdular.

Həqiqətən ABŞ-da vətəndaş müharibəsindən sonra dövlət xərclərinin düşməsi ilə “dövlət borclanması olmayan milli məhsul” nisbəti əhəmiyyətsiz səviyyələrdə ikən I Dünya Müharibəsi ilə 40%-ə, 1929-cu il Böyük Böhran və II Dünya Müharibəsi ilə 1945-ci ildə 120%-ə çatmışdır. 1965-ci ildən 1980-ci ilədək bu nisbət düşərək 40% olmuşdur. 1980-ci ildən sonra da artımlar olmuşdur. Oxşar vəziyyət Yaponiya, Kanada, Fransa, İtaliya kimi bir çox ölkələr üçün səciyyəvi olmuş, 1975-2008 periodunda “Dövlət xərcləri olmayan Milli Məhsul” nisbəti 8-11% arasında artmışdır. Almaniya, Fransa, İtaliya və Kanadada 2010-ci ildə “Dövlət xərcləri olmayan Milli Məhsul” nisbəti 50%-i keçərkən Birləşmiş Krallıqda 45%, Yaponiya və ABŞ-da 34 % olmuşdur.

Dövlət xərclərinin iqtisadi təsirlərinə baxarkən sadəcə onun miqdarına deyil, xərclərin strukturuna da baxmaq lazımdır. Dövlət xərclərini iqtisadi sinifləndirməyə görə başlıca olaraq iki kateqoriyaya ayırmaq olar. Bunlar:

- 1- Dövlətin mal və xidmət alımları;
- 2- Dövlətin transfer ödəmələridir.

Burada dövlətin mal və xidmət alımları “real xərclər” adı altında ələ alınacaqdır. Beləliklə, dövlət xərclərinə “real xərclər” və “transfer xərcləri” adı altında baxılacaqdır. Ölkəmizin büdcə sinifləndirməsindəki cari və investisiya xərcləri real xərclərin daxilində dəyərləndirilməkdədir.

4.3.1. REAL XƏRCLƏRİN TƏSİRLƏRİ

Dövlət sektorunun reallaşdırdığı bu növ xərclər: müdafiə silahları, kompüterlər, nəqliyyat vasitələri kimi konkret mallar üçün reallaşdırılmış xərclər ola bildiyi kimi təhlükəsizlik, təhsil, poçtamt, nəqliyyat kimi dövlət şöbələrində işləyənlər tərəfindən təqdim olunan xidmətlərə çəkilən xərclər də ola bilər. Yenə Türk büdcə terminləri ilə ifadə etsək: faydası edildiyi dövrdə görünən cari xərclər şəklində ola bildiyi kimi, faydası edildiyi dövrdən sonra görünən investisiya xərcləri şəklində də ola bilər.

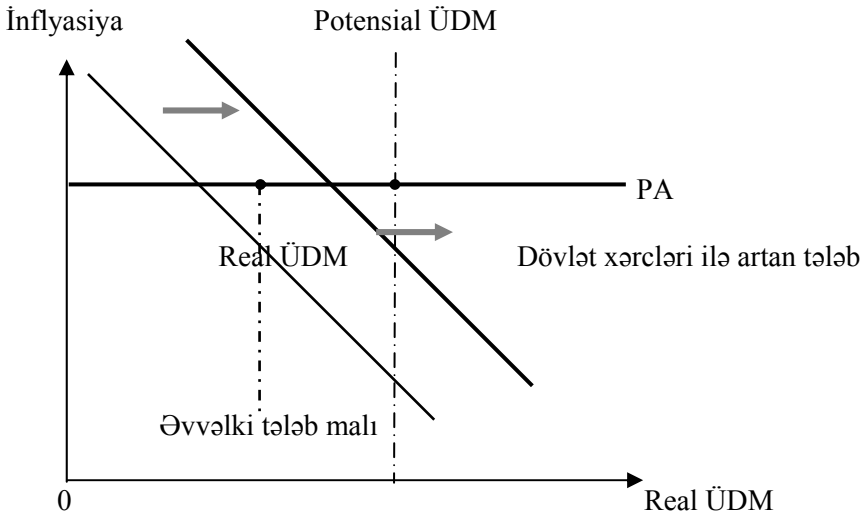
Dövlət sektorunun reallaşdırdığı bu xərclər üçün yaranan mal və xidmət tələbi, milli istehsal həcmi üzərində təsirli olmaqdadır. Dövlət xərcləri mövcud istehsal

resurslarına və ya istehsal resurslarının istifadə edildiyi məhsullara tələbi artırdığından, tam işsizlik halında özəl sektor mal və xidmət birləşmələrinə təsir edə biləcəyi kimi, özəl sektorun yerinə keçərək onun kənarlaşdırılmasına (crowding-out) da səbəb ola bilər. Dövlət xərclərində istehsal resursları yerinə məhsul tələbi olarsa, özəl sektor istehsal fəaliyyətlərini bu tələb yönündə reallaşdıraraq mal və xidmət istehsalı miqdarının yönünü dəyişdirəcəkdir. Lakin dövlət xərclərində tam işsizlik halında istehsal resursları tələbi varsa, özəl sektor tərəfindən işlədilən istehsal resursları dövlət tərəfindən istifadə olunacağından, dövlət sektoru özəl sektorun yerini alacaqdır. Beləliklə, özəl sektorun istehsal miqdarında bir azalma olarkən dövlətin istehsal etdiyi mal və xidmət istehsalında bir artım olacaqdır.

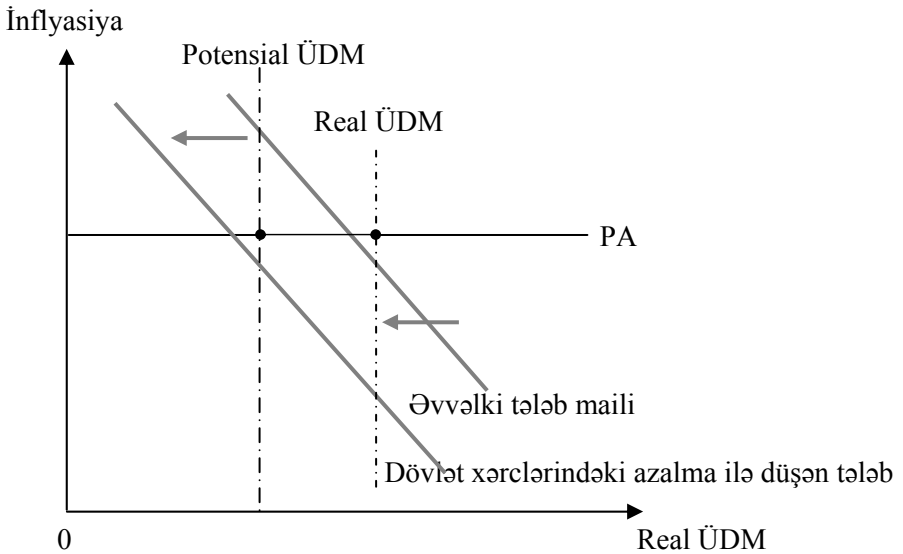
Dövlət xərclərindəki bu artım əskik işsizlik vəziyyətində reallaşdığından, istifadə edilməyən istehsal resurslarının istifadə edilməsinə səbəb olacaqdır. Bu yeni məşğulluq hadisəsi istifadə edilə bilən gəlir səviyyəsini artırmağın yanında istehlak-investisiya-millî gəlirdə olan artımların reallaşmasına səbəb olmaqdadır. Beləliklə, başlanğıcdakı dövlət xərclərinə görə milli gəlirdə daha yüksək artımlar reallaşmaqdadır. Bu hadisəyə “multiplikasiya” mexanizmi deyilir. Yəni dövlət xərclərindəki artım nəticəsində milli gəlirin bu xərclərin neçə qat artacağını göstərən əmsala dövlət xərcləri vuruğu deyilməkdədir. Bu deyim:

$$Y - (1/1 - c) I$$

şəklində formula salına bilər. Burada, Y Milli gəliri, c marginal istehlak meylini, I -də avtonom dövlət xərclərini göstərir. Burdan da belə çıxır ki, avtonom dövlət xərclərindəki bir müxtəliflik (ΔI), milli gəlirdə (ΔY) vuruq əmsalı $(1/1-c)$ qədər bir artım ($\Delta Y - (1/1-c) \Delta I$) təşkil edəcəkdir. Dövlət xərclərindəki bu xüsusiyyətə görə əgər ölkə iqtisadiyyatını real xalis olmayan ümumdaxili məhsulu ilə potensial xalis olmayan ümumdaxili məhsulu arasında bir fərqlilik varsa, dövlət xərclərindəki artım və ya azalma bu fərqlilik aradan qaldırıla bilər. Belə ki, şəkil 2-də görülməyi kimi, əgər real xalis olmayan ümumdaxili məhsul potensial xalis olmayan ümumdaxili məhsulun altında hərəkət edərsə, avtonom dövlət xərclərindəki bir artım, məcmu tələb mailini sağa tərəf hərəkət etdirərək real olmayan ümumdaxili məhsulu potensial olmayan ümumdaxili məhsula yaxınlaşdırır. Əgər real olmayan ümumdaxili məhsul potensial olmayan ümumdaxili məhsulun üzərində isə bu dəfə avtonom dövlət xərclərindəki azalma, məcmu tələb mailini sola tərəf hərəkət etdirərək şəkil 3-də görülməyi kimi real olmayan ümumdaxili məhsulu potensial olmayan ümumdaxili məhsul səviyyəsinə gətirəcəkdir.

Şəkil 1. Dövlət xərclərindəki artımın ÜDM-də yaratdığı artım

Şəkil 2. Dövlət xərclərindəki azalmanın ÜDM-də yaratdığı effekt

Con Maynard Keynes “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi”ndə dövlət xərclərinin bu təsirindən ötrü əksik işsizlik şəraitində, iqtisadiyyatı tam işsizlik səviyyəsinə çıxaracaq olan tələb artımını təmin etmək üçün dövlət xərclərinin artırılmasının lazım olduğunu müdafiə etmişdir. Bu nəzəriyyə tətbiqdə geniş tərəf-

darlar tapmış, dövlətlərin iqtisadiyyatlarında dövlətin payı və iqtisadi təsirləri artım dövrünə girmişdir.

4.3.2. TRANSFER XƏRCLƏRİNİN TƏSİRLƏRİ

Transfer xərcləri, dövlətin fərdlərə və şirkətlərə qarşılıqsız olaraq reallaşdırdığı xərclərdir. İctimai təhlükəsizlik xərcləri, rifah xərcləri, işsizlik təminatları, təqaüdçü maaşları və dövlət borc faiz ödəmələri kimi dövlətin heç bir istehsal amili almadan etdiyi xərclər bu qrupa girməkdədir. Transfer xərcləri, bu xərclərdən yararlananların gəlir səviyyəsinə bağlı olub-olmamağına görə “ictimai təhlükəsizlik transferləri” və “yoxsul insanların alım gücünü dəstəkləyici transfer xərcləri” olaraq təsnif edilə bilər.

İctimai təhlükəsizlik transferləri: səhiyyə xərcləri, işsizlik sığortaları kimi müəyyən şərtlər altındakı insanlara edilən xərclərdir. Bu xərclər 1975-ci ildən 1990-cı illərə kimi bütün ölkələrdə ÜDM-nin bir payı olaraq 1.5%-dən (ABŞ) 6%-ə (Fransa) qədər artım göstərmişdir. (Artımın ümumi ortalaması %3.5-dir). Dövlətin etdiyi digər xərclərdən müdafiə və investisiya xərclərində bir azalma nəzərə çarparkən borc faiz ödəmələri və ictimai təhlükəsizlik xərclərində bir artım görünməkdədir.

“Yoxsul insanların alım gücünü dəstəkləyici transfer xərcləri” alıcıların gəlir səviyyəsinə bağlı olub bu səviyyəni düzəltmə cəhdlərindəndir. Bu xərclər hər ölkədə fərqli xərcləmə qrupları şəklində ortaya çıxmaqdadır. Məsələn, ABŞ-da bu cür xərclər AFDC (Aid to Families with Dependent Children), Medicaid, SSI (Supplemental Security Income), Head Start və Housing Assistance Programs şəklində altı qrupa ayrılır.

Azərbaycanda transfer xərclərə ümumi olaraq baxıldığında, belə bir təsnifat verilə bilər.

- İqtisadi və maliyyə transfer xərcləri,
- Sosial transfer xərcləri,
- Borc faiz ödəmələri,
- Digər transfer xərcləri.

Transfer xərcləri, real xərclərin əksinə olaraq, dövlətin hər hansı bir istehsal amilini almadan reallaşdırdığı xərclər olduğundan ölkədaxili istehsal tutumu üzərində birbaşa bir təsirə sahib deyildir. Məsələn, dövlət tərəfindən təqaüdçülərə edilən ödəmələrlə ölkədaxili məhsulun dövlət və özəl sektor arasında yenidən paylaşılması nəzərdə tutulmur. Lakin transfer xərcləri gəlir bölgüsünə təsir etdiyindən, nəticədə iqtisadiyyatdakı mənbə bölgüsü təsiri altında qalmaqdadır. Çünki dövlətin işçi və işə qəbul edənlərdən yığmış olduğu sosial təhlükəsizlik vergiləri təqaüdçülərə ödənildiyindən, istehlak qəlibləri dəyişməkdə, istehsalçılar gənc işçilərə görə

yaşlı insanların üstünlük verdiyi mallarla əlaqəli daha yüksək bir tələblə qarşılaşmaqdadırlar. Beləliklə, məhsulun tərkibi də dəyişməkdədir.

Transfer xərclərinin iqtisadiyyat üzərindəki təsiri, gəlirin köçürüldüyü bu adamların marginal istehlak maillərinə bağlıdır. Real xərclərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirinə olduğu kimi, transfer xərclərində də bir vuruq təsiri vardır. Bu təsir (c/1-c) şəklində göstərilə bilər. Buna görə transfer xərclərindəki bir artım avtonom tələbi, marginal istehlak maili (c) vurulsun reallaşdırılan xərclər qədər artıracaqdır.

Transfer xərclərinin təsiri real xərclərin təsirinə görə daha kiçikdir. Çünki edilən xərclərin bir qismi xərclərdən yararlananlar tərəfindən ehtiyatda saxlanılmaqdadır. Beləliklə, transfer xərclərindən yararlananların marginal istehlak maillərinə görə bu təsir azalıb-çoxalmaqdadır.

Nəticə olaraq dövlətin reallaşdırdığı transfer xərclərin nə qədər istehsal amili tələb edilməyərək mal və xidmətlərin dövlət və özəl sektor arasındakı bölgüsü üzərində bir təsiri yoxdursa da, gəlir bölgüsünə təsir etməkdə, buna bağlı olaraq tələb şəkli, məhsul tərkibi, özəl sektordakı resurs bölgüsü dəyişməkdədir. Əgər edilən xərclərdən az gəlirlilər faydalanırsa, həm marginal istehlaka bağlı olaraq məcmu tələb daha çox artacaq, həm də gəlir bölgüsündəki ədalətsizlik azalacaqdır. Əks vəziyyətdə, yəni xərclərdən yüksək gəlirlilər faydalandığında, marginal ehtiyatda saxlama nisbətində bağlı olaraq məcmu tələb daha aşağı olacaq, gəlir bölgüsündəki ədalətsizlik artacaqdır. Dövlət borclanmasından əmələ gələn və dövlət xərclərindəki payı çoxalan faiz ödəmələri, dövlətə borc verən zəngin sərmayə sahiblərinin gəlirini artıraraq ikinci vəziyyətə oxşar bir təsir göstərməkdədir.

4.4. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİ

Dövlət sektorunun məsuliyyətindən əmələ gələn xərclərin reallaşdırıla bilməsi üçün bu xərcləri qarşılayacaq gəlirlərə ehtiyac vardır. Bu gəlirlər başda vergilər olmaqla, xərclər, dövlət resursları gəlirləri, borclanmalar, emissiyalar, xidmət satışları və s. şəklindədir. Dövlət qurumlarının ehtiyaclarından əmələ gələn və qanuni sərhədlər içində qalmaq şərtilə müraciət etdikləri bu şəkildəki gəlirlərə dövlət gəlirləri deyilir.

Dövlət gəlirlərinin də dövlət xərclərində olduğu kimi, iqtisadiyyat üzərində müxtəlif təsirləri var. Bunlar: gəlir bölgüsü və resursların istifadəsindəki səmərəlilik kimi mikro təsirlər ola bilər kimi, istehsal tutumu, məşğulluq nisbəti, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, iqtisadi böyümə üzərindəki təsirlər kimi makro təsirləri də ola bilər²³.

Dövlət gəlirlərinin mikro və makro ölçüdə əmələ gətirdiyi bu təsirlər aşağıda ələ alınacaqdır. Bu prosesdə dövlət gəlirləri, gəlirlərin əldə edilməsində dövlət tərə-

²³ Coşkun C. Aktan, **Ekonomik Anayasa**, İstanbul, .TİSK Yayını, 1996, s. 24.

findən ödəyici olanlara bir inzibati güc tətbiqi edilib-edilmədiyi və ya ödəyici olanın sərbəst iradəsinin olub-olmadığı xüsusiyyətlərinə görə “vergi və oxşar gəlirlər” ilə “vergi xarici gəlirlər” şəklində təsnif olunacaqdır²⁴. Buna görə vergi, rüsum, xərc, şərəfiyyə, fiskal gəlirlər kimi dövlətin ödəyicinin istəyinə bağlı olmayaraq məcburi olaraq əldə etdiyi gəlirlər vergi və oxşar gəlirlər başlığı altında ələ alınacaqdır. Digər tərəfdən, təşəbbüs gəlirləri, emissiya, daxili və xarici borclanma kimi dövlətin ölkə vətəndaşları üzərində inzibati güc tətbiq etməkdən əldə etdiyi gəlirlər də “vergixarici gəlirlər” başlığı altında nəzərə alınacaqdır.

4.4.1. VERGİ VƏ OXŞAR GƏLİRLƏRİN TƏSİRLƏRİ

Vergi və oxşar dövlət gəlirlərinin ödəyicilər tərəfindən ödənməsi məcburidir və bundan qaçmaq mümkün deyil. Vergi oxşarı gəlirlərdə ödəyicilər uyğun qurumların göstərdikləri xidmətləri və bu xidmətlərin maliyyələşdirilməsini qarşılamağı rədd edə bilməz.²⁵ Bundan başqa, ödəyicilərin ödədikləri vəsaitləri ilə əldə etdikləri qarşılıqlar arasında bir eynilik mövcud deyildir. Qısaı, bu cür dövlət gəlirlərini qarşılamaq ödəyicilər üçün məcburidir.

Ödəyicilərin verdiyi bu ödəmələr onların iqtisadi gücünü azaldır. Bu hal vergi ödəyicilərinin vergi ödəmələrinə qarşı bir hiss duymasına səbəb olur. Buna maliyyə ədəbiyyatlarında “vergi öhdəliyi (tax burden) deyilir. Vergi ödəyicilərinin bu yükəndən qurtulmaq üçün ödədikləri və ya ödəyəcəkləri vergini qismən və ya tamamilə başqalarına köçürməsinə də “verginin əks olunması” (tax incidence) deyilir. Bütün ödəyicilər vergi öhdəliyinin az olmasını istədiyinə görə bunu mümkün olduğu qədər əks etdirmək və vergi öhdəliyindən azad olmaq istəyəcəklər.

Müəyyən bir gəlir səviyyəsində vergilərdəki artımlar ödəyicilərin gəlirlərinin azaltdığı üçün onların daha az istehlak etməsinə səbəb olarkən, vergilərdəki azalmalar isə onların daha çox xərclərinə səbəb olmaqdadır. Hər iki halda da məcmu tələb zərfi dəyişir.

Vergi nisbətlərindəki dəyişmənin real ÜDM üzərindəki təsiri, vergilərin gəlirdən asılı olub-olmamağına görə dəyişməkdədir. Sadələşmiş vergilər kimi gəlirdən asılı olmayan vergilərin təsiri $(-c/1-c)$ şəklində olacaqdır. Dövlət xərclərində təsiri $(1/1-c)$ olduğu halda bu cür vergi ödəyicilərinin istifadə edilə bilən gəlirlərini azaltdığından mənfəi qiymətlidir. Məcmu tələbdəki azalma, verginin bir qismi ehtiyatda saxlanılan pullardan ödəndiyi üçün ödəyicilərin marginal istehlal maili nisbətində olacaqdır. Ehtiyatda saxlanılan pulların istifadəsi məcmu tələbdə olan enişi azaldacağından, bu cür vergiləndirmələr gəlirə bağlı vergilərdən daha təsirlidir.

²⁴ Richard Hemming, “**Kamu Harcamaları, İstikrar ve Yapısal Uyum**” s. 16.

²⁵ John B. Taylor, “**How Should Monetary Policy Respond to Shocks While Maintaining Long-Run Price Stability? Conceptual Issues**” **Achieving Price Stability**, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, p. 190.

Vergilər gəlirdən asılı olduğunda isə vergi qoyma səbəbi ilə gəlirdəki artımların istehlaka gedən payı azaldığından vuruq əmsalının daha aşağı olması ($1/1-c+ct$) milli gəlirdəki artıma mənfi yöndə təsir edəcəkdir.

4.4.2. VERGİDƏN BAŞQA DİGƏR GƏLİRLƏRİN TƏSİRLƏRİ

Dövlətin gəlir mənbəyinin çoxunu vergi təşkil edir. Ancaq vergi mənbələri dövlət xərclərini qarşılamaqda kifayət etmədiyi üçün vergi ilə yanaşı başqa gəlir mənbələri də vardır. Başqa gəlirlər dövlətin normal zamanlarda istifadə etdiyi mənbələr olmaqla bərabər gəlir tarazlığının olmadığı zamanlarda daha çox istifadə olunan və hər biri ən azından potensial iqtisadi problem olan metodlardır.²⁶

Bunlardan emissiya, dövlətin pul çıxartma haqqı (seigniorage) ilə əlaqədar olaraq milli bank vasitəsi ilə bazarın pul ehtiyacının qarşılınmasıdır. Milli bank Kəbir bazar əməliyyatları vasitəsi ilə bazarın pul ehtiyacına görə pul təklifini artırıb azaldır. İqtisadiyyatda təklif elastikliyinə aşağı olduğu vaxtlarda Emissiyanın artırılması inflyasiya meydana gətirməkdədir. Çünki artan pul təklifi bazarda tələbi artırarkən istehsalında eyni şəkildə artmamağı qiymətlər ümumi səviyyəsində artımlar ilə nəticələnir.

Dövlət xüsusilə sərmayə bazarlarının inkişaf etmədiyi ölkələrdə milli bankın mənbələrini istifadə edərək xərclərini artırmaqdadır. Beləcə, milli bankın maliyyə vəziyyəti dəyişməkdə, inflyasiya artmaqdadır. Bu vəziyyətdən qaçmaq üçün istifadə olunan ümumi metodologiya isə milli bankın müstəqilliyini artıran qanun müdəcəllərinin müəyyən edilməsidir.

Dövlətin gəlir mənbələrindən borclanma isə dövlətin sadə veksəl və istiqraz kimi adlı borclanma sənədlərini bazara gətirərək faiz qarşılığı gəlir əldə etməsidir. Borclanma ölkədaxili bazarlardan və ya ölkəxarici bazarlardan reallaşdığına görə daxili borclanma və xarici borclanma şəklində təsnifləndirilməkdədir.

Daxili borclanma, dövlətin ölkə sərhədləri içindəki özəl fərdi və müəssisələrindən reallaşdığı borclardır. Belə bir borclanmada ölkənin məcmu mənbələrində bir artım yoxdur. Yalnız mənbələrin istifadəçiləri dəyişməkdədir. Dövlətin borclanma istəyi pula olan tələbi artırmaqda, özəl sektorun istifadə edə biləcəyi kredit miqdarı azalmaqdadır. Pul tələbi faiz nisbətlərini artırdığından, özəl sektorun investisiya xərcləri artmaqdadır. Buna görə daxili borclanmadakı artım özəl sektorun kənarlaşdırılmasına (crowding-out) səbəb olmaqdadır.

Xarici borclar, dövlətin xarici bazarlardan mənbə təmin etməsidir. Bu cür borc ilə ölkə mənbələri artır, dövlətə əlavə istehsal və investisiya qoymaq şəraiti yaradır.

²⁶ Ömer Faruk Batırel, "Enflasyonla Mücadelede Maliye Politikaları" Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 97.

Daxili borclarda olduğu kimi, bir kənarlaşdırma prosesi olmadan dövlətin daha çox xərcləmə imkanı olur. Ancaq xarici borcların da artması təhlükəlidir. Çünki çox borclanmanın faiz maliyyəti çoxalır və ölkənin xarici borc inzibətçiliyində inflyasiya ilə qarşılaşma riski artır. Xarici borclanmanın davam edə bilməsi üçün yerli pula dəyər vermək lazımdır. Yerli pulun dəyərli tutulması valyuta məzənnələrinin yenidən müəyyən edilməsi problemləri ilə bərabər ölkənin xarici ticarətinə mənfi təsir edir.

Son olaraq dövlətin dövlət resursları gəlirləri, sahib olduğu dövlət və özəl hüquq statusundakı daşınan-daşınmaz mallar ilə haqlardan əldə etdiyi gəlirlərdir. Bu gəlir mənbələrinin əhatəsi günümüzdə genişlənməmiş, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə qurduğu şirkətlərdən əldə etdiyi gəlirlər dövlət resursları gəlirlərinə daxildir. Hələ də dövlət resursları gəlirləri dövlət gəlirləri içində əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Hər dövlətin müdaxiləçilik anlayışına görə bu sahədəki fəaliyyətlərin əhəmiyyəti dəyişməkdədir. Ancaq dövlət şirkətlərinin zərərli işləməsi səbəbi ilə bir çox ölkələrdə dövlət əraziləri və ya dövlət müəssisələri satılaraq dövlətə gəlir qazandırır. Qazandırılan bu gəlir dövlətin satacağı varlıqların məhdud olması səbəbi ilə əldə edilən müvəqqəti mənbələrdir.

Dövlət sahəsində işləyən işçilərlə əlaqədar xərclər, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məcmu xərclərin vacib bir qismini təşkil etməkdədir. Bu səbəbdən dövlət sektorunda tətbiq olunacaq qiymət və məşğulluq siyasətinin işsizlik faizi üzərində təsirləri olacaqdır. Bunun üçün məşğulluq siyasəti ilə qiymət siyasəti arasındakı əlaqəni ələ almaq lazımdır. Dövlət sektorunda qiymətin dəqiqləşdirilməsi özəl sektordan fərqli olduğundan, özəl sektor idarəçilərinin əksinə olaraq, boş yerlərin doldurulması istiqamətində maliyyələşdirmə olmadığı kimi, maaşlar olmasından çoxdursa, rəqabətçil özəl sektor quruluşları qədər maliyyə sıxıntısına girməkdən söz gedə bilməz. Özəl sektor əmək gücünə görə işsizlik edərkən, dövlət sektorunda ümumilikdə başqa faktorların təsiri vardır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əsasən dövlət sektorunda işləyənlərin sayı ehtiyacdan çoxdur. Bu səbəbdən dövlət sektorunda ortalama real qiymətlər düşsə də məşğulluğun artması ilə işçilərin xərclərinin ümumi xərclər içindəki payı artmaqdadır. Daha çox məşğulluq mənbələrinin israfına səbəb olduğu üçün dövlət büdcəsindəki kəsirlərin qarşısının alınmasındakı xərcləri azaltmaq üçün dövlət işçilərinin azaldılması istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. Bu tədbirlər xəyali işçilərin xaric edilməsi, müvəqqəti işçilərin işlərinə son verilməsi, işə düzəltmələrin durdurulması, dövlət məmurluğu siyasətində sıxışdırmaların olması, istəyə bağlı təqaüdə çıxma və istefa, vaxtından tez təqaüdə çıxma, işdən çıxartmaq və özəlləşdirmə kimi tədbirlərdir. Ancaq nəticələrə görə müvəqqəti və yarımqat işçiləri işdən çıxarmaq daha asan və az problem yaratdığı halda, toplu halda işdən çıxartmaq siyasətini yerinə yetirmək mümkün deyil. İşçiləri işdən çıxartmaq əvəzinə, yeni işçi almağı

dayandırmaq, işçi tələblərini mərkəzi yoxlama və nəzarət altında saxlamaq daha asandır. Lakin tətbiq olunan siyasət nə olursa olsun, dövlət sektorunda məşğulluğu azaltmanın az və ortalama bir qiyməti vardır.

Dövlətin cari və investisiya xərcləri ümumi xərclər içində vacib yer tutur. Bu xərclərdəki artımla əlaqədar sektorlarla və məşğulluğu artırmaqdadır. Ayrıca dövlətin iqtisadiyyatda genişlənməsini istədiyi istehsal qurumları üçün verdiyi subsidiyalar da yeni istehsal və məşğulluq artımlarına səbəb olmaqdadır. Dövlət büdcəsindəki çatışmazlıqlar səbəbi ilə bu xərclərdəki sıxıntılar yeni məşğulluq imkanlarını azaldır, hətta mövcud olan məşğulluq səviyyəsində azalmalara səbəb olur.

Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin səbəb olduğu faizlərin artımı sərmayəni artırdığı, özəl sektorun sıradan çıxarıldığı, çatışmazlıqlar üzündən artan inflyasiyanın iqtisadiyyatdakı qeyri-müəyyənliyi artıraraq nəticələri pisləşdirəcəyi daha əvvəl qeyd olunmuşdur. Buna görə dövlət büdcəsindəki çatışmamazlıqlar səbəbi ilə faizlərdəki artım xərcləri artdığından istehsalın gəlirini azaltmaqda, sərmayələr dayanmaqdadır. Hətta çatışmazlıqları ləğv etmək üçün tətbiq olunan tələb sıxışdırıcı siyasətlər üzündən mövcud istehsal da azalmaqdadır. Yəni sərmayənin qoyulmamağı, mövcud istehsalın azalması xüsusilə əhalisi artan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluq problemlərini artırır.

İqtisadiyyatda işsizliyin azaldılması üçün daha əvvəl müəyyən olunduğu kimi, dövlətin həyata keçirdiyi bəzi fəaliyyətlər var. Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin makro iqtisadi tarazlıq üzərindəki mənfi təsirləri mövcud məşğulluq səviyyəsinə mənfi təsir edərkən, dövlətin belə fəaliyyətlərlə işsizliyi azaltması düşünülməyəcəkdir.

4.5. ÖDƏMƏLƏR BALANSI ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏR

Ödəmələr balansı bir ölkədə yaşayan insanların müəyyən bir dövrdə xarici dövlətlərlə fəaliyyətlərin yer aldığı tablodur. Bu yolda həyata keçirilən fəaliyyət bəzi xüsusiyyətlərə görə Cari İşləmlər Balansı, Sərmayə Balansı və Rezerv Hərəkətləri Balansı olaraq göstərilir. Cari İşləmlər Balansına mal və xidmət ticarəti ilə transfer ödəmələri daxil edilir. Beləcə cari hesab tarazlığı idxal, ixrac fərqi, faiz və transfer ödəmələrindən ibarətdir. Sərmayə Balansında ölkə sakinlərinin xarici ölkələrdə qoyduğu Sərmayə və kreditlər yer alır. Rezerv Hərəkətləri Balansında da ölkələrin xarici valyuta, qızıl məmulatlarından ibarət olan rəsmi rezervlərdəki müxtəlifliklər yer alır.

İkiyanlı mühasibat sistemi əsasına görə tutulan ödəmələr balansı, mühasibat mənasında uyğun gəlsə də reallıqda uyğun olmaya bilər. Siyahı qələmlərindən cari işlər və sərmayə xidmətlərinin bir qismi bazar iqtisadiyyatının işləmi ilə öz-özlüyündən ortaya çıxması səbəbi ilə “avtonom qələmlər” olaraq adlandırılmaqdadır. Avtonom qələmlərin səhv və daha çox olması nəticəsində meydana gələn uyğun-

suzluqları müvəqqəti olaraq qızıl, xarici valyuta və SDR kimi rəsmi rezervlərin işlədilməsi də “tarazlaşdırıcı qələmlər”i meydana gətirir. Buna görə də iqtisadiyyatda avtonom qələmləri meydana gətirən gəlirlər xərclərdən az olarsa, ödəmələr balansı “kəsir”, gəlirlər xərclərlə bərabədirsə “taraz”, gəlirlər xərclərdən çoxdursa, “profsid” verir deməkdir.

Ödəmələr balansında qeyri - tarazlıq olan bir ölkə bu kəsiri xarici valyuta və qızıl rezervlərindən düzəldər. Ancaq ölkənin sahib olduğu bu rezervlər müəyyən çərçivə daxilində olduğundan ödəmələrdə qiymətli kağızlardakı daimi səhvlilər ölkəni çətin vəziyyətə sala bilər. Çunki ölkələrin rezervləri qurtardıqda heç bir qurum borc vermək istəmədiyi üçün kredit tapmaq imkanı azalır və ölkə çarəsiz qalır.

1970-ci illərdə Bretton Woods sisteminin dağılması və kapitalizmin iflası uğraması ilə yeni bir yol olaraq daha rəqabətli, xaricə Kəsir bir dünya iqtisadiyyatı modeli olaraq seçilmişdir. İqtisadiyyatın xaricə açılmasında xarici valyuta və faiz üzərində dövlət nəzarəti yenə də qalmaqdadır. Valyuta əvvəlcədən mal hərəkətlərindən meydana gələn təklif və tələb görə yaranarkən, xaricə çıxdıqdan sonra pul hərəkətlərinin təsiri altında qalmaqdadır. Faizlər-tələb nəzarət vasitəsi olaraq artırılarda xarici sərmayə pul olaraq ölkəyə gəlməkdə və pul təklifi artırılmaqdadır. İqtisadiyyatda mal hərəkətlərinin sərbəst olub, mənbə təhsisinin dərinləşdiyi rəqabət mühitində iqtisadi tarazlığı pozan sərmayə hərəkətlərini beynəlxalq iqtisadiyyat ilə məhdudlaşdırmaq imkansızlaşır.

Sərmayə xüsusilə yetərli kapitalla sahib olmayan ölkə iqtisadiyyatı baxımından yaralı olduğu üçün Dünya Bankı tərəfindən dəstəklənir. Ancaq sərmayə axınlarının yarada biləcəyi əlverişsizliyə qarşı da diqqətli olmaq lazımdır. Argentina, Çili, Kolumbiya, Meksika, İndoneziya, Koreya, Malayziya, Filippin və Tailand iqtisadiyyatda sərmayə axınlarının təsirlərini tədqiq edən 2008-ci il tarixli Dünya Bankı statistikasına görə sərmayə axınları ilə əlaqəli bəzi tərəddüdü məsələlər var. Məsələn, maliyyə sisteminin genişlənməsinin zəif olduğu ölkələrdə disbalans yaranır, edər və bank sektorunda böhranlara yol açır. Xarici ticarətin sərbəstləşməsi ilə ixracatın azalması və idxalın artması fərqli nəticələrə səbəb ola bilər. Sərmayə axınının dayanması və sərmayə qaçışı iqtisadi tarazlığı pozaraq problemləri artırır. Sərmayə axınları sabit valyuta sistemində pul siyasətinə zərər verə bilər.

Ayrıca, Maliyyə Stabilitet forumunun (TSF) Mario Draghi başçılığında yaratmış olduğu sərmayə axını ilə əlaqədar olaraq Çalışma Qrupunun məlumatına görə dövlətin sərmayə axını ilə əlaqəli riski azaltması bəzi şərtlərə bağlıdır. Bunlar:

- 1- Milli Bankdakı valyuta rezervlərini artırmaq və özəl firmaları böhrana qarşı lazımı rezerv ehtiyatlarını almağa təhrik etmək;
- 2- Xaric borclanmadan daxil borclanmaya yönəlmək;
- 3- Qısamüddətli borclanmalardan uzunmüddətli borclanmalara keçmək;

- 4- Ölkələrin böhran zamanında istifadə etmək üzrə daha əvvəldən müəyyən olunmuş faizdən əldə edə biləcəyi müxtəlif kredit limitlər və satın almaq haqlarının olması;
- 5- Şirkətləri borclanmadan başqa öz sərmayələri ilə işləməyə sövq etmək;
- 6- Müddətli satış sözləşmələri (forward contracts) sataraq və ya satış seçimləri (put options) alaraq vacib ixrac mallarının qiymət risklərini azaltmaq;
- 7- İdxalçıları müddətli satın almağa yönəltmək;
- 8- Xidmət xərcləri və ödəmələri ixrac malları qiymətlərinə bağlamaq.

Dünya iqtisadiyyatında yaşanan müxtəlifliklərin gətirdiyi istiqrarsızlıqlar (Sərmayə axını kimi) artarkən inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatında meydana gələn dövlət büdcəsindəki çatışmazlıqlar və onun gətirdiyi iqtisadi problemlər onun tarazlığını pozmaqdadır. Çatışmazlıqların maliyyələşdirilməsində çətinliyə girən ölkələr borclarının faizlərin belə ödəməkdə çətinlik çəkərkən, beynəlxalq sərmayənin səbəb olduğu tarazsızlığa qarşı lazımi siyasəti tətbiq edə bilmədikləri üçün bunlar sarsılmaqdadırlar. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xaricə açılması, milli pullarını sərbəst çıxartması, pullarını “konvertabl” elan etməsi, mal və xidmət hərəkətlərinin sərbəstləşdirilməsi ilə beynəlxalq siyasətlərin azalması yaşanan mənfi hadisələrin həllini çətinləşdirir.

Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin olduğu iqtisadiyyatda bir yandan borcun geri ödəmələri, digər yandan özəl sektorun sərmayə ehtiyacı ilə faizləri artmaqdadır. Faizlərin artması istehsal xərclərini artırmaqda, iqtisadi genişlənməyə mənfi təsir göstərməkdədir. Bundan başqa, faizlərdəki artım xarici sərmayəyə girişi tezləşdirərək valyuta rezervlərinin artmasını əngəlləməkdə, yerli pulun daha çox dəyərləndirilməsinə səbəb olmaqdadır. Yerli pulun dəyərli olması daha əvvəl də deyildiyi kimi, istehsal xərclərini digər ölkələrə görə artırdığından, ixrac azalarkən idxal artmaqdadır. Beləliklə, dövlət büdcəsindəki kəsirlərin artması xarici ticarət çatışmazlıqlarını da (twin deficitis) artırmaqdadır.

Dövlət büdcəsindəki kəsirlər, real faiz, inflyasiya və cari işlərin balansı arasındakı əlaqəni xüsusilə inflyasiya yaşayan ölkələrdə az müddətdə zəif olaraq ortaya çıxsa da, orta və uzun müddətdə hiss edilir. Dövlət büdcəsindəki kəsirlər inflyasiya və faizləri artırmaqda, xarici borc və valyuta faizlərinə səbəb olan tarazlığını pozmaqdadır. Carlos Rodriguezin 1991-ci ildə etdiyi kimi dövlət çatışmazlıqları ilə xarici çatışmazlıqlar və valyuta pulu arasında yaxın bir əlaqənin olduğunu göstərən bir neçə analitik model çalışmaları vardır. Bu modellərdə iqtisadi siyasətlərin özəl sektor xərclərini və xarici varlıqların təsirləndiyini göstərən mexanizmlər var. Praktikada tətbiq edilmə ilə əlaqədar olaraq da dövlət büdcəsindəki çatışmazlıqlar ilə xarici tarazlıq arasında bir əlaqənin olduğunu göstərən çalışmaları da vardır.

4.6. GƏLİR BÖLGÜSÜ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

Gəlir bölgüsü – bir iqtisadiyyatdakı bütün gəlirin şəxslər, ya da ailələr arasındakı bölgüsü şəklində ələ alına biləcəyi kimi, bütün gəlirin müxtəlif istehsal faktorları arasındakı bölgüsü şəklində də izah oluna bilər. Buna görə gəlir bölgüsü ilə ən yüksək və ən aşağı gəlir əldə edənlər arasındakı fərq və ya əmək sahiblərinin aldığı maaşla sərmayə sahiblərinin aldığı iqtisadi pay arasındakı fərq ifadə edilməkdədir. Bu araşdırma metodlarından birincisinə şəxsi bölgü, ikincisinə funksional bölgü deyilməkdədir.

Gəlir bölgüsünün hansı sərhədlər içində daha ədalətli və ya ədalətsiz göstərən dəqiq ölçü və açıqlamaların olmamağı ilə əlaqədar olaraq bəzi ölçülərə görə hər ölkə üçün ayrı-ayrı hesablamalar apararaq əldə edilən dəyərlər beynəlxalq qarşılaşmalarda istifadə edilməkdədir. Bu hesablamalarda istifadə edilən bərabərsizlik ölçüləri, Gini indeksi, loqaritma törəmələrin ortalması, nisbi varyans, theil indeksi, Atkinson indeksi kimi ölçülərdir. BM Bəşəri İnkişaf Raportuna görə 2009-cü ilin sonunda dünya əhalisinin ən yüksək 20%-lik hissəsinin dünya hasilatından aldığı pay 86% ikən ən aşağı 20%-lik hissəsinin aldığı pay da 1% təşkil edir. Ən ədalətsiz gəlir bölgüsü 100 olaraq qəbul edildiyi halda, Braziliyanın GINI - gəlir bərabərsizliyi indeksi 57.1, Cənubi Afrikanın 56.3, Meksikanın 53.7, Malayziyanın 48.4, ABŞ-in 40.1-dir. Ən ədalətsiz gəlir bölgüsünə sahib ölkələr arasında yer alan Türkiyənin Gini gəlir bərabərsizliyi indeksi də 2008-ci ildə 43.6 dır. Azərbaycanın 2008-ci il Gini indeksi isə 33.7-dir.

Gəlir bölgüsündəki dəyişmə dövlətin ortaq dərdi olan sülh, təhlükəsizlik, ədalət və rifahın yaranıb inkişafında bir vasitə olaraq ələ alındığından vacibliyi daha yaxşı başa düşülməkdə, aşağı gəlirli təbəqənin nisbi payının pisləşməsinin ehtiyatsızlıqlara səbəb ola biləcəyi meydana gəlməkdədir. Bir ölkədə gəlir bölgüsünün pisləşməsinin bir-biri ilə əlaqəsi olan müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlardan vacib olanları: əhalinin artımı, işsizlik, inflyasiya, vergi siyasəti, bazar mexanizmi, qiymətləndirmə siyasəti və sosial yardım siyasəti kimi səbəblərdir.

4.7. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İQTİSADİYYATA TƏSİRLƏRİ

4.7.1. DÖVLƏT SEKTORUNDA OLAN BALANSSIZLIQLAR VƏ GÖSTƏRİCİLƏRİ

İqtisadiyyatın təməl sektorlarından biri olan ictimai sektorda, hansı mal və xidmətin nə miqdarda çıxarılacağı müəyyən bir siyasi müddət içində təyin olunur. Bu müddət, demokratik dövlətlərdə xalqın seçdiyi nümayəndələr tərəfindən reallaşdırıldığından, ümumiyyətlə, xalqın seçmələrini əks etdirdiyi qəbul edilir. Burada döv-

lət quruluşlarının gələcək bir dövr üçün gəlir-xərc tarazlığını göstərən, idarəçilərə dövlət xərclərinin edilməsinə, dövlət gəlirlərinin toplanmasına səlahiyyət və icazə verən qanuni sənədə büdcə adı verilir.

İqtisadi quruluşda əhəmiyyətli bir pay meydana gətirən dövlət sektorunda sabitliyin təmin edilməsi, ümumi iqtisadi tarazlıq üçün də əhəmiyyətlidir. Bunun üçün büdcədə sabitliyi poza, iqtisadi müvəffəqiyyətə maneçilik törədən hər hansı bir ünsürün olmamağı lazımdır. Ancaq bəzi səbəblərdən ötəri ictimai sektorun xüsusi sektora görə müvəffəqiyyətsiz olduğu görünməkdədir. Bu səbəblər:

- 1- İctimai fayda və zərərlərin ölçülməsinin çətin və qeyri-müəyyən olması;
- 2- Bütün seçki sistemlərinin fərqli nəticələr ehtiva etməsi səbəbi ilə xalqın dövlət malları ilə əlaqədar seçimlərini doğru olaraq təyin edəcək tam və təsirli bir mexanizmin olmamağı;
- 3- Dövlət quruluşlarının bazar intizamına görə hərəkət edən quruluşlar olma- mağı səbəbi ilə təsirli bir istehsalçı olmasını gözləmək üçün çox az səbəbin olması;
- 4- Seçilmiş və təyin edilmiş olan dövlət məmurlarının öz ehtiyaclarının və seçimlərinin də olması səbəbi ilə ictimai mal və xidmətlərə qarşı (Dövlət üçün ən faydalı olanını bilsələr də) mənfəətpərəst davranmayacağını gözlə- mənin ağıllı bir davranış olmamağıdır.

Yuxarıdakılar kimi, bir çox səbəbdən ötəri Dövlət Sektorunda və buna bağlı olaraq ümumi iqtisadiyyatda keçmişdən günümüzdə iqtisadi balanssızlıqlar davam etmişdir. 1700-cü illərdən 1900-cü illərə davamlı borclanan İngiltərənin borcluluq nisbəti 1821-ci ildə 275%-ə çatmışdır. Fransa dövləti qiyamdan əvvəl xüsusi sek- tora görə yüksək faiz ödəyərək borclanmaq vəziyyətində qalmışdır. Misir, İspaniya, Honduras, Kosta Rika və Osmanlı İmperatorluğu kimi ölkələr də 1870-ci illərə qədər ödənməsi çətin olan borclanma problemləriylə qarşılaşmışlar. ABŞ Vətəndaş Müharibəsi əvvəli əhəmiyyətsiz səviyyədə borclanma içində ikən, döyüşdən sonra 1865-ci ildə milli gəlirinin 40% -i nisbətində borclanmışdır.

İkinci Dünya Müharibəsi sonrası tətbiq olunan Keynes İqtisad Siyasətləri xü- susilə rifah dövləti anlayışı ilə dövlət xərclərinin artmasına səbəb olmuşdur. Ayrıca 1970-ci illərdə valyuta kursları üzərindəki nizamlayıcı təsiri səbəbi ilə maliyyə siyasətlərində bir azda olsa, intizam təmin edə bilən Bretton Woods sistemi də çökmüşdür. Beləcə, 1973-cü ildən bəri dövlət xərclərində və büdcə kəsirlərində diqqətçəkici bir artım olmuşdur. Xüsusilə OECD ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan Latin Amerikasına ölkələrində bu, etibarlı bir nəticədir. Məsələn, 1980-ci illərdə Meksika, Argentina və Boliviya dövlət gəlir və xərclərində əsaslı bir həll tələb edəcək dərəcədə müxtəlifliklər olarkən İtaliya, Belçika kimi ölkələrdə də borc/ ÜDM nisbəti 100% -i keçmişdir. Yenə bu illərdən günümüzdə doğru bir çox yeni

müstəqilliyini qazanmış köhnə dəmir pərdə ölkəsi, digər Asiya və Avropa ölkələri və Türkiyə bənzər iqtisadi problemlərlə qarşılaşmışdır.

Dövlət Sektorunda mövcud olan balanssızlıqların makro-iqtisadi təsirləri səbəbi ilə mümkün olduqca tez aradan qaldırmaq lazımdır. Buna görə mövsümü sabitsizliyi aradan qaldırıcı standart Keynesçi siyasətlər, iqtisadi durğunluqda dövlət vergi gəlirlərini azaldıb dövlət xərclərini çoxaltmaq, iqtisadi canlanmada dövlət vergi gəlirlərini artırıb dövlət xərclərini azaltmaqdır. Bu cür sabitlik təminedicisi siyasətlərə "maliyyə siyasətləri" deyilməkdədir.

Tətbiq olunan iqtisadiyyat siyasətləri iqtisadiyyatın içində olduğu vəziyyətə görə ya büdcə kəsirləri ilə, ya büdcə profsiti ilə, ya da büdcə bərabərliyi ilə nəticələnər. Durğunluq zamanı kəsir verilib xərclər artırılarkən, inflyasiya zamanı tərsi tətbiqlər edilməkdədir. İqtisadi tarazlıq vəziyyətində isə büdcə bərabərliyi davam etdirilməyə çalışılmaqdadır. Buna görə genişləyici siyasət tətbiqləri ilə xərclər artıb gəlirlər azaldığı üçün büdcə kəsirləri meydana gələrkən daraldıcı siyasət tətbiqlərində tərsinə bir nəticə meydana gələcək. Beləcə, dövlət sektorunda mövcud olan balanssızlıqlar büdcə kəsirləri və büdcə profsiti şəklində araşdırılacaq.

4.7.2. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİ

Dövlətin iqtisadiyyatın içində olduğu vəziyyətə görə gəlirlərindən çox xərcləmə etməsi və ya xərcləri qədər gəlir əldə edə bilməməyi vəziyyətində büdcə kəsiri meydana gəlməkdədir. Bu vəziyyət bərabərlik olaraq belə yazıla bilər.

Büdcə Kəsiri - Dövlət xərcləri > Dövlət Gəlirləri

Dövlət Sektorunun əldə etdiyindən daha çoxunu xərclədiyi bu Kəsir mövqe vəziyyəti üçün bütün ölkələrdə etibarlı klassik bir tərifi istifadə edilməkdədir. Bu da dövlət Sektoru Borclanma tələbidir (Public Sector Borrowing Requirement). Buna görə dövlət sektorunda meydana gələn bütün vahidlərin cəmi xərcləri ilə cəmi gəlirləri arasındakı fərq (General Government Financial Deficit) Dövlət Sektoru Borclanma Ehtiyacı (PSBR) olaraq təyin olunur. Dövlət Sektorunu gəlirlərinin xərclərindən çox olduğu vəziyyət isə İctimai sektor Borc Geri Ödəməsi (Public Sector Debt Repayment) olaraq adlandırılır.²⁷

Dövlət Sektorunda istifadə edilən müxtəlif üsullara görə təsnif edilməkdədir. Belə ki, ənənəvi (Conventional) Kəsir: Borc ana pul geri ödəmələri xaric (amma borcəmələrin faiz ödəmələri daxil) bütün dövlət xərcləri ilə borclanma xaricindəki bütün dövlət gəlirləri arasındakı kəsiri ifadə edir. Yəni borclanma ilə əldə edilən hasilat gəlir, borc geri ödəmələri xərc olaraq qiymətləndirilməzsə, borc faiz ödə-

²⁷ Laurence Ball, N. Gregory Mankiw "What Do Budget Deficits Do?" **Budget Deficits and Debt: Issues and Options**, ABD, A symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City, 1995, pp. 98-99.

mələri xərclərə daxil edilməkdədir. Beləcə, ənənəvi kəsir; mərkəz bankından doğrudan borclanma daxil olan dövlət borclanması ilə qarşılıqla bilən kəsiri ifadə etməkdədir.

Fəaliyyət (Operational) Kəsiri: Bütçə Kəsirindən bütün faiz ödəmələrinin deyil, yalnız inflyasiya səbəbi ilə artmış olan faiz miqdarının çıxarılması ilə əldə edilən kəsirdir. Beləcə, inflyasiya səbəbi ilə nominal faiz nisbətlərində meydana gələn artım aradan qaldırılmaqda, borclanma qarşılığında dövlət sektorundan borc verənlərə doğru nə qədər real mənbə transferi edildiyi aydın olmaqdadır.

İlk (Primary) Kəsir: Nominal və ya real bütün faiz ödəmələrinin bütçə kəsirlərindən çıxarılması ilə əldə edilən kəsirlərdir. İlk kəsir vasitəsilə iradi olmayan faktorlar (əvvəldən reallaşdırılan borclanmalar üçün məcburi olan faiz ödəmələri) çıxarılmaqda, hökumətin idarə edə biləcəyi, mövsümi siyasətlərin necə inkişaf etdiyini ilə əlaqədar şərtlərin edilə biləcəyi bir nəticə əldə edilməkdədir. Bir ölkədə dövlət bütçəsi davamlı ilk kəsir verə bilməz. Bunun salınması lazımdır. Bu da cari gəlirlərin faiz xarici xərcləri aşması ilə əldə edilən ilk çoxlar ilə reallaşdırıla bilər.

Dövlət Kəsirləri ilə əlaqədar olaraq klassik maliyyə anlayışının mənimsədiyi məhdud dövlət, tam bütçə bərabərliyi, bütçə defisitinin ümumi tarazlıqdan keçici sapmalar olduğu anlayışı şüurluluqdan uzaqdır. Maliyyə ədəbiyyatındakı hakim görüş bu kəsirlərin sosial-iqtisadi faktorlardan qaynaqlandığı və xroniki hala gələn bir varlıq olduğudur.

Keynesin siyasət tətbiqləri nəticəsində artan dövlət kəsirlərinin səbəbləri ilə əlaqədar iqtisadi olan və olmayan müxtəlif səbəblər diqqəti çəkməkdədir. Bunlardan iqtisadi səbəblər olaraq qiymətləndirilə biləcək olanlar, vergi gəlirlərinin aşağı olması və ya salınması, müdafiə etmə xərclərinin çoxalması, yaşlı əhali üçün edilən xərclərin artması, səhiyyə üçün daha çox xərcləmə edilməsi, faiz ödəmələrinin artması kimi səbəblərdir. Bunun yanında seçki sistemlərinin təsirləri, siyasi partiyalar, dövlət rəhbərliyinin daha alt vahidlərə ayrılması (fragmentation) və siyasi qütbləşmələr kimi səbəblər də iqtisadiyyatxarici sosial-siyasi səbəblər olaraq qiymətləndirilə bilər. Məsələn bu səbəblərdən rəhbərliyin bölünməsi hadisəsində müxtəlif vahid və ya qrupların maliyyə qərar alma müddətində öz mənfəətlərini təmin etmək üçün qərar alıcılar üzərində təsirlərdə hər qrupun öz ağırlığı nisbətində dövlət xərclərini artırdığı görünməkdədir.

4.7.3. BÜDCƏ PROFSİTİ

Əgər dövlətin gəlirləri xərclərindən daha çox isə, bu vəziyyətdə bütçə profsitləri meydana gəlməkdədir. Yəni dövlətin vergilərdən ibarət olan gəlirlərinin mal və xidmət satışları ilə transfer ödəmələrini aşan qisimi bütçə profsitlərini meydana gətirməkdədir.

Büdcə profsitləri iqtisadiyyatın sürətli inkişafına bağlı olaraq işsizlik və rifah xərclərindəki azalmalardan mənbələnə biləcəyi kimi, əlavə vergi tətbiqləri və ya xərcləmə endirimləri kimi maliyyə məhdudlaşdırmalar, nəticəsində də meydana gələ bilməkdədir. İbarət olan profsitlər tükənənə qədər; ya xərclərdə istifadə edilir, ya vergi endirimləri ilə kompensasiya edilir, ya da milli borcların maliyyəsində istifadə edilir. Ancaq bunların iqtisadiyyat üzərindəki təsiri profsitlərin istifadə şəklinə görə fərqli olacaq.

Büdcə profsiti heç xərclənməyib dövlət qənaəti olaraq tutulduğunda və ya mərkəz Bankına olan borclar ödəndiyində iqtisadiyyat üzərində daraldıcı təzyiq göstərəcək. Lakin ibarət olan profsitlər fərd və firmaların əllərindəki dövlət təhvil-lərinin alınması şəklinə dövlət borclarının ödənməsi üçün istifadə edilirsə, daraldıcı təsir daha az olacaq. Ayrıca, büdcə profsiti səbəbi ilə vergi endirimlərinə gedilməsi vergi ödəyicilərinin iş istəyini, qənaət və investisiyaları artırma biləcək, məhsuldarlığı daha çox olan xüsusi sektorun xariclənməsinə maneə ola biləcək²⁸.

Dövlət xərclərindəki artımın ibarət olan büdcə profsitlərini azaldacağı kəsirdir. Ancaq dövlət xərclərindəki artımın nəzərə çarpan təsiri (1/1-c) səbəbi ilə məcmu gəlir səviyyəsini və buna bağlı olaraq gəlir vergilərini artıracaq. Burada maraqlı olan nəticə, bəlkə də dövlət xərclərindəki artımın cəmi vergi gəlirlərini və büdcə çoxunu artırmasıdır. Bənzər şəkildə vergi nisbətlərindəki artım büdcə Profsitini artırmaq yerinə təklif yönümlü iqtisadçıların Laffer əyrisi ilə izah etdikləri nəticəyə görə insanların iş motivasiyalarını azaldaraq məcmu gəlir səviyyəsinin və büdcə profsitlərinin düşməsinə səbəb ola biləcək. Yenə vergi nisbətlərindəki azalma tərsi bir təsir ilə büdcə profsitinə səbəb ola biləcək.

İbarət olan büdcə kəsirinin və ya çoxunun iqtisadiyyat üzərindəki ətlilərinin nə olacağı, bunlara qarşı alınan tədbirlərin necə nəticə verəcəyi göz qarşısında saxlanılaraq qərar verilməsi uyğun nəticələrə çatmada müvəffəqiyyət təmin edəcək. Müasir iqtisadiyyatda büdcə profsiti, ümumiyyətlə, büdcə kəsirlərinə görə daha az meydana gəlməkdədir. Məsələn, ABŞ federal büdcəsi 1931-ci ildən 1998-ci ilə qədər yalnız səkkiz maliyyə ilində profsit vermişdir. Azərbaycanda isə əsasən 2006 cı ildən dünyada neft qiymətlərinin büdcədə nəzərdə tutulandan 2-3 dəfə baha olması səbəbi ilə 2-3 il profsit olmuş və ilin ortalarında büdcə layihəsi dəyişdirilərək bu artımı bəzi sosial və infrastruktur layihələrə istiqamətləndirilmişdir. Lakin 2008-ci il Dünya Maliyyə böhranı neft qiymətlərinin azalması ilə müşahidə olunduğundan 2008 və 2009 - cu illərdə profsit gözlənilməmişdir.

²⁸ Laurence Ball, N. Gregory Mankiw, "What Do Budget Deficits Do" **Budget Deficits and Debt: Issues and Options**, ABD, A symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City, 1995, pp. 98-99.

4.8. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ

Birinci Dünya müharibəsindən sonra ortaya çıxan depressiya və Keynesin iqtisadiyyat anlayışı çərçivəsində dövlət xərcləri əvvəlki dövrlərdə görülmədiyi şəkildə artırmışdır. Bu artım normal zamanlarında da "rifah dövləti" anlayışı ilə davam etdirilərək 2010-cı ilə qədər sənayeləşmiş ölkələrdə dövlət Xərcləri / ÜDM nisbəti 40-45% - ə çatmışdır.

Dövlət xərclərindəki artım, dövlət gəlirləri ilə qarşılana bilmədiyindən zamanla inflyasiya, ödəmələr balansı kəsiri, ədalətsiz gəlir bölgüsü kimi makro-iqtisadi sabitliksizliklərə gətirib çıxarmışdır. 1980-ci illərdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr yaşadığı bu makro-iqtisadi sabitliksizliklərdən xilas olmaq üçün iqtisadiyyatlarında sabitlik təmin edici, struktur islahatı ehtiva edən proqramların tətbiqinə başladılar. Bu proqramlar, ödəmələr balansı kəsirini aradan qaldırmağı, gəlir bölgüsündə ədalətsizliyi azaltmağı, inflyasiyanı salmaqla məqsəd qoymaqla birlikdə təməldə bu mənfiliklərə səbəb olan büdcə kəsirlərini bağlamağı, iqtisadiyyatda sabitliyi təmin etməyi qarşılarına məqsəd qoymağdadır.

Bu vaxt dövlət kəsirləri yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, inkişaf etmiş olan ölkələrdə də problem olmuşdur. Məsələn, ABŞ-da 1980-ci illərdə əhəmiyyətli bir problem olan büdcə kəsiri 1990-cı illərdə də davam etmişdir. Prezident Reyqan, 1986-cı ildə konqresdən keçən Gramm-Rudman-Hollings kəsirə nəzarət etmə qanununu imzalamışdır. Buna görə mövcud kəsir 1986-1991-ci illər arasında ildə 36 milyard dollar azalaraq sıfıra doğru enəcəkdir. Lakin kəsir davam edincə 1993-cü ildə iqtidara gələn Bill Klinton 1994-cü ildən 1997-ci ilə qədər kəsiri 504.8 milyard dollardan 254.7 milyard dollara endirməyi məqsəd qoyan (Omnibus Budget Reconciliation Act of 1993) geniş əhatəli bir büdcə uzlaşma qanunu çıxartmışdır. Bu qanun Amerika büdcəsinin 1998-ci ildə 30 ildən sonra ilk dəfə bir çoxluğa çatmasında təsirli olmuşdur²⁹. Lakin 2008-ci ildə Amerikada ortaya çıxan "Dünya Maliyyə Böhranı" nəticəsində bu kəsirin həcmi nəinki azalmış, hətta dəfələrlə artaraq trilyon dollara çatmışdı.

4.8.1. VERGİLƏRİN ARTIRILMASI

Dövlətin dövlət xərclərini qarşılamaq məqsədi ilə dövləti meydana gətirən adam və təşkilatlardan qarşılıqsız və məcburi götürdüyü vergilər ilə bənzəri gəlir mənbələri büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılmasında da əhəmiyyətlidir. Büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılmasında başqa gəlir mənbələri olmaqla birlikdə, vergi və bənzəri gəlir mənbələri daha sabit bir quruluş təklif etdiyindən, seçilən gəlir mənbələridir.

²⁹ Laurence Ball, N. Gregory Mankiw, "a.k.ə.

1980-ci illərdə BVF və Dünya Bankı Latın Amerikasını ölkələrində yaşanan iqtisadi istiqrazlıqlara qarşı dövlət gəlirlərini artırıcı tədbirlər arasında, vergi sistemində məhsuldarlığı və fəaliyyəti təmin edəcək vergi islahatlarının edilməsini və vergi idarəsinin inkişaf etdirilərək qaçaqçılığın önənməsini əvvəlcə qarşıya qoymuşlar. Ayrıca, vergi islahatları ilə vergi sistemini sadələşdirməyi və vergi gəlirlərini artırmağı qarşıya məqsəd qoymuşlar.

İMF -nin tələbi qısııcı tədbirləri içində vergi gəlirlərinin artırılması standart hala gəlmişdir. Ölkəmiz iqtisadiyyatında tətbiq olunan 1994-cü il Sabitlik Proqramında da vergi sistemində fəaliyyəti və ədaləti təmin edici, gəlirləri artırıcı tədbirlər işi- rak etməkdədir.

Vergi və bənzəri gəlirlərin artırılmasında göz qarşısında saxlanılması lazım olan bəzi qanunlar vardır. Bunlar:

- 1- Vergi qoyma əməliyyatlarında dövlətin qanuniliyi artırılaraq zəiflədilməməlidir. Xüsusilə vergi öhdəliyinin ödəyicilər arasında bölgüsündə, üfui və şaquli ədalətin təmin edilməsi cəhətdən lazımlı əməliyyatların reallaşdırılmasında diqqətli olunmalıdır.
- 2- Vergi sistemi iqtisadi rifahı inkişaf etdirici fəaliyyətə sahib olmalıdır.
- 3- Vergi əməliyyatlarının idarəsi asan və iqtisadi olmalıdır. Yəni idarənin vergi məcmu xərcləri minimizə edilərək vergi gəlirindən kiçik olmalıdır.

Fərdlərdən dövlətə mənbə transferi edən vergi və bənzəri gəlirlərdəki artım iqtisadi əlaqələrə təsir etməkdədir. Vergi qoyma sonrası iqtisadi vahidlər davranışlarını içində olduqları vəziyyətə görə yenidən nizamlayar. Dövlətin etmiş olduğu xərcləri buna bərabər vergi qoyma əməliyyatı ilə maliyyəyə etdiyini fərz edərək vergi qoymanın qısa və uzun dövrdə cəmi ərzi təsir etməsinə görə iqtisadiyyatda tarazlıq nöqtəsinin yeri şəkil köməyi ilə araşdırıla bilər.

Vergi nisbətindəki artımın iqtisadi inkişafı təmin etməyəcəyi, əksinə, zərər verəcəyi təklifiyönümlü iqtisadçılar tərəfindən də dilə gətirilmişdir. Onlara görə vergilərdəki artımın tərsinə vergi endirimləri iqtisadi səyləri və fəaliyyətləri təşviq edəcək. Beləcə, əlavə istehsal fəaliyyətləri milli gəlir və vergi gəlirlərində artımlara səbəb olacaq. Yüksək vergilər, vergiyə tabe olan malların istehlakını azaldaraq və ya vergi qaçaqçılığına gətirib çıxararaq aşağı vergilərin təmin edəcəyi gəlirdən daha az gəlir təmin edəcək.

Təklifiyönümlü iqtisadçıların irəli sürdüyü vergi endirimləri yoluyla iqtisadi böyümənin təmin edilə bilməsi üçün Buchanan və Lenin üzərində dayandığı iki xüsusiyyət var.

- a - təklifiyönümlü iqtisad uzun dövrü əsas götürdüyündən, qısa dövr vergi endirimləri ilə cəmi bazar istehsalının və vergi gəlirlərinin artmasını gözləmək doğru deyil;

b - vergi ödəyicilərinə vergi dərəcələrinin müəyyən bir müddət dəyişməyəcəyi barəsində zəmanət verilməlidir.

Təklifiyönümlü iqtisad (Supply-Side Economics) 1980-ci il sonrası ABŞ xaricində, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, bəzi beynəlxalq təşkilatların təsiri ilə az inkişaf etmiş ölkələrdə də tətbiq olunmuşdur. Ancaq ABŞ iqtisadiyyatında 1985-ci ildə xüsusilə xərclərin də təsiri ilə büdcə defisitinin 200 milyard dollara çatması təklif yönümlü siyasətlərin tənqid olunmasına səbəb olmuşdur.

Bu vaxt xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə görülən kölgə iqtisadiyyatının varlığı, gəlirləri artırma mübarizəsini vergiləri artırmaqdan çox, qeydsiz fəaliyyətləri qeyd altına almağa istiqamətlənməkdədir. Yəni vergi yükünün artırılması mövcud ödəyicilərin öhdəliyinin daha da artırılması ilə deyil, ödəyici əhatəsinə girməmiş seqmentlərin vergi ödəyicisi edilməsi ilə reallaşdırılacaq. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən biri olan Türkiyədə büdcəyə daxil vergilərin ÜDM-ə nisbəti 22% -dir. Halbuki eyni nisbət Avropa Birliyi ortalaması 30% ətrafındadır. Azərbaycan da bu nisbət 25% ətrafındadır.

Qeydiyyat xarici qalan sektorun (Kölgə iqtisadiyyatının) qeydiyyat altına alınması üçün bir sistemin qurulması lazımdır. Bunun üçün ümumiləşdirilmiş sistem qaldırılmalı, ƏDV dərəcələri aşağı salınaraq tətbiqi sadələşdirilməli, vətəndaşların vergi şüuru inkişaf etdirilməlidir. Eyni zamanda, vergi məəcəlləsi sadə və aydın bir şəkə salınmalı, maliyyə təşkilatının keyfiyyət və məlumatı artırılaraq ödəyici üzərində nizamlı və təsirli yoxlamalar təmin edilməlidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının qeydiyyata alınması dövlət gəlirlərinə artırıcı bir təsir etməkdədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daxilində olan inflyasiya problemi də dövlət gəlirlərinə bir vergi kimi artırıcı təzyiq göstərməkdədir. Belə ki, büdcə kəsirinin vergilər yerinə pul basaraq maliyyəyə etdiyində inflyasiya səbəbi ilə fərdlərin əlində tutduğu real balansların dəyəri azalmaqdadır. Xalq real pul balanslarının dəyərini qorumaq üçün dövlətin basdığı pullarla nominal balanslarına təsir etdiyində dövlət özünü inflyasiya vergisi ilə maliyyə etmiş olmaqdadır. Lakin ənənəvi vergi sisteminin pozulduğu yüksək inflyasiya şərtlərində dövlətin inflyasiya vergisindən faydalanma səyləri inflyasiyanı daha da artıracağından bu cür vergi qoyma davam etdirilməsi mümkün olmayan bir üsuldur.

İnflyasiyanın iqtisadiyyatda sabitliyi pozucu təsirə sahib olması səbəbi ilə inflyasiya vergisinin davam etdirilməsi yerinə inflyasiyadan xilas olmaq üçün vergi və bənzəri gəlirləri artırıcı yöndə tətbiqlər edilməkdədir. Məsələn, 1989-cu ildə Argentinada Carlos Menem iqtidara gəldiyində, inflyasiya ayda 200 % artımla illik 4923% lərdə ikən 1995-ci ildə 4%-lərə düşmüşdür. Bu dövrdə vergi qoyma ilə əlaqədar olaraq alınmış olan tədbirlər belədir: əvvəlcə bütün mal və xidmətlər üzərinə

ƏDV tətbiqi başladılmışdır. Bank əməliyyatları vergiyə tabe tutulmuşdur. Vergi gəlirlərini və vergi fəaliyyəti artırıcı tədbirlərin yanında vergi rəhbərliyi gücləndirilmiş, vergi yoxlamaları inkişaf etdirilmişdir.

İqtisadi baxımdan vergilərin artırılması vergi gəlirlərinin ictimai sektorunda xüsusi sektordan daha yaxşı istifadə edilməsinə bağlıdır. Ancaq ictimai sektor vergi yığmaq və vergi gəlirlərini daha yaxşı istifadə etmək üzrə qurulmuş təşkilatlar olmadığından, vergi və bənzəri gəlirlərdə bir sərhəd olmalıdır. Bu sərhəd fizyokratlarca vergi ödəyicilərinin fərdi gəlirinin 20 % -ini aşma bilməz şəklində ikən, müasir iqtisadçılardan Kolin Klarka görə vergi gəlirləri milli gəlirin 25%-ni keçmə bilməz şəklindədir. Bu sərhədlər elmi əsaslardan çox təcrübəyə söykənən nisbətlərdir. Bu mövzuda ümumi dəqiq bir nisbət yoxdur. Ancaq vergiqoymada meydana gələcək üst limiti iqtisadiyyatların inkişaf səviyyəsinə bağlıdır. Bu tavan inkişaf etmiş ölkələrdə yuxarı olarkən, az inkişaf etmiş ölkələrdə aşağıdır.

4.8.2. EMİSSİYA

Büdcə kəsirlərinin maliyyə faktorunun bir yolu da emissiyadır. Yəni pul tələbinin artırılmasıdır. Pul tələbinin artırılması ilə əldə edilən gəlir “senyoraj” gəliri olaraq adlandırılmaqdadır. Kəsirlərin pullaşdırılması Mərkəzi bank tərəfindən reallaşdırılır. Milli bank bir çox ölkələrdə pul siyasətinin, maliyyə sabitliyinin məsuludur. İqtisadiyyatların içində olduğu vəziyyətə görə bu məsuliyyət çərçivəsində pul tələbi artırılıb-azaldıla bilər.

Milli bankın büdcə kəsirlərini maliyyə etməsi, dövlət sektoruna nağd köçürücü əməliyyatlar vasitəsi ilə reallaşır. Bunlar, cari il büdcə öhtəliklərinin müəyyən bir nisbətini keçməyəcək miqdarda xəzinəyə avans istifadə etməmək, dövlət daxili borclanma sənədlərini dirək xəzinədən və ya bazardan satın almaq, dövlət müəssisələrinə əlverişli kredit istifadə etməmək şəklində ola bilər. Milli bankın bu əməliyyatları reallaşdırarkən faydalandığı mənbələrə (pul çapı, rəsmi ehtiyat norma dərəcələrinin artırılması, valyuta ehtiyatlarının istifadə edilməsi kimi) görə bazaradakı pul miqdarı dəyişməkdədir. Məsələn, məcburi ehtiyat nisbəti artırılmadan və MB-in kurs ehtiyatları istifadə edilmədən edilən pul artımı bu vasitələrin istifadə edilməsi vəziyyətindəki artımdan daha çox olacaq. Çünki bu vasitələr bazara tədavül edilən pulun bir hissəsi MB ehtiyatlarına çevrilməkdədir.³⁰

Ancaq tətbiqdə ölkə rəhbərlikləri kəsirləri bağlamaq üçün inflyasiya dərəcəsinin yüksək olduğu vəziyyətlərdə də emissiya yoluna getməkdə və inflyasiyanın daha da artmasına səbəb olmaqdadırlar. Məsələn, 1980-ci illərdə İsrail, Boliviya,

³⁰ Jacop A. Frenkel, “Central-Bank Independence and Monetary Policy” *Central Banking, Monetary Policies and the Implications for Transition Economies*, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 13.

Argentina və Braziliyadakı yüksək inflyasiyalı mühitdə büdcə kəsirlərinin maliyyəsi üçün emissiyaya gedilmişdir.

Kəsirlərin pullaşdırılması ilə cari qiymət səviyyəsindəki tələbi aşan pul, insanların əllərindəki nağd anbarlarını azaltma səyinə itələyir. Beləcə, qiymətlərin ümumi səviyyəsi yüksəlir. Edilən bir çox araşdırmada da dövlət kəsirləri, pul böyümə və inflyasiya arasında uzun dövrlü bir əlaqənin olduğu tapılmışdır. Bunlardan biri Haan və Zelhorst tərəfindən edilən 17 inkişaf etməkdə olan ölkənin 1961-1985-ci illər dövrü ilə əlaqədar inkişafalarını əhatə edən araşdırmaadır. Onların tapdıqları nəticələr də dövlət Kəsirləri ilə inflyasiya arasında olduqca güclü, uzun dövrlü müsbət bir əlaqənin var olduğunu göstərmişdir.

Büdcə kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi səbəbi ilə artan pul tələbi faiz dərəcələrini aşağı salmaqdadır. Gözlənilən inflyasiya və digər dəyişənləri sabit fərz etsək, faiz nisbətlərindəki eniş investisiya və istehlak xərclərini, onlarda cəmi tələbi artıracaq. Ayrıca, artan pul tələbi sərvət təsiri vasitəsi ilə də istehlakı təşviq edəcək, cəmi tələbi artıracaq. Tələb artımı da inflyasiya artımını sürətləndirəcək. Faizlərin düşməsi ölkə sakinlərinin və xarici investorların tələbini yerli daşınan dəyərlərdən xarici daşınan dəyərlərə sürüşdürəcək. Lakin yerli daşınan dəyərlərin qiymətindəki eniş miqdarı, faizləri yuxarı itələyəcəyindən xaricə bağlı bir iqtisadiyyata görə daha az olacaq. Yəni xaricə Kəsir bir iqtisadiyyatda pul tələbini artıraraq faiz nisbətlərini salmaq bağlı iqtisadiyyata görə daha məhduddur.

Göründüyü kimi, büdcə kəsirlərinin maliyyəsində emissiyaya ağırlıq verilməsi inflyasiyanı artırmaqdadır. Kəsirlərin maliyyə yollarından borclanmada uzun dövrdə bənzər şəkildə emissiyaya söykənən inflyasiya təsiri meydana gətirməkdədir. Belə ki, dövlət borclanma yolunu seçdiyində dövlət Kəsirlərinə borclanma faizləri də əlavə olunacaq. Beləcə, borclanma nə qədər uzun sürsə, faiz ödəmələri də o qədər çoxalacaq və nəticədə cəmi ana pul və faiz ödəmələri artacaq. Əgər artan bu Ödəmələr nəticədə emissiya edilsə, ortaya çıxacaq inflyasiya daha başlanğıcdakı emissiyanın gətirəcəyi inflyasiyadan daha yüksək olacaq. Uzun dövrdə büdcə kəsirlərinin borcla maliyyələşməsinin, maliyyə vəsaitindən daha çox inflyasiyaya gətirəcəyi olacağı Tomas Sargent və Neil Wallece tərəfindən xoş olmayan arif-metik olaraq xarakterizə edilmişdir.

Dövlət kəsirlərinin birbaşa olaraq Milli bankın mənbələri ilə və ya bu kəsirlərin maliyyəsi üçün çıxarılan dövlət daxili borclanma sənədlərinin milli bankın tərəfindən satın alınması inflyasiyaya səbəb olduğundan, ölkə idarəçilərini pul siyasətinin reallaşdırıcısı olan milli bankın müstəqil olması lazım olduğu fikrinə itələmişdir. Milli bankın istifadə edəcəyi alətlərin müstəqil olması, siyasi iqtidarın seçki qayğıları ilə formalaşmış nəzəriyyələrinin təsirində qalmadan qiymət sabitliyini təmin etməyi məqsəd qoyan, yerində və zamanında tətbiq olunacaq olan pul siyasəti vasitələri olmasıdır.

Milli bankın müstəqilliyi ilə makro-iqtisadi performansı dəstəkləyici aşağı inflyasiya nisbəti arasında müsbət əlaqələrin olduğunu dəstəkləyici müxtəlif işlər bu nəzəriyyənin əhəmiyyətini artırmaqdadır. 1989-cü ildən 1999-cu ilə qədər, təxminən 30 ölkə (İngiltərə, Fransa, Belçika, İtaliya kimi sənaye ölkələrin yanında Latın Amerikasına ölkələri, Köhnə Sovetlər Birliyindən və Yuqoslaviyadan ayrılan dövlətlər) qanunlarını ya revizə edərək, ya da yenidən yazaraq milli bankın müstəqilliyini gücləndirmişdir.

Davam etdirilə bilən bir pul siyasəti üçün pul nüfuzu olan milli bankın müstəqil olması, xəzinə də daxil olmaq üzrə dövlət sektorunu meydana gətirən təşkilatların milli bankın mənbələrinə müraciət etməsinin ciddi olaraq məhdudlaşdırılması, ölkədə pul axınına idarə edən tək və mərkəzi bir xəzinənin varlığı lazımdır.

Milli Bankın qarşılıqsız pul basmasının qarşısını almaq üçün qoyulan bu maddə xarici valyutanın ölkəyə gəlməsi və ölkədən sürətlə çıxması vəziyyətində problemlərə səbəb ola biləcək. çünki gələn xarici pul MB-a getdiyində emissiya artaraq bir tərəfdən inflyasiya sürətlənərkən, digər tərəfdən valyuta kurslarında yerli pul dəyərlənəcək. Pul bolluğu faizləri də salacaq. Ancaq xarici pulun hər hansı bir səbəblə ani çıxışı MB-ı xarici valyuta satışına məcbur edəcək, bazarda likviditlik çətinliyi olacaq. Belə bir vəziyyətdə MB pul çap edərək likviditliyi artırma bilmədiyindən, faizlər həddindən artıq dərəcədə yüksələcək, pul inflyasiyası iqtisadi inflyasiyaya çevriləcək.

4.8.3. BORCLANMA

Borclanma – dövlətin şəxslər, firmalar və digər idarələrdən müəyyən qaydalar daxilində özünə fond transfer etməsidir. Bu transferi reallaşdıran qaydalar, müəyyən bir təqvimə görə fond sahiblərinə faiz və kapital ödəməsinin ediləcək olmasıdır. Dövlətin gəlirlərindən çox xərcləmə edə bilməsi üçün başqa iqtisadi vahidlərdən bunun maliyyəsini təmin etməsi lazımdır. Sahibləri tərəfindən başqa şəkildə istifadə edilməyən fondların dövlət sektoru tərəfindən istifadə edilməsi bu vahidlərin iqtisadi tutumunu genişləndirən mal dövranının sürətlənməsini təmin etməkdir. Beləcə, borclanma bu yönü ilə iqtisadi məhsuldarlığı artıran faydalı bir hadisə olaraq qiymətləndirilməkdədir.

Ancaq dövlət kəsirlərindəki artım dövlət sektoru borclanma zərurətini də artıraraq, özəl sektor maliyyə yığımindan (daxili borclanma) və ya xarici maliyyə mənbələrindən (xarici borclanma) borc almağa məcbur etməkdədir. Dövlətin borclanma istəyi mövcud mənbələrə olan tələbi artırdığından (əlavə fond tələbi), faiz dərəcələrini yüksəldəcək. Faiz dərəcələrinin yüksəlməsi özəl sektor istehlak və investisiya xərclərinin azalmasına səbəb olacaq. Beləcə, dövlətin fond ehtiyacı özəl sektorun fond istifadəsini azaltmaqdadır. Bu hadisə iqtisadi ədəbiyyatlarda “xaricləşdirmə” təsiri olaraq bilinir.

Dövlətin ölkə sərhədləri içindəki fərd və təşkilatlardan milli pul cinsindən borc alması daxili borclanmadır. Daxili borclanmada özəl sektorun əlindəki fondların dövlət sektoruna transferi söhbət mövzusu ola bilər. Bu hadisədə ölkə mənbələrini artıran və ya azaldan hər hansı bir ünsür olmayıb, fondların istifadəçiləri dəyişməkdədir. Daxili borclanma ilə iqtisadiyyata əlavə bir mənbə girişi olmazkən, borclanma səbəbi ilə faizlərdəki artım xüsusi sektorun maliyyə xərcini artıraraq investisiyaların azalmasına, iqtisadi inkişafın yavaşlamasına, dövlət xərclərindəki artımla birlikdə dövlət qənaəti yanında özəl sektor qənaətlərinin də tükənməsinə səbəb olmaqdadır.

Ayrıca, daxili borclanma faizlərindəki artımla birlikdə iqtisadiyyatdakı marjinal qənaət meyli yüksək olan sektorun qənaətləri dövlət xərcləri ilə istehlak xərcələrinə getməkdə, istehlakdakı artım istehsalla qarşılana olmadığından inflyasiya nisbətində artıma səbəb olmaqdadır. Dövlətə borc verən sektorun gəliri, yüksək borc faizi ilə artarkən, aşağı və sabit gəlirli vətəndaşların gəliri artan inflyasiya və vergilər səbəbi ilə azalmaqdadır. Bu da gəlir bölgüsünün pozulmasına səbəb olur.

Dövlətin daxili sərmayə bazarlarının yanında xarici dövlətlərin sərmayə bazarlarından da borclanma imkanı vardır. Xarici borclanma reallaşdırıldığında istifadəyə hazır mənbələri artıran, geri ödəndiyində (əsas pul + faiz) milli gəliri və mənbələri azaldan bir borclanmadır. Belə ki, yeni qurulmuş və inkişaf etməkdə olan bir şirkət xarici mənbələrə müraciət edərsə, dövlət də xarici mənbələrə müraciət edə bilər. Beləcə, cari əməliyyatlar kəsiri verən bir ölkə ya xüsusi segmentdə, ya da dövlət sektorunda bir fond çatışmazlığı ilə qarşı-qarşıyadır. Bunun üçün ya özəl sektor, ya da dövlət sektoru xarici mənbələrdən istifadə etməlidir. Xarici mənbə istifadə edən ölkənin də öhdəliyi artacaq, borclu bir ölkə olacaq. Alınan xarici borclar məhsuldar sahələrdə istifadə edilmədiyində, eyni zamanında, yeni borc almalar zərurətini ortaya çıxarmaqdadır. Artan xarici borc öhdəliyi zamanla ölkənin pul siyasətini çətinləşdirməyə başlar.

Bir ölkənin xarici borclanmasında o ölkəyə kredit verəcək kreditorlar üçün ölkə iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətini və iqtisadiyyatın gələcəyə bağlı qiymətləndirmələrini ehtiva edən kredit qiymətliliyi əhəmiyyətli faktordur. Bir ölkənin kredit qiymətliliyi isə IMF Konsultasiya Hesabatlarında, Dünya Bankının Ölkə hesabatlarında, Euromoney Jurnalı kimi müxtəlif quruluşların araşdırmalarında iştirak edir. Ayrıca ABŞ-da təşkilatı Yankee Təhvil Bazarı və Yaponiyada təşkilatı Samurai İstiqraz Bazarı kimi ixtisaslaşmış istiqraz bazarlarına istiqraz ixrac edə bilmək üçün Standart and Poor's (S &P) və Moody's kimi quruluşlardan BBB və BAA kimi bal (investment grade) götürmək lazımdır.

Bir ölkənin müəyyən bir dövrdəki daxili və xarici borclarının cəmi borc həcmi ni verir. Borc miqdarının o dövrdəki ÜDM-ə nisbəti isə borc öhdəliyini (debt burden) verir. Dövlətin bütün borclarını ödəyəcək gücdə olub olmadığına görə borc

öhdəliyini davam etdirə bilməsi haqqında qiymətləndirmə əldə etmək olar. Əgər borclanma nəticəsində gələcəkdəki gəlir və ödəmələrin bugünkü dəyərinə görə ediləcək qiymətləndirmədə dövlətin mal varlığı mənfi çıxırsa, borclanmanın davam etdirilməsindən danışmaq olmaz. Makro-iqtisadi baxımdan davam etdirilməsi mümkün olmayan borc öhdəliyinin artırılması siyasətində israr edilməsi nəticəsiz qalmaqdadır.

Bir çox ölkələrin borc yükü 1980 -ci illərə girərkən artmağa başlamış, bu artım zamanla bəzi ölkələrdə idarə altında tutula bilsə də çoxunda davam etməkdədir. Məsələn, ABŞ da borc /ÜDM nisbəti 1980-ci ildə 26% idisə, 2008 -ci ildə 60%-ə (6.8 trilyon ABŞ dollarına) çatmışdır. Azərbaycanda 2010 -cu il etibarı ilə 3.6 mlr. Amerika dollarına çatan xarici borc ÜDM-nin 6-7% həddindədir. Eyni zamanda, neft gəlirlərindən dolayı Milli Bank və Neft Fondu rezervləri 30 milyard Amerika dolları həcmindədir. Bu, ölkədə aparılan uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsində olsa da, xüsusilə alınan borcların effektiv və məhsuldar istifadəsində zaman-zaman problemlər ortaya çıxmaqdadır. Ümumiyyətlə, iqtisadçılar qeyri-məhsuldar, heç bir iqtisadi qazancı olmayan, israfçılıqla istifadə edilən az borcdansa, məhsuldar olan, ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verə biləcək layihələrə sərf olunan çox borcu tövsiyə edirlər.

Təmsili demokratiyalarda siyasətçilərin ilk dəfə və ya yenidən seçilə bilmək, bürokratların da mövqelərində qala bilmək istəyi seçicilərin vergilər artırılmadan dövlət xərclərinin artırılması tələblərinə qarşı çıxmalarını çətinləşdirməkdədir. Bu da dövlət xərcləri artarkən vergi qoyma yerinə borclanmanın artmasıyla iqtisadi tarazlıqların pozulmasına səbəb olmaqdadır. İctimai Seçim Nəzəriyyəsi dövlətin istehsalçı vəzifəsinin ictimai malların istehsalı ilə məhdudlaşdırılmasını və bunun təşkilati və konstitusiyaya olaraq təyin olunması lazım olduğunu irəli sürməkdədir. Bununla, dövlətin israf ölçüsündəki xərclərinin və məsuliyyətsizcə borclanmasının qarşısını ala biləcək.

Artan dövlət kəsirlərinin maliyyəsində borclanmanın da yüksək nisbətdə artmış olduğu ölkəmizdə, artan faiz nisbətlərinin həm xüsusi sektor, həm də ictimai sektor üzərində “xaricləşdirmə” təsiri yaratdığı görülmüşdür.

Faizlərin yüksək, qurların aşağı tutulması surətiylə ölkəyə gətirilən isti pul (hot money) qısa müddətdə kurs valyuta məzənnəsinin sürətli artmasının qarşısını alır, idxalat artımını maliyyələşdirir, məzənnə artımlarının gətirəcəyi inflyasiya təsirini dayandırır, iqtisadiyyatda bir likidite çoxluğu olduğundan faizlərin çox artmasının qarşısını alır. Ayrıca isti pula mənbə təşkil edən faizlərin yüksəkliyi səbəbi ilə xərclərdəki artım xərc inflyasiyasını yüksəldir, istehsalı azaldır, gəlir bölgüsünü faiz lehinə pozur.

İnkişaf edən texnologiyanın sayəsində beynəlxalq borc və kredit əməliyyatlarının xərci düşərkən yeni maliyyə vasitələrin inkişaf etdirilməsi ilə daha çox sayda

iştirakçı sistemə daxil olmuşdur. Ünsiyyətin sürətlənməsi məlumat axınını artırmış, mal və xidmət ticarətini asanlaşdırmışdır. Sistemin qlobal quruluşundakı bu inkişaf, eyni zamanda, maliyyə sahədə yaşanan problemlərin də daha sürətli bir şəkildə digər ölkələrə yayılmasına zəmin meydana gətirmişdir. Qloballaşma ilə başlayan qısamüddətli sərmayə axınlarının yaradacağı sabitsizliklərə qarşı alınacaq tədbirlərdən James Tobinin təklif etdiyi vergiqoyma sistemi əhəmiyyətlidir. Xarici pula söykənən əməliyyatlara tətbiq olunan bu vergiqoyma ilə kurslu əməliyyatlar daha xərcli hala gələrək spekulativ məqsədli istifadələri azaldacaq. Təbii ki, tətbiq olunacaq bu verginin xüsusi sektor fəaliyyətləri üzərindəki təsiri yaxşı hesablanaraq vacib tədbirlərin də alınması lazımdır. Tətbiqdə Tobin vergisindən başqa yerli və ya xaricilərin bütün daşınan qiymət əməliyyatlarına tətbiq olunan Daşınan Qiymət Satış Vergisi də vardır.

Dövlət borclanması az inkişaf etmiş ölkələrin inkişafında ayrı bir əhəmiyyətə malikdir. Öz mənbələri qeyri-kafi olan bu ölkələr xarici borclanmağa müraciət etmək məcburiyyətindədir. Keçmişdə asanca borclana bilən bu ölkələr 1980-ci illərə gəlində, yüksək problemlərlə qarşılaşmışlar. Ölkələr Dövlət Kəsirlərinin maliyyəsi üçün borclanma yolunu seçərkən borclanmanın səbəb olacağı faiz ödəmələrini, bunun gələcək nəsillər üçün bir yük meydana gətirəcəyini, borc kapital və faiz ödəmələrini zamanında reallaşdıracaq şəkildə borclanmağı götürdükleri mənbələri məhsuldar yerlərdə istifadə etməni göz qarşısında saxlamalıdır.

4.8.4. DİGƏR GƏLİR MƏNBƏLƏRİ

Dövlətin maliyyə tarazlığı (T-Cg-Ig)-Bö+Bd+DM şəklində ifadə edilə bilər. Burada T - vergiləri, Cg - Dövlət istehlak xərclərini, Ig - Dövlət investisiya xərclərini, Bö - daxili borcları, Bd - xarici borcları, DM - pul ehtiyatındakı müxtəlifliyi göstərməkdədir. Buna görə bərabərliyin sol tərəfi maliyyə kəsirini göstərməkdədir. Dövlət xərclərindəki artımın maliyyə kəsirinə təsir etməməsi bu bərabərlikdəki vergilərin artımı (T) ilə mümkündür. Ancaq kəsir yüksəlsə, bu dəfə bərabərliyin sağında dəyişmə olacaq, dövlət ya özəl sektordan, ya da xarici ölkələrdən borclanacaq və ya emissiyaya müraciət edəcək. Bunların reallaşması və iqtisadi təsirləri daha əvvəl ələ alınmışdır. Dövlətin büdcə kəsirlərini maliyyələşdirə biləcəyi başqa gəlir mənbələri də vardır. Bunlar valyuta ehtiyatlarının istifadə edilməsi, dövlət əmlaklarının satılması və s.-dir.

Valyuta ehtiyatlarının istifadə edilməsi: ehtiyatların istifadəsi, xəzinənin mərkəzi bankda tapılan xarici mənbələrdən dövlət xərclərində istifadə etməsi ilə reallaşmaqdadır. Milli bank müxtəlif əməliyyatlar nəticəsini kassasında saxladığı valyuta ehtiyatlarını, ölkə pulunun dəyərini sabitlik içində tuta bilmək üçün istifadə etməkdədir. Lazım olduğunda bazara valyuta satışı və bazardan valyuta satın alınmasını həyata keçirərək tarazlığı təmin edici müdaxilələr də vardır. Milli Bankın valyu-

ta kursu üzərində meydana gələ biləcək spekulyativ hərəkətləri önləmək məqsədi ilə etdiyi bu əməliyyatların davam etdirilə bilməsi üçün kafi miqdarda qızıl və xarici valyuta ehtiyatına sahib olması lazımdır.

Valyuta ehtiyatlarının istifadə edilməsi büdcə kəsirlərinin inflyasiya təsirini gecikdirə bilər. Lakin bu tətbiq ilə birgə aşağı inflyasiyaya istiqamətli iqtisadi siyasətlər reallaşdırılmsa, mövcud ehtiyat istifadəsinin davam etdirilməsi çətindir. Çünki sahib olunan ehtiyat miqdarı, xərcləri davamlı olaraq qarşılıyaq qədər çox deyil, məhduddur. Ehtiyatların tükənməsi ölkədə devalvasiya gözləməsini artıracağından, iqtisadiyyatda sərmayə qaçışına, ödəmələr tarazlığında böhrana səbəb ola bilər.

Büdcə kəsirlərinin maliyyəsində valyuta ehtiyatlarının istifadəsi ölkənin sahib olduğu valyuta miqdarını azaltdığından, bunun səbəb olacağı nəticələrin yaxşı qiymətləndirilməsi lazımdır. Xüsusilə günümüzdə meydana gələn inflyasiyanın ümumiyyətlə, sərmayə bazarı ilə əlaqəli olması bu mövzunun əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. Hal-hazırda, ümumiyyətlə, sabit və ya rəhbərlikli dalğalanmağa söykənən valyuta kursu siyasəti tətbiq edən ölkələrdə meydana gələn inflyasiyalar beynəlxalq sərmayə bazarı ilə əlaqəlidir. 1994-cü il Meksika, 1997-ci il Tailand, İndoneziya, Koreya, 1998-ci il Rusiya və Braziliya, 2000-2001-ci illər Argentina və Türkiyədə baş verən inflyasiyaların səbəbi bu cür valyuta kursu siyasətlərinin nəticəsində ortaya çıxmışdır.

4.9. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNDƏ NƏZARƏTİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Keynesə görə, dövlət xərclərindəki artım günümüzdə qədər davam etmişdir. Artan bu xərclərə İkinci Dünya Müharibəsinə qədər olan dövrdə mal və xidmət xərclərinin təsirli olduğu görünərkən, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə, xüsusilə, 1960-cı ildən sonra subsidiya və transfer xərclərinin təsirli olduğu görünməkdədir. 1870-ci illərdə transfer və subsidiyaların cəmi dövlət xərclərinə nisbəti 10% ətrafında ikən, 1960-1980-ci illər arasında 50% -ə çatmışdır. Artan borcların faiz yükü 1980-2008 -ci illər dövründə əhəmiyyətli ölçüdə artaraq son 140 ilin ən yüksək həddinə çatmışdır.

Dövlət xərclərinin aşağı keyfiyyətli, səmərəsiz olması və təsirli ola bilməməyi dövlət mənbələrini istifadə edənlərin bu mənbələrin real sahibi olmamaqları ilə izah edilməkdədir. Belə ki, Friedmana görə keyfiyyət və qiymət arasında mənbələrin kimin tərəfindən və kimin üçün istifadə edildiyinə bağlı olaraq dörd vəziyyət ortaya çıxmışdır:

- 1) Başqasının pulu başqası üçün xərclənsə, nə qiymət, nə də keyfiyyət əhəmiyyət verəcək.
- 2) Başqasının pulu fərd tərəfindən özü üçün xərcləndiyində qiymət əhəmiyyət verməzəkən, keyfiyyət əhəmiyyət verəcək.

- 3) Fərd öz pulunu başqası üçün xərcləyirsə, keyfiyyət əhəmiyyət verməyəcək, ancaq qiymət əhəmiyyət verəcək .
- 4) Fərd öz pulunu özü üçün xərcləyirsə, həm qiymət, həm də keyfiyyət əhəmiyyət verəcək.

Dövlət Sektorunda mənbələrin təsirli istifadəsini təmin etmək üçün istifadə edilən əhəmiyyətli üsul fayda-xərc analizidir. Bu analizdə müəyyən bir proyektin fayda və xərcləri hesablanmaqda və faydası ağır olan projektlər uyğun görünməkdədir. Burada məqsəd, marjinal faydası marjinal xərcindən yüksək olan projektləri uyğun tapmaq, marjinal xərcin marjinal gəlirə bərabər olduğu nöqtəyə qədər bu projektləri tətbiq etməkdir. Lakin real həyatda müxtəlif maneələr və məhdudlaşdırmalar səbəbi ilə bu nöqtəyə çatmaq qeyri-mümkünləşir. Buradakı ən əhəmiyyətli maneə xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mənbənin qeyri-kafiliyidir. Mənbələrin qeyri-kafi olması səbəbi ilə marjinal faydası marjinal xərcindən yüksək olan projektlər tətbiqə qoyula bilməməkdədir. Ancaq bəzən də əksi olaraq, marjinal xərci marjinal faydasından yüksək olan projektlər tətbiq olunmağa davam etməkdədir. Ayrıca, dövlət sektoru əhatəsindəki bir çox cəhd üçün bir qiymətləşdirmə edilə bilmədiyindən, faydanın pul kimi dəyərlərlə təyin olunması mümkün deyil. Bu səbəblə dövlət sektorunun yalnız müəyyən sahələri üçün fayda-xərc analizindən istifadə edilməkdədir.

Tətbiqdəki nəticələr fərqli olsa da nəzəri olaraq dövlət rəhbərliyinin məqsədi istifadə etmiş olduğu mənbələrin fəaliyyətini inkişaf etdirməkdir. Müəyyən bir istehsal üçün xərclərin aşağı salınması və ya xərclər sabit ikən istehsalın yüksəldilməsi şəklində tərif edilə bilən iqtisadi fəaliyyətə çatmanın bəzi şərtləri vardır. Fəaliyyətin birinci şərti: istifadə edilən sabit mənbələrlə mümkün olan maksimum miqdarda istehsalın edilməsidir. Digər bir ifadə ilə məhsul miqdarını salmadan mədaxil miqdarını aşağı salmanın mümkün olmadığı səviyyənin yaxalanmasıdır. Buna texniki fəaliyyət də deyilir. İkinci şərt; məcmu xərci artırmadan mədaxillərdən biri digərinin yerinə keçə bilməyəcək şəkildə bir araya gətirilərək müəyyən səviyyədəki istehsal xərcinin aşağı salınmasıdır. Buna da təsisedici fəaliyyət deyilir. Üçüncü şərt, istifadə edilən mənbələrlə əldə edilən mal və xidmət qrupu istehlakçılara maksimum faydanı təmin etməlidir. Yəni istehsalın istehlakçılara təmin etdiyi cəmi faydanı salmadan yeni bir mal çıxarmaq mümkün deyil. Buna görə ictimai mal və xidmətlərin istehsalında olması lazım olan məqsəd, fəaliyyəti mümkün mərtəbəyə yüksəldici rəhbərlik və məlumat sisteminin inkişaf etdirilməsidir.

Dövlət xərclərinə nəzarət edilməsi yalnız edilən xərclərin azaldılması demək deyil, çünki xərclərin idarəli şəkildə artması da söz mövzusu ola bilər. C. T. Sandforda görə kim tərəfindən və hansı məqsəd üçün ediləcəyi təyin olunmuş olan dövlət xərclərindəki idarənin dörd məqsədi vardır. Bunlar:

- 1 - Dövlət xərcləri ilə xüsusi xərclər arasında bir tarazlığın (ictimai tarazlıq) təmin edilməsi;
- 2 - Sahib olunan mənbələr ilə alternativ istifadə imkanları arasında fəaliyyətin təmin edilməsi;
- 3 - İsrafın önünərək ictimai istehsalın ucuzladılması;
- 4 - Xərclərin səlahiyyətli tərəfindən reallaşdırılıb-reallaşdırılmadığının və qanunlara uyğun olub-olmadığının araşdırılmasıdır.

Dövlət xərclərindəki idarə mexanizmlərindən biri də "iqtisadi hədəflərin və bu hədəflərə istiqamətli siyasətlərin nəticələrini izləmək üçün lazımi məlumatların nizamlı, aydın ola bilən, tutarlı və etibarlı bir şəkildə dövlət tərəfindən təqdim edildiyi" maliyyə şəffaflığıdır. Bu sayədə millət, dövlətə əmanət etdiyi mənbələrin necə istifadə edildiyini izləməkdə, dövlət rəhbərliyinə güvən duyğusu yaratmaqdadır. Hal-hazırda IMF, Dünya Bankı və Beynəlxalq Audit Federasiyası (IFAC) kimi qurumlar Maliyyə Şəffaflığının təmin edilməsində lazımlı olan hesabatlaşdırma ilə əlaqədar ümumi qəbul edilmiş qanun və standart üsullar qəbul etmişlər. Bu hesabatlaşmalar ilə maliyyə siyasətlərinin səbəbləri və hədəfləri açıqca təyin olunur, təbiiqlər yaxından izlənilir, hədəflər ilə nəticələrin nə qədər uyğun olub-olmadığı müəyyən olunur.

Dövlət xərclərinin təşkil edilməsi ilə əlaqədar cəhdlər, ümumiyyətlə, makroiqtisadi balanssızlıqlar ortaya çıxdığında gündəmə gəlməkdədir. Belə vəziyyətlərdə gəlirləri artırma bilmə imkanı məhdud olduğundan, xərclərdə qənaətə getmək zəruri olmaqdadır. Ümumiyyətlə, səmərəsiz xərclərdə azaldılmaya getməklə birlikdə mövcud xərclər içində hansı xərclərin səmərəsiz olduğunu təyin etmək bir az çətin olmaqdadır.

Bununla birlikdə, J.Von Hagen və Hardenin araşdırmalarına görə bəzi vəziyyətlərdə dövlət xərcləri azalma meyilindədir. Buna görə;

- 1) Bir ölkədə büdcə qanunları hələ hazırlanma mərhələsində ikən, iqtisadi hədəflərin təyin olunmasında baş nazir və maliyyə nazirlərinin fikirləri etibarlı ilə güclü mövqedə olub lazımlı tədbirlər görsələr;
- 2) Parlament görüşmələrində xərclərlə əlaqədar istiqamətli məhdudlaşdırma mənimənsə, büdcənin həcmnin yüksəlməsi ilə əlaqədar müzakirələrdə ya hamı, ya heçkəs şəkildə lazımlı həmrəylik qəbul edilsə;
- 3) Büdcənin şəffaflıq dərəcəsi yüksək olsa;
- 4) Maliyyə nazirinin nazirliklərdə apardığı yoxlamalar ilə büdcə qanununda məhdud bir elastiklik gətirilən nazirlik xərclərinə aşağıdan-yuxarıya deyil, yuxarıdan aşağıya doğru daha yaxşı əməliyyat prosedura qazandırılırsa, dövlət xərcləri azaldıla biləcək.

4.10. DÖVLƏTDƏKİ BOŞLUQLARIN İQTİSADI SABİTLİK ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

İqtisadi sabitlik – qiymətlərin ümumi səviyyəsi, faiz nisbəti, məşğulluq həcmi, kurs quruluşu və böyümə nisbəti kimi təməl iqtisadi və maliyyə göstəricilərinin əlaqədar ölkələrdə sahib olunan mənbə və imkanların təsirli şəkildə istifadəsini təmin edən qərarlı bir tarazlıq vəziyyətidir. Yəni mövcud mənbə və imkanların daxili və xarici faktorların təsirində qalmadan dəyişən ehtiyaclara cavab verə bilməsi, iqtisadiyyatın qərarlı bir tarazlıqda olması halıdır.

Günümüz ölkələrində sahib olduqları iqtisadi sistem nə olursa-olsun, sabit bir iqtisadi qurum meydana gətirə bilmək üçün çatılmaq istənilən məqsədlər maddələr tərəfindən sıralana bilər. Ancaq bu məqsədlərdən beşi bütün dünya ölkələrinin əvvəlcə əldə etmək istədiyi məqsədlərdir. Bunlar: tam məşğulluğa çatmaq, istehsalı artırmaq (böyüməyi təmin etmək), qiymət sabitliyini qorumaq, ödəmələr tarazlığını təşkil etmək və gəlir bölgüsünü düzəltməkdir. Bu məqsədlərə çatıla bilmədiyində və ya bu məqsədlərdən yayınmalar olduğunda ortaya çıxacaq olan nəticələrin sırası belədir: tam məşğulluğun təmin edilə bilməməyi – işsizlik, istehsalın kifayət qədər artırılmamağı – böyümə problemlər, qiymət sabitliyinin təmin edilə bilməməyi – inflyasiya, ödəmələr tarazlığının təmin edilə bilməməyi də xarici tarazlıq problemləridir.

Ölkə iqtisadiyyatları üçün bir istiqrazsızlıq göstəricisi olan bu nəticələr aradan qaldırılmadığında və lazımı tədbirlər görülmədiyində kompleks bir quruluş ərz edən iqtisadiyyat geriləməkdədir. Bu mənfiliklərin davam etməməyi, iqtisadi tarazlıqların yenidən təmin edilməsi üçün sabitlik proqramları, tətbiq olunmaqdadır. Zamanla məzmun və metod cəhətdən dəyişməyə uğrasa da sabitlik proqramları ümumiyyətlə, bu beş elementi ehtiva etməkdədir:

- 1) proqram sonrası inflyasiya hədəfi;
- 2) maliyyə sabitliyinin şəkli və böyüklüyü;
- 3) uyğun pul siyasəti;
- 4) valyuta kursu quruluşunun hədəflə uyğun səviyyəsi;
- 5) gəlirlər siyasətinin istifadəsi.

Proqramların hədəfləri, tətbiq müddəti və nəticələri baxımından sabitlik proqramları; ortodoks və heterodoks olaraq araşdırılmaqdadır. Ortodoks sabitlik siyasətlərində pul dəyərinin idarəsi, Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin azaldılması, milli pulun devalvasiyası, qiymətlərin sərbəst buraxılması və subsidiyaların qaldırılması iştirak etməkdədir. Ümumiyyətlə, hiper inflyasiya ilə mübarizədə tətbiq olunan və IMF tərəfindən dəstəklənən bu proqramlar real ödənişlərdə enişə, cəmi tələbdə azalmaya, milli gəlirdə daralmağa və iqtisadi yükün yüksək ölçüdə sabit gəlirlilərlə ilə kiçik işlətmələrə qalmasına səbəb olmaqdadır. Acı-ağrılı reseptlər və kəmərlər

ma siyasətləri səs itkisinə gətirib çıxardığından, bu siyasətlərin demokratik ölkələrdə reallaşdırılması çətinləşməkdə, avtoritar-hərbi rəhbərliklərin iş başında olması arzulanmaqdadır.

Möhkəm pul və maliyyə siyasəti ilə sabit quruluş siyasətindən ibarət olan ortodoks siyasətlər ticarətin sərbəstləşdirilməsini də qarşılarına məqsəd qoymağdadır. Bu siyasətlər real tarazlığın qurulmasında və dövlət büdcəsindəki kəsirlərin doldurulmasında müvəffəqiyyətli olmağdadır. Ancaq müxtəlif seqmentlərin bazar iqtisadiyyatını əks etdirən qiymətlər (inflyasiya, faiz nisbəti, kurs quru kimi) arasında tarazlığın təmin edilməsini bacara bilmədiyindən, qiymət və ödəniş siyasətləri gündəmə gəlməkdədir.

Heterodoks sabitlik siyasətlərində də keçici ictimai uzlaşma ilə ödəniş, faiz və kurs quruluşlarındakı artımlar dondurulmaqda, bir gəlir siyasəti tətbiq olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, yüksək xroniki inflyasiyanın yaşandığı iqtisadiyyatlarda seçilən heterodoks siyasətlər möhkəm maliyyə siyasətini hədəf almaqda, ikinci mərhələdə genişləndirici pul siyasətinə icazə verməkdədir. Bu siyasətlər ilə daha çox böyümə və daha az işsizlik əldə edilməkdədir. Eyni zamanda, inflyasiya proqnozunun qırılması üçün bir açar qiymət diametral (anchor) olaraq təyin olunmaqda, digər makro-iqtisadi öhdəliklər buna görə nizamlanmaqdadır.

Sabitlik siyasətləri hədəf qoyduğu məqsədlərə çatmaqda bəzi problemlərlə qarşılaşa bilər. Bunlardan bəziləri: siyasətlərin iqtisadiyyata təsir etməsində bir gecikmənin olması, tətbiq olunan siyasətlərə qarşı proqnozlarının olması səbəbi ilə xüsusi sektorun reaksiya verməsi və siyasətlərin iqtisadiyyata təsir etməsində bəzi naməlumluqların olmasıdır.

Ayrıca, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə davamlılıq göstərməyən, siyasi iqtidara bağlı qalan sabitlik proqramı tətbiqlərinin də qarşılaşdığı bəzi maneələr olmaqdadır. Belə ki, bu ölkələrdə maliyyə bazarları tam inkişaf etməmiş, bazar sərbəstləşdirməsi və beynəlxalq rəqabətə açılma tamamlanmamış olduğundan, tətbiq olunan sabitlik proqramları digər ölkələrə görə daha uzun bir müddəti tələb etməkdədir. Demokratik ölkələrdə, ümumiyyətlə, bir iqtidar müddəti 4-5 il olduğundan, tətbiq olunan orta uzun davamlı sabitlik proqramları müxtəlif siyasi narahatlıqlar səbəbi ilə seçki zamanına yaxın boşaldılmağa başlamağdadır. Yəni siyasi hədəflər ilə iqtisadi hədəflər əsassızdır. Digər tərəfdən, iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi və maliyyə intizamının meydana gətirilməsi üçün geniş bir uzlaşma zəmininə ehtiyac vardır. Halbuki az inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi rəqabət səbəbi ilə verilən həddindən artıq sözlər bir tərəfdən sözlərin tutula bilməməyi səbəbi ilə siyasi iqtidarı köhnəltməkdə, digər tərəfdən bu sözlərə istiqamətli populist xərclərlə də iqtisadiyyata zərər verməkdədir. Bu da uzlaşma zəminini çətinləşdirməkdədir. Ayrıca, siyasi iqtidarların iqtisadiyyat siyasəti vasitələrinin seçkisində lazımi diqqəti göstərməməsi səbə-

bindən bir-biri ilə ziddiyyətli makro-iqtisadi nəticələr meydana gəlməkdədir. Bu kimi problemlərlə sabitlik siyasətlərinin müvəffəqiyyətə çatması çətinləşməkdədir.

Bir çox ölkələrdə yaşanmış və yaşanmaqda olan iqtisadi krizisləri meydana gətirən ortaq və mərkəzi faktor ictimai sektorun böyüklüyü və səbəb olduğu büdcə kəsirləridir. Büdcə kəsirlərinin mənbələri ölkədən-ölkəyə fərqlilik ərz etməklə birlikdə, edilən xərclərin zamanla artması buna qarşılıq əldə edilən gəlirlərin azalması, bu kəsirləri artıran ortaq səbəblər olmuşdur. Artan kəsirlər zamanla mikro və makro ölçüdə iqtisadiyyata təsir edən böhranlara səbəb təşkil etməkdədir.

Digər tərəfdən, dövlət hesablarında açıq və doğru şəkildə iştirak etməyən və təbiiq olunan siyasətlər arasında əhəmiyyətli yer tutan yarı-maliyyə əməliyyatlarının (Quasi-Fiscal Activities) icra orqanları tərəfindən Milli Məclisin verdiyi səlahiyyətin üzərində və kənarında istifadə edilməsi bu sabitsizliyi daha da artırmaqdadır. Üstəlik yarı-maliyyə əməliyyatlarının büdcə xaricində qalması bir çox ölkədə maliyyə şəffaflığına pozucu təsir etməkdədir. Çünki doğru-dürüst müşahidə edilə bilməyən və idarə edilə bilməyən bu əməliyyatlar populist və siyasi dividend qazanmanın əhəmiyyətli vasitəsi ola bilməkdədirlər. Ayrıca, bu idarə edilə bilməzlik Dövlət Kəsirini aradan qaldırmağa istiqamətli sabitlik proqramı tətbiqlərinin müvəffəqiyyətə çatmasını çətinləşdirməkdədir.

İqtisadiyyat siyasətlərinin ümumi qəbul görmüş beş məqsəddən səpmələr bir sabitsizlik göstəricisi olaraq qiymətləndirildiyində, Büdcə kəsirlərinin bu məqsədlər üzərindəki təsirinin nə olduğu araşdırılaraq iqtisadi sabitliyə təsiri diaqnoz edilə bilər. Bu səbəblə Büdcə kəsirlərinin iqtisadi sabitlik üzərindəki təsirini təyin edə bilmək üçün Büdcə kəsirlərinin iqtisadi böyümə, qiymət sabitliyi, tam məşğulluq, Ödəmələr tarazlığı və gəlir bölgüsü üzərindəki təsirləri ayrıca araşdırılacaq.

4.10.1. İQTİSADI BÖYÜMƏYƏ TƏSİRLƏRİ

Bir iqtisadiyyatda meydana gətirilən real milli gəlirin ildən-ilə artmasına iqtisadi böyümə, bu artımın nisbi böyüklüyünə də böyümə sürəti deyilir. Sərmayə anbarındakı artım, texnoloji irəliləmə, təbii mənbələrin inkişafı və istehsal faktorları istifadəsində fəaliyyətin təmin edilməsi iqtisadi böyüməni artırmaqdadır.

Federal Rezerv Banka görə uzun dövrli iqtisadi məqsədlərin ən əhəmiyyətli inflasiyanı artırmadan işçi qüvvəsindəki artımı absorbe edəcək kafi böyüməni reallaşdırmaqdadır. Bunun üçün ÜDM də 2% və ya 3% lik artımın kafi olacağına inanılır. Ümumiyyətlə, əhalisi sürətlə artmaqda olan az inkişaf etmiş ölkələrdə fərdləri öhdəliklərdəki səviyyədə maddi rifaha qovuşdurmaq üçün iqtisadi böyümə daha da əhəmiyyətli olmaqdadır.

İqtisadiyyatda sahib olunan real böyümə nisbəti bəzi əməliyyatlarla potensial böyümə səviyyəsinə yaxınlaşdırıla bilər. Bunun üçün; mövcud istifadə edilən isteh-

sal faktorlarını artırmaq, onları inkişaf etmiş texnologiya ilə daha məhsuldar etmək, iş gücünün keyfiyyətini artırmaq və istehsal təşkilatını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu təbiiqlərin meydana gəlməsi üçün də, yığımın təşviq edilməsi, araşdırma-inkişaf etdirmənin təşviq edilməsi, dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən texnologiya quruluşlarının iqtisadiyyata rəhbərliyi təmin etməsi, beynəlxalq ticarətin dəstəklənməsi, təhsil keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi lazımdır.

İqtisadi böyümənin reallaşdırılması ilə insanların daha çox gəlir sahibi olmalarına, daha çox mal və xidmət istehlak etmələrinə, rifah səviyyələrinin artmasına imkan təmin edilir. İqtisadi böyümə olmadan insanların həyat standartlarını yüksəltmə istəyi yüksək inflyasiya, ödəmələr tarazlığı böhranı kimi makro-iqtisadi problemlərə səbəb olarkən, iqtisadi böyümə bunlara gətirib çıxarmadan həyat standartlarını yüksəltməkdədir. Ayrıca, böyümə ilə təmin edilən gəlir artımı yoxsullara gəlir transferini asanlaşdırmaqda, zənginlərə zərərə uğramadan yoxsulluğun önlənməsinə köməkçi olmaqdadır. Digər tərəfdən, iqtisadi inkişaf ilə insanlar öz xüsusi istehlaklarına və ətrafa daha həssas olmaqda, bununla əlaqədar təsirli qanuni tənzimləmələr reallaşdırmaqdadır.

Böyümə hədəflərinin reallaşdırılmasında dövlət xərcləri də əhəmiyyətli funksiyalar yerinə yetirməkdədir. Bazar mexanizminin bəzi yönərdən müvəffəqiyyətsiz olması səbəbi ilə kompensasiyaedici siyasətlərlə artan dövlət xərcləri xüsusi sektora dəstəkləyici və təşkiləyici olaraq təsir etməkdədir. Lazımi infrastruktur investisiyaları və bunların davamlı baxım və təmirlərinin edilməsi ilə xüsusi investisiyalar təşviq edilməkdə, səhiyyə və təhsil - təhsil xidmətləri ilə bəşəri sərmayənin xüsusiyyəti və miqdarı artırılmaqda, yeni inkişaflarla kompleksliyi artan iqtisadi quruluşa qarşı lazımi qanuni və adminstrativ qərarların alınması ilə iş gücü və sərmayənin fəaliyyəti artmaqda, böyümə sürətlənməkdədir. Yəni fizikanın və bəşəri sərmayənin artırılması, texnoloji inkişaf və mənbə istifadəsində fəaliyyətin təmin edilməsi iqtisadi böyümə olaraq qəbul edildiyində dövlət xərclərinin bunlardan birini artırması böyüməyə müsbət yöndə təsir etməkdədir.

Ancaq dövlət sektorunun özəl sektor tərəfindən daha məhsuldar reallaşdırılacaq bəzi fəaliyyətləri öz öhdəsinə götürməsi, xərclərin maliyyəsində də səhv üsullar tətbiq edərək mənfəət nəticələrinə səbəb olması dövlət xərcləri ilə böyümə arasındakı bu əlaqəni pozmaqdadır. İqtisadiyyatdakı payı zamanla artaraq mənbə bölgüsündə daha təsirli olan dövlətin iqtisadi böyümə üzərindəki təsirinin azalması hətta bu təsirin mənfəət olmasının başlıca üç səbəbi vardır. Bunlar:

1) Dövlət xərclərinin maliyyəsində daha çox vergi və daha çox borclanma lüzumu, özəl sektorun məhsuldarlığını və risk alma cəsarətini azaltmaqda, özəl sektorun istifadə edəcəyi mənbələrin dövlət tərəfindən istifadəsi xərcləri artıraraq xüsusi sektorun xariclənməsinə səbəb olmaqdadır;

2) Dövlət xərclərinin başlanğıcda iqtisadi faydanı artırıcı sahələrdə reallaşarkən zamanla daha səmərəsiz sahələrə yönəlməsi, xüsusi sektorun daha təsirli olaçağı mal və xidmətləri çıxarması, hətta buradakı fəaliyyətlərini daha da artırması iqtisadi böyüməyi gecikdirməkdədir;

3) Siyasi müddət bazar müddətinə görə daha az dinamik olduğundan, buradakı səmərəsizlikləri və səhvləri aradan qaldırmaq, lazımlı məlumat və texnologiyanı çıxarmaq çox zaman almaqdadır. Zənginliyin və böyümənin qaynağı olan informasiya texnologiyasının davamlı inkişaf etdiyi, amansız rəqabətin hökm sürdüyü günümüz dünyasında yaşanan bu gecikmələr böyüməyə mənfi təsir etməkdədir.

Mövcud mənbələrə əlavə tələb meydana gətirən büdcə kəsirləri də bənzər səbəblərlə iqtisadi böyümə üzərində bir öhdəlik meydana gətirməkdədir. Çünki:

- Büdcə kəsirləri yüksək faiz nisbətlərinə və inflyasiyaya səbəb olmaqdadır;
- Kəsirlər səbəbi ilə artan milli borc yükü gələcək nəsillərin öhdəliyini artırmaqda, borcların maliyyəsi ölkələri iflasa aparmaqdadır;
- Zamanla kəsirlər səbəbi ilə yüksək miqdarlara çatan dövlət xərclərindəki səmərəsizlik iqtisadiyyatda asılılığı artırmaqda, məhsuldar olan özəl sektoru sıxışdırmaqdadır;
- Kəsirlər səbəbi ilə artan vergilər insanların daha az işinə, qənaətin azalmasına və böyümənin düşməsinə səbəb olmaqdadır.

Tətbiq nəticələri büdcə kəsirlərinin doğrudan və ya bilavasitə səbəblərdən mövcud faiz nisbətlərini artırdığını göstərmişdir. Artan faiz nisbətləri investisiya nisbətlərinin xərcini artırmaqda, istehsalın cazibəsini azaltmaqdadır; əgər faiz nisbətlərindəki artım iqtisadi böyüməni aşsa, uzun dövrdə dövlətin təsir gücünə sahib ola bilməsi xərclərini qısıb gəlirlərini kifayət qədər artırmasına bağlıdır; əks halda, dövlət daha çox borclanmaqdan xilas ola bilməyəcək, borc bataqlığına girəcək. Borcların ödəmə bilməyəcəyi yönündə bir tərəddüd olduğunda da borc verənlərin əlavə kredit verməyəcəklərindən çöküşlər başlayacaq. Bu vəziyyətdə böyümədən bəhs etmək çətinləşəcək.

Kəsirlər səbəbi ilə artan faiz nisbətləri bir tərəfdən xərcləri artırarkən, digər tərəfdən də naməlumluğu və etibarsızlığı artırmaqdadır. Belə bir mühitdə artan inflyasiya nisbəti investisiya fondları ərzini salmaqda, sərmayə bazarlarında balanssızlıqlara səbəb olmaqdadır. Edilən bir çox işdə olduğu kimi, IMF mənbələrinə görə 1965-2009-cü illər arası dövrdə bir çox ölkələrdə inflyasiya nisbəti ilə iqtisadi böyümə arasında statistik olaraq mənfi bir əlaqə olduğu görülmüşdür. Xüsusilə McKinnon və Shawın qeyd etdiyi kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki aşağı qənaətlərin və bunları yığaraq investisiyalara kanalize edən bankların inflyasiyadan təsirlənməsi bu ölkələrdə öz sərmayə ilə reallaşan investisiyaları və buna söykənən böyüməni azaltmaqdadır.

Dövlətin borclanması səbəbi ilə faiz nisbətlərindəki artım xüsusi sektorun istifadə edə biləcəyi mənbələrin dövlətə keçməsinə, xüsusi sektorun istehsalıdan xariclənməsinə (crowding-out) səbəb olmaqdadır. Dövlətə görə daha sürətli inkişaf edən, iqtisadi faktoru çox olan xüsusi sektorun xariclənməsi iqtisadiyyatdakı dinamizmi yavaşlatmaqda, böyüməyə maneə törətməkdədir.

Boşluqların maliyyəsi üçün vergi nisbətlərinin artırılması, xüsusilə ödəniş gəlirləri üzərindəki artım işgücünün iş səyini azaltmaqdadır. İnsanların işləməməsi və ya aşağı səmərəliliyi böyüməni azaltmaqdadır.

Dünya ölkələri ilə əlaqədar edilən araşdırmalarda iqtisadiyyatda dövlətin payının artması ilə iqtisadi böyümənin yavaşdığı görünmüşdür. Məsələn, iqtisadi inkişaf baxımından müəyyən səviyyəyə çatmış və orta q xüsusiyyətlər daşıyan OECD ölkələrində 1960-cı ildə dövlətin iqtisadiyyatdakı payı 27% ikən 2010-cı ildə 48%-ə çıxmışdır. Bu vaxt iqtisadi böyümə 5.5%-dən 1.9%-ə düşmüşdür. Digər tərəfdən iqtisadi inkişaf, mədəniyyət, mülkiyyət haqları, və s. yöndən bir-birindən fərqli 60 ölkənin 1980-2010-cı illər arasındakı inkişafına baxıldığında da dövlətin payının artması ilə iqtisadi böyümə arasında mənfi bir əlaqənin var olduğu görülmüşdür.

Bütün bunlar dövlətin payındakı artım və dövlətdəki mənfi inkişaf ilə iqtisadi böyümə arasında tərs əlaqənin varlığını isbat etməkdədir. Buna görə mümkün olan daha sürətli iqtisadi böyümənin təmin edilməsində dövlətin iqtisadiyyatdakı payı artırılmamalı, bir çox dövlət idarəçisinin anlamaq istəmədiyi dövlət xərclərinin mənfi təsirinə qarşı lazımi tədbirlər alınmalı, övlətdəki boşluqları meydana gətirən faktorlar təşkil edilməlidir. Əks halda, artan dövlətdəki qanun boşluqları, bunların gətirdiyi mənfiliklər və böyümənin mənfiyə dönməsi iqtisadi sabitliyin pozulmasına və sabitlik proqramı tətbiqinə səbəb olacaq. Tətbiq olunan sabitlik proqramları, ümumiyyətlə, daxili tələbi azaltmaq yoluyla xarici tarazlığı möhkəmlətmə məqsədində olduqlarından, inkişaf etməkdə olan ölkələrin istehsal və inkişaf səyləri buna mənfi təsir etməkdə, böyümə ikinci planda qalmaqdadır. Ayrıca, daraldıcı pul və maliyyə siyasətlərinin yanında faiz nisbətlərinin sərbəst buraxılması iqtisadiyyatdakı kiçilməni artırmaqda, inflyasiya təsirlərini artırmaqdadır.

4.10.2. QIYMƏT SABİTLİYİNƏ TƏSİRLƏRİ

Qiyəmət sabitliyi: xüsusi olaraq inflyasiya nisbətinin iqtisadi vəziyyətə təsir etməyəcək qədər aşağı olduğu vəziyyətdir. Yəni qiymətlərin sabit və ya dəyişməz olduğu vəziyyət deyil, hədəflənən ortalama qiymət səviyyəsində davamlılığın təmin edilməsidir. Qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki illik ortalama artım sürətinin (inflyasiya nisbəti) xüsusi olaraq 1-2% olduğu iqtisadiyyatlarda qiymət sabitliyinin olduğunu söyləmək mümkündür. Böyüyən və tam məşğulluqda olan bir iqtisadiyyatda bu nisbətdəki artım normaldır. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu

nisbət 5%-ə qədər normal qarşılana bilər. Bu nisbətin üzərindəki qiymət artımları iqtisadiyyat baxımından zərərliyədir.

Pulun dəyərinin düşməsi və qiymətlərin davamlı yüksəlməsi ilə ortaya çıxan inflyasiya: real ödənişlərdəki azalmalar səbəbi ilə ictimai yəndən bazarlıq gücündən məhrum olanlara, geri alacağı pulun azalması səbəbi ilə borc verənlərə, vergi sonrası gəlirlərinin düşməsi səbəbi ilə vergi ödəyicilərinə, inflyasiya vergisi səbəbi ilə əlində yerli pul tutan şəxslərə, real xərclərin yüksəlməsi səbəbi ilə ümumi iqtisadiyyata zərər verməkdədir.

İnflyasiya təməldə dörd yəndən iqtisadi fəaliyyətlər üzərində təsirini göstərməkdədir:

- 1) İnflyasiya bazarlıq gücü zəif, gəlirləri inflyasiya sürətindən daha yavaş artan sabit gəlirlilərdən, gəlirləri inflyasiyadan daha sürətli artan zəngin seqmentə doğru mənbə köçürdüyündən gəlir bölgüsünü pozmaqdadır.
- 2) İnflyasiya qiymətlərdə dalğalanmağa səbəb olduğundan, xüsusilə iş ətrafında qiymət və xərclərin məməlümlüğünü artırmaqdadır. Bu məməlümlük, investisiyaları və iqtisadi böyüməni azaltmaqdadır.
- 3) İnflyasiya digər ölkələrdən çox olduğunda ölkənin ixrac malları üçün dünya bazarlarındakı rəqabət gücünü azaltmaqdadır. Buna qarşılıq, idxal mallarının qiymətini yerli mallara görə ucuzlatmaqdadır. Beləcə, idxalat artarkən ixracat azalmağa, ödəmələr tarazlığı pozulmaqdadır.
- 4) İnflyasiya təsiri ilə tez-tez qiymət siyahıları dəyişdirilməkdə, şirkətlər tərəfindən daha çox məhasib və ekspert işlədilməkdədir. Yəni inflyasiya təsirinin aradan qaldırılması üçün əlavə mənbələr istifadə edilməkdədir.

İnflyasiyaya təsir edən pul xərci, istehsal, ödənişlər, faiz, kurs quruluşu və xarici qiymətlər kimi iqtisadi müxtəlifliklər vardır. Təsir dərəcələri ölkənin iqtisadi quruluşuna görə fərqlilik ərz edən bu dəyişənlərə yən verən aktyorlar; istehlakçılar, firmalar və əsas vurğulanacaq olan hökumətlər və siyasətçilərdir. Bu aktyorların davranışları da inflyasiya faktorları olan xərc, çoxlu tələbat və inflyasiya gözləməsinə yən verməkdədir.

Oliver Blanchard, Stanley Fischer, Pierre-Richard Agénor, Peter Montiel və daha bir çox iqtisadçı kimi Maxwell J. Fryin 21-i zəngin OECD, 90-ı inkişaf etməkdə olan cəmi 111 ölkə üzərində etmiş olduğu araşdırmalarında dövlətdəki boşluqlar ilə inflyasiya arasında məsbət bir əlaqənin olduğu görülmüşdür.

Dövlətin gəlir - xərc balanssızlığı nəticəsindən yaranan və xroniki inflyasiyanın təməlini meydana gətirən qanun boşluqları böyüdükcə, uyğun tədbirlər alınmadıqca inflyasiya nisbəti daha da artmaqdadır. Xüsusilə idarəçilərin gəlirləri artırıcı və xərcləri qısıcı tədbirlər almaq yerinə emissiyaya müraciət etməsi bu mənfiliyi daha

da artırmaqdadır. Vəzifələri yerli pulun dəyərini qorumaq olan mərkəzi bankların müstəqil olmamağı da büdcə kəsirlərinin maliyyəsində emissiya ilə aradan qaldırma riskini artırmaqdadır.

Pulun dəyərindəki artım ilə inflyasiya arasındakı əlaqə Milton Friedmanın Miqdar Nəzəriyyəsi ilə izah edilmişdir. Buna görə pul təklifindəki artım ilə qiymətlərdəki artım arasında müsbət bir əlaqə vardır. *Uzun dövr ortalama inflyasiya faizi - pul artımı – milli gəlir artımı + pulun dövriyyə sürətidir.* Pul təklifindəki artımın qısa dövrdə inflyasiya üzərində çox təsiri olmasa da uzun dövrdə inflyasiyanı artırmaqdadır. Dövlət idarəçilərinin vergi gəlirlərini artırmaq və ya dövlət xərclərini qısmaq yerinə daha asan olan Emissiya mənbələrinə müraciət etməsi bir çox ölkələri bu təhlükə ilə qarşı-qarşıya buraxmışdır.

Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin maliyyələşməsində borclanma seçildiyində yaranan əlavə pul tələbi faiz nisbətlərinin artmasına səbəb olmaqdadır. Artan faiz nisbətləri bir tərəfdən istehsal xərcini artırarkən (xərc inflyasiyasını), digər tərəfdən xüsusi sektor istehlak və investisiya tələblərinin düşməsinə səbəb olmaqdadır. Faiz nisbətini inflyasiya gözləməsi və naməlumluq kimi risk ünsürləri daşması səbəbi ilə, uzun dövr Dövlət borclanması üçün faiz nisbəti ilə ÜDM böyümə nisbəti arasındakı əlaqə əhəmiyyətlidir. əgər faiz nisbəti nominal gəlir artımından çox və ya ona bərabər isə, potensial olaraq bu vəziyyət sürdürülə bilməz. Çünki borclanma ilə əldə edilən mənbələrlə təmin edilən böyümə borclanma faizi ilə eyni, bəlkə də, daha aşağı olacaq. Bu da irəlidə borcların faiz və əsas pulun zamanında ödəmə bilmədiyini borc krizislərinə, iqtisadi sabitsizliklərə səbəb ola biləcək.

Faiz nisbətlərindəki artım xarici mənbələrin ölkəyə gəlməsini təmin edəcək. Ancaq bu vaxt həddindən artıq dəyərlənən yerli pul ölkə ixracatını azaldarkən idxalatını artırmaqda xarici ticarət həcmində kəsirə səbəb olmaqdadır. Nəticədə büdcə kəsirləri xarici ticarət kəsirləri ilə (Twin Deficit) birləşməkdədir. Bunu önləmək üçün yerli pulun xarici pullar qarşısındakı dəyəri (sterilizasiya edilməli) salınmalıdır. Yerli pulun dəyərini salınması zamanla ixracatı artıracaq, idxalatı azaldacaq. Lakin devalvasiya sonrası ödəniş artımları davam edə, dövlət də məşğulluq nisbətini salmamaq üçün pul artımını davam etdirsə, inflyasiya artaraq edilən devalvasiyadan gözlənilən nəticə alınmayacaq. Yəni büdcə kəsirlərinin səbəb olduğu cari kəsirlər səbəbi ilə reallaşdırılan devalvasiya, məhdudlaşdırıcı pul və maliyyə siyasətləri ilə dəstəklənmədiyində inflyasiyaya səbəb ola biləcək.

Artan dövlətin boşluqları və boşluqların maliyyəsi yuxarıda ifadə olunduğu kimi qiymət sabitliyini pozmaqda, sabitsizliyin göstəricisi olan inflyasiyanı artırmaqdadır. İqtisadi sabitliyin təmin edilə bilməsi üçün inflyasiyaya səbəb olan büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması, inflyasiyanın salınması lazımdır. Ölkədə qiymət artımları Dövlət xərclərinə dərhal təsirlər edərkən dövlət gəlirlərinə gecikməli olaraq təsir etməkdə, kəsirləri artırmaqdadır. Ancaq qiymətlərdəki artım büdcə kəsir-

lərini borclanma ilə qarşılayan ölkələrin real borclarını azaldaraq xüsusi sektordan ictimai sektoruna mənbə transferinə səbəb olmaqdadır.

Bu vaxt büdcə kəsirlərinin səbəb olduğu qiymət sabitsizliklərini aradan qaldırmanın xərcləri ilə bu sabitsizliklərin səbəb olduğu xərclər tarazlanmalıdır. çünki yüksək nisbətli inflyasiyanın mülayim bir səviyyəyə salınmasının təmin edəcəyi fayda, keçici məşğulluq və istehsal enişlərinə bağlı olaraq meydana gələn xərcdən çox olmalıdır (Howitt qaydası). Bir çox siyasətçi və iqtisadçı, yüksək nisbətli inflyasiyanın zərərli olduğu mövzusunda fikir birliyi içində olduğundan, bu inflyasiyanın azaldılması ilə əlaqədar müvəqqəti işsizlik və böyümə problemlərini normal qəbul etməkdədirlər. Ancaq inflyasiya çox yüksək deyilsə, bunu salmanın xərclərinə dözmək yerinə, aşağı nisbətli inflyasiya ilə yaşamının daha yaxşı olacağına inanmaqdadırlar. Peter Howittin (1990) bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq irəli sürdüyü qısa və Kəsir qaydaya(Howitt's Rule) görə, bir inflyasiyanı salma siyasəti, səbəb olacağı xərclər ilə əldə ediləcək faydalar bərabər olana qədər davam etdirilməlidir. Buna görə inflyasiyanı aşağı salmanın təmin edəcəyi faydanın bu günkü dəyəri ilə inflyasiyanı daha çox salmanın gətirdiyi xərcin bu günkü dəyəri bərabər olana qədər anti - inflyasiya siyasətləri davam etdirilməlidir.

4.10.3. TAM MƏŞĞULLUĞA TƏSİRLƏRİ

Tam məşğulluq biri dar, digəri geniş olmaq üzrə iki cür təyin olunmaqdadır. Geniş mənada tam məşğulluq: bir iqtisadiyyatdakı əmək, sərmayə, təbii mənbələr və texnoloji imkanların (istehsal faktorlarının) hamısının istehsalda istifadə edilməsini ifadə edərkən, dar mənada tam məşğulluq isə, iqtisadiyyatda işləmək istək və arzusunda olan bütün yetkin insanların işlədiyi vəziyyəti ifadə etməkdədir. Təbii ki, dar mənada tam məşğulluğun təmin edilməsi ilə əmək xaricindəki istehsal faktorlarının əksəriyyətinin də istehsalda qatılacağı düşünərsə, dar mənada tam məşğulluq ilə geniş mənada tam məşğulluq arasında yaxın bir əlaqənin var olduğu aydın olar.

Tam məşğulluq texniki bir termin olaraq istifadə edilməkdədir. Real həyatda bütün iş gücünün iş tapıb çalışması bəzi səbəblərdən ötəri qeyri-mümkündür. Bu səbəblər: iqtisadiyyatın içində olduğu konjonktura, işsizlərin iş tapmasına kömək edən iş və işçi tapma kimi təşkilatların varlığını ehtiva edən iş gücü bazarının təşkili, iş gücünün demoqrafik quruluşu, qismən işsizlik sığortasının varlığına bağlı olan daha yaxşı iş axtarma istəyi kimi səbəblərdir. Buna görə iqtisadiyyat tam tutumda işləsə və uzun dövr potensial böyümə nisbətinə yaxınlaşsa belə, meydana gələcək olan bir işsizlik nisbəti vardır. Milton Friedmana görə uzun dövrlü strukturca faktorlar tərəfindən təyin olunan friksiyonal, struktural və klassik işsizliyi ehtiva edən bu işsizlik nisbətinə təbii işsizlik nisbəti deyilir.

İşsizlik: iş gücü və istəyində olan şəxslərə həm işsiz qaldıqları müddətcə gəlir itkisinə yol açmaqda, həm də onların dərrakələrinə təsir edərək işə yaramayan biri

olma psixologiyasına girmələrinə, ictimai eroziyaya səbəb olmaqdadır. İşsizliyin insan psixologiyası üzərində səbəb olduğu təzyiq stresslə əlaqədar xəstəlikləri çoxaltmaqda, işsiz insan birliklərinin dəyər mühakimələrindəki ədalətsizliklər cinayət hadisələrini artırmaqdadır. Eyni zamanda, işsizlik iqtisadiyyatda potensial böyümənin altında böyüməyə səbəb olduğundan, mənbələrin israf edilməsinə səbəb olmaqdadır. Məsələn, yalnız bir işim olsun deyər aldığı təhsilə uyğun olmayan işlərdə və ödənişdə işləmək məcburiyyətində olmaq, işsizliyin səbəb olduğu mənbə israflarından biri olaraq qiymətləndirilə bilər.

İqtisadiyyatda işsizliyi azaltmaq üçün:

- 1) Dövlət minimum məvaciblərə maaş köməyi edə bilər;
- 2) Qanuni olaraq məcburi olan minimum məvacib səviyyəsi salına bilər;
- 3) İşləyənlərə və işə götürənlərə təsir edən digər qanuni zərurətlər xərclənə bilər;
- 4) Sosial müdafiə rüsumları azaldıla bilər;
- 5) Minimum ödənişlərdən alınan gəlir vergiləri azaldıla bilər;
- 6) İşləməyənlərə işsizlik pulu ödəmək yerinə məşğulluğu azaldıcı vergilər azaldıla bilər.

Dövlət sektorunda işləyən məmurlar ilə əlaqədar xərclər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə cəmi xərclərin əhəmiyyətli bir qismini meydana gətirməkdədir. Bu səbəblə ictimai sektorda tətbiq olunacaq ödəniş və məşğulluq siyasətlərinin təbii işsizlik nisbəti üzərində müxtəlif təsirləri olacaq. Bunun üçün əvvəlcə məşğulluq siyasəti ilə ödəniş siyasəti arasındakı əlaqəni ələ almaq lazımdır. İctimai sektorunda ödəniş təyin edilməsi xüsusi sektordan fərqli olduğundan, xüsusi sektor idarəçilərinin əksinə boş heyətlərin doldurulmasına istiqamətli bir maliyyə təzyiqi olmadığı kimi maaşlar reallıqdan çox isə, rəqabətli özəl sektor qurumları qədər maliyyə çətinliyinə girməsi də söhbət mövzusu deyil. Xüsusi sektor əmək gücünün məhsuldarlığına görə məşğulluğa təsir edərək, ictimai sektorda, ümumiyyətlə, başqa faktorların təsiri vardır (Siyasi və qeyri iqtisadi).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, ümumiyyətlə, ictimai sektorda çalışanların sayı ehtiyacdən çoxdur. Bu səbəblə ictimai sektorunda ortalama real ödənişlər düşsə də sürətli məşğulluq artımı səbəbi ilə personal xərclərinin cəmi xərclər içindəki payı artmaqdadır. Çox məşğulluq mənbələrin israfına səbəb olduğundan büdcə kəsirlərinin önəlməsində xərcləri qısmaq üçün Dövlət işçilərinin azaldılmasına istiqamətli tədbirlər alınmaqdadır. Bu tədbirlər: Xəyali işçilərin ixtisar edilməsi, keçici işçilərin işlərinə son verilməsi, işə qəbulların dayandırılması, dövlət məmurluğu siyasətində məhdudlaşdırıcılığın olması, istəyə bağlı təqaüdə çıxma və ya istefa, erkən təqaüd, işdən çıxarma və özəlləşdirmə kimi tədbirlərdir. Ancaq tətbiq nəticələrinə görə keçici və ya part time işləyənləri işdən çıxarmaq daha asan və az problem yaradarkən topdan işdən çıxarma siyasətlərini tətbiq etmək mümkün ola bilməmək-

dədir. İşləyənləri işdən çıxarmaq yerinə yeni personal alımını dayandırmaq, heyət tələblərini mərkəzi idarə və yoxlama altında saxlamaq daha asan olmaqdadır. Lakin tətbiq olunan siyasət nə olursa - olsun, ictimai sektorda məşğulluğu azaltmanın qısa və orta vəd edən bir xərci vardır.

Dövlətin etdiyi cari və investisiya xərcləri cəmi xərclər içində əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Bu xərclərdəki artım əlaqədar sektorlarda məşğulluğu artırmaqdadır. Ayrıca, dövlətin iqtisadiyyatda inkişafını istədiyi istehsal budaqları üçün vermiş olduğu subsidiyalar da yeni istehsal və məşğulluq artımlarına səbəb olmaqdadır. Dövlət kəsirləri səbəbi ilə bu xərclərdəki qənaətlər yeni məşğulluq imkanlarını azaltmaqda, hətta mövcud məşğulluq səviyyəsində enişlərə səbəb ola bilməkdədir.

Büdcə kəsirlərinin səbəb olduğu faiz nisbətlərindəki artımın xərcləri artırdığı, özəl sektor mənbələrinin dövlət sektoru tərəfindən istifadəsi səbəbi ilə xüsusi sektorun sıxışdırıldığı, kəsirlər səbəbi ilə artan inflyasiyanın iqtisadiyyatda istiqrazsızlıqları artıraraq proqnozlara mənfə təsir etdiyi daha əvvəl ifadə olunmuşdur. Buna görə büdcə kəsirləri səbəbi ilə faizlərdəki artım xərcləri artırdığından, istehsalın qazançılığını azaltmaqda investisiyalar dayanmaqdadır. Hətta büdcə kəsirlərini bağlamaq üçün tətbiq olunan tələbqısıcı siyasətlər səbəbi ilə mövcud istehsallar da azalmaqdadır. Yeni investisiyaların olmamağı, mövcud istehsalın azalması xüsusilə əhalisi sürətlə artan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məşğulluq problemlərini artırmaqdadır.

Ayrıca, büdcə kəsirlərinin səbəb olduğu inflyasiya, iqtisadiyyatda sabitliyi pozduğundan, qənaətləri azaltmaqda, naməlumluqları artırmaqda, investorların proqnozlarına mənfə təsir etməkdədir. Gələcəklə əlaqədar mənfə proqnozların olduğu bu naməlumluq mühitində yeni investisiyaların olması, yeni iş sahələrinin qurulması da mümkün olmamaqdadır. Büdcə kəsirlərinin səbəb olduğu inflyasiya bir çox makro-iqtisadi balanssızlığın səbəbi olduğu kimi, işsizliyin də əsl səbəbini meydana gətirməkdədir. Hətta İngiltərə baş nazirlərindən Harold Wilsona görə işsizliyin anası da atası, da inflyasiyadır.

İqtisadiyyatda işsizliyin azaldılması üçün daha əvvəl ifadə olunduğu kimi, dövlətin edə biləcəyi bəzi fəaliyyətlər vardır. Büdcə kəsirlərinin makro-iqtisadi tarazlıqlar üzərindəki mənfə təsirləri mövcud məşğulluq səviyyəsinə mənfə təsir edərkən, dövlətin bu cür fəaliyyətlərlə işsizliyi azaltması mümkün olmayacaqdır. İqtisadiyyatda yeni məşğulluq sahələrinin meydana gətirilməsi və işsizliyin azaldılması üçün iqtisadi sabitliyi pozucu əsaslı ünsür olan büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması lazımdır. Bunun üçün Azərbaycanda Prezident cənab İlham Əliyevin 2003-2008-ci illərregionların sosial inkişafı və prezident seçkiləri zamanı qoyduğu hədəflər istiqamətindəki fəaliyyətlər bir nümunə ola bilər. 2003-2009-cu illərdə Azərbaycanda 650-700 min iş yeri açılmış və işsizliyin həcmi ciddi şəkildə azalmış, hətta Azərbaycana ətraf dövlətlərdən də ucuz işçi qüvvəsi axını başlamışdır.

4.10.4. ÖDƏMƏLƏR BALANSI ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

Ödəmələr balansı, bir ölkədə rezidentlərin müəyyən bir dövrdə xarici dövlətlərlə ticarət əməliyyatlarının iştirak etdiyi bir cədvəldir. Bu məzmununda reallaşdırılan əməliyyatlar daşdıqları bəzi xüsusiyyətlərə görə Cari Əməliyyatlar Balansı, Sərmayə Balansı və Ehtiyat Hərəkətləri Balansı olaraq göstərilə bilər. Cari əməliyyatlar Balansına mal və xidmət ticarəti ilə transfer ödəmələri yazılır. Beləcə, cari hesab tarazlığı idxalat - ixracat fərqi, faiz və transfer ödəmələrindən meydana gəlməkdədir. Sərmayə Balansında ölkə sakinlərinin xarici ölkələrlə etdiyi investisiya və kredit əməliyyatları iştirak etməkdədir. Ehtiyat Hərəkətləri Balansında da ölkələrin xarici ölkə pulları, qızıl kimi varlıqlardan ibarət olan rəsmi ehtiyatlarındakı müxtəlifliklər vardır.

İkiyanlı mühasiblik sistemi əsasına görə tutulan ödəmələr balansı, mühasiblik mənasında bərabər olsa da, reallıqda bərabər olmaya bilər. Balans qələmlərindən cari əməliyyatlar və sərmayə xidmətlərinin bir qismi bazarın işləməsi ilə özbaşına ortaya çıxması səbəbi ilə avtonom qələmlər olaraq adlandırılmaqdadır. Avtonom qələmlərin kəsir, ya da profisit verməsi nəticəsində yaranan balanssızlıqları aradan qaldırıcı olaraq qızıl, kurs və SDR kimi rəsmi ehtiyatların istifadəsi də düzəldici qələmləri meydana gətirməkdədir. Buna görə bir iqtisadiyyatda avtonom qələmləri meydana gətirən gəlirlər xərclərdən az isə, ödəmələr balansı "Kəsir", gəlirlər xərclərə bərabər isə "bərabər" və gəlirlər xərclərdən çox isə "çox verir" deməkdir.

Xarici Ödəmələr tarazlığında kəsirin meydana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlardan ən əhəmiyyətli strukturca ədalətsizliklərdən meydana çıxan səbəblərdir. Bir iqtisadiyyatda artan qiymətlər nəticəsi milli pulun dəyərlənməsi, idxal əvəzləyicisinə söykənən sənayeləşmə siyasətinin tətbiq olunması, xammal cəhətdən həddindən artıq şəkildə xaricə asılılığın olması, nümayiş səbəbi ilə lüks idxal mallarına düşkünlük struktural ədalətsizlikləri meydana gətirməkdədir. Struktura ədalətsizlikləri yanında konjoktur və fəvqəladə səbəblərlə də ödəmələr tarazlığı kəsir verməkdədir. Buna quraqlıq, sel və digər təbii fəlakətlər nəticəsində bəzi sektorların ciddi mənfi təsirə məruz qalması misal ola bilər.

Ödəmələr balansı kəsir verən bir ölkə bu kəsirini kurs və qızıl ehtiyatlarından qarşılıyır. Ancaq ölkənin sahib olduğu bu ehtiyatlar məhdud olduğundan, ödəmələr balansındakı davamlı Kəsirlər ölkələri çətin vəziyyətdə buraxa bilməkdədir. Çünki ölkələrin ehtiyatları tükəndiyində, heç bir təşkilat borc vermək istəmədiyindən, kredit tapma imkanı da azalmaqla, ölkə çarəsiz qalmaqdadır.

1970-ci illərdə Bretton Woods sisteminin çökməsi və kapitalizmin krizisə girməsi ilə yeni bir yol olaraq daha rəqabətçil, xaricə açıq bir dünya iqtisadiyyatı model olaraq seçilmişdir. Xaricə açıq iqtisadiyyatlarda mal və xidmətin dövlət nəzarətinin xaricində olması və sərmayə hərəkətlərinin sərbəst qalması ilə məhsuldarlığın

artması ilə insan rifahının daha da yüksəlməsi gözlənilməkdədir. İqtisadiyyatın xaricə açılması ilə kurs quru və faiz nisbətləri üzərində Dövlət nüfuzunun təyinediciliyi qalmaqdadır. Kurs quru əvvəldən mal hərəkətlərindən ortaya çıxan təklif və tələbə görə meydana gələn xaricə açıldıqdan sonra, pul hərəkətlərinin təsiri altında meydana gəlməkdədir. Faizlər bir tələb idarə vasitəsi olaraq artırıldıqda, xarici sərmayə isti pul olaraq içəriyə girməkdə, pul ərzi artmaqdadır. Pul siyasəti təbiiqləri əvvəli kimi güclü ola bilməməkdədir. İqtisadiyyatlarda mal hərəkətlərin sərbəstləşdirib mənbə təsisinin təsir etdiyi rəqabət mühitində iqtisadi tarazlıqları pozan sərmayə hərəkətlərini milli iqtisadiyyat sərhədləri ilə məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Sərmayə axınları xüsusilə kafi qənaətə sahib olmayan ölkə iqtisadiyyatları baxımından faydalı olması səbəbi ilə Dünya Bankı tərəfindən dəstəklənməkdədir. Ancaq sərmayə axınlarının yarada biləcəyi mənfiliklərə qarşı da diqqətli olunması lazım olduğu xəbərdarlığını etməkdədir. Argentina, Çili, Kolumbiya, Meksika, İndoneziya, Koreya, Malayziya, Filippin və Tailand iqtisadiyyatlarında sərmayə axınlarının təsirlərini araşdıran Noyabr 2008 –ci il tarixli bir Dünya Bankı araşdırmasına görə sərmayə axınları ilə əlaqədar olaraq bu xəbərdarlıqlar real olmaqdadır: Maliyyə sisteminin genişlənməsi idarə sisteminin zəif olduğu ölkələrdə şar təsiri edə bilər və bank sektorunda krizislərə yol açmağa bilər. Xarici ticarətin sərbəstləşməsi ilə ixracatın azalması və idxalatın artması müxtəlif nəticələrə səbəb ola bilər. Sərmayə axınının dayanması və sərmayə qaçışı iqtisadi tarazlıqları pozaraq çətinlikləri artırmağa bilər. Sərmayə axınları sabit qur sistemlərində pul siyasəti təbiiqlərinə zərər verə bilər.

Ayrıca, Mali Sabitlik Forumunun (FSF) Mario Draghi başçılığında meydana gətirmiş olduğu Sərmayə Axını ilə əlaqədar İş Qrupunun hesabatına görə dövlətin sərmayə axını ilə əlaqədar riski azaltması bəzi şərtlərə bağlıdır. Bunlar:

- 1- Mərkəz bankındakı kurs ehtiyatlarını artırmaq və xüsusi firmaları krizisə qarşı lazımlı ehtiyat tədbirlərini almağa təşviq etmək;
- 2 - Xarici borclanmadan daxili borclanmaya yönəlmək ;
- 3 - Qısamüddətli borclanmalardan uzunmüddətli borclanmaya keçmək;
- 4 - Ölkələrin kriz zamanlarında istifadə edilmək üzrə daha əvvəldən təyin olunan faiz nisbətindən əldə edə biləcəyi müxtəlif kredit limitləri və satın alma haqlarının olması;
- 5 - Şirkətləri borclanmadan çox öz sərmayələri ilə iş etməyə təşviq etmək;
- 6 - Müddətli satış müqavilələri (forward contracts) sataraq və ya satış opsiyonu (büt options) alaraq əhəmiyyətli ixrac mallarının qiymət risklərini azaltmaq;
- 7 - İdxalatçılar üçün vədli satın almağa yönəlmək;

8 - Xidmət xərcləri və ödəmələri ixrac malları qiymətlərinə indeksləşdirilmiş bond və təhvilələr çıxarmaq.

Dünya iqtisadiyyatında yaşanan dəyişmənin gətirdiyi sabitsizliklər (sərmayə axını kimi) artarkən inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatlarında yaranan büdcə kəsirləri və onları gətirdiyi problemlər iqtisadi tarazlıqları yaxşıca pozmaqdadır. Kəsirlərin maliyyəsində borc bataqlığına girən ölkələr borclarının faizlərini belə ödəmədə çətinlik çəkərkən, beynəlxalq sərmayə hərəkətiliyinin səbəb olduğu balanssızlıqlara qarşı lazımı siyasətləri tətbiq edə bilmədiklərindən, bu mənfiliklərlə yaxşıca sarsılmaqdadırlar. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin xaricə açılması, kursları sərbəst buraxması, pullarını konvertabl elan etməsi, mal və xidmət hərəkətlərini sərbəst buraxması ilə milli siyasətlərin fəaliyyətinin azalması yaşanan mənfiliklərin həllini çətinləşdirməkdədir.

Büdcə kəsirlərinin olduğu iqtisadiyyatlarda bir tərəfdən borc geri ödəmələri, digər tərəfdən xüsusi sektorun sərmayə ehtiyacı ilə faiz nisbətləri artmaqdadır. Faiz nisbətlərinin artması istehsal xərclərini artırmaqda, iqtisadi böyüməyə mənfəət təsir etməkdədir. Ayrıca, faiz nisbətlərindəki artım xarici sərmayə girişini sürətləndirərək valyuta kurslarının artmasına maneə törətməkdə, yerli pulun həddindən artıq dəyərlənməsinə səbəb olmaqdadır. Yerli pulun qiymətli olması daha əvvəl də toxunulduğu kimi, istehsal xərclərini digər ölkələrə görə artırdığından, ixracat azalarkən idxalat artmaqdadır. Beləcə, Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin artması xarici ticarət kəsirlərini də (twin deficits) artırmaqdadır.

Büdcə kəsirləri, real faiz, inflyasiya və cari əməliyyatlar balansı arasındakı əlaqə xüsusilə yüksək inflyasiya yaşanan ölkələrdə qısa zamanda zəif olaraq ortaya çıxsada, orta və uzun zamanda fərq edilməkdədir. Dövlət büdcəsindəki kəsirlər inflyasiya və faizləri artırmaqda, xarici borc və valyuta kursu krizislərinə səbəb olaraq ödəmələr tarazlığını pozmaqdadır. Karlos Rodriqezin 1991-ci ildə etdiyi kimi, dövlət kəsirləri ilə xarici kəsirlər və kurs quru arasında möhkəm bir əlaqənin olduğunu göstərən bəzi modellər vardır. Bu modellərdə maliyyə siyasətlərinin xüsusi sektor xərclərinə və xarici varlıq təcrübələrinə təsir etdiyini göstərən mexanizmlər vardır. Hərəkəti tətbiqlərlə əlaqədar olaraq da dövlət kəsirləri ilə xarici tarazlıq arasında bir əlaqənin olduğunu göstərən işlər vardır. Khan və Qumar tərəfindən neft ölkəsi olmayan 42 inkişaf etməkdə olan ölkə üzərində 1970-1980-ci illər dövrünü əhatə edən illik məlumatlara söykənərək edilən ekonometrika tədqiqatında da büdcə kəsirlərinin cari hesablar üzərində əhəmiyyətli təsirləri olduğu göstərilmişdir.

4.10.5. GƏLİR BÖLGÜSÜ ÜZƏRİNDƏKİ TƏSİRLƏRİ

Gəlir bölgüsü: bir iqtisadiyyatdakı cəmi gəlirin fərdlər, ya da ailələr arasındakı bölgüsü şəklində ələ alına biləcəyi kimi, cəmi gəlirin müxtəlif istehsal faktorları

arasındaki bölgüsü şəklində də şərh oluna bilər. Buna görə gəlir dağlılımı ilə ən yüksək və ən aşağı gəlir əldə edənlər arasındakı fərq və ya əmək sahiblərinin aldığı ödənişlə sərmayə sahiblərinin götürdüyü iqtisadi pay arasındakı fərq ifadə edilməkdədir. Bu araşdırma üsullarından birincisinə fərdi bölüşüm, ikincisinə funksional bölüşüm deyilməkdədir.

Gəlir bölüşümünün hansı sərhədlər içində daha ədalətli və ya ədalətsiz olduğunu təyin edən qəti ölçü və şərtlərin olmamağı səbəbi ilə bəzi ölçülərə görə hər ölkə üçün ayrı-ayrı hesablamalar edilərək edilən dəyərlər beynəlxalq müqayisəmələrdə istifadə edilməkdədir. Bu hesablamalarda istifadə edilən bərabərsizlik ölçüləri; Gini əmsalı, loqaritmik sapmaların ortalaması, varyans, Theil indeksi və Atkinson indeksi kimi ölçülərdir.

Gəlir bölgüsü bərabərsizliyinin nümunə olaraq nümayişində, 1905- ci ildən bəri məşhur olaraq istifadə edilən Amerikalı statistika alimi Maks Lorenz tərəfindən inkişaf etdirilən və bərabərsizliyi qrafik ilə göstərməyə çalışan nümunə Lorenz əyrisi göstərilməkdədir. Lorenz əyrisində fərd və toplu xalqlarının gəlirləri təcrübəli olaraq şaquli oxda iştirak edərkən, bu fərd və toplu xalqlarının təcrübəli əhalisi üfüqi oxda iştirak etməkdədir. Gəlirləri böyükdən kiçiyə sıralanmış olan fərd və toplu xalqlarının təcrübəli əhalisi gəlirləri ilə müqayisə edilməkdədir.

Gəlir bölgüsündəki dəyişmə dövlətin ortaq həsrəti olan sülh, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, ədalət və rifahın meydana gəlib inkişafında bir vasitə olaraq ələ alındığından, əhəmiyyəti daha yaxşı aydın olmaqda, aşağı gəlirli seqmentlərin nisbi payının pisləşməsinin çox ciddi təhlükələrə səbəb ola biləcəyi ortaya çıxmaqdadır. Bir ölkədə gəlir dağlılımının xarab olmasının bir-biri ilə əlaqəsi olan müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlardan əhəmiyyətli olanları: əhali artımı, işsizlik, inflyasiya, vergi qoyma siyasətləri, bazar quruluşu, qiymətləndirmə siyasətləri və ictimai kömək siyasətləri kimi səbəblərdir.

İqtisadi inkişaf müddətində bazar iqtisadiyyatı öz halına buraxıldığında, gəlir bölgüsündəki ədalətsizlik artmaqdadır. İctimai sabitliyin pozulmamağı və ictimai barışın sürməsi üçün müasir dövlətlər gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyi azaldıcı yolla iqtisadi həyata müdaxilə edərək bir sıra tədbirlər görülməkdədir. Dövlətlərin əlində bu məqsədə çatmaq üçün gəlir dağlılımının funksiyasına və böyüklüyünə təsir edəcək çox sayda vasitələr vardır. Bunlar: qarşılıqsız edilən dövlət xərcləri və vergi gəlirləri kimi maliyyə siyasəti vasitələri ilə məşğulluq, ödəniş və qiymət idarələri kimi maliyyə olmayan siyasət vasitələridir.

Dövlət, real dövlət xərcləri ilə bəzi mal və xidmətləri aşağı gəlirli insanlara pulsuz və ya xərcə nisbətən çox aşağı əvəzlə təqdim edərək effektiv tələb üzərində təzyiq göstərməkdədir. Dövlət xərclərinin edilməsi ilə bu xərclərdən faydalanan aşağı gəlirli insanların gəlirləri artarkən tələbdəki artım ilə cəmi məşğulluq və milli gəlir səviyyəsi yüksəlməkdədir. Transfer xərcləri ilə də bu xərclərdən faydalananla-

rın vəziyyətinə görə gəlir bölgüsü bərabərlənmə və ya bərabərsizlikləri artırma yönündə dəyişməkdədir. Transfer xərclərindən faydalananlar yüksək gəlirli insanlar isə, gəlir bölgüsündəki bərabərsizliklər artarkən aşağı gəlirlilərdə azalmaqdadır.

Dövlətin başda vergilər olmaq üzrə xalqdan almış olduğu gəlirlər yüksək satınalma gücü olanlardan aşağı gəlir qruplarına transfer imkanı verməkdədir. Xüsusilə artan nisbətli vergilər sayəsində yüksək gəlir əldə edənlərin gəlirləri azalarkən, bu gəlirlərin transferi ilə aşağı gəlirlilərin gəliri artmaqdadır. Beləcə, bazarın özbaşına təmin edə bilmədiyi ədalətli gəlir bölgüsü bir mənada dövlət tərəfindən gəlirin yenidən bölgüsü ilə təmin edilməkdədir.

Ancaq büdcə kəsirlərinin artması səbəbi ilə makro-iqtisadi tarazlıqların pozulması, dövlətin gəlir bölgüsündə ədalət təmin edici siyasət tətbiq olunmasını çətinləşdirədiyi kimi, mövcud gəlir bölgüsünün daha da pozulmasına səbəb olmaqdadır. Büdcə kəsirlərinin aradan qaldırılması üçün vergi nisbətlərinin artırılması və ya yeni vergilərin tətbiq olunması istehlakçı sektorunda gəlirin və tələbin azalmasına səbəb olarkən istehsalçılar üçün xərclərin artmasına, istehsalın düşməsinə səbəb ola bilər. İstehsalın düşməsi də hissizliyi və gəlir bölgüsündə bərabərsizliyi artırma bilər. Ayrıca, inflyasiya səbəbi ilə bilavasitə vergi gəlirlərinin Dövlət gəlirləri içindəki payının getdikcə artması da gəlir bölgüsünü pozmaqdadır. Çünki bu vergilər qiymətlər vasitəsi ilə istehlakçılara doğru asanca əks etdirilə bilməkdədir. Bu cür vergi və fondlar xüsusi sektor firmaları tərəfindən də ödənsə, qiymət mexanizmi yolu ilə və digər aşağı gəlirlilərə əks etdirilməkdədir.

Bağlı bir iqtisadiyyatda boşluqların borcla maliyyəsi faiz nisbətlərində artıma səbəb olmaqdadır. Kəsir bir iqtisadiyyatda əgər ərz və tələb arasında yüksək fərq yoxsa, lazımlı pul xarici sərmayə olaraq gələcəyindən, bəlkə, faiz nisbətləri çox artmaya bilər. Əgər ərz və tələb arasındakı fərq böyük isə xaricdən davamlı borc alınması ödəmələr tarazlığındakı kəsirləri artıracaq. Xarici borcların böyüməsi ölkə riskini artıracağından, faiz dərəcələrini yenə artıracaq.

Daxili borclanmada dövlət qiymətli kağızlarının doğrudan əhaliyə satılmayıb, banklara satılması da inflyasiyaya səbəb olmaqdadır. Çünki bu vəziyyətdə dövlətin banknot emissiyası yerinə ehtiyatları artan bankların kredit həcminin böyüməsi deməkdir. Dövlətin borcları səbəbi ilə faiz nisbətlərini artırması, daxili bazarda dövlətə borc verən sektorun gəlirlərini sabit və ya aşağı gəlirlilərə nisbətli artıraraq, ölkədə gəlir dağılımının daha da pozulmasına səbəb olmaqdadır. Yüksək xərcəli daxili borclanma səbəbi ilə faiz xərclərinin büdcə içindəki payı artdığından, dövlət təhsil, səhiyyə, ədalət kimi əhəlinin əksəriyyətini maraqlandıran fəaliyyətlərə yetərli mənbə tapa bilməyəcək hala gəlməkdədir. Beləcə, əksəriyyətin faydalanacağı xidmətlərin qaynağı azalacaqdır.

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə maliyyə bazarlarının dayaz olması səbəbi ilə büdcə kəsirlərinin maliyyəsinə faiz nisbətləri yüksəlməkdədir. Bu ölkə-

lərdə naməlumluq, yüksək inflyasiyanın meydana gəlməsi və bazarların sərbəstləşməyə yönəlməsi səbəbi ilə pozulan kurs bazarında sabitliyi təmin etmək üçün də faiz nisbətləri yüksəlməkdədir. Beləcə, kurs qurunda sabitlik təmin edilməyə çalışılarkən faiz nisbətləri artmaqdadır. Bu da isti pul mexanizminin meydana gəlməsinə səbəb olmaqdadır.

Real faizlərin artıb, kurs qurunun çox artmadığı belə vəziyyətlərdə banklar və s. sərmayə seqmentləri çöldən aşağı faizdən borclanaraq riski aşağı, lakin faizi yüksək borc vermə əməliyyatları ilə Dövlət sektorundan yüksək gəlirlər əldə etməkdədirlər. Dövlətin borclarını ödəmədə çətinlik məcbur edildiyi, vətəndaşların yüksək vergi ödəyicilərinə dözdüyü belə vəziyyətdə sərmayə sektorunun gəlirinin artması gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyi artırmaqdadır.

Dövlət büdcəsindəki kəsirlərin maliyyəsi nəticəsində həm faizlərin yüksək olması, həm də emissiyanın artırılması inflyasiyanı artırmaqdadır. Daha əvvəl də ifadə olunduğu kimi, büdcə kəsirləri ilə inflyasiya arasında müsbət bir əlaqənin olduğu görülmüşdür. Artan büdcə kəsirləri ilə inflyasiya da artmaqdadır. İnflyasiya fərdlərin alıb-satdığı mal və xidmətlərin qiymətlərini dəyişdirdiyindən, bəzi insanların gəlirlərini artırarkən, bəzilərini azaltmaqdadır. Əgər insanların nominal gəlirləri artan inflyasiyadan daha çox artmışsa, iqtisadiyyatdan əldə etdikləri pay artmaqdadır. Lakin insanların gəlirləri ümumi qiymətlər səviyyəsində artmayıb, sabit isə xərcləmə qələmlərini meydana gətirən mal və xidmətlərin qiymətləri artdığından, iqtisadiyyatdan alacaqları pay azalmaqdadır. Buna görə real dəyəri artan varlıqlara sahib olanlar, artan inflyasiyanı çıxardığı və ya satdığı mal və xidmətlərə çox əks etdirənlər inflyasiyadan zərər görməzəkən, sabit ödənişlə işləyənlər, təqaüdə çıxanlar artan inflyasiyadan zərər görməkdədirlər.

BEŞİNCİ FƏSİL

DÖVLƏT XƏRCLƏRİ VƏ ONLARIN TƏSNİFATI

5.1. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏRİFİ VƏ ƏHATƏ DAİRƏSİ

İqtisadçı alimlərin 1950-ci illərə qədər, əsasən, dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin istiqaməti olaraq dövlət gəlirləri üzərində dayandıqları görülmüşdür. Bu sahədə fəaliyyət göstərən elm adamlarının, dövlət gəlirləri yanında dövlət xərclərinin üzərinə həqiqətən meyl etmələri və bu mövzudakı işlərini sıxlaşdırmaları 1950-ci illərdən sonrakı dövrlərdə də daram etmişdir. 1950-ci illərə qədər laqeyd yanaşılan dövlət xərcləri, dövlətin vəzifələrinin təcridən artması nəticəsində, bu dövrdən sonra diqqətləri üzərinə çəkməyə başlamışdır. İctimai xidmətlərin və dövlət xərclərinin artması, ölkədən ölkəyə və zaman içində fərqliliklər göstərsə də, ümumiyyətlə, bəzi oxşarlıqları təyin oluna bilməkdədir. Gəlirlərin artımı, demoqrafik artım, müharibələr və bənzəri səbəblər, ənənəvi ictimai xidmətlərə olan tələbi artırmışdır. Bununla yanaşı, dövlət maliyyəsinin funksiyaları olaraq qiymət sabitliyini, ədalətli bir gəlir bölüşümünü, tam istifadə (məşğulluq) və iqtisadi inkişafı təmin etmə kimi əhəmiyyətli problemlər həll etməklə, bazar iqtisadiyyatının qeyri-kafi olduğu fikrinin ümumiyyətlə qəbul edilməsi, bir çox fəaliyyət sahəsinin dövlətin vəzifələri arasına girməsinə səbəb olmuşdur.

Dövlət maliyyəsinin funksiyaları mövzusunda bu müxtəlifliklər nəticəsidir ki, dövlət, bu cür vəzifələri ilə iqtisadi və ictimai həyatı, etdiyi müdaxilələrlə yoxlama altında tutmaqda və milli iqtisadiyyata və ictimai həyata istiqamət verə bilməkdədir. Dövlət, beləcə, vəzifə və məşğuliyyət sahəsinin genişlənməsi və çıxardığı mal və xidmət növlərinin çoxalması səbəbi ilə, ümumi qaynaqların getdikcə artan bir nisbətini istifadə etmə vəziyyətində qalmışdır. Bütün bu inkişaflar dövlət xərclərinin iqtisadi və ictimai həyat üzərində laqeydlik edilə bilməyəcək qədər böyük təsirlərinin olduğunu və əhəmiyyətli bir iqtisadi fəaliyyət olaraq ələ alınması lazım olduğunu göstərmişdir.

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün bəzi xərcləri reallaşdırmalıdır. İctimai ehtiyacların aradan qaldırılması üçün dövlətin bəzi mal və xidmətlərdən faydalanması lazımdır. Bunu təmin edə bilmək üçün lazımı vəsaitlər, xərcləməyi məcbur etməkdədir. Necə ki, dövlətin qarşılıdığı daimi və müddətli əmək haqqı ödənişləri, xüsusi sektordan aldığı və ya özünün istehsal etdiyi mal, vəsait və s. vasitələrə etdiyi xərclər bu məcburiliyin bir nəticəsidir.

İctimai xidmətlərin yerinə yetirilməsi yanında müasir dövlətin üzərinə götürdü-yü iqtisadi vəzifələr də getdikcə xərclər şəklində qarşımıza çıxmaqdadır. Ədalətli gəlir bölgüsünü tənzimləmə, tam məşğulluğu reallaşdırma, iqtisadi inkişafa şərait yaratma kimi məqsədlərin dövləti davamlı olaraq mal və xidmət alımına istiqamət-ləndirməsi bir reallıqdır. Eyni zamanda, bu məqsədlər dövləti, bəzən xüsusi sektora qarşılıqsız yardımlar etməsinə istiqamətləndirməkdədir. Heç şübhəsiz, dövlətin etmiş olduğu bu xərclər, müəyyən hədəflərə çatmaq üçün istifadə etmiş olduğu va-sitələrdir.³¹

Beləliklə, dövlət xərclərini, dövlətin ictimai mal və xidmət istehsalı üçün etdiyi xərclər olaraq qeyd edə bilərik. Bir başqa ifadə ilə, dövlət xərcləri dövlətin xalis maddi dəyərində bir azalması ilə ifadə edilməkdədir.

Dövlət xərcləri, dövlətin təşkilatlanma formasına uyğun olaraq, dövlət təşkilat-ları tərəfindən edilir. Digər bir ifadə ilə, unitar dövlət sistemində dövlət xərclərinin böyük bir qismi mərkəzi dövlət təşkilatı tərəfindən, bir qismi yerli rəhbərliklər tə-rəfindən və bir qismi də digər dövlət qurumları tərəfindən reallaşdırılır. Dövlət xərcləri ilə əlaqədar işlərdə dövlət xərclərinin sərhədi və hansı dövlət qurumlarının etdiyi xərclərin dövlət xərcləri əhatəsinə girəcəyi mövzusunda müzakirələr vardır. Mərkəzi dövlət təşkilatının və yerli rəhbərliklərin etmiş olduğu xərclərin dövlət xərcləməsi olduğu mövzusunda ümumi görüş birliyi söz mövzusudur. Əsl müzaki-rə, digər dövlət qurumlarının xərcləri mövzusunda olmaqdadır. Bu mövzudakı mü-zakirələr dövlət iqtisadi qurumlarının və bəzi ölkələrdə ayrı hüquqi şəxsiyyətləri olan təşkilatlar tərəfindən icra edilən ictimai təhlükəsizlik xidmətləri üçün edilən xərclər üzərində sıxlaşmaqdadır. Bu müzakirələr nəticəsində dar mənada dövlət xərcləməsi və geniş mənada dövlət xərcləməsi ifadələri ortaya çıxmaqdadır. Dar mənada dövlət xərcləməsi ifadəsinin əhatəsinə, mərkəzi dövlət təşkilatı və yerli rəhbərliklərin xərcləri girməkdədir. Geniş mənada dövlət xərcləməsi ifadəsi isə mərkəzi dövlət təşkilatı və yerli rəhbərliklər yanında dövlət iqtisadi qurumlarının, ictimai təhlükəsizlik qurumları kimi digər dövlət təşkilat və qurumlarının xərcləri ilə vergi xərclərini əhatə etməkdədir. Vergi xərcləməsi, dövlətin vergi olaraq al-ması lazım olan miqdarlardan müxtəlif səbəblərlə və müxtəlif adlar altında imtina etdiyi miqdarı ifadə etməkdədir.³² Məsələn: vergi istisnası, vergidən azad olma, investisiya endirimi, vergi endirimi kimi adlarla dövlət alacağı vergi miqdarının bir qismindən və ya hamısından imtina etməkdədir. Dövlət xərcləri ilə əlaqədar edilən işlərdə, ümumiyyətlə, dar mənada dövlət xərcləməsi ələ alınmaqdadır. Çünki mərkəzi dövlət təşkilatı və yerli rəhbərliklərin xaricindəki quruluşların xərclərindəki sistemlilik və tətbiq güclükləri, bu xərclərin hesablanmasını çətinləşdirməkdədir.

³¹ B.A. Xankişiyev. **Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı**. Bakı – 2002

³² A.M. Kərimov, N.R. Quliyev. **Maliyyə**. Dərslük, Bakı –2001

5.2. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFATI

Dövlət xərcləri ilə bağlı müxtəlif sinifləndirmələr vardır. Bunlar dövlət xidmətlərinin quruluşunu, formasını və iqtisadi qaynaqların istifadəsini təyin etmədə istifadə edilən vasitələrdir. Bu vasitələrin istifadəsi hədəflər istiqamətində olub, dövlətin mövcud olan qaynaqlarla nələr etmək istədiyini əks etdirməkdədir. Eyni zamanda, dövlətin etmək istəyi ilə həqiqətdə nələr etdiyi mövzusunda bir yoxlama quruluşu meydana gətirilməlidir. İctimai xidmətlərində təsis edilən dövlət xərcləri, bu xidmətlərin əhəmiyyətini ifadə etməkdədir. Beləcə, dövlətin, ictimai xidmətlər arasında etmiş olduğu qaynaq bölgüsünün nisbət (faiz) baxımından miqdarı, prioriteti və bu xidmətlərin dövlətə olan pul xərcinin böyüklüyü dövlət xərclərinin xidmətə meylli olaraq təsnif edilməsinin əhəmiyyətini ortaya çıxarmaqdadır. Çünki dövlət xərclərinin nə növ, mal və xidmət istehsalına istiqamətləndiyi, digər bir ifadə ilə, dövlət sektorunda istehsal edilən mal və xidmətlərin növü, iqtisadiyyatın ümumi inkişaf müddəti ilə əlaqədardır. Dövlət xərcləri iqtisadi və ictimai nəticələri yaradan təsirli bir maliyyə vasitəsidir. Bu, dövlət sektorunun istehsalı olduğu mal və xidmətlərin quruluşundan irəli gəlməkdədir. Digər bir izahatla, dövlət sektoru tərəfindən çıxarılan mal və xidmətlər üçün edilən xərclərin iqtisadi təsirlərinin xüsusiyyəti də söhbət mövzusu ola bilər. Dövlət xərclərinin iqtisadi və ictimai nəticələrinin təyin oluna bilməsi, ancaq xərclərin iqtisadi təsirlərinə görə təsnifatı ilə mümkün ola bilməkdədir.

Dövlət xərclərinin adminstrativ (təşkilati) baxımından təsnifatı

Dövlət xərclərinin adminstrativ təsnifatı zamanı xərcləməni edən rəhbərlik üzvləri əsas götürülməkdədir. Bir başqa ifadə ilə dövlətin təşkilati quruluşuna görə təyin olunmaqdadır. Adminstrativ təsnifləşdirmə, siyasi və adminstrativ məsuliyyətin təyin etməsini və proqrama məsul şəxslərin müəyyənləşdirilməsini hədəfə almaqdadır. Bu, çox da praktiki faydası olmayan bir təsnifləşdirmə növüdür.

Dövlət xərclərinin funksional təsnifatı

Funksional təsnifləşdirmənin xüsusiyyətləri

Dövlət sektorunun böyüklüyünün təyin olunması, əvvəlcə, iqtisadiyyatın dövlət və xüsusi sektorları arasındakı qaynaq bölgüsündə tarazlığın qurulması ilə mümkün ola bilməkdədir. Dövlət sektorunun milli iqtisadiyyat içərisində yeri təyin olunduqdan sonra, qaynaqların dövlət sektoru içərisində bölgüsü söhbət mövzusu olmaqdadır. Dövlət sektoru tərəfindən təqdim edilən müxtəlif xüsusiyyətdəki xidmətlərin, iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə yaxından əlaqəsi olması səbəbi ilə, qaynaq bölgüsü xidmətlərin xüsusiyyətinə görə edilməkdədir. Bundan ötrü, dövlət xərclərinin müxtəlif xidmətlər arasında nisbi bölgüsünün təyin olunması lazımdır. Dövlət sektorundakı qaynaq bölgüsü, eyni zamanda, gəlir bölgüsünə də təsir etməkdədir. Çünki dövlət, tam məşğulluq və iqtisadi inkişaf kimi makro-iqtisadi siyasətlərin

yanında, vergi quruluşundakı müxtəliflik və xüsusi xərcləmə proqramları kimi mikro-siyasətlərə də baş vuraraq gəlir bölgüsünə təsir edə bilməkdədir. Dövlət sektorunun təqdim etdiyi ictimai xidmətlərin təmin etdiyi faydanın fərdlər arasında bərabər olduğu yarı ictimai xidmətlərin, ətraf təsirlərin səbəbi ilə, ictimai fayda bölünə bilmələri səbəbi ilə də xüsusi fayda verdiyi qəbul edilməkdədir. Fərdlərə xüsusi fayda verən, təhsil, səhiyyə kimi mal və xidmətlər, gəlir dağılımına müsbət bir şəkildə təsir etməkdədir. Bunun üçün, dövlət sektoru tərəfindən çıxarılan mal və xidmətlərə edilən xərclərin bu xüsusiyyətlərinə görə təyin olunması, qaynaq bölgüsü kimi gəlir bölgüsü baxımından da əhəmiyyətlidir.

Funksional təsnifləşdirmə, siyasi orqanlar tərəfindən təyin olunan dövlət xərclərini əhatə edən və xərclərlə çatdırılması istənilən müəyyən hədəflərin mənalı şəkildə birləşdirildiyi bir təsnifləndirmə olaraq təyin oluna bilər. Funksional təsnifləşdirmənin müxtəlif təriflərindən çıxan ortaq xüsusiyyət, müəyyən bir məqsədə istiqamətli xidmətlərlə, bu xidmətlərin icra edilməsi üçün edilən dövlət xərcləri arasında çox konkret bir əlaqənin qurulmasıdır.

Funksional təsnifləşdirmədə iştirak edən xidmətlərin hər biri (məsələn, milli müdafiə etmə, təhsil, səhiyyə kimi) dövləti meydana gətirən təşkilatların proqramları olub, xalqa təqdim edilən müxtəlif xidmətləri əhatə etməkdədir. Bu təsnifləşdirmə o xidmətləri hansı qurumların etdiyini diqqətə almadan, xərclərin hansı məqsədləri reallaşdırmaq üzrə istifadə edildiklərini göstərir. Belə bir təsnifləşdirmənin edilə bilməsi üçün dövlətin bütün vəzifə və məsuliyyətləri nəzərdə tutularaq, dövlət təşkilatlarının təqdim etdikləri xidmətlərin, proqramlar olaraq qruplaşdırılması lazımdır. Beləcə, dövlət xərclərinin məqsədi, müəyyən xidmətlər arasındakı bölgüsü və prioritetləri daha asan görülə bilər. Bu təsnifləşdirmə, xidmətlər mövzusunda, ictimaiyyətə kompleksli olmayan sağlam məlumatlar verəcək. Eyni zamanda, dövlət rəhbərliyindən məsul qanunverici orqanlarına da daha geniş siyasət məqsədləri qeyd edə bilmə və tətbiq imkanı təmin edəcək.

Digər tərəfdən, bir çox ictimai xidmətlərində nümunələri görülə biləcəyi kimi, müəyyən bir xidmət növü, birdən çox dövlət təşkilatı tərəfindən icra edilə bilməkdədir. Bu isə xidmətləri azaltmaqdadır. Funksional təsnifləşdirmənin bir başqa faydası da belə bir çətinliyi geniş ölçüdə ortadan qaldırmasıdır. Məsələn, təhsil xidmətlərini, ümumiyyətlə, Milli Təhsil Nazirliyi icra etməklə birlikdə, Milli Müdafiə Nazirliyi kimi bəzi nazirliklər də təhsil xidmətləri icra edə bilməkdədir. Təhsil xidmətlərinə edilən dövlət xərclərinin təyin oluna bilməsi üçün bütün dövlət təşkilatlarının təhsil xidmətlərinə təsis etdikləri xərclərinin tək-tək ayırd edilərək birləşdirilməsi lazımdır. Burada, xüsusilə, xidmət proqramlarının təşkilatı quruluşdan müstəqil olaraq yaradılması əhəmiyyətli bir element olmaqdadır. Beləcə, hər funksiyanın əhatəsi və detalları daha asanlıqla təyin oluna bilməkdə və dövlət sektorundakı xidmət toqquşmaları və təkrarlar ortaya qoyula bilməkdədir. Ayrıca, funksio-

nal təsnifləşdirmənin bir xüsusiyyəti də təşkilatların büdcələrindəki ödəmənin, xidməti ifadə edən addan çox, edilən xərcləmənin hansı məqsədə istiqamətli edildiyidir. Bu təsnifləşdirmə, digər tərəfdən xərcləmənin nə ola biləcəyi yolundakı təxminlərdən çox dəqiq olan xərcləmə ilə maraqlanır. Beləcə, dövlət sektorunda istehsal edilən mal və xidmətlər, dəqiq xərclərlə ortaya qoyularkən dövlətin nə etdiyi (ya da edə bilmədiyi) təyin olunmaqdadır. Söz mövzusu təsnifləşdirmənin istifadə etdiyi dəqiq xərclərlə, dövlətin çıxardığı mal və xidmətlərin xərc dəyərləri nəticə olaraq ortaya qoyula bilməkdədir. Bu cür təsnifləşdirmədə əhəmiyyətli bir vəziyyət, hər hansı bir xidmət növünün, ana funksiyasını ondan fərqli olan birdən çox funksiya əhatəsinə girə biləcək xidmət formasında olmasıdır. Bu cür çox məqsədli xidmətlərin təsnif edilməsi çətin olmaqda və hesablamaya bir dəfə qatılması üçün bəzi qərarların alınması lazımdır. Funksional təsnifləşdirmə qanunverici orqana və xalqa məlumat təqdim etmək, funksional yoxlamaları asanlaşdırmaq yanında inkişaf planı və dövlət proqramlarının dövlət büdcəsi halına gəlməsini təmin edərək icra edilən xidmətləri köhnəsinə nisbətə daha diqqətə cəlb etməyə imkan verir. Daha diqqətə cəlb edilən xidmətlərlə bunlara edilən xərclər nəticəsində, yaradılan fayda və yük ilə qaynaq təsis siyasətinin müvəffəqiyyəti və ya müvəffəqiyyətsizliyi ortaya çıxmağa başlayacaq. Funksional Təsnifləşdirmə 1950-ci illərdə Dünya Bankının təklif etmiş olduğu funksional təsnifləşdirməni meydana gətirən xidmətlər üç başlıq altında toplanmaqdadır. Bunlar ümumi xidmətlər, iqtisadi xidmətlər və ictimai xidmətlərdir. Ümumi xidmətlər, dövlət nizamının davam etdirilməsini, qorunmasını və dövlətin rəhbərliyini təmin edən xidmətlərdir. Bu xidmətlərin əhatəsinə ümumi rəhbərlik, müdafiə etmə, mühakimə xidmətləri girməkdədir.

İqtisadi xidmətlər, ümumiyyətlə fərdlərə birbaşa faydanı təqdim etmək yerinə, istehsal müddətinin ilk mərhələlərində xammal və ara mallar ilə alt quruluşu meydana gətirən xüsusiyyətləri səbəbindən firmalara fayda vermə məqsədində istiqamətli xidmətlərdəndir. Bu xidmətlər, firmaların xüsusi xərclərini azaltmağa köməkçi olduğu üçün istehlakçılara da bilavasitə bir şəkildə fayda təmin etməkdədir. İqtisadi xidmətlərin əhatəsinə əkinçilik, enerji və təbii qaynaqlar ilə istehsal, inşaat və nəqliyyat kimi xidmətlər girməkdədir. İctimai xidmətlər isə fərdlərə özlərinə və ya ümumiyyətlə dövlətə fayda təmin edən xidmətlərdir. Bu xidmətlərdən fərdlər, öz ehtiyacları üçün birbaşa faydalana bilməkdədirlər. İctimai xidmətlərin əhatəsinə təhsil, səhiyyə, ictimai təhlükəsizlik və rifah, mədəni xidmətlər, asudə vaxtları qiymətləndirici xidmətlər, din və ümumi araşdırma xidmətləri girməkdədir.

5.2.1. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI TƏSNİFLƏNDİRMƏSİ

Dövlət xərclərinin iqtisadi təsnifləndirməsi, iqtisadi siyasətin təyin olunmasında istifadə edilən vasitələrdən yalnız biridir. Bununla belə, müzakirə olunması lazım olan bəzi xüsusiyyətləri vardır. Bu təsnifləndirmənin, dövlət xidmətlərinin iqtisadi

sadi fəaliyyət səviyyəsi üzərindəki bütün təsirlərini ölçməsinə gözləmək çox optimizm olar. Bu yalnız təsirin bir qismini ölçər və ölçünü də təxmini olaraq ifadə edir. Başqa sözlə, bu təsnifləndirmə üsuluyla dövlətin milli gəlirə olan təsirinə və bu təsirin azalıb-çoxaldığı mövzusunda lazımlı olan məlumatları təmin edə bilərik. Dövlət sektoru tərəfindən yaradılan sərmayə büdcələnməsinin, milli sərmayə təcrübəsi içindəki nisbi payı da bu təsnifləndirmə ilə təyin oluna bilər. İqtisadi təsnifləndirmə ilə müəyyən dövrlər arasında qarşılaşdırmalar edilərək, dövlətin tələb artırıcı fəaliyyətləri nəticəsi inflyasiya təzyiqə səbəb olduğu və ya dövlət fəaliyyətlərinin deflyasiyonist təsirləri yaratdığı göstərilə bilər. Eyni zamanda, dövlət fəaliyyətlərinin təsirlərinin, transfer və ya birbaşa qaynaq istifadə formalarından hansı kanalı ilə yaradıldığı mövzusunda bu təsnifləndirmə üsulu lazımlı məlumatı təmin edə bilər. Dövlət xərclərinin iqtisadi istiqamətdən təsnifatının faydalı bir şəkildə istifadəsi, büdcənin iqtisadiyyat üzərindəki təsirin bilinməsinə və bu təsirlərin büdcə siyasətinin təyin olunmasında lazımlı faktorlardan biri olduğunun qəbul edilməsinə bağlıdır. Bu ayrı-seçkiliyin, dövlət fəaliyyətlərinin istehsal və istehlak məqsədləri ilə qaynaqların istifadə, ya da transferləri arasında edilməsi məcburidir.

Real xərcləmə və transfer xərcləməsi təsnifləndirməsi

Analitik təsnifləndirmə əvvəlində dövlət xərclərinin iqtisadi təsnifləndirməsinin əsasını, müəyyən bir dövrdəki dövlət xərcləri ilə o dövrün istehsalı arasındakı əlaqə meydana gətirməkdədir. Dövlət maliyyəsinə bu əlaqə nəzərə alınaraq, real xərclər-transfer xərcləri, cari xərclər-investisiya xərcləri, məhsuldar xərclər-səmərəsiz xərclər kimi müxtəlif təsnifləndirmələr edilmişdir. Real xərcləmə-transfer xərcləməsi ayrı-seçkiliyinin banisi A. C. Pigou olmuşdur. Müxtəlif mütəfəkkirlərin təsiri ilə təsnifləndirmə olduqca açığa çıxarılmış və bu təsnifləndirmə içindəki real dövlət xərclərinin cari və investisiya xərcləməsi olaraq ikiye ayrılması çox istifadə edilən bir üsul olmuşdur. Real dövlət xərcləri, cari xərclər və investisiya xərcləri olaraq ikiye ayrılınca, dövlət xərclərinin iqtisadi təsnifatında cari xərclər, investisiya xərcləri və transfer xərcləri formasında bir ayrı-seçkilik söz mövzusu olmaqdadır.

Real xərclər, ümumi tələbin bir elementini meydana gətirən və bu xüsusiyyəti ilə cari dövr istehsalı, ya da qiymət səviyyəsinə təsir edən xərclərdir. Bu xərclər, əsas olaraq, cari istehsaldan dövlətin bir pay ala bilmək üçün ödədiyi qiymət xüsusiyyətini daşıyır. Haqqında danışdığımız xərclər dövlətin ictimai ehtiyaclarını qarşılaya bilmək və öhdəsindəki vəzifələri yerinə yetirə bilmək üçün satın aldığı mal və xidmətlərin son istifadə məqsədi nə olursa-olsun ələ alınan dövr istehsalından götürdüyü bir paydır. Bu səbəblə bunu təmin edən xərclərə Real xərclər deyilir. Real dövlət xərclərinin cari xərclər və investisiya xərcləri olaraq iki qrupda toplanmasının, çox istifadə edilən bir ayrı-seçkilik olduğuna daha əvvəl toxunmuşduq.

Dövlət investisiya xərcləri, iqtisadiyyatın istehsal gücünü doğrudan artırmağa istiqamətli olan xərclərdir. Gələcək dövrlərə qalıcı varlıqlara edilən xərclər, investisiya xərcləri xüsusiyyətində olub, sərmayə mallarına əlavələr, ya da anbar investisiya məqsədi ilə edilən xərclərdir. Cari xərclər anlayışına isə qısa dövrdə doğrudan, istehsalı artırıcı təsiri söz mövzusu olmaya bilən və faydası bir dövrlə məhdud sayıla biləcək xərclər girir. Bu xərclər mövcud olan istehsal tutumunu istifadə etmək üçün lazımi mal və xidmətlər üçün edilir. Bəzi dövlət xərclərinin təsir və faydaları eyni dövrdə yox olmadığı, gələcək dövrlərə də saxlanılmaqdadır. Başqa sözlə, ölkənin istehsal gücünə təsiri göstərməyəcək qədər açıq olan və bu xüsusiyyətləri daşıyan təhsil və səhiyyə xərcləmələrinə “inkişaf cariləri” adı verilməkdədir.

Transfer xərcləri, cari dövr istehsalına qazanc dövlət tərəfindən doğrudan bir tələb yaratmamaqla birlikdə, bəzi qaynaqların, dövlət büdcəsi vasitəsilə şəxslər və təşkilatlararası qarşılıqsız əl dəyişdirməsi xüsusiyyəti daşıyan dövlət xərcləridir. H. Brochier və P. Tabatoni, transfer xərclərini, milli gəlirdə bir müxtəliflik yaratmayan və yalnız satın alma gücünün fərdlər və ictimai qruplar arasında əl dəyişdirməsinə səbəb olan xərclər olaraq təyin etməkdədirlər. Bu şərh formasından transfer xərclərinin ümumi tələbi, başqa sözlə, cari istehsala heç bir şəkildə təsir etməyəcəyi mənasını çıxarmamaq lazımdır. İfadə olunmaq istənən, bu cür bir istehsal əlaqəsinin ilk mərhələdə birbaşa ortaya çıxmadığı, lakin daha sonra satın alma gücünün əl dəyişdirməsinə bağlı olaraq ortaya çıxmasıdır. Real xərclərdə dövlət, mal və xidmət formasında olmaq üzrə bir qarşılıq əldə etməkdədir. Halbuki transfer xərclərinin belə bir qismində, ödəmənin edildiyi fərd və təşkilatlar tərəfindən dövlətə bir xidmət edilməsi və ya bir mal təslimi söz mövzusu olmamaqdadır. Bu xərclər, dövlətin, ümumiyyətlə fərd və təşkilatlardan bir qarşılıq gözləmədən etdiyi xərclərdir.

Bunun yanında transfer qəbul edilən digər bir qrup xərcləmə isə qarşılıqsız deyil. Bu cür transfer xərcləri qarşılığında dövlət bir qisim sərmayə malları ilə fərd və təşkilatlardan dövlətə qarşı xidmət öhdəçilikləri (məcburi xidmət qarşılığı təqaüdlər, başa-başın altında təhvil-ixrac şərtləri kimi) əldə edir. Bunlar hissə sənədi, istiqraz kimi maliyyə sərmayə ola biləcəyi kimi, bina, ərazi kimi real sərmayə də ola bilərlər. Bu vəziyyətdə bu cür transfer xərclərini real xərclərdən ayıran xüsusiyyət, xərcləmənin qarşılığı olan dəyərlərin cari dövrdə çıxarılmamış olmalarıdır. Daşınmaz əmlak əhatəsinə girən ərazi yenidən çıxarıla bilməyəcəyinə görə, bu cür alımlar üçün edilən dövlət xərclərinin bütünü "sərmayə təşkili üçün transfer xərcləməsi" xüsusiyyətindədir. Bina və strukturlar üçün istehsal ili, əlaqədar xərclərin bir dövlət investisiyası, yoxsa investisiya təşkili üçün transfer xərcləməsi olduğu müəyyənləşdirəcəkdir. Məsələn, dövlətin satın aldığı bina, daha əvvəlki illərdə tamamlanmış isə edilən xərcləmə sərmayə təşkili xüsusiyyətindəki bir transfer xərcləməsidir.

Real xərcləmələr içərisində doğrudan istehsal tutumunu artırıcı təsiri olmayan və bu cür xidmətlərə yönəlməyən və faydası bir dövrə məhdud sayıla biləcək xərcləmələr (personal xərcləri, ezamiyyət xərcləri, istehlak malları və vəsait alışları kimi) cari xərcləmə olaraq qəbul edilməkdədir.

Real xərcləmələr içərisindən iqtisadi istehsal gücünü birbaşa artırmağa istiqamətli və gələcək dövrlərə qalıcı varlıqlara edilən xərcləmələr də (dərs-proyekt xərcləri, quruluş təsis və böyük təmir xərcləri, maşın təchizat və nəqliyyat vasitəsi alışları) investisiya xərcləmələri olaraq xarakterizə edilməkdədir.

Transfer xərcləmələri, ictimailəşdirmə və bina satın alışları, təşkilatlara qatılma payları və sərmayə təşkilləri, iqtisadi transferlər, maliyyə transferləri, ictimai transferlər və borc ödəmələri xərcləmə qətləmlərindən meydana gəlməkdədir.

5.2.2. DÖVLƏTİN BÖYÜKLÜYÜNÜN ÖLÇÜLMƏSİ

Dövlətin böyüklüyü və dövlət xərcləmələrinin böyüklüyü mövzusu, bazar mexanizmi yerinə, siyasi qərarlarla nə ölçüdə ictimai sektora mal və xidmət çıxara biləcəyinin araşdırılması mənasını verməkdədir. Real dövlət xərcləmələri, yalnız siyasi qərarlara bağlı qaynaq bölgüsünü deyil, eyni zamanda, cari dövrün ümumi istehsalından dövlət sektorunun istədiyi payı da təyin etməkdədir. Bir qədər əvvəlki modulda da toxunulduğu üzrə, transfer xərcləmələri eyni qiymətləndirməyə tabe tutula bilməz.

Bunlardan dövlətin sərmayə malları əldə etməsini təmin edənələr, cari dövrdəki istehsala olmasa da keçmiş dövrlərin istehsalına qarşı dövlətin tələbi mənasını verən və nəticədə dövlət sektorunun sərvətinin artımına gətirib çıxaranlar fərqli qiymətləndirilməlidir. Bu xüsusiyyəti ilə sərmayə təşkili üçün edilən xərcləmələr, dövlət və xüsusi sektor arasındakı qaynaq bölgüsü baxımından, real xərcləmələrdən fərqli deyil. Halbuki, xatırlanacağı üzrə transfer xərcləmələrində, dövlət tərəfindən edilən xərclər qarşılığı hər hansı bir mal və xidmətin satın alınması söz mövzusu deyil. Bu istiqamət ilə qarşılıqsız transfer xərcləmələri, dövlət sektorunun birbaşa istehsalla əlaqəli bir tələbini göstərməz. Ancaq, qarşılıqsız transfer xərcləmələrinin də siyasi qərar nəticəsi şəxslərə keçdiyini unutmamaq lazımdır.

Dövlət xərcləmələrinin rəqəm olaraq böyüklüyü, başqa böyüklüklərlə, məsələn iqtisadiyyatın bütünü ilə müqayisə edilmədiyi müddətcə mənasızdır. Cəmi xərcləmələr artarkən, fərdi gəlir, qiymətlər, əhali kimi digər böyüklüklər də artıq ola bilərlər. Dövlət xərcləmələrinin rəqəm artımından çox, müqayisə edildiyi böyüklüklərə nisbətə artıb-artmadığı əhəmiyyətlidir. Dövlət sektorunun nisbi böyüklüyü ümumiyyətlə ümumi milli məhsul / gəlir ilə müqayisə edilərək ölçülür.

Dövlət xərcləmələrinin iqtisadiyyatdakı yerini göstərəcək olan dövlət xərcləməsi, ümumi milli hasilə nisbətinin payındakı və məxrəcindəki dəyərlər araşdırılmaq istənən mövzunun xüsusiyyətinə görə fərqliliklər göstərə bilər. Araşdırmanın

xüsusiyyətinə görə, pay dövlət xərcləməsi, geniş əhatəli dövlət xərcləməsi və ya dar əhatəli dövlət xərcləməsi, yaxud da real xərcləmə və ya cəmi xərcləmələr formasında təyin olunaraq müəyyən edilə bilər. Dövlət sektorunun böyüklüyünün ölçülməsində ilk edilməsi lazım olan, dövlət sektorunun statistik olaraq təyin olunmasıdır. Xüsusilə ölkələrarası müqayisədə, bəzi ölkələrin dövlət sektoru içərisində dövlət iqtisadi qurumlarını, ictimai təhlükəsizlik qurumlarını daxil etdiyi, bəzilərinin isə bu qurumları dövlət sektoru xaricində tutduğu bilinməkdədir.

Xülasə olaraq, dövlətin iqtisadiyyatda cəmi xərcləməyə olan təsirinin dərəcəsi öyrənilmək istənilsə, cəmi dövlət xərcləmələrinin ümumi milli hasilata olan nisbətinin tapılması lazım olduğu deyilə bilər. Eyni şəkildə dövlətin iqtisadiyyatda qaynaq bölgüsünə müdaxiləsi mövzusu araşdırılmaq istənilsə, transfer xərcləmələri xaricindəki dövlət xərcləmələrinin qeyri-safi milli hasilata olan nisbətinin hesablanması söz mövzusu olmaqdadır. Yuxarıdakı şərhlərdən də aydın olacağı üzrə, dövlət xərcləmələrinin artımının üst sərhədi milli gəlirin özüdür. Həqiqətən, ölkədəki bütün istehsalın istifadə formasına siyasi orqanın büdcə ilə qərar verməsi, bütün bu ehtiyacların dövlət sektoru tərəfindən qarşılanaçağı mənasını daşımaqdadır. Ancaq, bu nəzəri vəziyyətə çatmadan əvvəl vergi gəlirləri ilə bəslənən bir büdcənin bir üst sərhədinin olduğu müdafiə olunmuşdur. 1945-ci ildə Amerikalı iqtisadçı Kolin Klark vergilərlə qarşılanan dövlət xərcləmələrinin milli gəlirin 25% -ini aşma bilməyəcəyini irəli sürmüşdür. Bu sərhədin aşılması halında, büdcə vergilərlə maliyyəyə edilsə, işçilərin iş istəkləri azalacaq və bu səbəbdən milli gəlir düşəcək. Ancaq irəli sürülən bu fərziyyənin müxtəlif ölkələrdəki tətbiqi bəzi səhvləri ortaya çıxarmışdır. Bu səbəblə dövlət xərcləmələri sərhədinin, ölkələrin ənənələrinə, xüsusiyyətlərinə və iqtisadi strukturlarına bağlı olaraq dəyişə biləcəyini söyləmək ən doğru ümumiləşdirmə olacaq.

5.3. BÜDCƏ RESURSLARININ PAYLANMASI MODELİ

Dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi işində dövlət büdcəsinin mühüm rolu vardır. Dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqram və problemlərinin həlli üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanması və idarə olunmasını təmin etməkdir. Ona görə də dövlət büdcəsi hər il proqnozlaşdırılır, planlaşdırılır və qanunverici orqanlar tərəfindən təsdiq edilir. Bu da, öz növbəsində, dövlət büdcəsinin düzgün və real əsaslarla tərtib edilməsini tələb edir. Ona görə də hər il yerinə yetirilmiş büdcənin gəlir və xərcləri təhlil edilir və bu təhlilin nəticəsində gələcək illərin büdcəsi proqnozlaşdırılır.

Məlumdur ki, büdcənin xərcləri məqsədə çatmaq üçün konkret təşkilatlara və müəssisələrə yönəldilir. Bu pul vasitələri həmin təşkilat və müəssisələr tərəfindən istifadə olunur. Lakin dövlət bu pul vasitələrinin xərclənməsinə tam nəzarət edə bilmir.

Yuxarıda sadaladığımız bu problemləri aradan qaldırmaq üçün dövlət büdcəsinin xərclərinin paylanmasını həyata keçirən avtomatlaşdırılmış büdcə sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət büdcəsinin mühüm funksiyasının həyata keçirilməsində istifadə olunan büdcə təsnifatları böyük rol oynayır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında üç növə bölünən xərclər üzrə büdcə təsnifatı müəyyənləşib: funksional, iqtisadi və təşkilati xərclər təsnifatı.

Büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatının əsas xərc maddələri aşağıdakılardır³³:

- Əməyin ödənişi fondu;
- Faizlər üzrə ödənişlər;
- Subsidiyalar və cari ödənişlər;
- Əsas fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu;
- Dövlət ehtiyatlarının yaradılması;
- Torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması;
- Əsaslı ödənişlər;
- Ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi;
- Xaricə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi;

5.4. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN REAL ARTIM SƏBƏBLƏRİ

Dövlət xərclərinin inkişaf seyri araşdırıldığında, cəmi dövlət xərclərinin ümumi daxili məhsulun içindəki payının son yüz illik dövr içərisində getdikcə artdığı müəyyənləşdirilmişdir. Ancaq, dövlət xərcləmələrindəki bu artımı heç şübhəsiz, tək bir səbəbə bağlamaq mümkün deyil. Dövlət xərcləmələrindəki real artımın iqtisadi, ictimai, siyasi, hərbi və texniki bir çox səbəbləri vardır.³⁴

5.4.1. İQTİSADI VƏ İCTİMAİ SƏBƏBLƏR

1929 –cu il Böyük İqtisadi Böhranın ortaya çıxmasına qədər etibarlı olan klassik iqtisad anlayışına görə, dövlətin vəzifəsi yalnız dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət sayılmışdır. Bu görüşə görə dövlət iqtisadi fəaliyyətlərə qatılmamalıdır. Dövlətin iqtisadi sahədəki vəzifəsi, sərbəst ticarətin, rəqabət mühitinin inkişafı və mülkiyyət haqqının qorunması üçün lazımlı olan tədbirləri görməkdir. Yəni bu anlayışa görə, dövlətin iqtisadi həyata aktiv bir şəkildə qatılması, bazarda özbaşına ibarət olan tarazlıqları pozar.

Ancaq, irəliləyən zaman içərisində, klassiklərin irəli sürmüş olduqları iqtisadi fikirlərdə əhəmiyyətli səpmələr meydana gəlmiş və iqtisadiyyatda əhəmiyyətli balanssızlıqlar ortaya çıxmışdır. 1929-cu ilə gəlindiyində istehsal geriləmiş, işsizlik

³³ //www.nbg.az/index.php?lang=az&menu=budget_classification

³⁴ Pehlivan, Osman”**Kamu Maliyesine Giriş**”Trabzon 2005

artmış və qiymətlərin ümumi səviyyəsində enişlər meydana gəlmişdir. İqtisadi durğunluq deyərək adlandırılan bu böhran qısa zamanda bütün dünyanı təsiri altına almışdır. Uzun müddət davam edən böhran qarşısında dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məcburi hala gəlmişdir. Dövlət xərcləmələrin, açıqdan maliyyə texnikasına da müdaxilə edərək iqtisadiyyatı durğunluq müddətindən qurtarmağı bacarmışdır.

Bu surətlə başlayan dövlət xərcləmələrindəki artım, bu dövrdən etibarən hər keçən gün davam etmişdir. İrəliləyən zaman içərisində rəqabət bazarlarındakı axsaqlıqlar, təhsil, səhiyyə, enerji, mənzil fondu, infrastruktur, ekoloji mühafizə və b. sahələrdə meydana gələn problemlər üzündən dövlətdən gözlənilən vəzifələr gedərək artmışdır. Dövlət bu vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dövlət xərcləmələrini artırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ictimai rifah nəzəriyyəsi sahəsindəki işlər əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. İşsizliyin aradan qaldırılmasında, ac və evsiz qalan insanların problemlərinin həllində, dövlətə olan ümidlər artmışdır. Beləcə, XX əsrin ilk illərində ümumi milli hasılatın hələ 10%-inə çatmayan cəmi dövlət xərcləmələri son dövrdə ümumi milli hasılatın yarısına yaxın bir səviyyəyə çatmışdır. Bu şəkildə dövlət büdcəsi, yalnız milli müdafiə etmə, asayiş, mühakimə və b. ictimai xidmətləri yerinə yetirən bir vasitə deyil, dövlət rifahının maksimum edilməsini təmin edən bir vasitə olaraq görünməyə başlanmışdır. Buna bağlı olaraq, klassik iqtisad anlayışının mənimsədiyi dar həcmli dövlət büdcəsinin yerini daha geniş həcmli büdcələr almışdır.

5.4.2. MÜHARİBƏ VƏ MİLLİ MÜDAFİƏ XƏRCLƏRİNDƏKİ ARTIM

Müharibənin və müharibə sonrası abadlıq fəaliyyətlərinin maliyyəsi problemi başda olmaq üzrə, ölkələrin içində olduqları geopolitik mövqeyə bağlı olaraq görülməli müdafiə etmək tədbirləri dövlət xərcləmələrini artıran əhəmiyyətli səbəblərdən biridir.

Bu gün texnoloji inkişafıba bağlı olaraq silahlanma sahəsində böyük inkişaflar meydana gəlməkdədir. “Sülh içərisində yaşamaq istəyirsənsə, döyüşə hazır ol!” prinsipi bir çox ölkələr büdcələrinin böyük bir hissəsini müdafiə xərclərinə ayırmaq məcburiyyətində qalmaqdadır. Xüsusilə müharibə təhlükəsinə məruz qalmış ölkələr, müdafiə etmə imkanlarını artırmaq üçün büdcələrinin 50%-inə yaxın bir qismini bu məqsədlə fəda etməkdən çəkinməzlər. Hal-hazırda döyüş və bənzəri səbəblərdən dolayı xərcləmələr Dövlət Xərclərinin realda artım səbəbləri arasında əhəmiyyətli bir yer işğal etməkdədir.

5.4.3. ƏHALİ ARTIMI

Bir ölkədə əhali artımının dövlət xərcləmələrini də artıracağı realdır. Dövlət, əhali artımına paralel olaraq dövlət xidmətini də artırmaq məcburiyyətindədir. Təh-

sil, səhiyyə, nəqliyyat, alt quruluş və bənzəri ictimai xidmətlərin əhali artımı nisbətində genişləndirilməsi ehtiyacı dövlət xərcləmələrini artıran səbəblərdəndi.

Bir çox iqtisadçılar, dövlət xərcləmələrinin əhali artımına bağlı olaraq artırılmasını, fərd başına düşən dövlət xərcləməsi miqdarını dəyişdirmədiyi səbəbi ilə realda artım səbəbləri arasında saymazlar. Həqiqətən, əhali artımına paralel olaraq dövlət xərclərinin də eyni ölçüdə artmış olması, kişi başına düşən dövlət xərcləməsi miqdarına təsir etməz. Ancaq, nüfuz artımları çox vaxt xərclərin əhalinin artım sürətindən daha böyük ölçüdə artırılmasını lazımlı edə bilər. Bu vəziyyət xüsusilə ictimai xidmətlərin artan xərc şərtlərində çıxarıldığı hallarda gözə çarpar. Məsələn, böyük şəhərlərdə edilən xidmətlərin fərd başına xərci, kiçik şəhərlərə nisbətə daha yüksəkdir. Çünki, əhali artımı xidmətlərin vahid xərcinə yüksəldici bir təsir edir. Şəhərlərdəki yol, kanalizasiya, su, telefon şəbəkəsi və bənzəri alt quruluş xidmətlərinin əhali artımı səbəbi ilə genişləndirilməsi, başlanğıc xərci ilə müqayisə etdikdə daha çox xərclərlə reallaşdırılır. Məsələn, sıx əhali və nəqliyyat vasitələrinin artımı metro ehtiyacını doğurur. Metro və bənzəri yeraltı nəqliyyat şəbəkəsinin xərcinin yerüstü nəqliyyat şəbəkəsinə nisbətə daha yüksək olduğu bir reallıqdır. Buna görə, əhali artımı çox vaxt dövlət xərclərinin görünüşdə deyil, realıqda artım səbəbləri arasında sovuqlar.

5.4.4. TEXNOLOGİYA SAHƏSİNDƏKİ İNKİŞAF

Zamanımızda ölkələr texnoloji sahədə davamlı olaraq yeniliklər arxasınca qaçmaqdadırlar. Texnoloji sahədə meydana gələn hər yenilik və irəliləmə dərhal hər ölkə tərəfindən əldə edilmək istənməkdədir. Bu gün xüsusilə çatdırma, xəbərleşmə, kosmos araşdırmaları və enerji sahəsində əhəmiyyətli ölçüdə texniki irəliləmə təmin edilmişdir. Haqqında danışılan texniki inkişafın istehsal artımına və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli ölçüdə qatqı təmin edəcəyi açıq bir reallıqdır.

Dövlət, texnologiya sahəsindəki inkişafın ölkəyə qazandırılması üçün doğru dan cəhdə tapıldığı kimi, bu sahədə fəaliyyət göstərən fərd və xüsusi iqtisadiyyat vahidlərini müxtəlif yönərdən təşviqedicilə tədbirlər də görməkdədir. Buna görə, texnologiya sahəsində meydana gələn inkişafın izlənilməsi və ölkəyə qazandırılması dövlət xərcləmələrini həqiqətən artıran səbəblər arasında iştirak etməkdədir.

5.5. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN GÖRÜNÜŞCƏ ARTIM SƏBƏBLƏRİ

5.5.1 İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİN PUL İLƏ GÖRDÜRÜLMƏSİ

Keçmiş dövrlərdə, bəzi ictimai xidmətlər pul qarşılığı etdirilmirdi. Məsələn, Osmanlı İmperatorluğu dövründə, başda əsgərlik olmaq üzrə bir qisim ictimai xidmət timar, xas və ya iməcilik üsulu ilə gördürülürdü. Yəne yaxın zamanlara qədər

vətəndaşlar yol və məktəb tikintisində könüllü olaraq bədəni olaraq və hər hansı bir ödəniş götürmədən işlədilir. Həm məcburi işlər, həm də iməciliklər zamanı görülməli işlərin xərcləri büdcədə iştirak etməzdi.

Bu gün xeyli çox qərb ölkəsində əsgərlik xidmətlərinin böyük bir hissəsi pul ilə gördürülürkən, ölkəmizdə müəyyən şərtləri daşıyan hər Türk vətəndaşı hər hansı bir qarşılıq götürmədən müəyyən bir müddət hərəkəti əsgərlik xidmətində olmaq məcburiyyətindədir. Ancaq, bu surətlə meydana gələn artım, realda bir artım olmayıb, görünüşcə bir artım sayılacaq. Çünki təmin edilən xidmətlərdə hər hansı bir real artım söz mövzusu deyil. Bu vəziyyət, daha əvvəl pulsuz gördürülməli bir xidmətin pulla gördürülməsindən ibarətdir. Buna görə, hal-hazırda ictimai xidmətlərin hamısının pulla gördürülməsi, dövlət xərcləmələrinin görünüşcə artım səbəblərindən biri sayılmaqdadır.

5.5.2. PUL DƏYƏRİNİN DÜŞMƏSİ

Pul dəyərinin düşməsi, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qarşılanan iqtisadi problemlərdən biridir. Pul dəyərinin düşməsi, keçmişə nisbətə eyni mal, ya da xidmətin daha çox miqdarda xərcləmə edilmək surəti ilə təmin edilməsi nəticəsini doğurar. Başqa sözlə, dövlət xərcləmələrinin rəqəm olaraq artması hər vaxt üçün ictimai xidmətlərin də artdığı mənasına gəlməz. Pul dəyərindəki düşmənin təsiri ilə dövlət xərcləmələrində meydana gələn görünüşdəki artımı qeyd edə bilmək üçün qiymət indekslərindən istifadə edilir. Qiymət indeksləri köməyi ilə xərcləmələrdəki görünüşcə və həqiqətdə artım nisbətini təsbit etmək mümkün olar.

5.5.3. BÜDCƏ TEXNİKASINDA MEYDANA GƏLƏN DƏYİŞMƏLƏR

Keçmiş dövrlərdə dövlət büdcəsi tətbiqlərində safi gəlir üsulu tətbiq edilirdi. Bu üsula görə hər dövlət dairəsi, bir il içində etdiyi xərcləmələri, yenə eyni il içində əldə etdiyi gəlirlərdən düşdükdən sonra artan safi gəlirini xəzinəyə göndərər və dövlət büdcəsində bu gəlir çoxu iştirak edərdi.

Dövlət xərclərinin dövlət büdcəsinə olduğu kimi əks olunmasına mane olan bu üsul hal-hazırda tərək edilərək, bunun yerinə bütün dövlət gəlir və xərclərinin olduğu kimi büdcədə iştirak etməsini təmin edən ümumi üsul tətbiqə qoyulmuşdur.

ALTINCI FƏSİL

DÖVLƏT BÜDCƏSİ ANLAYIŞI

6.1. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN TƏRİFİ

Büdcə kəlməsinin etimoloji baxımdan kökünün, latınca “bulga”, fransızca “bouge” və ya “bougette” kəlmələrindən götürüldüyü irəli sürülməkdədir.³⁵ İngiltərədə Maliyyə Nazirinin büdcəni parlamentə təqdimat danışıqı, əvvəllər olduğu kimi, yenə “opening the budget” olaraq qiymətləndirilməkdədir. Beləliklə, ingilis dilində “budget”, dilimizdə tələffüzü ilə “büdcə” termini dövlətin gəlir və xərclərinin illik təxminini göstərən sənədlər mənasında işlədilməyə başlanmışdır.³⁶

Büdcə dövlətin gələcək bir dövr üçün gəlir və xərc tarazlığını göstərən və demokratik parlament idarə sistemi ilə idarə olunan ölkələrdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətli orqana dövlət adına xərcləri etmək və dövlət gəlirlərini yığmaq səlahiyyətini göstərən sənəddir.³⁷

Hüquqi idarələr tərəfindən imzalanan büdcələrə icazə verilmədikcə istifadəyə veriləcək bir xərc olmayacağı üçün, dövlətin xidmətlərini həyata keçirmək imkanı yoxdur. Yenə həmin nöqteyi-nəzərdən baxdıqda bu cür icazə olmadıqca, dövlət gəlirlərinin də toplanması mümkün deyildir.

Büdcənin ortaya qoyduğu maliyyə yönlü mövzular olduqca qarışıqdır, çünki gəlir və xərc büdcələri, milli gəlirin yenidən paylaşdırılmasına yol açmaqdadır. Müharibə zamanlarında hazırlanan “fövqəladə büdcələr” və inkişaf etməkdə olan ölkələrin etmələri məcbur olan “inkişaf büdcələri” ölkənin iqtisadi və sosial mövqeyinə təsir etməkdədir. Ayrıca olaraq, büdcənin imzalanması ilə dövlət xərclərini həyata keçirmək və bunlara aid gəlirləri toplamaq icazəsinin hüquqi orqanlar tərəfindən verilməsi büdcəyə iqtisadi xüsusiyyəti ilə bərabər, siyasi bir xüsusiyyət də qazandırmaqdadır.

İctimai yaşayışın tələbi olaraq, dövlət və digər dövlət qurumları, dövlət xidmətləri həyata keçirtmək üçün gələcəyə dair gəlir və xərcləri bir sənəddə göstərmək məcburiyyətindədir. Bu sənədə “büdcə” adı verilməkdədir.

Con F. Due'yə görə “Büdcə”, ümumi mənada, müəyyən bir vaxt ərzindəki maliyyə planıdır. Bunun üçün dövlət büdcəsi gələcək büdcə ili üçün təklif edilən

³⁵ Osman Pehlivan , **Kamu Maliyesine Giriş**, Yildizlar Matbaacılık A.Ş., Trabzon, 1994, s.251

³⁶ Bedi N. Feyzioğlu, **Büdcə**, İstanbul, 1976, s.13

³⁷ Ömer F. Batrel, **Kamu Bütçesi**, İstanbul, 1982, s.1

xərclər və gözlənilən gəlirlər ilə birlikdə hal-hazırkı büdcə ili ilə keçmiş büdcə illərində həyata keçmiş xərclər və gəlirlər haqqında olan məlumatları açıqlayan sənəddir.

6.2. BÜDCƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Büdcənin ən əsas xüsusiyyəti dövlətin gələcək bir il içində edəcəyi xərclər ilə bu xərcləri qarşılıyaacaq gəlir təxminlərini göstərməsidir. Bu xüsusiyyətində dolayı büdcə dövlət üçün vacib bir planlama vəsaitidir.

Büdcənin başqa bir vacib xüsusiyyəti isə səlahiyyətli orqanlara dövlət adından xərclərin edilməsini və dövlət gəlirlərini toplamaq səlahiyyətini verməyidir.

Dövlətin biri iqtisadi, digəri hüquqi olmaq üzrə iki əsas xüsusiyyəti ortaya çıxmaqdadır. Büdcənin iqtisadi tərəfi, dövlətin hər il istehsal olunan ÜDM-nin bir qismini vergi və bənzər yollarla toplamaq, dövlət xərcləri yolu ilə təkrar iqtisadiyətə qaytarılmasını təmin etməkdir.

Büdcənin hüquqi tərəfi isə, büdcənin bir qanun olmasını və büdcə qanununda yer alan bütün hökmlərə əməl olunmasının məcburiliyini ifadə edir.

6.3. BÜDCƏNİN FUNKSİYALARI

Büdcənin doğru mənasını ortaya qoya bilmək üçün müxtəlif tərəflərdən baxılaraq araşdırmaq lazımdır. Büdcənin funksiyaları, klassik və müasir olaraq ikiyə ayrılmaqdadır. Klassik iqtisadçı və maliyyəçilərə görə, büdcənin funksiyaları maliyyə, hüquqi və siyasi olaraq sinifləndirilmişdir. Müasir iqtisadçılar isə dövlət anlayışındakı inkişafı paralel olaraq, xüsusən, iyirminci əsrdə ümumi maliyyə anlayışının vacibinin qalmadığını və dövlət xidmətlərinin artdığını, dövlət gəlir və xərclərinin dəyişdiyini və bunların məcmu tələbdəki təsirinin genişləndiyini ortaya qoymuşdurlar.³⁸

6.3.1. KLASSİK FUNKSİYALAR

a- Maliyyə funksiyası

Büdcələr gələcəkdəki bir dövr üçün xərclənəcək xərclərin və əldə olunacaq gəlirlərin müqayisəsini və təxminini göstərən bir lövhədir. Ancaq bütün gəlir və xərc lövhələri büdcə deyildir. Düzgün mənada büdcə gələcəkdəki gəlir və xərcləri təxmin etmək, bir-bir göstərmək, miqdarlarını təqdir etmək və müqayisə etmək deməkdir. Başqa sözlə, büdcə dövlətin gəlir qaynaqlarını və bu qaynaqların xərclənmə yerlərini göstərməkdir.

³⁸ Ömer F. Batirel *.a.k.ə.* s.16

Büdcələr əsas olaraq maliyyə funksiyasına sahibdir: ancaq, bu gün iqtisadi baxımdan güc qazanmağa başladığı üçün maliyyə və iqtisadi funksiyaları bir yerdə görülməkdədir. Çünki dövlət xidmətlərinin bir maliyyə planı içində edilməsi və təxminlərin bildirilməsi çətin hala gəlmişdir. Məqsəd ən az maliyyə qaynağı ayıraraq, ən yüksək dövlət faydası əldə etməkdir.

b- Hüquqi funksiya

Büdcələr şəkil baxımından bir qanundur. Çünki digər qanunlar kimi, hökumət tərəfindən hazırlanmaqda, səlahiyyətli orqan tərəfindən baxılmaqda və imzalanmaqdadır. Əslində isə onun bir qanun deyil, bir idari sənəd olduğu fikri vardır.

Maliyyəçilərin bir qismi büdcənin bir qanun, digər bir qismi isə inzibati sənəd olduğunu qəbul etməkdədirlər. Büdcənin hazırlıq və işlək dövrlərindəki mərhələlər qanunla edildiyinə görə, büdcənin hüquqi funksiyasını aşkar hala gətirməkdədir. Dövlət gəlirlərinin toplanması və dövlət xərclərinin edilməsi, hüquq qaydaları ilə olur; bütün dövlət idarələri bu maliyyə qanunlarına əməl etməlidirlər.

c- Siyasi funksiya

Büdcələr cəmiyyətin gələcəyə aid fəaliyyət planlarını göstərdiyinə, dövlət gəlirlərini toplamaq və xərclərini etmək səlahiyyəti də hökumətə aid olduğuna görə, bu vəziyyət hüquqi gücün idarəedicisi orqana olan üstünlüyünü ifadə edir. Ayrıca, demokratik rejimlərdə, hökumətlərin fəaliyyət proqramlarının həyata keçməsi büdcə ilə mümkün olmaqdadır. Büdcənin siyasi funksiyası ancaq parlamentli sistemin olduğu ölkələrdə mümkündür.

d- İqtisadi funksiya

Dövlət xərcləri büdcəyə uyğun olaraq edilir. Bunların xərclənəcəyi xidmət növlərinin seçilməsi və miqdarlarının təsbit olunması bir tərəfdən inzibati, digər tərəfdən də iqtisadi bir hərəkətdir. Dövlət əli ilə iqtisadiyyata edilən müdaxilədə ən vacib nöqtə dövlət xərclərindən əmələ gələcək məcmu faydanın şəxs əli ilə edilən xərclərdən daha çox olmasının vacibidir.

Büdcənin iqtisadi funksiyası dövlətin gəlir və xərcləri arasında bir bərabərlik yaradılmasının vacibliyi və büdcə siyasətinin bir iqtisadi ünsür halına gəlməsi halında, müasir büdcə anlayışı baxımından vacibdir.

e- Sosial funksiya

Sosial tərəfdən büdcə, gəlirlərin paylanmasına üstünlük verən bir ünsür olaraq, son dərəcə lazımlıdır. Büdcə, xərclər yolu ilə bəzi şəxslərdən alınan vergiləri digər şəxslərə paylamışdır. Bu yolla dövlət cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri arasında bir tarazlıq yaratmaqdadır.

f- Nəzarət funksiyası

Büdcə təxminidir. Büdcə qanunu təxmini olaraq hazırlanır, qəbul edilir və sonra həyata keçirilir. Büdcənin həyata keçməsi dedikdə xərclərin edilməsi və gəlirlə-

rin yığılması başa düşülməkdədir. Ümumiyyətlə, bir il içərisində qəbul edilən büdcələrdə yer alan təxmini gəlir və xərclərin ilin sonunda, mövcud olduqdan sonra yoxlanmağı vacibdir.

Büdcənin yoxlama funksiyasının məqsədi dövlətin bütün maliyyə əməliyyatlarının yoxlanmasıdır. Beləliklə, büdcədə təxmin edilən gəlir və xərc rəqəmləri il sonunda mövcud olan rəqəmlər arasında bir müqayisə etmək imkanı vermiş olur.

6.3.2. MÜASİR FUNKSIYALAR

Müasir maliyyəçilərə görə maliyyə hadisələri klassik maliyyəçilərin əksinə, iqtisadi həyatın içindədir. Bu vəziyyətlə əlaqədar büdcəyə yeni funksiyalar verilmişdir. Büdcə vasitəsi ilə iqtisadi və sosial həyata, yeniliklərə təsir olunması gündəmə gəlmişdir.

Büdcənin bəhs olunan yeni müasir makro-iqtisadi funksiyaları aşağıdakılardır:

a-Büdcənin konjektura funksiyası

Büdcənin konjektura funksiyasına görə, büdcə iqtisadiyyatdakı konjektur inkişaf qarşısında müəyyən bir dəyişkənliyə sahib olmalıdır. Nümunə kimi, iqtisadiyyatda deflyasiya varsa, lazım olduqda büdcə kəsiri verərək iqtisadiyyatın yenidən canlanması təmin olunmalıdır. Buna görə deflyasiya ilə mübarizədə xərcləmə siyasəti tələbyönlü bir iqtisadi siyasət içərisində ələ alınacaqdır.³⁹ Tərsinə, inflyasiya baş verərsə, xərclərin məhdudlaşdırılması, gəlirlərin isə artırılmasına cəhd edilməsi lazım gələcəkdir. Hədəf büdcə vasitəsi ilə iqtisadiyyatdakı konjekturanın mənfi təsirlərini azaltmaq, bunun üçün lazım olduqda büdcədə balanslı illik deyil, bütün konjektura dövrü etibarlı ilə düşünməkdir.

Bu çərçivədə inflasiya ilə mübarizədə büdcə üç şəkildə hazırlanıb həyata keçirilə bilər.⁴⁰

- büdcə xərcləri azaldılır, gəlirlərində, yəni vergilər üzərində müxtəliflik edilə bilməz və beləcə, bir büdcə gəliri meydana gətirilə bilər.
- büdcənin xərcləri mümkün qədər dəyişdirilməyərək mövcud vergilər artırılı bilər və ya vergiləndirilməyən vergi rezervləri vergiləndirilə bilər. Burada hədəf yenə bir büdcə gəliri yaratmaqdır.
- büdcənin xərcləri və gəlirləri azaldılaraq bir il əvvəlkinə nisbətən az, lakin balanslaşdırılmış bir büdcə hazırlana bilər. Büdcənin belə hazırlanması ilə istənilən hədəf məcmu tələb içərisindəki dövlət xərclərinin faizlə nisbətinin dəyərini azaltmaqdır.

³⁹ Aytaç Eker, Asuman Altay, Mustafa Sakal, **Maliyyə Politikası (Teori, İlkeler ve Yöntemler)**, Takav Matbaacılık, Ankara, 1994, s. 163

⁴⁰ Gülay Coşkun, **Devlet Bütçesi-Türk Bütçe Sistemi**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s. 33

b-Büdcənin əvəzetmə funksiyası

Büdcənin əvəzetmə funksiyası işsizliyin azaldılmasında və əsasən, struktur xarakterdə olmayan depressiyadan ayılmaqda vacib bir rol oynamaqdadır. Funksiya çərçivəsində büdcə, lazım olduqda, büdcə kəsiri verərək sektorun yetişmədiyi hissələrə müdaxilə edəcək, beləcə, iqtisadiyyat normal inkişaf dövrünə soxula biləcəkdir. İqtisadiyyat tam işləmə səviyyəsində sağlam bir balansə qovuşunca, büdcənin bağışlama funksiyası tamamlanmış olacaqdır. Bu vəziyyətdə büdcələr yenidən balans olaraq hazırlanıb həyata keçirilə biləcəkdir.

c- Büdcənin inkişaf funksiyası

Büdcələr bu funksiyaya uyğun olaraq, ölkələrin iqtisadi inkişaf cəhdlərində əsas bir maliyyə ünsürü olaraq işlədilməkdədir.

İqtisadi inkişaf, şübhəsiz, az inkişaf etmiş ölkələrin problemidir. Az inkişaf etmiş ölkələr büdcə vasitəsi ilə inkişaflarını sürətləndirmək yolundadırlar. Bunu həyata keçirə bilmək üçün də büdcədə investisiya xərclərinə ağırlıq vermək, büdcənin inkişafı barədə plan və proqramları ilə uyğun həyata keçirilməsini təmin etmək məcburiyyətindədirlər. Az inkişaf etmiş ölkələrin büdcə gəlirlərinin sərhədli və yetərsiz olması büdcə xərclərinin artım sürətini yavaşlatmaqdadır.⁴¹

d-Büdcənin qaynaq bölüşdürülməsi funksiyası

Qaynaq istifadəsində əlverişlilik, iqtisadiyyatdakı tükənən qaynaqların ictimai faydanı ən üst səviyyədə təmin edəcək formada yönləndirilərək mal və xidmət istehsal edilməsi, başqa sözlə, mövcud istehsal ünsürlərini ən rəşional formada və ən geniş ölçüdə ictimai ehtiyacları təmin edəcək səviyyədə işlədilməsi şəklinde ifadə edilə bilər.⁴²

Dövlət digər tərəfdən həyata keçirəcəyi büdcə siyasətləri ilə iqtisadiyyatda da qaynaqların ehtiyacları ən yaxşı şəkildə təhsis edilməsinə, qaynaq işlədilməsində əlverişlilik yaradılmasına cəhd edə bilər.

e- Büdcənin gəlir paylanması tərribi funksiyası

İqtisadiyyatda mal və xidmət istehsalına qatılan istehsal faktorları istehsal sonu yaranan gəlirdən müəyyən bir pay alırlar. Dolayısı ilə milli gəlir iqtisadi mexanizminin işləməsi nəticəsində faktorlar arasında bazar qanunlarına görə paylanır. Bu paylanma nəticəsində istehsal faktorları: əmək, sərmayə, idarəçi, təbiət özlərinə düşən payları alırlar. Büdcənin gəlir paylanmasını tərribi funksiyası iqtisadi mexanizminin işləməsi nəticəsində öz-özündən meydana gələn gəlir paylanmasına təsir etmə, əmək gəlirinin payını yüksəltmə, hər hansı bir səbəblə iqtisadi fəaliyyətlərə qatıl-

⁴¹ Gülay Coşkun, *a.k.ə.*, s. 35

⁴² Haluk Anıl, **Kamu Maliyyəsi ve Kaynak Kullanımında Etkinlik**, A.İ.T.İ.A. Yayın No: 205, Maliyyə Fakültesi Yayın No:5, Ankara 1982, s. 13

mayan bir əmək faktoru varsa, bu hal minimum keçim səviyyəsində gəlir təmin etmə kimi tədbirlərə əl atmaq mənasına gəlir.

f- Bütçənin iqtisadi sabitliyi təmin etmə funksiyası

Bütçənin əsas funksiyalarından biri də iqtisadi sabitliyi təmin etmək funksiyasıdır.

İqtisadi Sabitlik, bir iqtisadiyyatda tam məşğulluq və qiymətlərdə sabitliyin təmin edildiyi vəziyyəti ifadə etməkdədir. Yeri gəlmişkən, ödəmələr balansının qurulması, arzu edilən uyğun bir böyümə faizinin həyata keçməsi də iqtisadi sabitlik üçün əhəmiyyətliyədir.⁴³

6.4. BÜDCƏNİN PRİNSİPLƏRİ

Bütçənin prinsipləri, bütçənin hazırlıq və həyata keçmə dövrlərində yerinə yetirilməsi gərək olan prinsiplər olaraq göstərilə bilər.⁴⁴ Bütçənin prinsipləri zaman keçdikcə müxtəlifliklərə məruz qalmışdır; bu vəziyyətin dövlət anlayışında və iqtisadi doktrinlərdə meydana gələn müxtəlifliklərlə yaxın bir əlaqəsi var.

a- Ümumilik prinsipi

Ümumilik prinsipi, bütçədə mədaxil və məxariclərin arasındakı fərqi bütçəyə qeyd olunmasıdır. Bütün gəlirlər xəzinədə toplanılır və bütçə qanunu ilə göstərilən məxariclərə xərclənir. Ümumilik prinsipinə görə dövlət maliyyəsi bir bütün olaraq ələ alınmaqdadır. Beləliklə, Dövlət gəlir və xərcləri haqqında Kəsir və tam məlumat alınmaqdadır.

b- Birlik prinsipi

Birlik prinsipi bütün mədaxil və məxariclərin tək bir bütçə içində toplanması, dövlətin başqa bütçəsi olmamağı prinsipidir. Birlik prinsipindən bütünlüklə əl çəkmək mümkün deyil. Dövlətin bütçə hesablarında bir bütövlüyün təmin olunması üçün hesab növləri, bütçə hesabları ilə iqtisadi və sosial hesablar arasında əlaqə qurularaq müəyyən bir birliyə doğru addım atılmaqdadır. Tək bir sənəddə dövlət hesablarının bir yerə gətirilməsi parlamentlərin bir dəfədə bütün olaraq dövlət bütçəsinin istiqamətlərini, lazımlı bilgilərə sahib olmaqlarını təmin etmişdir.⁴⁵

c- Səmimiyyət prinsipi

Səmimiyyət prinsipi, bütçə balansını baxımından çox vacibdir. Bu prinsip gəlir və xərc təxminlərinin çox yaxşı və pis tərəfə meyl etmədən, daxildən və doğru olaraq hazırlanmasıdır.

⁴³ Haluk Anıl, *a.k.ə.*, s. 13

⁴⁴ Sönmez Nezine, **Kamu Bütçəsi ve Bütçe Politikası**, İzmir, 1994, s. 25-28

⁴⁵ Jean Cathelineau, **Finances Publiques**, Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1978, s.24

Büdcəni hazırlayanlar səmimiyyət prinsipinə əməl etdikləri zaman büdcə təxminləri doğru olacaq və böyük büdcə kəsirləri meydana gəlməyəcəkdir. Sözü gələn bir illik büdcənin iqtisadi şərtlərinin göz önündə saxlandığı başa düşüləcəkdir.

d- Başa düşülmə prinsipi

Başa düşülmə prinsipi, büdcənin gəlir və xərc rəqəmlərinin hər kəsin asan başa düşə biləcəyi ölçüdə açıq və sadə olaraq sinifləndirilməsidir. Əsasən, büdcənin tətbiq edilmə dövründə diqqətə alınmalı olan bir prinsipdir. Bu zamanlarda büdcələrin həcmələri çox böyüdüyü üçün bu prinsip tam olaraq həyata keçməməkdədir.⁴⁶

e- Xərclərin gəlirlərdən əvvəl proqnozlaşdırılması prinsipi

Xərc və gəlir təxmin edərkən əvvəlcə xərclər, sonra isə gəlirlər ələ alınır. Hərdəf ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi vəziyyətinin ehtiyac duyduğu xərcləmələrin təxmin edilməsi və bu xərcləmələri qarşılıyaacaq mədaxillərin sonradan təsbit edilməsidir. Bu əsasən, iqtisadi inkişaf üçün lazım olan bir prinsipdir.

f- Qabaqcadan icazə prinsipi

Qabaqcadan icazə prinsipi büdcənin imzalanması ilə əlaqəlidir. Həyata keçirilmədən qabaq, büdcənin səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edilməsi, dövlət xərcləmələrinin edilməsi və dövlət gəlirlərinin toplanması üçün idari orqana icazə verilməsi deməkdir. Səlahiyyətli orqanın bu icazəni verməməsi, dövlət xərclərinin edilməsi və gəlirlərin toplanmasına xalqın icazə verməməsi deməkdir, bu isə həyatı fəlakətə gətirir.

ç- Təyinatlılıq prinsipi

Təxsis prinsipi, bir büdcə ili içində həyata keçirilməsi lazım olan müəyyən işlərə müəyyən pulun ayrılması deməkdir. Hansı xidmətlərin həyata keçiriləcəyinin bəlli edilməsi “keyfiyyət” baxımından bu xidmətlərə nə qədər pul xərclənəcəyinin müəyyən olunması isə “kəmiyyət” baxımından təxsisdir.

g- Zaman prinsipi

Büdcə mədaxil və məxariclərinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən edilən vaxta zaman prinsipi deyilir. Bu prinsip bəzən təxsis xüsusiyyəti ilə birlikdə, bəzən də ayrı olaraq tətbiq edilməkdədir. Büdcələr, əsasən, bir il üçün hazırlanır. Lakin bir ildən daha az və bir ildən daha uzun zamanlar üçün düzəldilən büdcələr də vardır.

ğ- Şəffaflıq prinsipi

Şəffaflıq prinsipi, büdcə qanunu ilə buna bağlı cədvəllərin və xəzinə hesabları ilə qatma büdcələrin hər kəsə dağıdılması, hər kəsin tədqiqinə açıq olması prinsipidir. Büdcələr nəşr olunaraq yayımlanır və hər hansı bir gizlilik içində deyildir.

⁴⁶ Aksoy, Şerafettin, *Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi*, İstanbul, 1989, s. 53

i- Qənaət prinsipi

Qənaət prinsipi, ən az məsrəflə ən çox iş görmə prinsipidir; dövlət gəlirlərinin ən tez, ən əlverişli və lazımlı dövlət xidmətlərinə xərclənməsi, siyasi səbəblərlə yersiz xərcləmə edilməməsidir.

ı- Doğruluq prinsipi

Doğruluq prinsipi, büdcədə səmimiyyət prinsipinə yaxın bir prinsipdir. Büdcə təxminləri ən son texnika istifadə edilərək doğru bir şəkildə edilə bilərsə, əsl iqtisadi və maliyyə şərtləri göz önünə alınə bilərsə, büdcə kəsirləri ən alt səviyyəyə enəcəkdir. Bu hal büdcədə səmimiyyət prinsipinin başqa bir ifadəsidir.

j- Balans prinsipi

Büdcədə balans, gəlir və xərclərin bir-birinə uyğun, bərabər olması deməkdir;⁴⁷ son dərəcə vacib bir prinsipdir. Büdcə balansı problemi bir çox nəzəriyyələrin ortaya çıxmasına səbəb olan, inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu qədər, inkişaf etməkdə olan ölkələri də yaxından maraqlandıran bir qanundur.

6.5. BÜDCƏ NÖVLƏRİ

Müasir büdcə sistemindəki inkişafların 1929- cu il Dünya İqtisadi Böhranından sonra və xüsusən, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra sürətləndiyini söyləmək olar.

Müasir büdcə sistemləri ilə xərclərin maya dəyərini, xidmətlərin faydalarını ölçmək barəsində biliklər inkişaf etdirilmişdir.

Müasir büdcə sistemləri ümumi olaraq, "milli iqtisadi büdcələr", "investisiya büdcələri", "performans büdcə sistemi", "proqram büdcə sistemi", "planlama, proqramlama büdcə sistemi" və "sıfır əsaslı büdcə sistemi" şəklində bölünürlər.

1. Ümumi büdcə sistemi

İngiltərədə istifadə olunmağa başlamış, daha sonra Fransa və digər ölkələr tərəfindən bir az fərqli olaraq qəbul edilən sadə bir sistemdir. Bu sistemdə dövlət xidmətlərinin keyfiyyət və kəmiyyətindən daha çox, idari təşkilatların ehtiyaclarına diqqət verilir.⁴⁸

2. Milli iqtisadi büdcələr

Dövlət anlayışındakı sürətli müxtəlifliklər nəticəsində dövlətə cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyətlərini düzəltməsi ilə yanaşı bu fəaliyyətlərin sövq, idarə və yoxlanması ilə əlaqəli məsuliyyəti də verilmişdir. Bu yöndə, milli iqtisadi büdcə və ya "milli büdcə", "iqtisadi büdcə" anlayışları İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ortaya çıxmışdır. Dövlətin iqtisadi həyatda böyük bir rolu və məsuliyyəti üzərinə

⁴⁷ Aksoy, Şərafəttin, *a.k.ə.* s. 54

⁴⁸ Sönmez. *Nezine; a.k.ə.* s. 40-42

götürməsinin nəticəsi olaraq, büdcə, ümumiyyətlə, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində əsas bir vasitəyə çevrilmişdir.

Bu sistemin əsas xüsusiyyəti qısamüddətli olması və bəlli bir hesab sistemində sөykənmiş olmasıdır. Dar mənada və həyata keçmə baxımından milli iqtisadi büdcə; büdcə fəaliyyətlərini asanlaşdırmaq, dövlətin iqtisadi qərarlarının təsirini ölçmək və bu qərarlara yol açmaq üçün büdcəyə əlavə edilən bir raport şəklində ortaya qoyula bilər. Bu məqsədlə milli iqtisadi büdcələr, büdcə hazırlama, həyata keçirmə və həyata keçirmənin yoxlanılması işlərində baş vurulan əsas bir mənbə rolunu daşımaqdadır.

Milli iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarını əhatə edəcək bir şəkildə hazırlanan milli mühasibat göstəricilərinin gələcək il üçün ətraflı təxmin edilməsinə əsaslanan milli iqtisadi büdcələr, İngiltərədə “Economic Survey”, ABD-də Nazirin “Büdcə Mesajları” və Fransada “Milli İqtisadi Büdcə Raportları” adı ilə hazırlanmaqdadır.

Milli iqtisadi büdcələr, bir cəmiyyətin gəlir qaynaqlarının idarəsi ilə əlaqədar və vacib hökmləri üçün olan büdcələrdir. Bunlar dövlətin mövcud olduğu konjektura uyğun bir fəaliyyət proqramı təsbit etməsinə kömək edəcəklər.

3. Performans büdcə sistemi

Bu büdcələr geniş mənada dövlət dairələri tərəfindən bir maliyyə ili ərzində edilən xərclərlə nə ediləcəyini, başqa sözlə, büdcənin fəaliyyəti ilə çatmaq istənilən hədəfi göstərən bir büdcə olaraq tərifləndirilməkdədir.

4. Proqram büdcə sistemi

Proqram büdcə bir maliyyə ili ərzində dövlət dairələri tərəfindən yerinə yetirilən əsas funksiyaları və bu funksiyaların həyata keçməsi ilə çatmaq istənilən hədəfləri göstərən bir büdcə sinifləndirməsidir.

Proqram büdcə ilk olaraq 1960-cı ilin əvvəllərinə qədər ABŞ-da tətbiq edilmişdir. ABŞ xaricində Skandinaviya ölkələrində və Qərbi Avropa ölkələrində sürətli bir şəkildə yayılmışdır⁴⁹.

5. Planlama-proqramlama büdcə sistemi

Planlama-proqramlama büdcə sistemi dövlətin mövcud olan qaynaqlarının hədəflərə uyğun şəkildə hazırlanan, göstərilən proqrama ödənməsində idarəçilər tərəfindən lazımlı qərarların verilməsinə imkan verən və beləliklə, dövlət idarəsinin göstərilən hədəflərə çatmasını həyata keçirən bir idari və büdcə sistemidir.

6. İnvestisiya büdcələri

Dövlətin iqtisadi həyata getdikcə daha çox müdaxilə etməsi və xərclərin müxtəlifləşməsi qarşısında, investisiya xərcləmələrinin ayrı bir büdcə içində hazırlan-

⁴⁹ Abdurrahman Akdoğan, **Kamu Maliyyəsi**, Gazi Universitesi Yayın №: 135, Ankara, 1989, s.295

ması məcburiyyəti meydana gəlmişdir. Bu büdcə növü klassik iqtisadçı-maliyyəçilərin qəbul etdiyi, fəvqəladə büdcələrin yenidən canlanan bir şəkli olaraq qəbul edilir. Fəvqəladə büdcə anlayışında fəvqəladə xərcləri normal xərclərdən ayıraraq borc almağı müvafiq görərək büdcə kəsirinin qarşısını almaq, parlament nəzarətindən qaçmaq və bəzi xərclərin borc yolu ilə qarşılanmasını təmin etmək kimi nəzəriyyəyə yer verə bilmişdir.

İnvestisiya büdcələri lehinə və əleyhinə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Lehinə fikirlərə görə, bu büdcələr dövlət fəaliyyətlərinin iqtisadi analizə uyğun tutulmasını, xalqın büdcəni daha yaxşı başa düşməyini təmin etmək üçün faydalıdır. Ayrıca, bu büdcələr iqtisadi qaynaqları daha çox hərəkətə keçirəcək dövlət nəzarətinin çatışmazlıqlarını əvəz edəcək. İnvestisiya büdcələrinin ən əsas maliyyə qaynağı borcdur. İnvestisiya büdcələrinin əleyhinə isə büdcədə birlik prinsipini pozacağı, büdcə kəsirlərinin gizlənməsinə yol açacağı, maliyyə qaydalarını və iqtisadi sabitliyi təhdid edəcəyi kimi fikirlər irəli sürülür.

Bu büdcələr cəmiyyətin sonsuz olan ehtiyaclarını tükənən ehtiyatlarla ödəmək və iqtisadi inkişaf üçün böyük investisiyalar qoymaq məcburiyyətində olan dövlətin bu investisiyaları həyata keçirməli olan büdcəsidir.

7. Sıfır əsaslı büdcə sistemi

Sıfır əsaslı büdcə sistemində keçmiş illərdəki xərcləmələr diqqətə alınmaz və hər il bu xərcləmələr sıfır qəbul edilir. “Sıfır əsaslılıq” bütün fəaliyyət və xərclərin yenidən həyata keçirilməsi məqsədindədir.⁵⁰

6.6. ÜMUMİ BÜDCƏ XARİCİNDƏ HAZIRLANAN BÜDCƏLƏR

1. Fəvqəladə büdcələr

Fəvqəladə büdcələr uzun zamandan bəri istifadə olunan büdcələrdir. Fəvqəladə büdcələr yalnız müharibə vaxtları deyil, bir neçə il ərzində tamamlanacaq olan iqtisadi inkişaf üçün edilməsi vacib olan dəniz yolları, limanlar və başqa bu kimi xidmətlər səbəbi ilə hazırlanmaqdadır. Ancaq bu büdcələrdəki fəvqəladə xərclərin fəvqəladə gəlirlərlə qarşılanması lazımdır.

2. Ortaq büdcələr

Xərcləri özəl gəlirlərlə qarşılanan və ümumi büdcənin xaricində idarə olunan büdcələrə ortaq büdcələr deyilir. Bu tərifdən başa düşüləcəyi kimi, hüquqi şəxsi olan dövlət müəssisələri öz fəaliyyətləri nəticəsində əldə etdikləri gəlirləri ilə öz xərclərini ödəyirlər.

⁵⁰ Gülay Coşkun, *a.k.ə.*, s. 142

3. Konsolidə büdcələr

Ümumi və qatma büdcə rəqəmlərinin toplanması ilə hazırlanan büdcəyə “konsolidə büdcə” deyilir. Qatma büdcəli idarələr özlərinin şəxsi gəlirlərindən başqa, xəzinədən yardım alan qurumlar olduqları üçün konsolidə büdcələrin dəqiq rəqəmləri ancaq ümumi məbləğdən “xəzinə yardımlarını” çıxdıqdan sonra bəlli olmaqdadır.

4. Bələdiyyə büdcələri

Hal-hazırda bütün ölkələrdə dövlətin yanında dövlət xidmətlərini həyata keçirmək üçün “məhəlli idarələr” deyilən idarə, bələdiyyə və kənd təşkilatları qurulmuşdur. Bu gün məhəlli idarələrin gəlir və xərcləri çox artmışdır. Bu idarələrin işlərini sərbəst və tam olaraq edə bilmələri üçün gəlirlərə ehtiyacları var. Bu səbəblə dövlət büdcəsi ilə deyil, öz büdcə imkanları daxilində xidmət göstərilir.

6.7. BÜDCƏ SİYASƏTİ

Büdcə siyasəti büdcədəki gəlir və xərclərin həcmi dəyişdirərək sabitliyin təmin olunması və iqtisadi böyümənin həyata keçirilməsidir. Büdcə siyasətində əsas mövzu müxtəlif işlərin hər birinə aid proqramlar üçün nə qədər pul xərclənməsinin təyin edilməsidir.

Bir dövlətin büdcə siyasəti ilə əlaqədar olaraq etdiyi bəzi funksiyaları vardır; Gəlirlərdəki dalğalanmaları əsas tutmaq və qaynaqlarla maraqlanmaq; Dolayı və birbaşa vergilərdən gələn gəlirləri artırmaq yollarını tədqiq etmək; İqtisadi inkişaf məqsədi güdməyən bütün xərcləri ən aşağı səviyyəyə endirmək; Maliyyə ilinin cari hesablarında bir artım əldə etməyi məqsəd halına gətirmək.

1. Taraz büdcə siyasəti.

Büdcə tarazlığı ilə əlaqəli teorem bölmələrində göstərildiyi kimi, ümumi teoremə görə büdcə balansının həyata keçməsi üçün gəlir dalğalanmalarına baxmayaraq, dövlət gəlirlərinin dəyişməməyi əsasdır. Başqa bir sözlə, vergi gəlirlərinin artdığı dövrlərdə dövlət xərcləmələrinin artırılması, hər hansı bir səbəblə vergi gəlirlərinin azaldığı illərdə də bu xərcləmələrin azaldılması lazımdır.

2. Dəyişkən büdcə siyasəti

Dəyişkən büdcə siyasətində əsas xərclərin sabit tutulmasıdır. İqtisadi rifah illərində dövlət xərclərini azaltmaq, böhran dövrlərində isə vergi gəlirləri öz-özündən azaldığı halda, xərcləri artırmaq olar. Dəyişkən büdcə siyasəti Keynes ilə başlamışdır. 1929-cu il iqtisadi böhranında ortaya çıxan tələb çatışmazlığı və qiymətlərin ümumi səviyyəsinin düşməsi nəticəsində istehsal ilə yanaşı gəlir və işçi sayı aza-

linca, bazarda böyük bir durğunluq baş vermişdir. 1936cı ildə Keynes dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməyinin vacibiyini elmi olaraq isbat etmişdir.⁵¹

3. Əvəz edici büdcə siyasəti

İnkişaf üçün uzunmüddətli, ölkə şərtlərinə uyğun bir proqrama ehtiyac vardır. Daha əvvəldən büdcə balansını mövzusunda deyildiyi kimi, sürətlə meydana gələn bir böhranın qarşısını almaq üçün dövlət xərclərini, büdcə kəsirini düşünülmədən, geniş ölçüdə artırmaq lazımdır. Böhran dövrü keçdikdən sonra əldə olunacaq gəlirlər büdcə kəsirlərini bağlayacaq.

4. İnflyasiya və deflyasiya ilə mübarizədə büdcə siyasəti

İnflyasiya “məcmu tələbin məcmu təklifdən çox olmağı” olaraq təriflənirdiyinə görə, bir inflyasiya olduğunda büdcə tədbirləri yolu ilə tələbə müdaxilə etmək mümkündür. İnflyasiya ilə mübarizə edən büdcə siyasəti, iqtisadi istiqrar siyasətində ilk planda yer almaqdadır. Bir il ərzində hansı dövlət xidmətlərinin ediləcəyini, bunlara nə qədər pul xərclənəcəyini göstərən büdcələrin artıq tələb səviyyəsindən həyata gələn inflyasiyanın qarşısının alınması üçün aşağıdakı şəkillərdə hazırlanması və istifadə edilməsi lazımdır.

Büdcə xərclərini azaltmaq: büdcənin gəlir mənbələri üzərində müxtəliflik etmədən xərcləri azaltmaq olar və beləliklə, büdcə artığı meydana gələr.

Büdcə gəlirlərini artırmaq: xərclərin sabit tutulmasına və gəlir qaynaqlarının artırılmasına səy göstərilir. Məqsəd yenə də büdcə artığının əldə edilməsidir.

Daha kiçik büdcələr hazırlamaq: həm büdcə xərcləri, həm də büdcə gəlirləri azaldılaraq, əksinə müqayisə ilə balans, lakin daha kiçik büdcələr hazırlana bilər. Məqsədi məcmu tələb içərisindəki dövlət xərcləmələrinin nisbi payını azaltmaqdır.

Deflyasiya inflyasiyada olduğu kimi dərəcə-dərəcə nəticəsini göstərir. Ümumi qiymət səviyyəsinin düşərək pul dəyərinin yüksəlməsi, pula olan tələbi artırır və mal və xidmətlərin tələbini azaldır. Deflyasiya ilə mübarizədə, büdcənin gəlir və xərclərinin həcmlərini dəyişdirilməyi vacibdir. Bu vəziyyət dövlət xidmətlərinin artması nəticəsini ortaya çıxarır ki, bu da dövlətin əli ilə yaradılan tələbi çoxaldır; büdcə xərclərinin artım göstərəcək şəkildə hazırlanmasını zəruri edir. İqtisadiyyatın deflyasiya dövründə “əvəzedici büdcə” xərcləri artır, iqtisadiyyat canlandıqdan sonra azalır.

Kəsir büdcə siyasətinin istifadəsi deflyasiya ilə mübarizədə olduqca vacibdir. Çünki büdcə xərcləri artdığından, norma gəlirlər bunları ödəməyəcək. Bu halda deflyasiya dövründə büdcələrin kəsir vermələri, büdcə gəlirlərinin “borc” yolu ilə tamamlanması vacib olmaqdadır.⁵²

⁵¹ Sönmez Nezine, *a.k.a.*, s. 69

⁵² Atar Yavuz, **Vergi hukuku Genel Esaslar**, Konya, 1994, Mimoza Yayınları, s. 14

6.8. BÜDCƏ VƏ ONUN FORMALAŞMASI

6.8.1. BÜDCƏ XƏRCLƏRİ

Fərdlərin cəmiyyət halında təbii bir sonu olaraq ortaya çıxan şərik ehtiyacların başında cəmiyyətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin təmin olunması durmaqdadır.

Dövlət ictimai mal və xidmətlərdən: məsələn, vətənə əsgər tapmaq və əsgərlərin hər cür ehtiyaclarını qarşılamaq; cəmiyyətdə daxili asayışı qorumaq üçün idarə təşkilatını qurmaq; Tibb və təhsil xidmətləri üçün xəstəxanalar və məktəbləri tikmək lazımdır. Dövlət bütün bu və oxşar digər dövlət xidmətlərini ancaq xərclər etmək surəti ilə yerinə yetirə bilər.

Dövlət xərcləri əvvəlcədən hazır olan qanuni vaxt içərisində əmələ gəlir. Dövlət xərclərinin əsası dövlət xərclərini yerinə yetirməkdir. Dövlət xərclərinin yerinə yetirilməsində əsas-cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsidir.

Bununla da hazırlanan dövlət xərclərin biri dar, o birisi geniş mənada olmaq üzrə iki tərif verilməkdir. Dar mənada dövlət xərcləri mərkəzi hökumət büdcəsi ilə edilən xərclərlə məhəlli idarələr tərəfindən edilən xərcləri ifadə edir. Buna qarşı-lıq, geniş mənada dövlət xərcləri isə mərkəzi hökumət büdcəsinə əlavə olaraq, bələdiyyə iqtisadi təşəbbüsləri ilə digər bütöv bələdiyyə orqanları tərəfindən edilən xərcləri əhatə etməkdir.

Buna görə, dövlətin müxtəlif sahələrə müdaxiləsi, ticarət və kənd təsərrüfatı əsaslı dövlət yönlü fəaliyyətlərin diqqətə alınması, geniş mənada dövlət xərcləri anlayışını ortaya çıxarmaqdadır. Bu səbəblə dövlətin vacibliyi ancaq dövlətin yaratdığı bütün bələdiyyə fondlarının əmələ gəlməsi ilə birlikdə ortaya çıxır.

Dövlətin iqtisadi və sosial həyat içərisində üstələndiyi vəzifələrə bağlı olaraq ölkədən-ölkəyə vacib fərqliliklər göstərən dövlət xərclərinin ən vacib nöqtəsi ümumi daxili məhsuldur. Buna görə, bir il içərisində müxtəlif dövlət xidmətləri üçün edilən dövlət xərcləri, eyni il içərisində əldə edilən ümumi daxili məhsula nisbəti-dir. Bu surətlə ümumi daxili məhsul içərisində dövlətin hissəsinin payı da təyin edilmiş olur.

Ancaq milli iqtisad içərisindəki dövlət hissəsinin payı və təsirini təyin edə bilmək üçün dövlət xərclərini geniş tutumlu olaraq ələ almaq lazımdır. Sadəcə, mərkəzi dövlət təşkilatının büdcəsindən hərəkətlə dövlət hissəsinin payını təyin etmək mümkün deyildir. Buna görə dövlətin başda cəmiyyət və yarı cəmiyyət, təhsil və səhiyyə, mal və xidmətlərin istehsalı olmaq üzrə bütün dövlət xərcləri və hətta özəl xüsusiyyətdəki, yəni tam yararlananlara ödətdirə biləcək mal və xidmətlər üçün elədiyi xərcləri dövlət xərcləri olaraq açıqlaya bilərik.

6.8.2. BÜDCƏ GƏLİRLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Dövlət, dövlət xərcləri üçün ehtiyac duyduğu gəliri heç bir zaman tək qaynağa dayandırmamışdır. Tarix boyunca dövlət, dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün başda vergilər olaraq çoxlu sayda və müxtəlif gəlir növlərinə sahib olmuşdur.

1. Vergilər

Vergi, heç bir şübhəsiz, dövlətin gəlir növlərinin ən vacibi və başda gələnidir. Dövlətin vergi yoluyla topladığı gəlirlərin məcmu dövlət gəlirləri içərisindəki payı, bir çox ölkələrdə % 70 ilə % 90 arasında vacib bir yer tutmaqdadır.

Vergi, eyni anda maliyyə teoreminin üzərində ən çox durduğu mövzulardan biridir. Ən qısa və ümumi bir izahla “vergi-dövlətin bələdiyyə xərclərini qarşı-lamaq məqsədi ilə cəmiyyəti təşkil edən adam və qurumlardan qarşılıqsız və zorla aldığı iqtisadi dəyərlərdir”.

Verginin aşağıda təyin ediləcək olan digər dövlət gəlir növlərindən ən vacib fərqi, onun qarşılıqsız olmasıdır. Verginin qarşılıqsız olması vergi ödəyənlərin sırf bu ödəmədən dolayı dövlətdən hər hansı bir mal və ya xidmət tələbini də edə bil-məyəcəklərini ifadə edir. Dövlətin vergilərlə maliyyələşdirərək istehsal etdiyi mal və xidmətlərdən hər kəs ödədiyi vergi miqdarına görə deyil, bərabər ölçüdə fay-dalanmaq haqqına malikdir.

Buna görə, vergi bütün dövlət xidmətlərinin qarşılığı olaraq qəbul edilə bilər. Başqa sözlə, elə bələdiyyə gəlir növləri vardır ki, adı vergi olmamağına baxmayaraq, verginin bütün xüsusiyyətlərini daşıyır. Məsələn, ölkəmizdə, vətəndən xaricə çıxan vətəndaşlarımızdan alınan rüsum fondu kimi “Rüsum fondu”, keçmişdə qəbul edilmiş “xarici səyahət xərcləri vergisi”ndən başqa bir şey deyildir. Bu sə-bəblə, adı nə olursa-olsun, dövlətin qarşılıqsız olaraq topladığı bütün gəlir növlərini vergi olaraq dəyərləndirmək lazımdır.

2. Xidmət haqqı

Xidmət haqqı, mahiyyət etibarı ilə vergiyə çox oxşayırlar. Onların vergidən fərqi təklif olunan bəzi dövlət xidmətlərindən istifadə qarşılığında alınmış olmasıdır.

Xidmət haqqı bəzi dövlət quruluşlarının ortaya qoyduqları bələdiyyə xidmət-lərindən təmin edilən və bu təmin qarşılığı ödədiyi dəyərdir. Ancaq indi təyin etmək vacibdir ki, təklif edilən bələdiyyə xidməti qarşılığında alınan xərclərə bələ-diyə xidmətinin maliyyəti arasında bir əlaqə qurmaq çox zaman mümkün deyil.

Xidmət haqqı olaraq alınan dəyərlər çox zaman təklif edilən bələdiyyə xid-mətlərinin maliyyetindən çox aşağıdır.

Xidmət haqqının vergilərdən ayıran ən vacib cəhət , bir dövlət xidməti qarşılığı olaraq alınmasıdır. Amma bir tək bu fərqdən başqa, onun vergilərin bir çox oxşar tərəfləri vardır. Bir tərəfdən, xidmət haqqı mütləq sürətdə inzibati rəqanların xidmə-tinin dəyəri deyildir. Bununla yanaşı, onları ödəmək məcburidir.

Bu tərəfləri ilə onu vergilərə çox bənzəyir. Bu səbəbdən bəzi yazıçılar xərclərin vergi növündən başqa bir şey olmadığı fikrini irəli sürürlər.

3. Rüsüm

Rüsüm adı altında əldə edilən bələdiyyə gəliri bəzən xərcə, bəzən də vergiyə oxşamaqdadır. Rüsüm ya tamamilə qarşılıqsız olaraq alınmaqda, ya da bir xidmətdən yararlanmanın və ya bir haqq əldə etməyin qarşılığında alınmaqdadır.

Rüsümün vergi və xərclərdən çox fərqli olaraq, özünə aid bir özəlliyini irəli sürmək mümkün deyil. Əvvəllər rüsüm olaraq adlandırılan və qarşılıqsız olan bəzi məcburiyyətlər, daha sonra vergiyə çevrilmişdir. Məsələn, idxal edilən mallar üzərində alınan və əvvəldən Gömrük Rüsümü olaraq adlandırılan məcburiyyət, daha sonra Gömrük vergisi olaraq dəyişdirilmişdir.

Hal-hazırda ölkəmizdə dövlət büdcəsində rüsüm altında yer alan məcburiyyətlər yalnız dəniz yolu ilə idxal edilən mallar üzərindən alınan Sahil Rüsümü ilə, yenə idxal edilən mallar üzərindən gömrük vergisinə əlavə olaraq alınan idxal çek rüsümündən ibarət olmaqdadır.

Burada Sahil Rüsümü, sadəcə, dəniz yolu ilə idxal edilən mallardan və bir baxımdan liman xidmətlərindən yararlanmanın bir qarşılığı olaraq alındığından, xərcə bənzəyə bilər. Amma idxalat çek rüsümünün isə, gömrük vergisindən heç bir fərqi yoxdur. Müasir dövrdə büdcə gəlirləri içində rüsüm adı altında saxlanan gəlirlərin payı olduqca aşağıdır.

4. Şərəfiyyə

Şərəfiyyə də vergi və xərcin xüsusiyyətlərini daşıyan bir bələdiyyə gəlir növüdür. Hazırda bir çox ölkələrdə xərclərə qatılma payı olaraq adlandırılmaqla və bələdiyyələrdə qurulan yol, kanalizasiya, su və başqa xidmətlərdən istifadə edərək qiymətlənən daşınmaz əmlak sahiblərindən alınmaqdadır. Məsələn, metro tikintisi sonrası metro stansiyası ətrafındakı daşınmazların qiyməti yüksələcəkdir. Ona görə də dövlət çəkdiyi xərcin bir hissəsini əmlak sahiblərindən almağı haqlı görür. Hazırda Azərbaycanda belə bir gəlir növü tətbiq edilməməkdədir.

5. Fiskal gəlirlər

“Fiskal” sözü maliyyə ədəbiyyatında əksər iqtisadçılar tərəfindən tərcümə edilməkdədir. Fiskal sözünün mənası türkcə, ümumiyyətlə, vergi, ya, da xərcə oxşar şəkildə ifadə edilməkdədir. Fiskal gəlirlər dövlət sektoru və ya yarı dövlət sektoru qurumu xarakterindəki iqtisadi, sosial və professional qurumların etdikləri xidmətlər qarşılığında öz üzvlüyündən yararlananlardan müxtəlif adlarda aldıkları pullardır.⁵³

⁵³ A.Mehdiyev, *Vətəndaşın büdcə bələdçisi*, 2005, s. 248

6. Borclanma

Dövlət, hegemonluq gücünü istifadə edərək hüquqi və fiziki şəxslərdən zorla borc ala bilər. Borclanmaq vacib olan halda, bu yöndə vergiyə bənzəyə bilər.

Ancaq dövlət tərəfindən müəyyən zaman sonra geri ödəndikdə vergidən ayrılmaqdadır.

Dövlət, zorla olmadan, yəni şəxs və qurumların razılığı ilə də borc ala bilər. Dövlətin günümüzdə ən çox borc almaq metodu budur.

6. Pul emissiyası

Kağız pul və metal pul yayımı dövlətin sərbəstlik haqqını istifadə edərək əldə etdiyi hökumət gəlir növüdür. Bu gəlir növü dövlət üçün rahat olsa da, inflyasiyaya birbaşa təsir etdiyi üçün və təhlükəli nəticələrə gətirib çıxarmasına görə bir o qədər də istifadə edilməməkdədir.

7. İqtisadi monopoliya

Dövlət, bir vaxt mal və xidmətlərin istehsalını öz əlində saxlayaraq gəlir mənbələrini artırmağa bilər. Monopoliya məhsullardan, xüsusən, yerləşmə imkanı olmayanların dəyərini yüksək tutmaq mümkündür.

Dövlət, monopoliya məhsullardan əldə etmək istədiyi gəliri ya bu məhsullar üzərinə bilavasitə bir vergi tətbiq etmək, ya da dəyəri yüksək tutmaq surəti ilə təmin edə bilər.

8. Pul cəzaları

Pul cəzalarının tətbiqindəki məqsəd dövlətin gəlirlərini artırmaq deyil, qanun və qaydalara riayət olunmasını təmin etməkdir. Qeyri-qanuni davrananlar üçün azadlığı məhdudlaşdırıcı və oxşar cəzalar tətbiq olunmaqdadır. Ancaq bir çox cəzalar vardır ki, bu cəzalar pul cəzası ilə ödənilir.

Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını pozanlara tətbiq olunan pul cəzaları kimi.

9. Əmlak və təşəbbüs gəlirləri

Əmlak gəlirləri, dövlətə aid daşınan və daşınmaz əmlakların satışından, işlədilməsindən və icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlərdir. Dövlətin sahib olduğu əmlak, ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı ərazisi, meşələr, mədən və yataqları və binalar kimi daşınmazlardan ibarətdir.

Dövlət, əmlak gəlirləri yanında Dövlət İqtisadi Təşəbbüsləri vasitəsi ilə də gəlir əldə edir.

6.8.3. BÜDCƏDƏ BALANS

Büdcədə balans, dar mənada, büdcədə göstərilən gəlirlərin edilməsinə icazə verilmiş xərclərin qarşılınmasıdır. Ancaq müasir baxımdan daha böyük bir mənə verməkdədir. Büdcə balansı, dövlətin edəcəyi xərclərə aid avansların vergi gəlirləri ilə

tam olaraq bağlanmasıdır. Dövlət əmlakından əldə edilən gəlirlərin çox aşağı qaldığı nəzərə alınacaq olarsa, cari dövlət xərclərinin layihəsində əsas qaynağın, həqiqətən də vergilər olduğu başa düşülür. Borclanma və çox vacib olduğunda pul emissiyası büdcə balansını təmin etmək üçün normal bir yol kimi görünməz və zərərli nəticə yaradır.

Müasir büdcə anlayışına görə borclanma normal bir gəlir qaynağı deyil; sadəcə fəvqəladə xərclərin qarşılama üçün istifadə edilən bir yol olmalıdır. Yenə bu anlayışa görə, əgər büdcə düşünülmüş borclanmanın faiz və hissələrini qarşılıyaq verəcəkləri əhatə edərsə və bu verəcəklər də normal gəlirlərlə qarşılana bilirsə, büdcə balansda sayılır. Normal gəlirlər başda vergilər, xərclər və rüsumlar olmaq üzrə dövlət əmlakından və müəssisələrdən əldə edilən gəlirlər olaraq qəbul edilməkdədir.

Hugh Dalton, büdcə balansının müəyyən bir zaman dilimi içində gəlir və ya xərc artığının olmamağı halı olduğunu vurğulamaqdadır. Daltona görə, gəlirlər artıq olduğunda da büdcənin balansda olmadığından söhbət etmək olar. Bu ifadə, klassik maliyyəçilərin nəzəriyyə tərzinə çox uyğundur. Çünki bunlar dövlət xərclərinin normal gəlirlərdən daha çox olmamağı fikrini irəli sürmüşdülər. Klassiklərə görə, “büdcə artığı” deyilən gəlirlərin xərcləri aşması durumu da maliyyə balansında pozucu xarakterdədir. Bu halda, maliyyə balansı dövlət büdcəsinin kəsir və ya artıq verməməyidir.

Təcrübədə iki cür balans vardır: real balans və görünüşdə balans. “Real balans” səmimiyyət prinsipinə uyğun olaraq hazırlanan büdcələrin tətbiq edilməsindən sonra gəlir və xərclərin bərabər olmasıdır. “Görünüşdə balans” büdcələr hazırlanarkən və səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq edildikdən sonra gəlir-xərc tarazlığının bərabər olmasıdır.⁵⁴

6.8.4. BÜDCƏ KƏSİRİ

Büdcənin xərc tərəfinin gəlir tərəfindən daha çox olduğu halda büdcə kəsiri olmaqdadır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə meydana gələ biləcək büdcə kəsiri, ümumiyyətlə, təhlükəli deyil. Çünki bu ölkələrdə iqtisadi tarazlıq olduğundan, qısa bir vaxtda büdcə yenidən tarazlığa gələ bilməkdədir. Ancaq inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu hal çox əhəmiyyətlidir. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmək üçün çalışmaqdadır. Bu səbəblə, müdafiə və idarəetmə xərclərinin yanında böyük investisiya xərcləri də vardır. Buna baxmayaraq, maliyyə ehtiyatları çatışmamaqdadır. Cari xərclərin saxlanması isə mümkün deyil. O zaman bəzi dövlət xidmətlərinin yerinə

⁵⁴ Sönmez Nezine, *a.k.ə.* s. 124

yetirilməməyi lazım olacaq ki, bu da investisiya qoyulmamağına, nəticədə inkişafın yavaşmasına yol açacaqdır.⁵⁵

1. Büdcə kəsirinin bağlamaq yolları

Klassik maliyyəçilərə görə, büdcə kəsiri büdcə hazırlanarkən göstərilən məs-rəflərin normal gəlirlərlə ödəmə bilməməyindən meydana gəlməkdədir. Ancaq bu gün dövlət xərclərinin dayanmadan artmağına səbəb olan dövlət xidmətlərini, klas-sik maliyyəçilərin normal saydıqları vergi, rüsum, xərc və dövlət əmlakından gə-lən gəlirlərlə imkan qalmayıbdır. Bunun üçün, büdcədə hazırlıq vaxtı meydana gə-lən və həyata keçədiyi zaman daha da artan kəsirlərin başqa yollarla bağlanmağı ortaya çıxmaqdadır.

Büdcə kəsiri ümumi olaraq bu yollarla bağlanmaqdadır: xərcləri azaltmaq, büdcə ehtiyatları, borc, pul emissiyası.

Büdcə ehtiyatları

Büdcə ehtiyatları ilə kəsirləri bağlamaq ən yaxşı yoldur. Ancaq bunun üçün daha əvvəlki illərdə, büdcələr kəsir verməməli və irəlində meydana gələ biləcək təh-lükəli kəsirlər üçün ehtiyat ayrılması lazımdır.

Borclanma

Büdcə kəsirlərini bağlamaq üçün dövlət daxili və ya xarici borc siyasətinə də əl-ata bilər.

Pul emissiyası

Büdcə ehtiyatlarının və istiqrazların büdcə kəsirini bağlaya bilməməyi ölkə şərtlərinə görə gətirilən bütün məcbur olunan hökmlərə baxmayaraq, borc almaq üçün lazım olan marağın xalq tərəfindən göstərilməməyi halında dövlət üçün bir ödəmə gücü olaraq pul emissiyası qalmaqdadır.

2. Büdcə kəsirlərinin səbəbləri;

Dövlətin müxtəlif səbəblərlə büdcəni kəsir olaraq hazırlaması xaricində büdcə-lər aşağıdakı hallarda kəsir verə bilər.

- İdari səbəblərlə büdcə kəsirinin meydana gəlməsi

Bu tip kəsirlər, idarəetmədəki çatışmazlıqlardan əmələ gəlməkdədir. Dövlət dairələrinin yaxşı hazırlanmamağı, şəxsi heyətin təcrübəsizliyi, vergi sisteminin nöqsanlılığı, xətalı bir xəzinə siyasətinin aparılması dövlət gəlirlərinin qanunların göstərdiyi şəkildə toplanmasına mane olacaqdır. Ayrıca olaraq, lazımsız xərclərə və bunun nəticəsi olaraq dövlət xərclərinin artmasına səbəb olacağı üçün büdcə doğru bir kəsir verəcəkdir. Bu kəsirlər ən təhlükəli kəsirlərdir.

⁵⁵ Sönmez Nezine, *a.k.ə.*, s. 54

- İqtisadi böhran və təbii hadisələr üzündən vergi ödəmə gücünün azalması nəticəsində büdcə kəsirinin meydana gəlməsi.

Hər hansı bir iqtisadi böhran nəticəsində, mükəlləflərin iqtisadi fəaliyyətində bir dəyişmə və iqtisadi güclərində bir azalma olacağı üçün vergi ödəmə gücləri zəifləyir və nəticədə dövlət gəlirləri azalır; bu da büdcənin kəsir verməsinə səbəb olur.

- Ölkə içində mövcud olan konjunktur dövrəsinə görə büdcənin kəsir verməsi

Ölkə yüksək konjunktur dövrəsində olduqda büdcənin gəlirlərində artıq və kəsirlərin isə görünməməyi mövcud olmaqdadır. Doğru bir balansın tapılması lazım olan bu dövrdə böyük büdcə kəsirləri görünərsə, bunun səbəbləri başqa faktorlarda axtarılmamalıdır.

Aşağı konjunktur dövrəsində gəlir büdcəsi birdən-birə azaldığı halda, xərc büdcəsi dəyişməz, durğunluqdan və bəlli bir böhrandan çıxmaq üçün ediləcək xərcləmələrlə daha da çoxala bilər. Bu halda büdcə kəsir verməlidir.

- Müharibə səbəbi ilə büdcənin kəsir verməsi.

Hər hansı bir döyüş olduğu zaman müdafiə xərclərinin çox artacağı, bir çox vətəndaş cəbhədə olduğundan iqtisadi fəaliyyətdən çəkiləcəyi nəticəsində gəlir büdcəsi sürətlə azalarkən, xərc büdcəsi artacağı üçün büdcə kəsir verəcəkdir.

- Müharibə sonrası yenidən inşa və təşkilatlanma səbəbi ilə büdcənin kəsir verməsi.

Müharibə əsnasında bir ölkənin dağıntıları üzündən böyük dəyər itkilərinə məruz qalması qaçılmazdır. Dövlətlər müharibə sonrası bacardığı qədər inşa və təşkilatlanma işinə başlayırlar. Bu vəziyyət böyük xərcləmələrə yol açır. Müharibə nəticəsində böhrana uğramış iqtisadi vəziyyət vətəndaşın vergi ödəmə gücünü azaldacağı üçün bu xərcləmələri qarşılıyaacaq gəliri təmin etmək imkanına malik deyil. Bu da büdcənin kəsir verməsinə səbəb olur.

- İqtisadi subsidiyalar səbəbi ilə büdcənin kəsir verməsi

Dövlət xərcləri arasında yer alan subsidiyalar, hökumətlərarası müxtəlif məqsədlər üçün geniş bir şəkildə istifadə oluna bilən iqtisadi məqsədli bir maliyyə yardımıdır. Klassik maliyyəçilərə görə, sadəcə inflyasiya və qiymət yüksəkliyinə qarşı mübarizədə istifadə oluna bilən subsidiyalar hal-hazırda daha geniş istifadə olunmaqla, həm özəl sektora, həm də lazım olarsa, dövlət sektoruna ödənərək tamamilə istehsalçı və istehlakçının xeyrinə verilə bilər.

Subsiyalar aşağıdakı məqsədlərlə verilməkdədir;

- ixracatı inkişaf etdirmək;
- Sərmayə yığımını sürətləndirmək;

- sənayenin ən yaxşı şəkildə yerləşməsi və ödəmələr balansının təmin edilməsi üçün investisiyaları uyğun olan sahələrə yönləndirmək ;
- ehtiyaclardakı müxtəlifliklər və ya texniki inkişafın səbəbi olaraq istehsalla məşğul olmağı uyğun görülməyən müəssisələrdə lazım olan müxtəliflikləri etmək.
- dövlət qurum və quruluşlarının müəssisə zərərlerini örtmək;
- cəmiyyətin çətin vəziyyətdə olan qisminin yaşayış şərtlərini asanlaşdırmaq.

6.9. BÜDCƏ TARAZLIĞI VƏ İQTİSADI TARAZLIQ

Bir iqtisadi siyasətin əsas iki məqsədi vardır: İqtisadi inkişaf və iqtisadi sabitlik. İqtisadi inkişaf, ölkənin təbii və əmək ehtiyatlarının təmin edilərək hərəkətə gətirilməsi və beləliklə, rifah səviyyəsini yüksəldəcək şəkildə istehsal qabiliyyətinin artırılmasıdır. Ancaq istehsal qabiliyyəti ilə birlikdə milli tələb həcmnin də inkişaf etdirilməsi vacibdir; əks halda, iqtisadi rifahın artması və bunun davamlılığına zəmanət verilə bilməz.⁵⁶

Lazımı inkişaf sürəti, bir tərəfdən texnologiya ilə əlaqədar faktorlarla göstərilən sərmayenin son mənfəəti, digər tərəfdən də son amili kimi iki ünsürün aydınlaşdırdığı balans halı ilə əlaqədardır. Dinamik bir iqtisadiyyatda bu tarazlıqda hər hansı bir qüsür iqtisadi inflyasiya və defilyasiya vəziyyətinə aparar. Belə olarsa, iqtisadiyyatı tarazlıqda saxlayacaq ən vacib faktorlar dəyişkən bir kredit siyasəti ilə maliyyə siyasətidir.

Büdcə tarazlığı, dar mənada, büdcənin gəlir və xərc rəqəmlərinin bir-birinə bərabər olması deməkdir. Büdcə, istifadə ilindən əvvəl hazırlandığı üçün təxminidir və rəqəmlərdəki bərabərlik dəqiq deyil. Büdcə həyata keçdikdən sonra dəqiq hesab qanunu çıxarılnca gəlirlər xərcələri ödəyərsə, bu, büdcədə həqiqi bərabərlik olduğu deməkdir.

İqtisadi tarazlıq, büdcə tarazlığından ayrı bir anlayışdır; dar mənada, bir cəmiyyətin iqtisadi vəziyyətinin qərarlı və düzgün olması deməkdir. İqtisadi tarazlıq içində olan dövlətin büdcəsi, hadisələr xaric olmaqla doğru bir kəsir verməz.⁵⁷ İqtisadi tarazlıq, büdcə tarazlığından öndə gəlir və maliyyə problemləri, sosial və iqtisadi həyatın içərisində düşünülür. Bir ölkənin əsas investisiyaları qoyulubsa, qiymətlər böyük və sürətli müxtəlifliklər göstərmir, xarici ödənişlər balansı da taraz olarsa, ölkədə iqtisadi baxımdan normal bir vəziyyət var deməkdir.

Büdcənin tarazlıq nəzəriyyələri

Büdcənin tarazlığı ilə əlaqədar nəzəriyyələr büdcənin hazırlanmağa başladığı tarixdən bəri ortaya çıxan və çox vacib olan nəzəriyyədir. Büdcə tarazlığı haqqında üç nəzəriyyə olmaqdadır.

⁵⁶ Sönmez Nezine, *a.k.a.*, s. 129

⁵⁷ SALIH Turhan, **Vergi Teorisi**, İstanbul, 1979, İstanbul Universitesi, yayın, 2550, s. 19-20

1. Ənənəvi büdcə nəzəriyyəsi

Ümumi nəzəriyyəyə görə, büdcə hər il taraz olaraq bağlanacaqdır. Büdcədə illik balans çətinlikdir. Hər hansı bir səbəblə büdcə kəsir verərsə, hər cür yola baş vuraraq bu kəsir bağlanacaq və büdcə balans halına gətiriləcəkdir. Büdcənin balansda olmağı üçün proqramlar iki şəkildə həyata keçirilir: a) gəlir müxtəlifliklərinə baxmayaraq, dövlət xərclərinin sabit qalması əsas tutulur; b) vergi gəlirlərinin çoxaldıldığı rifah dövrəsində dövlət xərcləri artırılır, vergi gəlirlərinin azaldığı dövrlərdə isə xərclər azaldılır. Ancaq xərclərin dəyişməməyi üsulu tətbiq olunduğu zaman rifah illərində vergi faizlərini endirmək, böhran illərində isə yüksəltmək gərəkdir. Böhran illərində vergi faizi sabit tutulduğu təqdirdə büdcə gəlirləri azalacaqdır.

2. Dövrü büdcə nəzəriyyəsi

Keynesin bu konjektura dövrəsi içindəki büdcə balansı nəzəriyyəsinə “dövrü büdcə nəzəriyyəsi” adı verilməkdədir. Bu nəzəriyyəyə görə büdcə, illik olaraq kəsir verə bilər. İllik balans, klassik maliyyəçilərin irəli sürdüklərinin əksinə, çox vacib bir mövzu deyil. Hər hansı bir ildə müharibə, iqtisadi böhran və ya inkişaf məqsədi ilə xərclər arta bilər və büdcədə kəsir ola bilər; bundan qorxmamaq lazımdır. İnvestisiya qoymağa davam edilməlidir, bunun üçün məsrəfdən qaçmamaq lazımdır. Səbəb ortadan qalxdıqda və investisiyalar gəlirli hala gəldikdə, kəsirlər bağlanacaq.

Xüsusilə, indiki dövrün iqtisadi şərtləri daxilində hökumətə sərbəst hərəkət etmək imkanını vermək lazımdır. Bu halda lazım olan illik deyil, dövrü bir tarazlıq, 7-10 il ərzində meydana gələ biləcək bir tarazlıqdır.

Dövrü büdcə nəzəriyyəsinin açıqladığı faktorlar bunlardır:⁵⁸

- Dövrü büdcə nəzəriyyəsi iqtisadi dövrənin davam etmə vaxtı ərzində Kəsir olaraq və kəskinliklə bilinən faktorlarla hərəkət etməkdədir;
- İqtisadi dövrdə rifah və depressiya hallarının vaxt və çətinlik nöqtəyinəzərindən bir-birinə uyğun olduğunu qəbul edən bir faktordur.

3. Əvəz edici büdcə nəzəriyyəsi

Əvəzedici büdcə nəzəriyyəsinin digər iki nəzəriyyədən fərqi, büdcədə balans axtarılmamağıdır. Dövlət gəlir və xərcləri tamamilə büdcədə balans çərçivəsində ələ alınır. Əvəzedici büdcə tətbiqləri, ilk olaraq inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda ortaya çıxan durğunluğu ortadan qaldırmağa istiqamətlənmişdir. Nəzəriyyə, büdcənin işsizlik və depressiya ilə mübarizədə bir vasitə olaraq istifadə edilə biləcəyini irəli sürməsi səbəbi ilə əhəmiyyət daşımaqdadır.⁵⁹

⁵⁸ İsmail Türk; *Maliyyə Politikası*, 7. Bası, S Yayınları, Ankara. 1988, s.323

⁵⁹ Gülay Coşkun, *a.k.ə.*, s. 23

6.10. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ İQTİSADI MƏZMUNU

Hər bir dövlətin konkret tarixi şəraitindən asılı olaraq əmələ gələn funksiyalarını yerinə yetirən, yəni maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün dövlət büdcəsi olmalıdır. Dövlət özünün iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrini, funksiyalarını yerinə yetirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fonduna malik olmalıdır. İctimai-iqtisadi formasiyalar hətta dəyişiləndə belə dövlətin mühüm elementləri olan vergilər, istiqrazlar və dövlətə xas olan xərclər kimi kateqoriyalar obyektiv surətdə zəruri olur. Məhz bu cəhətlər dövlət büdcəsinin obyektiv bir iqtisadi kateqoriya kimi zəruri olmasını şərtləndirir.

Büdcə ölkənin maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsi olduğuna görə maliyyə kateqoriyasına aid olan bütün keyfiyyət cəhətlərini özündə əks etdirir. Maliyyə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində dövlətin və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Deməli, maliyyə daha geniş əhatə dairəsi olan pul münasibətləri sistemini özündə əks etdirir. Dövlət büdcəsi isə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemi, daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində dövlətin mərkəzləşmiş sərəncamına daxil olan pul vəsaiti fondunun yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Bu prosesdə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar arasında, dövlətlə əhali arasında maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Bu prosesdə həm dövlətin fondu yaranır, həm də həmin pul vəsaiti fondu dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, cəmiyyətin bir çox ehtiyaclarının müdafiə, sosial, idarəetmə və s. ehtiyaclarının ödənilməsinə istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda “büdcə” termininin tətbiq olunması hamıya məlumdur. Lakin bir sıra hallarda “büdcə” termini daha məqsədəuyğun şəkildə dövlət hakimiyyəti orqanlarına məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün maliyyə təminatı kimi formalaşması kimi xarakterizə olunur. Bu cür xarakterizə daha konkret və məqsədəuyğundur. Ona görə ki, həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyət orqanları cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edirlər. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaiti dövlət büdcəsinin və onun bütün həlqələrinin formalaşmasını və istifadə olunmasını ifadə edir.

Burada elə cəhətləri də aydınlaşdırmaq lazım gəlir ki, «büdcə» həm maliyyə münasibətlərini, həm dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadə olunması formasını, həm də dövlətin əsas maliyyə planı olması anlayışlarını özündə birləşdirir. Hər bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti, bildiyimiz kimi, onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla ifadə olunur. Dövlət büdcəsi də iqtisadi kateqo-

riya olmaqla, müəyyən funksiyaları yerinə yetirir və bu funksiyaların məzmununu açmaqla «büdcənin» dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi məzmununu aydınlaşdırmaq olar. Bir çox iqtisadçı alimlər bu və ya digər iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini açarkən, onun yerinə yetirdiyi funksiyaların əsas meyar olduğunu göstərirlər. Büdcə kateqoriyası da geniş ictimai münasibətlər sistemini əks etdirməyinə görə maliyyəyə aid olan bütün funksiyaları özündə əks etdirir. Lakin büdcənin spesifik cəhətlərini də ümumi maliyyə münasibətlərindən ayırmaq olar. Belə ki, ən əvvəl büdcəyə maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi baxmalıyıq; ikinci, büdcə maliyyə planı kimi səciyyələnməlidir; üçüncü, büdcə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Bu cür xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla görürük ki, büdcə kateqoriyası müəyyən konkret istiqamətlər üzrə xarakterizə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) büdcə fondunun yaranması (yəni büdcənin gəlirlərinin əmələ cəlməsi);
- 2) büdcə fondunun istifadə olunması (yəni büdcənin xərclərinin maliyyələşdirilməsi).
- 3) büdcənin gəlirləri və xərclərinin formalaşması üzərində nəzarət.

Birinci funksiyayı, gəlirlərin yaranması ilə yerinə yetirir. Təsərrüfat təşkilatlarından (hüquqi şəxslərdən, fiziki şəxslərdən) vergilərin daxil olması, istiqrazların reallaşması dövlət əmlakına misaldır. Lakin nəzərə alınmalıyıq ki, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi ümumi daxili məhsulun ilkin bölgüsü zamanı yaranan təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarıdır. Bunlara aiddir:

- 1) işçilərin əmək haqqı fondu;
- 2) sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəət;
- 3) qeyri-müddətli işçilərin əmək haqqı fondu;
- 4) torpaq sahiblərinin rent gəlirləri;
- 5) ssuda fondunun faizi (bankların mənfəəti).

Büdcənin gəlirlərinin bu cür ümumi sxemi, əlbəttə, daimi deyil, konkret iqtisadi-ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyət miqyasında ümumi təsərrüfat subyekti kimi çıxış edir. Bu zaman istehsalçıların ümumi mənafeyi nəzərə alır və buna görə də büdcə ölkənin bütün iqtisadi sisteminin inkişaf mənafeyini nəzərə alınmaqla, iqtisadi proseslərin nizamlandırılmasına təsir göstərir. Ölkənin bütün xalq təsərrüfatında makro-iqtisadi proporsiyaların gözlənilməsi üçün, qeyri-istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əhəlinin ümumi tələbatının ödənilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının iqtisadi inkişafı və s. büdcənin ümumi ölkənin mənafeyi üçün istifadə olunmasını zəruri edir.

Büdcənin xərcləri də onun gəlirləri kimi müəyyən şərtlərə əsaslanır. Lakin gəlirlərə nisbətən xərclərin istiqamətinin, quruluşunun dəyişilməsi daha çevikdir. İqtisadi və siyasi vəziyyət dəyişəndə, büdcə xərcləri hərbi, sosial, iqtisadi-siyasi məqsədlərin mənafeyinə uyğun dəyişir. Belə ki, büdcənin xərclərinin hərbi və so-

sial məqsədlərə bölünməsi nisbətləri ayrı-ayrı hallarda kəskin dəyişə bilər. İqtisadi böhranlar, hərbi münaqişələr zamanı büdcə xərcləri hərbi ehtiyacları ödəmək üçün daha çox dəyişir.

Beləliklə, büdcənin sosial-iqtisadi məzmunu onun gəlirləri və xərclərinin tərkibi və quruluşu ilə müəyyən olunur. Bu barədə sonrakı paragraflarda daha geniş izah veriləcək.

Büdcənin nəzarət funksiyası da mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, büdcənin nəzarət funksiyası həm gəlirlərin formalaşması zamanı, həm də onların xərclərinin maliyyələşdirilməsi zamanı həyata keçirilir. Bununla belə, büdcənin nəzarət funksiyası iqtisadi proseslərə təsir etməklə pul vəsaiti fondlarının düzgün formalaşması və məqsədli istifadəsi üçün şərait yaradır. Lakin nəzarət funksiyası həm ümumi maliyyə nəzarəti kimi, həm də maliyyə orqanlarının nəzarət vəzifəsi kimi qarşılıqlı vəhdətdə aparılır. Büdcənin nəzarət funksiyası maliyyənin nəzarət funksiyasının tərkib hissəsidir. Büdcənin iqtisadi-sosial məzmunu həm də onun geniş təkrar istehsaldakı rolu ilə müəyyən edilir. Dövlət, büdcə fondundan ölkənin ümumi mənafeyinə xidmət edən mütərəqqi təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edir. Ən mühüm sahələri inkişaf etdirmək, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı mənafeyi üçün büdcə vasitəsilə dövlət ümumi daxili məhsulu bölüşdürür və yenidən bölüşdürür. Büdcə vəsaiti balansına qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatı ödənilir. Büdcə vəsaiti ilə ümumi daxili məhsul ölkənin iqtisadi rayonları, ayrı-ayrı regionları arasında bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək, məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaq və ölkə ərazisində infrastrukturunu inkişaf etdirmək və s. məqsədlər üçün büdcədən iqtisadi bir alət kimi istifadə olunur.

6.11. BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan respublikasının iqtisadi sistemində, onun dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi yaranmışdır.

Büdcə sisteminin qurulması və onun bütün növləri arasında qarşılıqlı əlaqələr büdcə quruluşu adlanır. Büdcə sistemində birləşdirilən ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin məcmusu dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sistemi bütün büdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili əsasları dövlətin Konstitusiyasında və büdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. Büdcə sisteminin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasları üzərində qurulmuşdur.

Büdcə sistemi dövlətin inzibati ərazi vahidinin bütün büdcələrinin məcmusunu özündə birləşdiriyinə görə, onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qanunvericiliklə

tənzimlənir. Bütçə sisteminin xarakteri ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu ilə müəyyən olunur. Bütçə sisteminin təşkilati quruluşu və onların qarşılıqlı əlaqələri dövlətin iqtisadi və siyasi təşkili əsasında müəyyən olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrlə (unitar dövlətlərdə) məsələn , Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə bütçə sistemi dövlətin mərkəzi bütçəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin bütçələrindən ibarətdir. Federal dövlətlərin bütçə sistemi üç həlqədən, yəni mərkəzi federal bütçədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin bütçələrindən və yerli orqanların bütçələrindən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. bütçə sistemi üç həlqədən ibarətdir. ABŞ-da federal bütçə, ştatların bütçələri, Rusiyada respublikaların, vilayətlərin bütçələri və mərkəzi federasiyanın bütçəsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının bütçə sistemi mərkəzi bütçədən, yəni respublika bütçəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütçəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən, bələdiyyələrin bütçələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının bütçələri respublika təbəçiliyində olan rayonların, şəhərlərin bütçələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin bütçələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bütün bütçə həlqələri respublikanın mərkəzi bütçəsi, rayonların, şəhərlərin bütçələri, yerli bələdiyyələrin bütçələri Respublikanın vahid bütçə sistemini təşkil edir və bütün bütçə növləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın bütçə sistemi «Dövlət bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

YEDDİNCİ FƏSİL

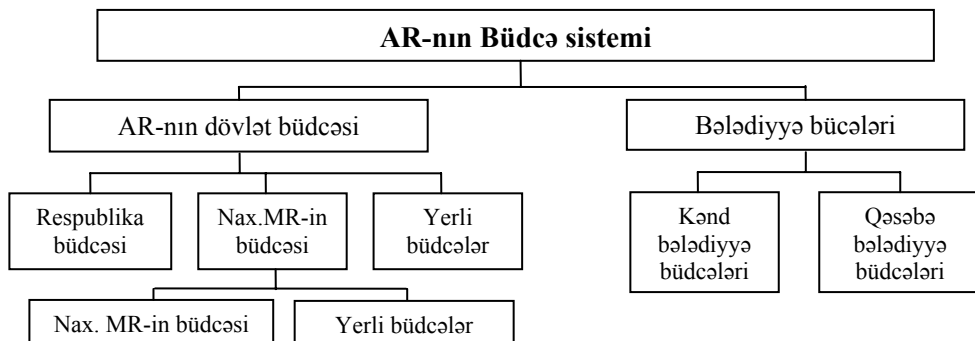
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÜDCƏSİ VƏ ONUN HAZIRLANMA PROSESİ

7.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİNİN QURULUŞU VƏ PRİNSİPLƏRİ

Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Büdcə əsasən maliyyə göstəricilərinin birliyi – məcmusu deməkdir (vergilər, dövlət krediti, dövlət xərcləri). Büdcə vasitəsilə vəsaitlərin cəlb olunması və xərclənməsi, bölgüsü həyata keçirilir.

AR-nın büdcə quruculuğunun tarixini xronoloji olaraq üç dövrə bölmək olar. İlk büdcə quruculuğu prosesi ötən əsrin 20-ci ilinə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanın büdcə sistemində gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü üfqi şəkildə həyata keçirilirdi. Belə olan halda dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin hər birinin ayrıca gəlirləri, rüsumları mövcud idi

Nəhayət, 1991-ci ildə müstəqilliyimizin bərpası mümkün oldu. Qarabağ müharibəsi nəticəsində müdafiə xərcləri artan Azərbaycanın dövlət büdcəsində gəlir-xərc tarazlığının 1993-cü ildən etibarən kəsir verəcək şəkildə pozulmağa başladığı görünməkdədir.⁶⁰ 1993-cü ildə yenidən büdcə proqnozlaşdırılması və icrası məsələləri dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca alətlərindən birinə çevrildi. Dövlət büdcəsinin layihəsi hər il parlament müzakirəsi vasitəsilə təsdiq olunur. Aşağıdakı şəkildə Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin quruluşu göstərilmişdir.

Şəkil 7.1. AR-nın büdcə sisteminin quruluşunun sxemi

⁶⁰ Ercan Sancak, *Azərbaycan İqtisadiyyatı*, Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1999, s. 32

AR-nın büdcə sisteminin fəaliyyət prinsipləri aşağıdakılardır:⁶¹

- Büdcə sisteminin vahidliyi;
- Büdcə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü;
- Müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi;
- Büdcələrin gəlir və xərclərinin, dövlət büdcədənəkar fondlarının həmin büdcələrdə tam əks etdirilməsi;
- Büdcənin balanslaşdırılması;
- Büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi;
- Büdcələrin xərclərinin ödənilməsinin ümumiliyi;
- Aşkarlıq;
- Büdcənin həqiqiliyi;
- Büdcə vəsaitlərindən istifadənin ünvanlığı və məqsədli xarakteri.

Büdcə sisteminin vahidliyi ümumi hüquqi bazanın, pul sisteminin, büdcə sənədləşdirmə formalarının, büdcə prosesi prinsiplərinin eyni olmasını, büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə cərimələrinin tətbiqini, eyni zamanda, büdcə sisteminin bütün səviyyələrində büdcə xərclərinin vahid sistemlə maliyyələşdirilməsini, dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin vəsaitlərinin mühasibat uçotunun vahid qaydada aparılmasını nəzərdə tutur.⁶²

AR-nın büdcə sistemi səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü mərkəzi icra orqanına və yerli idarəetmə orqanlarına müvafiq gəlir növlərinin və xərclərinin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyətlərinin verilməsidir.

Əsas prinsiplərdən biri müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyidir. Bura daxildir:

Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli idarəetmə orqanlarının büdcə sisteminin hər bir səviyyəsində büdcə prosesinin müstəqil həyata keçirilməsi hüququ;

AR qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilmiş bütün səviyyəli büdcə sistemlərinin xüsusi gəlir mənbələrinin mövcudluğu;

Qanunvericilik əsasında tənzimləyici büdcə gəlirlərinin olması, müvafiq büdcələrin gəlirlərinin yaradılması səlahiyyətləri;

Mərkəzi icra orqanının və yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq büdcə vəsaitlərinin müstəqil olaraq xərclənməsi istiqamətinin müəyyən edilməsi;

Mərkəzi icra orqanının və yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq büdcələrinin müstəqil olaraq büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin müəyyən edilməsi;

Maliyyə ilinin sonunda əmələ gəlmiş və büdcə xərclərinin qənaətlə istifadəsindən yaranmış gəlirlərin mərkəzi xəzinəyə tam məbləğdə köçürülməsi.

⁶¹ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, **Büdcə Sistemi**, Bakı, 2003, s. 18

⁶² Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s.20

Büdcələrin gəlir və xərclərinin, dövlət büdcədənənar fondlarının tam əks etdirilməsi o deməkdir ki, büdcələrin bütün gəlir və xərcləri, büdcədənənar fondlar və digər daxilolmalar tam və dolğun büdcələrdə, büdcədənənar fondlarda öz əksini tapmalıdır.

Büdcənin balanslaşdırılması; hər bir büdcə balanslaşdırılmalıdır, yəni büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclərin həcmi büdcənin gəlirlərinin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə sərf edilən məbləğin həcminə uyğun olmalıdır.

Büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi o deməkdir ki, büdcələrin tərtibi və icrası zamanı icra orqanları və büdcə vəsaiti alanlar müəyyən büdcə vəsaiti balansına, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olmalıdırlar.

Büdcə xərclərinin ödənilməsinin ümumiliyi o deməkdir ki, büdcənin bütün xərcləri ümumi gəlirdən maliyyələşdirilməlidir.

Aşkarlıq təsdiq edilmiş büdcənin və onun icrası haqqında hesabatın, büdcənin icrası zamanı informasiyanın dolğun verilməsi, eyni zamanda, qanunverici və yerli idarəetmə orqanlarının qərarlarının və digər məlumatların Kəsir nəşri büdcə layihəsinə baxılması və qərarın qəbul edilməsi üsulunun və digər məsələlərin cəmiyyət və kütləvi informasiya vasitələri üçün açıq-aşkar olması kimi başa düşülür.

Büdcənin həqiqiliyi müvafiq bölgənin sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin və büdcənin gəlir və xərclərinin reallığını göstərir.

Büdcə vəsaitlərindən istifadənin ünvanlılığı və məqsədli xarakteri konkret məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün konkret ünvanların sərəncamına verilir.

Büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası zamanı yuxarıda qeyd edilən prinsiplərə riayət olunması gələcəkdə büdcənin fayda verəcək şəkildə real yerinə yetirilməsi üçün ilkin şərtlərdir. Bu prinsiplərdən kənarlaşdıqda bu, büdcəyə nəzarət edilməsi və təhlili prosesini çətinləşdirir.

7.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN HAZIRLANMA PROSESİ

Büdcə proqnozlaşdırılmasının növbəti mərhələsi – büdcə layihəsinin tərtibi prosesidir. Büdcə layihəsinin tərtibinin əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti orqanı və yerli idarəetmə orqanları üzərinə qoyulmuş funksiyaların dövlət və yerli özünüidarəetmənin iqtisadi və sosial proqnozlaşdırılmasında nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi məqsədi ilə büdcədə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin həcmnin müəyyən edilməsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün AR-nın, NMR-nın, bələdiyyələrin və iqtisadiyyatın digər müxtəlif sahələrinin iqtisadi-sosial inkişaf proqnozları işlənilir.

hazırlanır. İcra hakimiyyəti orqanlarında büdcə layihəsinin işlənməsi üçün əsas sayılan icmal maliyyə balansı hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi AR hökumətinin, NMR-nın və yerli özünüidarə etmə orqanlarının, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının mühüm vəzifəsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsini bilavasitə AR-nın Maliyyə Nazirliyi, NMR-nın Maliyyə Nazirliyi, və bələdiyyələrin maliyyə orqanları həyata keçirirlər.

Büdcə layihəsinin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib edilməsi üçün müvafiq orqanlardan və hüquqi şəxslərdən lazımi məlumatlar alınmalıdır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün vacib olan məlumatlar bunlardır;

- Qüvvədə olan mövcud vergi qanunvericiliyi;
- Büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrinin tənzimləyici normativləri;
- AR-nın dövlət büdcəsinin digər büdcələrə maliyyə yardımının nəzərdə tutulan həcmi;
- AR-nın dövlət büdcəsinin digər büdcələrə verəcəyi xərclərin növü və həcmi;
- Dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə maliyyə məsrəflərinin normativləri;
- Minimum maliyyə təminatı normativləri.

Büdcə layihəsinin tərtibi aşağıdakılara əsaslanır:

- AR-nın Prezidentinin büdcə göndərişinə;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin sosial-iqtisadi proqnozuna;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq ərazinin büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;
- Növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və ya bələdiyyə bölməsinin inkişaf planına.

Inzibati-ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu son hesabat ilində həmin ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında məlumatlar, maliyyə ilinin sonuna qədər ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu və planlaşdırılan maliyyə ilinə iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişaf meyilləri əsasında işlənib hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi, mövcud büdcə qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir.

Əhaliyə ödənilməli müavinət, pensiya, kompensasiya, dotasiya və digər ödəniş növlərinin hesablanması üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara edilmiş müxtəlifliklər və əlavələr nəzərə alınır.

Büdcə haqqında qanun layihəsində büdcənin əsas xarakteristikası öz əksini tapmalıdır.

Büdcə haqqında qanun layihəsinin əsas xarakteristikasına aşağıdakılar aiddir:

- Büdcə gəlirlərinin ümumi həcmi;
- Büdcə xərclərinin ümumi həcmi;
- Büdcə kəsiri.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün ilkin makroiqtisadi göstəricilər bunlardır:

- Növbəti maliyyə ilinə ÜDM- un həcmi və növbəti maliyyə ilində ÜDM-un artım sürəti;
- İnflyasiyanın səviyyəsi.

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin AR-nın Milli Məclisinə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir.⁶³

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır. Dövlət büdcəsinin hazırlıq prosesinə yanvar ayının üçüncü on günlüyü ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanır. Bu qərara uyğun olaraq, fevral ayının sonunadək müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin orta müddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqramı dəqiqləşdirilir. Dəqiqləşdirilmiş orta müddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqramına müvafiq olaraq, cari ilin mart ayında növbəti il üçün ilkin orta müddətli büdcə proqnozu və investisiya proqramı tərtib edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün lazım olan iqtisadi və sosial proqramların hazırlanması barədə əsaslandırılmış sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən müddət ərzində və qaydada hazırlanıb ona təqdim edilir.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının birinci mərhələsində AR-nın hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirən makroiqtisadi göstəriciləri əsasında növbəti maliyyə ilinə AR-nın iqtisadiyyatının fəaliyyət proqnoz-planı işlənib hazırlanır.⁶⁴

Proqnoz-plan əsasında AR-nın Maliyyə Nazirliyi növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə əsas göstəricilərinin layihələrini hazırlayır. AR dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq, növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsünü müəyyən edir. Cari ilin aprel ayının on

⁶³ Azərbaycan Respublikasının, **Büdcə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2008

⁶⁴ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s. 302

beşinədək dövlət və investisiya proqramının ilkin layihəsi hazırlanaraq büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə təsnifatının bölmələri səviyyəsində gəlir və xərclərin yuxarı həddi, dövlət borcları, prioritet xərclər, növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu ilə birlikdə baxılmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilir. Cari ilin may ayının birinədək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən növbəti il üzrə Dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcə göstəricilərinin tərtibinə dair məlumat məktubu hazırlanır və büdcənin tərtibində iştirak edən təşkilatlara göndərilir. Bu təlimatda aidyyəti məlumatlarla yanaşı, təşkilatlar və hər bölmə üzrə xərclərin yuxarı həddinə, cari xərclərə dair təsdiq olunmuş normalara, formalara, ətraflı büdcə təklifinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi üçün yardımçı sənədlər daxil olmaqla gəlirlərin və xərclərin təhlilinə dair məlumatlar verilir. Ölkəmizdə büdcə təşkilatlarının xərcləri müəyyən edilərkən onların büdcədənkənar vəsaitləri nəzərə alınır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və AR-nın dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar təlimata uyğun olaraq hazırlanmış büdcə layihəsini cari ilin iyul ayının birinədək müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edirlər. Bu layihələrdə göstərilməli olan məlumatlar aşağıdakılardır;⁶⁵

– Funksional və iqtisadi təsnifatlar üzrə keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən büdcə xərclərinin məbləği, NMR, ölkənin şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən məbləği, büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki cari ilin sonuna gözlənilən qalığı.

– Funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və NMR, respublikanın şəhər və rayonları üzrə keçən ildə əldə edilmiş büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləği, gəlirlərin və xərclərin keçən ilin sonuna olan qalığı, cari ildə və növbəti büdcə ilində büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləğləri.

– Funksional və iqtisadi təsnifat, NMR, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, bunlardan başqa, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən etdikləri vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə sonrakı üç il üçün gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi;

– Maliyyələşdirmə mənbəyi göstərilməklə növbəti il və sonrakı üç il üçün iqtisadi və funksional təsnifatlar üzrə, investisiya proqramları üzrə xərclərin həcmi.

Eyni zamanda, AR-nın hökuməti növbəti maliyyə ilində vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və digər ödənişlərin minimum həddinin artırılması haqqında təklifləri nəzərə alır.

⁶⁵ Azərbaycan Respublikasının **Büdcə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2008

Dövlət büdcəsinin formalaşmasının ikinci mərhələsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, həmçinin büdcə vəsaitinin sərəncamçılar arasında ünvanlı maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.⁶⁶

Avqust ayının 1-nə qədər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən cari ilin altı ayının faktiki nəticələri nəzərə alınmaqla növbəti il üzrə və orta müddətli makroiqtisadi göstəricilər, habelə sosial, iqtisadi və investisiya proqramları dəqiqləşdirilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı makroiqtisadi göstəricilərin dəqiqləşdirilmiş proqnozuna və hazırlanmış proqramlara əsasən dövlət büdcəsinin layihəsində gəlirləri və xərcləri yenidən hesablayır. Dövlət büdcəsi layihəsinin dəqiqləşdirilmiş göstəricilərini əsas götürməklə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı iyul, avqust aylarında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlara və büdcə təşkilatları, həmçinin NMR-ın icra hakimiyyəti orqanları ilə, zərurət olduqda bələdiyyələrlə və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərdən alınmış büdcə layihələri üzrə müzakirələr aparır. Müzakirələrin nəticələri protokollarla rəsmiləşdirilir. Bu orqan tərəfindən dövlət büdcəsinin tərtibi üçün lazım olan əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, bunlarla yanaşı, bu orqanların struktur bölmələrindən, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən büdcə təşkilatlarından, lazım gəldikdə mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, digər hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən və büdcədən kənar dövlət fondlarından tələb oluna bilər. Dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları almaq istəyən bələdiyyələr cari ilin may ayının birinədək aşağıdakı sənədləri və məlumatları icra orqanına təqdim edirlər;

- Cari ilin gözlənilən və ötən ilin büdcəsinin faktiki nəticələri barədə arayış;
- Növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcələrin nəzərdə tutulan gəlirləri və xərcləri; dövlət büdcəsindən ayrılacaq dotasiyanın və digər maliyyə yardımlarının həcmi əsaslandırılması;
- Ötən ildə yerli büdcənin icra vəziyyəti barədə auditor rəyi;
- Müvafiq icra orqanının sorğusuna görə digər materiallar.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihəsinin göstəriciləri və müəyyən edilmiş digər sənədlərlə birlikdə sentyabr ayının iyirmi beşinədək icra orqanına təqdim edilir.

İcra hakimiyyətinin müvəkkil orqanı, eyni zamanda, növbəti maliyyə ilində dövlət büdcəsi vəsaitlərindən maliyyələşən məqsədli proqramların siyahısını hazırlayır, növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə onların maliyyələşmə həcmi müəyyən edir.

⁶⁶ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s. 303

Növbəti ildə və orta müddətli perspektivdə büdcə layihəsi üzrə razılaşdırılmış məsələlərə Maliyyə Nazirinin rəhbərlik etdiyi xüsusi dövlət komissiyasında baxılır.

AR-nın hökuməti AR-nın müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən növbəti maliyyə ili üçün təqdim edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun və büdcə layihəsinin əsas göstəricilərinin uyğunluğunu müəyyən edir, dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondları büdcələrinin layihələrini, növbəti maliyyə ili və orta müddətli perspektiv üçün büdcə-maliyyə siyasətini xarakterizə edən digər sənədləri və materialları dəqiqləşdirir və təyin olunmuş qaydada Milli Məclisə təqdim edilməkdən ötrü qanun layihəsini müəyyən edir. AR-nın hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları AR-nın Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər hazırlanıb AR-nın Milli Məclisinə təqdim edilir:

- Cari ilin dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- Növbəti maliyyə ili üzrə AR-nın dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- AR-nın növbəti büdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- Dövlət büdcəsinin vəsaiti balansına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- Büdcə və vergi siyasətlərinin əsas istiqamətləri;
- AR-nın inzibati ərazi üzrə icmal maliyyə balansı;
- Dövlət büdcəsinə daxil olmayan məqsədli dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- Büdcə təsnifatına uyğun olaraq növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin xərclərinin məbləği;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər;
- Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;
- Dövlət büdcəsinin vəsaiti balansına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- Növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin layihəsinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə əks etdirən dövlət investisiya proqramlarının layihələri;
- AR-nın ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;
- Növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin və xərclərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə müqayisəsi;
- Büdcədənkənar əməliyyatlara dair icmal hesabat.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının on beşindən gec olmayaraq, AR-nın Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq, AR-nın Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi AR-nın Milli Məclisində dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Bu qanun layihəsinin dərc edilməsi sənədlərin AR-nın Milli Məclisinə daxil olduğu tarixdən on gün ərzində mətbuatda dərc edilir.

7.3. BÜDCƏ LAYİHƏSİNƏ BAXILMASI VƏ TƏSDİQ EDİLMƏSİ

Maliyyə orqanlarından müvafiq büdcə layihələrini aldıqdan sonra icra hakimiyyəti orqanları layihəyə baxır və zəruri hallarda düzəlişlər və əlavələr edirlər.⁶⁷ Bu qanun layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi AR-nın Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq aparılır. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada AR-nın Milli Məclisinin iclasında dövlət büdcəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsi AR-nın Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının iyirmisindən gec olmayaraq təsdiq edilir.⁶⁸

AR hökuməti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları oktyabrın 1-dək AR Prezidentinə təqdim edir. AR Prezidenti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə və ona əlavə olunmuş materiallara baxdıqdan sonra onları oktyabrın 15-dən gec olmayaraq, AR Milli Məclisinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən AR-nın Milli Məclisinə təqdim edilir:

- Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;
- AR-nın növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti balansına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paragrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;

⁶⁷ Azərbaycan Respublikasının **Büdcə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2008

⁶⁸ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s. 303

- dövlət borcları və dövlət zəmanətləri ilə digər öhdəliklərə dair məlumat;
- AR-nın ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq AR-nın Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- növbəti büdcə ili üzrə gəlirləri ötən ilin faktiki və cari gözlənilən nəticələri ilə, habelə xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar üzrə müqayisəsi;
- Funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar paraqrafları səviyyəsində cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasının vəziyyəti;
- cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;
- büdcədənkənar əməliyyatlara dair icmal hesabat;
- keçən büdcə ilində, faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

AR-nın Prezidenti növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ilə birlikdə Milli Məclisə aşağıdakı qanun layihələrini göndərir:

- AR-nın vergilər və rüsumlar haqqında qanunvericilik aktlarına müxtəlifliklər və əlavələr edilməsi;
- AR-nın büdcədənkənar fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri.

Lazım olan hallarda maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və növbəti maliyyə ilinə AR Dövlət Sosial Müdafiə fondunun büdcəsi haqqında qanun layihəsi ilə əmək haqlarının və dövlət pensiyalarının indeksləşdirilməsi nəzərdə tutularsa, onda Milli Məclisə eyni zamanda pensiyaların minimum məbləğinin artırılması, dövlət pensiyalarının yenidən hesablanması və indeksləşdirilməsi, əməyin ödənilməsinin artırılması haqqında qanun layihələri də göndərilir.

Milli Bank cari ilin oktyabr ayının 1-dək növbəti maliyyə ilinə vahid dövlət pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərinin layihəsini Milli Məclisə təqdim edir. Bu layihə həmçinin AR Prezidentinə və AR hökumətinə göndərilir.⁶⁹

Dövlət büdcəsinin vəsaiti balansına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramların layihələri Milli Məclisə növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ilə eyni zamanda təqdim edilir. Məqsədli proqramların layihələrində proqramların bütün texniki-iqtisadi göstəriciləri əks etdirilir.

Milli Məclisdə dövlət büdcəsi vəsaiti balansına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramların layihələri dövlət büdcəsinin layihəsi ilə eyni zamanda baxılır və qəbul edilir.

⁶⁹ Zahid Fərrux, Vidadi Zeynalli, **Maliyyə Pul Tədavülü Kredit**, Bakı, 2007, s. 281

AR-nın Prezidenti Dövlət büdcəsi haqqında qanuna müxtəlifliklər və əlavələr edilməsi haqqında qanun layihəsini Milli Məclisə təqdim edir. Dövlət büdcəsi haqqında qanuna müxtəlifliklər və əlavələr edilməsi dövlət büdcəsinin əsas xarakteristikasının dəyişdirilməsi və tənzimləyici gəlirlərin AR büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında bölüşdürülməsi, həmçinin dövlət büdcəsi xərclərinin funksional və təşkilatlar üzrə təsnifatının bölmələri üzrə bölüşdürülməsi səbəb ola bilər.

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi AR Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Milli Məclisə təqdim edilmiş növbəti il üçün dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini Milli Məclisin sədri Milli Məclisin İqtisadi Siyasət daimi Komissiyasına göndərir və layihəyə baxılması müddətini müəyyən edir.

Qanun və qərar layihələrinə baxılması üçün daimi komissiya işçi qrupu yaradıla bilər.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının tapşırığı ilə onun səlahiyyətli nümayəndəsi AR-nın Milli Məclisinin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında məruzə edir.

Milli Məclisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, üç oxunuşda baxılır. Milli Məclisin sədrinin qərarı ilə Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər.⁷⁰

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin birinci oxunuşunda Milli Məclis AR-nın sosial-iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqnozunu, büdcələrarası qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsiplərini, dövlət büdcəsi kəsirinin ödənilməsi üçün xarici maliyyələşdirmə mənbələrini araşdırır. Eyni zamanda, dövlət büdcəsinin göstəriciləri, o cümlədən büdcə gəlirlərinin bölmələr, qruplar və yarımqruplar üzrə təsnifatı, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və rüsumlarının büdcə subyektləri arasında bölgüsü, dövlət büdcəsi kəsirinin ölçüsü və növbəti il üçün dövlət büdcəsi xərclərindəki xüsusi çəkisi, büdcə kəsirinin örtülməsi mənbələri və ümumilikdə, dövlət büdcəsinin xərclərinin ümumi həcmi təhlil edilir.

Qanun layihəsinə birinci oxunuşda baxılması nəticəsində Milli Məclis aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- layihə birinci oxunuşda qəbul edilsin və söylənmiş təkliflər və iradlar nəzərə alınmaqla, onun üzərində iş davam etdirilsin;
- layihə qəbul edilməsin;
- layihə qəbul edilsin.

⁷⁰ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s. 308

Milli Məclis birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinin dərc olunması və ümumxalq müzakirəsinə çıxarılması haqqında qərar qəbul edə bilər.

Layihənin ayrı-ayrı maddələri üzrə qruplaşdırılmış müxtəlifliklərə aparıcı daimi komissiyanın iclasında baxılır və daimi müxtəlifliklərlə razı olduqda onları layihənin mətninə daxil edir. Yenidən işlənmiş qanun layihəsi ikinci oxunuşda baxılmaq məqsədi ilə Milli Məclisin sədrinə göndərilir.

Milli Məclisdə ikinci oxunuşda baxılmasına azı beş gün qalmış qanun layihəsi onun təşəbbüsçüsünə göndərilir. AR Prezidentinin, AR Ali Məhkəməsinin və NMR Ali Məclisinin qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisin müzakirəsinə verdikləri qanun layihələri təqdim olunmuş şəkildə müzakirəyə çıxarılmalı və səsə qoyulmalıdır. Belə qanun layihələrində müxtəlifliklər yalnız həmin orqanların razılığı ilə edilə bilər.

AR Milli Məclisinin daxili Nizamnaməsinin 18-ci maddəsinə əsasən qanun layihəsinin ikinci oxunuşunda müzakirəsi aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzəsi ilə başlanır.

Layihənin ikinci oxunuşunda müzakirəsi bir qayda olaraq, təşəbbüsçünün çıxışı ilə başlanır.

İkinci oxunuşda dövlət büdcəsi xərclərinin ümumi məbləği çərçivəsində dövlət büdcəsinin funksional təsnifatı üzrə xərclərin bölgüsü, AR subyektlərinə maliyyə yardımının həcmi (dotasiya), cari xərclər büdcəsi, dövlət məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi xərcləri, AR-nın dövlət xarici borclanması proqramı, AR-nın xarici dövlətlərə dövlət kreditinin verməsi, gəlirlərin və xərclərin rüblər üzrə bölgüsü, dövlət büdcəsinin kəsiri və bir sıra digər məsələlər müzakirə edilir.

Qanun layihəsi əsas kimi qəbul olunduqdan sonra Milli Məclisin iclasına sədrlik edən deputatlardan qanun layihəsində edilmiş müxtəlifliklərə etirazların olub-olmamağını öyrənir. Bu cür etirazlar olduqda onları qısaca əsaslandırmaq üçün hər deputata 3 dəqiqəyədək vaxt verilir. Məruzəçi həmin etirazlara cavab verir və qanun layihəsi maddə-maddə müzakirə edilir.

Bundan sonra qanun layihəsi ikinci oxunuşda qəbul edilir. İkinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsi müzakirə zamanı müəyyənləşdirilmiş daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və redaktə edilməsi üçün daimi komissiyaya çatdırılır.

İş başa çatdıqdan sonra daimi komissiya üçüncü oxunuş üçün hazırlanmış qanun layihəsini Milli Məclisin sədrinə göndərir. Milli Məclisin sədri qanun layihəsinə üçüncü oxunuşda baxılmasını Milli Məclisin iclasının gündəliyinə salır.

AR Milli Məclisinin daxili Nizamnaməsinin 19-cu maddəsinə əsasən qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində müxtəlifliklər edilə bilməz.

Müstəsna hallarda Milli Məclisin iclasında iştirak edən deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi AR-nın Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunda aşağıdakı əsas göstəricilər təsdiq olunur:

- gəlirlərin ümumi məbləği;
- vergilərin dərəcələri;
- mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği;
- mənbələr üzrə qrantlar və transferlər;
- ayrı-ayrı gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü və ayırma normaları;
- funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq, paraqraflar səviyyəsində xərclərin məbləği;
- NMR-nın büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən dotasiyaların, subsidiyaların, subvensiyaların məbləği;
- digər büdcə ssudalarının ümumi məbləği və istiqamətləri;
- daxili və xarici dövlət borclarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər;
- dövlətin üçüncü tərəf qarşısında öhdəliyinin yuxarı həddi;
- sair beynəlxalq öhdəliklərin məbləği;
- ehtiyat fondunun məbləği;
- AR-nın daxili və xarici borclanmasının həddi (il ərzində götürülə biləcək dövlət borcunun və cəlb ediləcək dövlət istiqrazlarının məbləği);
- xərclərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı;
- dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri;
- büdcə kəsirinin yuxarı həddinin məbləği;
- təsdiq olunması zəruri hesab edilən digər göstəricilər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi təsdiq olunduqdan sonra müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təşkilatlar üzrə büdcə təsnifatı əsasında xərclərin bölgüsünü aparır və təsdiq edir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəriciləri əsasında onun gəlirlərinin və xərclərinin rüblük bölgüsünü müəyyən edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmazsa, Respublika Prezidenti dövlət büdcəsi təsdiq olunanaqədər büdcədən maliyyələşmənin müvəqqəti qaydalarını müəyyən edir.

Büdcəni icra edən orqan keçən ilin büdcə xərclərinin 1/12 hissəsi həddində AR-nın büdcə xərclərinin funksional və təşkilatlar üzrə təsnifatların müvafiq bölmələri üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məqsədlərə dövlət kontraktlarının, AR-nın büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrinə maliyyə yardımı göstərilməsinə büdcə vəsaitlərinin maliyyələşməsinə həyata keçirir.

Büdcə layihəsi təsdiq edildikdən və nəzərdə tutulmuş qaydada imzalandıqdan sonra mətbuatda dərc olunur.

7.4. DÖVLƏT BÜDCƏSİ LAYİHƏSİNİN TƏRTİBİ PROSESİ VƏ BÜDCƏ TƏQVİMİ

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanılır və büdcə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə yanvar ayının üçüncü on günlüyü ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanılır. Bu qərara uyğun olaraq, fevral ayının sonunadək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqramı dəqiqləşdirilir.

Dəqiqləşdirilmiş ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqramına müvafiq olaraq, cari ilin mart ayında növbəti il üçün ortamüddətli büdcə proqnozu (gəlirlər, xərclər, kəsir və maliyyələşmə) və investisiya proqramı tərtib edilir.

Cari ilin aprel ayının 15-dək dövlət büdcəsinin və investisiya proqramının ilkin layihəsi hazırlanaraq büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə təsnifatının bölmələri səviyyəsinə gəlir və xərclərin yuxarı həddi, dövlət borcları, prioritet xərclər, növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu ilə birlikdə baxılmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunur.

Cari ilin may ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu ilə birlikdə baxılmaq üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunur.

Cari ilin may ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcə göstəricilərinin tərtibinə dair təlimat məktubu hazırlanır və büdcənin tərtibində iştirak edən təşkilatlara göndərilir. Bu təlimatlarda aidiyyəti məlumatlarla yanaşı, təşkilatlar və hər

bölmə üzrə xərclərin yuxarı həddinə, cari xərclərə dair təsdiq olunmuş normalara, formalara, ətraflı büdcə təşkilinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi üçün yardımçı sənədlər daxil olmaqla gəlirlərin və xərclərin təhlilinə (qiymətləndirilməsinə) dair məlumatlar verilir.

Büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi müəyyən edilərkən onların büdcədənkənar vəsaitləri nəzərə alınır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və büdcədən maliyyələşən təşkilatlar təlimata uyğun olaraq hazırlanmış büdcə layihəsini cari ilin iyul ayının 1- dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edirlər.

Təqdim olunmuş büdcə layihələrində aşağıdakılar əks etdirilir:

- funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə keçən ildə əldə edilmiş və cari ildə gözlənilən büdcə gəlirlərinin və xərclərinin məbləği, hesablanmış və ödənilmiş büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən məbləğləri, büdcə gəlirlərinin və xərclərinin keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən qalığı;
- funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə keçən ildə əldə edilmiş büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləği, gəlirlərin və xərclərin keçən ilin sonuna qalığı, cari ildə və növbəti büdcə ilində büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləğləri;
- funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə növbəti il üçün təklif olunan büdcə gəlirlərinin və xərclərinin həcmi, ödənilməli olan verginin və ödənişlərin məbləği, büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər;
- iqtisadi və funksional təsnifat, Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə sonrakı üç il üçün gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi;
- maliyyələşdirmə mənbəyi göstərilməklə növbəti il və sonrakı üç il üçün iqtisadi və funksional təsnifatın paraqrafları üzrə investisiya proqramları üzrə xərclərin həcmi;

Avqust ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən cari ilin faktiki nəticələri nəzərə alınmaqla, növbəti il üzrə və ortamüddətli makroiqtisadi göstəricilər, habelə sosial, iqtisadi və investisiya proqramları dəqiqləşdirilir. Müva-

fiq icra hakimiyyəti orqanı makroiqtisadi göstəricilərin dəqiqləşdirilmiş proqnozu-
na və hazırlanmış proqramlara əsasən dövlət büdcəsinin layihəsində gəlirləri və
xərcləri yenidən hazırlayır.

Dövlət büdcəsi layihəsinin dəqiqləşdirilmiş göstəricilərini əsas götürməklə
müvafiq icra hakimiyyəti orqanı iyul-avqust aylarında dövlət büdcəsinin gəlirləri-
nin icrasını təmin edən və büdcədən maliyyələşən orqanlarla, o cümlədən Naxçıvan
Muxtar Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları ilə, zərurət olduqda bələdiyyə-
lərlə və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərlə alınmış büdcə la-
yihələri üzrə müzakirələr aparılır. Müzakirələrin nəticələri protokollarla rəsmiləş-
dirilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət büdcəsinin tərtibi üçün la-
zım olan əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti
orqanlarından, habelə onların struktur bölmələrindən, dövlət büdcəsindən ma-
liyyələşdirilən təşkilatlardan zərurət yarandıqda mülkiyyət və təşkilati-hüquqi for-
masından asılı olmayaraq digər hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən və büdcədən-
kənar dövlət fondlarından tələb oluna bilər.

Dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları almaq istəyən bələdiyyələr cari ilin
may ayının 1-dək aşağıdakı sənədləri və məlumatları müvafiq icra hakimiyyəti
orqanına təqdim edirlər:

- cari ilin gözlənilən və ötən ilin büdcəsinin faktiki nəticələri barədə arayış;
- növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcələrin nəzərdə tutulan gəlirləri və xərcləri,
dövlət büdcəsindən ayrılacaq dotasiyanın və digər maliyyə yardımlarının
həcminin əsaslandırılması;
- ötən ildə yerli büdcənin icra vəziyyəti barədə auditor rəyi;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sorğusuna görə digər materiallar;

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal
büdcənin göstəriciləri cari ilin sentyabr ayının 10-dək müvafiq icra hakimiyyəti
orqanına təqdim edilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı
üç il üçün icmal büdcəsinin göstəriciləri və bu qanunla müəyyən edilən digər sən-
ədlərlə birlikdə sentyabr ayının 25-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim
edilir.

Dövlət büdcəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların tabeliyindəki təşki-
latlar tərəfindən dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir. Dövlət büdcəsindən
maliyyələşən təşkilatların vəzifəli şəxsləri tabeliyində olan müəssisələrin həyata
keçirdikləri maliyyə əməliyyatlarına, xərc normalarına və müvafiq maliyyə qayda-
larına əməl etməməklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu qaydalara riayət etmə-
yən, o cümlədən vəsaitin hərəkətinə və istifadəsinə dair məlumatı təqdim etməyən,
həmin vəsaitin təyinatını dəyişən büdcə təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə nəzər-
də tutulmuş tədbirləri həyata keçirə bilər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar müəyyən edilmiş formalara uyğun olaraq aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifat üzrə hesabatları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edirlər. Zərurət yarandıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanları təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində, bölmələrin xərc maddələri və funksional təsnifatın paraqrafları səviyyəsində iqtisadi təsnifatın yarım maddələri arasında müvafiq dəyişikliklər edə bilər.

Dövlət büdcəsinin kassa icrası dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət xəzinədarlığı dövlət maliyyəsindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq uçot qaydalarına uyğun uçotunu aparır.

Dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar və ödəmələr, büdcədənkənar dövlət fondlarına haqlar (ödənişlər), büdcədənkənar dövlət fondları, dövlət təminatı ilə aparılmış kreditlər üzrə əməliyyatlar və digər dövlət əməliyyatları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir.

Büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə dövlət xəzinədarlığı tərəfindən qabaqcadan dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürülür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditör borcları xəzinədarlıq tərəfindən ödənilir. Dövlət büdcəsinin icrası prosesində qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə əməliyyatlar büdcə ili qurtardıqdan sonra həyata keçirilə bilməz. Belə öhdəliklər üzrə ödəmələr növbəti büdcə ilindəki ayırmalar balansına təmin olunur. İlin sonuna bütün xəzinə hesablarının qalıqları dövlət büdcəsinin vahid xəzinə balansına (məqsədli təyinatlı maliyyələşmələr istisna olmaqla) köçürülür və həmin vəsait növbəti ilin aidiyyəti büdcə xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 22.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan vergi orqanlarının maddi həvəsləndirmə və inkişaf fonduna vəsaitin ayrılması həmin ilin vergi daxilolmalarının azaldılması balansına həyata keçirilir. Dövlət xəzinədarlığının öhdəsində olan nağd pul vəsaiti onun vahid balansında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş müvəkkil banklarda saxlanılır.

Büdcə təşkilatları əldə etdikləri büdcə və büdcədənkənar gəlirləri tam həcmdə və vaxtında vahid xəzinə balansına köçürməlidirlər. Dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsi və icmal hesabat müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən hazırlanır. Büdcə təşkilatları tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə hesabat

Dövlət büdcəsinin icrası barədə aylıq hesabat hesabat ayından sonrakı ayın 25-dək tərtib olunur və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilir. Hesabatda dövlət büdcəsinin icrası funksional və iqtisadi təsnifat əsasında ilin əvvəlindən artan yekunla əks etdirilir.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabat növbəti ilin birinci ayının sonunadək Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim olunur. Hesabat mətbuatda dərc edilir. Rüblük hesabatda başqa göstəricilərlə yanaşı, gəlir və xərclərin icrasının müqayisəli təhlili verilir. Xərclərin maliyyələşdirilməsində faktiki göstəricilərlə təsdiq olunmuş rəqəmlər arasında fərq yarandıqda, hesabatda bu fərqlə bağlı izahat və dövlət əhəmiyyətli layihələrə dair məlumatlar da əks olunur.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi təqdim olunmaq üçün növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunur. Hesabat özündə digər məlumatlarla yanaşı bütün dövlət borcları, il ərzində götürülən borclar və verilən dövlət təminatları, buraxılmış dövlət istiqrazları və ehtiyat fondundan il ərzində istifadə haqqında məlumatları da əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrası barədə hesabat dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən orqanlar və dövlət xəzinədarlığı tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi formalarda aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə təqdim edilmiş hesabatlar əsasında hazırlanır.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə hesabatlara və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdcəsinin icrası barədə qanun təsdiq edir.

İcmal büdcənin icrası barədə rüblük və illik hesabatlar (büdcənin gəlirləri, xərcləri, dövlət borcunun məbləği, kreditlər və s. məlumatlar da daxil olmaqla) mətbuatda dərc edilir.

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və onun Hesablama Palatası həyata keçirir. Dövlət büdcəsinin icrasına cari nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Dövlət büdcəsindən maliyyələşən icra hakimiyyəti orqanlarının və təşkilatların rəhbərləri onlara tabe təşkilatlarda gəlir və xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılması və vəsaitin təyinatı üzrə istifadəsinə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin və xərclərinin auditi qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən aparılır. Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın təmin olunması onun tətbiqinin və icrasının mühüm şərtidir. Dövlət büdcəsinin icrası prosesində onun gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın pozulması təhlükəsi yarandıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təklifi ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında döv-

lət büdcəsinə yenidən baxılması barədə məsələ qaldırıla bilər. Bu zaman dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyi olmalıdır.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində gəlirlər təsdiq olunmuş məbləğdən az daxil olduqda funksional və iqtisadi təsnifat üzrə xərclər (müdafə olunan xərc maddələri istisna olmaqla) mütənasib şəkildə, təşkilati təsnifat üzrə xərclər isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada azaldılır. Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabatlarda büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar həmin dövr üçün təsdiq edilmiş göstəricilərdən 20 faiz az olduqda həmin hesabatlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müvafiq komissiyalarında müzakirə edilir. Dövlət büdcəsinin icrası prosesində büdcənin gəlirləri üzrə faktiki daxilolmalar ilin birinci yarısı üzrə nəzərdə tutulan göstəricilərdən 30 faiz az olduğu halda, müdafə olunmuş xərc maddələrinin maliyyələşdirilməsi üçün vəsait çatmadıqda, büdcə kəsirinin nisbi göstəricisi təsdiq olunmuş səviyyəni keçdikdə və ilin sonunadək yuxarıda göstərilənləri aradan qaldırmaq barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən əsaslandırılmış təklif olmadıqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qarşısında büdcədə dəqiqləşdirmə aparılması barədə oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq məsələ qaldırır. Cari ilin dəqiqləşdirilmiş dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq təsdiq edir.

Dövlət büdcəsi kəsirinin məbləği növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyən edilir. Büdcə kəsirinin maliyyələşməsi dövlət borcu, kredit və digər mənbələr balansı hesabına həyata keçirilir.

Ölkənin sosial və iqtisadi inkişaf proqramlarının yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə dövlətin təminatı əsasında borc alınabilir.

Dövlətin adından borc almaq və onu idarə etmək hüququ müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məxsusdur. Büdcə ili ərzində alınan dövlət borcunun məbləği, onun istifadəsi və dövlət borcuna xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsində əks etdirilir.

Büdcə gəlirlərinin həcmindən və ayırımların səviyyəsindən asılı olmayaraq, dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas borc, faiz) tam və vaxtında həyata keçirilməlidir. Faizlər və borclar kredit müqaviləsinə, yaxud dövlət qiymətli kağızlarının şərtlərinə əsasən vaxtında ödənilməlidir. Daxili və xarici dövlət borclarının yuxarı həddi müvafiq büdcə ili üçün dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyənləşdirilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı dövlət borcları üzrə sənədlərin əslinə uyğun olaraq borcların uçotunu aparır və hər rüb onlar haqqında məlumatları mətbuatda dərc etdirir.

Dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi, icrası və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsi müvafiq icra hakimiyyəti

orqanları tərəfindən birgə hazırlanmış və təsdiq olunmuş tədbirlər planı vasitəsilə həyata keçirilir. Tədbirlər planı mətbuatda dərc edilir. Ölkənin sosial və iqtisadi inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə büdcədənəkar dövlət fondlarından ayrılan vəsait dövlətin investisiya proqramına və dövlət büdcəsinin xərclərinə daxil edilir. İntestisiya proqramı çərçivəsində büdcədənəkar dövlət fondlarından ayrılan vəsaitin istifadəsi üzrə maliyyə əməliyyatları dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə icra olunur.

Yerli büdcəyə daxil edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün büdcədənəkar dövlət fondlarından ayrılan vəsait müvafiq yerli büdcə vasitəsilə istifadə olunur.

Dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə hazırlanan və təqdim olunan sənədlər

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir:

- növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və gələn üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- dövlət büdcəsinin vəsaiti balansı hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan proqramlar;
- büdcə gəlirləri təsnifatının funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;
- dövlət borcları və dövlət zəmanəti ilə digər öhdəliklərə dair məlumat;
- növbəti il üzrə icmal büdcəsinin layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədənəkar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə, habelə xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatlar üzrə müqayisəsi;
- funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifatın paraqrafları səviyyəsində cari ilin dövlət səviyyəsində cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasının vəziyyəti;
- cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;
- büdcədənəkar əməliyyatlara dair icmal hesabat;

- keçən büdcə ilində faktiki və cari büdcə ilində gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər;
- Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinə dair sənədlərin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilməsi.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin ikinci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin dərc edilməsi

Növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları iştirak edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmadıqda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı dövlət büdcəsi təsliq olunana-dək maliyyələşmənin müvəqqəti qaydalarını müəyyən edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunan əsas göstəriciləri

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla aşağıdakı əsas göstəricilər təsdiq olunur:

- gəlirlərin ümumi məbləği;
- vergilərin dərəcələri;
- mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği;
- mənbələr üzrə qrantlar və transferlər;
- ayrı-ayrı gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü və ayırma normaları;
- funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində xərclərin məbləği;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən qrantların, dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği;

- digər büdcə ssudalarının ümumi məbləği və istiqamətləri;
- daxili və xarici dövlət borclarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər;
- dövlətin üçüncü tərəf qarşısında öhdəliyinin yuxarı həddi;
- sair beynəlxalq öhdəliklərin məbləği;
- ehtiyat fondunun məbləği;
- Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclanmasının həddi (il ərzində götürülə biləcək dövlət borcunun və cəlb ediləcək dövlət istiqrazlarının məbləği);
- xərclərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı;
- dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri;
- büdcə kəsirinin yuxarı həddinin məbləği;
- təsdiq olunması zəruri hesab edilən digər göstəricilər.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən icra hakimiyyəti orqanlarına və onlar tərəfindən tədbirlərin keçirilməsinə ayrılan vəsaitin məbləği qanunla təsdiq olunmuş xərc maddələri çərçivəsində təşkilati təsnifata uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi təsdiq edildikdən və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada imzalandıqdan sonra mətbuatda dərc olunur.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəriciləri əsasında onun büdcə təsnifatına uyğun olaraq mənbələr üzrə gəlirlərinin və xərclərinin rüblük, zəruri hallarda aylıq bölgüsünü müəyyən edir. Təsdiq olunmuş dövlət büdcəsinin göstəriciləri, gəlir və xərclərin bölgüsü müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən bir ay müddətində büdcə təşkilatlarına çatdırılır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayrımələrin müəyyən olunmuş müddətdə büdcə təşkilatlarına çatdırılmasına görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlətin orta müddətli maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və proqnoz göstəricilərə uyğun şəkildə hazırlanan gələn ilin büdcə sənədi bir sıra geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bura ilk növbədə, büdcənin iqtisadi mexanizmlərə təsir imkanlarının gücləndirilməsi, qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, regionların, xüsusilə dağ və sərhəd rayonlarının inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi daxildir.

Bütövlükdə isə, növbəti ilin büdcə-vergi siyasəti daha əhatəli tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. ÜDM-nin strukturuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımı-

na nail olmaq, qeyri-neft sektorunda büdcə gəlirlərinin yığım əmsalını yüksəltmək, xərclərin investisiya yükünü artırmaq və sosial yönümlüyünü təmin etmək həmin tədbirlərin heç də tam olmayan siyahısıdır. Budcə kəsirinin inflyasiya yaratmayan mənbələr balansına maliyyələşdirilməsini davam etdirmək, yanacaq-enerji sektorunda maliyyə intizamını gücləndirmək və qarşılıqlı ödəməmələr probleminin həlli məqsədi ilə büdcədən dolayı dotasiyaların verilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının həvəsləndirilməsi ilə bağlı işlər də bu qəbil tədbirlər sırasında olacaq. Belə ki, 2010-cü ilin büdcə-vergi siyasətinin mühüm xarakterik cəhətlərindən biri də regionlar arasındakı mövcud uyğunsuzluğun aradan qaldırılması ilə bağlı həyata keçiriləcək tədbirlərlə əlaqədardır. Regionlararası inkişafı tarazlaşdırmaq və işgüzar fəaliyyəti həvəsləndirmək üçün vergi güzəştləri tətbiq olunacaq, mənfəət vergisinin dərəcəsi aşağı salınmışla yanaşı, bu tədiyyə növü region və sahələr üzrə diferensiallaşacaq, ölkənin coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadə etmək üçün nəqliyyat vasitələrinə tətbiq olunan yol vergisinin məbləği azaldılmaqla yanaşı, onun hesablanması qaydası daha da sadələşdiriləcək.

Bununla yanaşı, sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədi ilə sadələşdirilmiş sistem üzrə vergiyə cəlb olunan dövriyyənin daha da genişləndirilməsi və həmin verginin ödəyicilərinə əlavə güzəştlərin tətbiqi də büdcə paketinə daxil edilən tədbirlər sırasındadır.

7.5. BÜDCƏ TƏSNİFATI

Büdcə gəlirlərinin, xərclərinin, büdcə kəsirinin maliyyələşmə mənbələrinin, dövlət borclarının eyni əlamətlər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Büdcə təsnifatı–büdcə gəlirlərinin təsnifatından, büdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, təşkilati (inzibati) və s. prinsiplər əsasında tərtib olunmuş vahid təsnifatdan ibarətdir.

Sxematik olaraq aşağıdakı 4 qrupa alınır:

Azərbaycan Respublikasının büdcə gəlirlərinin təsnifatı;

Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin funksional təsnifatı;

Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı;

Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin inzibati (təşkilati) təsnifatı.⁷¹

Büdcə gəlirləri–Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır.

Büdcə gəlirləri 4 bölməyə bölünürlər:

Vergilərdən daxilolmalar;

⁷¹ N.A.Novruzov, **Maliyyə**, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2007, s. 154-156.

Vergi olmayan gəlirlərdən;

Əsaslı gəlirlər;

Rəsmi qaydada alınan vəsaitlərdən (transferlər);

Büdcə xərcləri–büdcə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan tələbatı ödəmək üçün ayrılan vəsaitdir. Qaytarılmamaq şərtilə verilən vəsaiti eyni zamanda, büdcə krediti və büdcə ssudaları da ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş maliyyəni əks etdirən müxtəlif səviyyələrdə büdcə xərclərinin qruplaşdırılmasıdır.

Bu təsnifata aid olan bölmələr aşağıdakılardır:

- ümumi dövlət xidmətləri xərcləri;
- müdafiə xərcləri;
- məhkəmə hakimiyyəti, hüquqi-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri;
- təhsil xərcləri;
- səhiyyə xərcləri;
- sosial- müdafiə və sosial-təminat xərcləri;
- mədəniyyət, incəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətə çəkilən xərclər;
- mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri;
- yanacaq və enerji kompleksi xərcləri;
- kənd təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatı xərcləri.
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin təsnifatı məzmununa görə bütün səviyyəli büdcələrin xərclərinin qruplaşdırılmasıdır.
- Təsnifat aşağıdakı xərc maddələrini təşkil edir:
- əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi;
- faizlər üzrə ödənişlər;
- subsidiyalar və cari ödənişlər;
- əsaslı fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu;
- dövlət ehtiyatlarının yaradılması;
- torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması;
- əsaslı ödənişlər;
- ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi;
- xaricə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatları üzrə təsnifatı dövlət büdcəsindən birbaşa büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini əks etdiən xərclərin qruplaşdırılmasıdır.

Bu təsnifatda konkret olaraq büdcə vəsaitləri alan təşkilatların fəsilər üzrə siyahısı qeyd olunur:

AR-nın Xarici İşlər Nazirliyi;

Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti;

Hərbi Sənaye Kompleksi;

AR-nın Səhiyyə Nazirliyi;

AR-nın Ali Attestasiya Komissiyası;

AR-nın Təhsil Nazirliyi;

AR-nın Maliyyə Nazirliyi;

AR-nın Vergilər Nazirliyi;

AR-nın Milli Məclisi;

AR Prezident aparatı;

AR-nın Nazirlər Kabineti;

AR-nın Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi;

AR Prokurorluğu;

AR Daxili İşlər Nazirliyi;

AR Dövlət Gömrük Komitəsi;

Büdcədənkənar fondlar;⁷²

7.5.1. BÜDCƏ TƏSNİFATININ MƏZMUNU

Tərkibinə, mənbəyinə, istifadə istiqamətinə və digər təyinatlarına görə büdcənin gəlirləri və xərcləri müxtəlifdir.⁷³

AR-nın büdcə sisteminə daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədənkənar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatının müqayisəsini təmin etmək məqsədi ilə AR-nda vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur.

Büdcə təsnifatı büdcə gəlirlərinin təsnifatından, büdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, təşkilati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir.

AR-nın büdcə təsnifatı AR-nın büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin gəlirlərinin və xərclərinin, həmçinin bu büdcələrin kəsirlərinin maliyyələşdirmə mənbələrinin qruplaşdırılması ilə müəyyən edilir və AR-nın büdcə sisteminin bü-

⁷² Q.Bayramov v.d., **Büdcə işi**, Bakı, 2006, ss. 63-70.

⁷³ Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov, *a.k.ə.*, s. 302

tün səviyyəli büdcələrinin tərtib edilməsində və icrasında, onun göstəricilərinin müqayisə edilməsində istifadə olunur.

Qruplaşdırmanın şəffaflığı və dəqiqliyi büdcə təsnifatı qarşısında qoyulan mühüm tələbdir. Büdcə təsnifatı elementləri üzrə qruplaşdırılmış göstəricilərdən bəcarıqla istifadə edilməsi büdcə vəsaitlərinin real hərəkətini görməyə imkan verir və bu iqtisadi və sosial proseslərin gedişinə fəal təsir göstərir. Plan və hesabat göstəricilərinin müqayisəsi və təhlili büdcə fondlarının yaradılması və istifadəsi haqqında əsaslı nəticə çıxarmağa, təklif verməyə və pul vəsaitlərinin iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinə yönəldilməsinə imkan verir. Gəlirlərin və xərclərin detallaşdırılması, qruplaşdırılması büdcəyə daxil olan göstəricilərin yoxlanmasını asanlaşdırır, daxilolmaların dinamik inkişafını, müxtəlif gəlirlərin və xərclərin xüsusi çəkisini və ya hər hansı bir ehtiyacın tələbatının ödənilməsinə müəyyən edir. Təsnifat smetaların və büdcələrin məcmusuna şərait yaradır, onların iqtisadi təhlilini asanlaşdırır, vəsaitlərin vaxtında büdcədə cəmlənməsinə, onlardan məqsədli istifadəsinə nəzarəti sadələşdirir. Büdcənin icrası haqqında hesabat üzrə gəlir və xərclərin müqayisəsinə şərait yaradır, maliyyə intizamına riayət edilməsinə, vəsaitlərin qənaətlə istifadəsinə, maliyyə planlarının yerinə yetirilməsinə nəzarətə imkan verir. Müxtəlif səviyyəli büdcə sistemlərinin müstəqilliyi şəraitində təsnifat bütün büdcə növlərinin tərtibi və icrasına vahid metodoloji baxımdan yanaşılmasına, büdcə göstəricilərinin sahələr və ərazilər üzrə müqayisəsinə əsas verir.

Büdcə təsnifatı bütün büdcə idarə və təşkilatları üçün vacibdir və AR-nın büdcə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş tələblərə uyğun qurulur.

1991-ci ilə qədər büdcə təcrübəsində iki cür təsnifləşdirmə mövcud idi:

- ittifaq büdcəsinin və müttəfiq respublikaların respublika büdcəsinin gəlir və xərclərinin təsnifatı;
- muxtar respublikaların respublika büdcəsinin və yerli büdcələrin gəlir və xərclərinin təsnifatı.

Büdcə gəlirlərinin və xərclərinin qruplaşdırılmasının eyniliyi onların vahid SSRİ Dövlət büdcəsində birləşməsinə imkan vermişdir.

İdarəetmə metodlarının inkişafı nəticəsində büdcə təsnifatı dəyişilir və təkmilləşdirilir. Müstəqil AR-nın dövlət büdcəsi təsnifatının tərkibi AR Maliyyə Nazirliyinin 5 avqust 1996 cı il tarixli İ-54 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş, 17 sentyabr 1997 ci il tarixli İ-66 sayılı və 3 avqust 1998 ci il tarixli İ-63 sayılı əmrlərlə dəyişikliklər edilmiş AR-nın dövlət büdcəsinin təsnifatı ilə tənzimlənir.⁷⁴

⁷⁴ Nurpaşa Novruzov, Xanoğlu Hüseynov, **Maliyyə**, Kooperasiya nəşri, Bakı, 2007, s. 155

7.6 BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN TƏRTİBİ

Büdcənin tərtib olunması zamanı xərclər dövlətin yerinə yetirəcəyi funksiyalar, həmin funksiyaları həyata keçirəcək təşkilatlar və hər bir təşkilatda vəsaitlərin istifadə ediləcəyi konkret istiqamətlər üzrə müəyyən olunur və planlaşdırılır. Başqa sözlə, əvvəlcə dövlətin il ərzində həyata keçirəcəyi bütün işlər funksional istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır. Sonra bu vəzifələr ayrı-ayrı dövlət qurumları arasında bölünərək onların icrasını təşkil edən və buna məsuliyyət daşıyan təşkilatlar, habelə konkret işləri və tapşırıqları bilavasitə icra edən idarə və müəssisələr müəyyən olunur. Daha sonra isə dövlət qurumu və təşkilatı üzrə onlara həvalə olunan vəzifə funksiyaların həyata keçirilməsi üçün konkret xərclər üzrə 1 il ərzində ayrılacaq büdcə vəsaitinin həcmi dəqiqləşdirilir.⁷⁵

7.6.1 BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ

Büdcə xərclərinin təsnifatı büdcə xərclərinin qanunvericiliyə uyğun olan müxtəlif prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasıdır. Büdcə xərcləri funksional, inzibati, iqtisadi və başqa prinsiplər üzrə qruplaşdırıla bilər.

- Büdcə xərclərinin funksional təsnifatı

Məlum olduğu kimi, dövlət bir çox funksiyaları yerinə yetirir: ölkənin müdafiəsini təşkil etmək üçün ordu saxlayır və onun maddi - texniki təminatını təşkil edir, qanunlar qəbul edir və onlara əməl olunmasına nəzarət edir, əhaliyə dövlət balansına səhiyyə və təhsil xidmətləri göstərilir, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qruplarına müvafiq yardımlar göstərir, mədəniyyət və idmanın inkişafını diqqət mərkəzində saxlayır, iqtisadi inkişaf məsələlərini tənzimləyir və s. Dövlət büdcəsinin vəsaitləri də məhz dövlətin həmin funksiyaları yerinə yetirməsinə sərf olunur. Büdcə xərclərinin dövlətin yerinə yetirdiyi həmin funksiyalar üzrə qruplaşdırılmasına büdcə xərclərinin funksional təsnifatı deyilir.⁷⁶

Vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq, dövlət büdcəsinin xərcləri aşağıdakı funksional istiqamətlərdə təsnifləşdirilir:⁷⁷

- ümumi dövlət xidmətləri;
- müdafiə;
- məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq;
- təhsil;
- səhiyyə;
- sosial müdafiə və sosial təminat;

⁷⁵ Azər Mehdiyev, **Büdcə işi**, Bakı, 2006, Xəzər Universiteti nəşri, s. 46

⁷⁶ Azər Mehdiyev, *a.k.ə* s. 47

⁷⁷ Azərbaycan Respublikasının **Büdcə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2006

- mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət;
- mənzil və kommunal təsərrüfatı;
- yanacaq və enerji;
- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi;
- sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar;
- nəqliyyat və rabitə;
- iqtisadi fəaliyyət;
- əsas bölmələrə aid edilməyən fəaliyyətlər.

- Bütçə xərclərinin inzibati təsnifatı

Məlum olduğu kimi, dövlətin qarşısında duran funksiya və vəzifələrin həyata keçirilməsi müvafiq məqsədlər üçün yaradılmış dövlət orqanları və icra hakimiyyəti qurumları tərəfindən təşkil və təmin olunur. Belə ki, ayrı-ayrı sahə və istiqamətlərdə dövlət siyasətinin işlənməsi və həyata keçirilməsi üçün müvafiq nazirliklər yaradılır, sahələrarası məsələlər komitə, komissiyalar və ya işçi qrupları vəsiti ilə təmin olunur, ayrı-ayrı xidmətlər üçün baş idarələr, agentlik və xidmətlər qurulur; şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanları fəaliyyət göstərir; qanunlar Milli Məclis tərəfindən qəbul olunur; qanunların yerinə yetirilməsinə nəzarət prokurorluq və məhkəmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir və s. Məsələn, hazırda AR-nda icra hakimiyyəti sisteminə Prezidentin İcra aparatı, Nazirlər kabineti, 20 nazirlik, 10 dövlət komitəsi, 3 komissiya, 4 baş idarə, 4 agentlik, habelə işçi qrupları, büro və şuralar, şəhər və rayon icra hakimiyyəti orqanları və s daxildir.⁷⁸

Dövlətin yerinə yetirdiyi vəzifə və funksiyalar müvafiq dövlət orqanları arasında bölündüyündən, həmin funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitlər də uyğun olaraq, bu orqan və təşkilatlar arasında bölünür və onların sərəncamına keçir. Bütçə xərclərinin qanunvericiliyə uyğun olaraq, müvafiq vəzifə və funksiyalarını həyata keçirən dövlət orqanları və təşkilatları üzrə qruplaşdırılmasına bütçə xərclərinin inzibati təsnifatı deyilir.

Hər il üzrə dövlət bütçəsi haqqında qanundan fərqli olaraq, həmin qanunun tətbiq edilməsi barədə prezidentin fərmanında bütçənin bütün xərcləri funksional bölmə və yarım bölmələr üzrə verilməklə yanaşı, həm də konkret icraçılar arasında bölünərək təqdim olunur. Məsələn, bütçənin “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsi 2 yarım bölmədən Sosial müdafiə və Sosial təminat yarım bölmələrindən ibarətdir. “Sosial müdafiə xərcləri” yarım bölməsi üzrə nəzərdə tutulan vəsait 3 qurum – Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Qaçqınların və Məcburi Köç-

⁷⁸ Azər Mehdiyev, *a.k.ə*, s. 49

künlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi və Dövlət Sosial Müdafiə Fondu arasında bölünür.

- Bütçə xərclərinin iqtisadi təsnifatı

Funksional istiqamətindən və sərəncamçı təşkilatından asılı olmayaraq, bütçədən müxtəlif məqsədlərlə ayrılan vəsaitlər müvafiq müəssisə və təşkilatlarda iqtisadi təyinatı üzrə istifadə olunur: işçilərə əmək haqqı verilir, müvafiq işlərin və xidmətlərin təşkili üçün zəruri mallar alınır, kommunal, nəqliyyat və başqa xidmətlərin haqqı ödənilir, müvafiq obyektlər tikilir, təmir olunur və s. Buna görə də, dövlət büdcəsinin xərcləri planlaşdırılarkən onlar əvvəlcə iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılır. Dövlət büdcəsi xərclərinin onların iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması bütçə xərclərinin iqtisadi təsnifatı adlanır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri iqtisadi məzmunu üzrə ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- Əməyin ödənişi əməyin ödənilməsi fondu, əmək haqqında əlavə xərclər və s.;
- Malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması ayrı-ayrı malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi, nəqliyyat və bütün növ kommunal xidmətlərin haqqının ödənilməsi, cari təmir xərcləri və s.;
- Köhnəlmə;
- Faizlər üzrə ödənişlər - daxili borc üzrə və xaricdən cəlb edilmiş kreditlər üzrə faiz ödənilməsi;
- Subsidiyalar və cari transfetlər müəssisə və təşkilatlara subsidiyalar;
- Qrantlar və digər ödənişlər xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara, digər dövlət idarəetmə sektoruna ödənilən qrantlar və beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı və s.;
- Təqaüdlər və sosial müavinətlər əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinə ödənişlər;
- Digər xərclər mülkiyyətlə bağlı icarə və muzzdu xidmətlər və s. müxtəlif xərclər;
- Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması əsas vəsaitlər (bina və tikililər, maşın və avadanlıqlar və s.), maddi-istehsal ehtiyatları, qiymətli materiallar, qeyri-istehsal aktivləri;
- Maliyyə aktivləri üzrə əməliyyatlar daxili və xarici valyuta, depozitlər, qiymətli kağızlar, ssudalar, qızıl və s.;

Öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatları daxili və xarici valyuta, depozitlər, qiymətli kağızlar, ssudalar üzrə öhdəliklər.

7.7. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN TƏSNİFATI

İqtisadi nəzəriyyə baxımından dövlət və müəssisələrin büdcəsini ayırmaq lazımdır. Burada müəssisələrin büdcəsi də şərti olaraq, kommertiya təşkilatlarının, qeyri-kommertiya təşkilatlarının və ictimai birliklərin büdcəsini xarakterizə etmək gərəklidir. Ümumiyyətlə isə, müəssisə büdcəsi, müəssisənin sərəncam, istifadə və mülkiyyətində olan pul əməliyyatlarının, yəni gəlir və xərc maliyyə əməliyyatlarının pul formasında hərəkət qanunauyğunluqları, bu pulların yaranma mənbələri və istifadə istiqamətləri əsas məsələlərdəndir.

Dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi sayılan maliyyə münasibətləri sistemində dövlət maliyyəsi adlanan dairədə dövlət büdcəsi əhəmiyyətli yer tutur.

Məlumdur ki, dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, onun iqtisadi, sosial, siyasi və s. sahələrdə çoxsaylı, çoxşaxəli işləri yerinə yetirməsindən ötrü maliyyə vəsaiti tələb olunur. Elə bu məqsədlə dövlət pul vəsaitləri fondlarını yaratmaq məcburiyyətində qalır və əvvəl göstərdiyimiz dairələrdə lazımi işləri aparmaqdan ötrü pul vəsaitləri fondlarından istifadə etməli olur. Bu mənada dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisi və etibarlı söykənəcəyidir. Aydın məsələdir ki, əksər problemlərin həlli, toplanan pul vəsaitlərinin qədərindən asılıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı və tərəqqisi bununla şərtləşir, nəticə etibarilə ondan asılıdır. Maddi imkan olmadan cəmiyyət öz qarşısında qoyduğu ən adi məsələni həll edə bilmir. İqtisadiyyatın iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi mexanizmi halqası sayılan dövlət büdcəsi, əslində, hökumətin sərəncamında olan iri mərkəzləşdirilmiş pul fondu kassasından başqa bir şey deyildir.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir sıra iqtisadi qanunlar, iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı birgə, qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olan maliyyə münasibətlərinin müəyyən tərəfini ifadə edir. Cari halda biz bu münasibətləri hər şeydən əvvəl dövlət büdcəsindəki gəlirlər və xərclər arasındakı nisbətdə və əlaqələrdə görürük. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və həmin münasibətlərin məcmusudur. Məsələ bununla bitmir. İş ondadır ki, dövlət büdcəsinin rolu əvvəl deyilənlərlə məhdudlaşmır, o ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Büdcə sistemi olduqca mürəkkəb mexanizmdir. Üstəlik ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitədir. Dövlət büdcəsi hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı deməkdir. Nəzərə almamaq olmaz ki, qarışıq iqtisadiyyat, müxtəlif mülkiyyət formalarının yarandığı və formalaşdığı bir dövrdə dövlət

büdcəsinin əhatə dairəsi, münasibətlərinin genişlənməsi daha da artır, qarşılıqlı əlaqələrdə yeni-yeni subyektlər yaranır. Həmin əlaqələr hətta ölkə çərçivəsindən belə kənara çıxır, bəzi beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıq edilir və yeni münasibətlər yaranır.

Dövlət büdcəsi anlayışı və onun mahiyyəti yalnız mütləq dövlət büdcəsinin funksiyaları məsələsinə toxunulduğu zaman tam açıla bilər. Adını çəkdiyimiz problemə bu baxımdan yanaşsaq, onda məlum olacaqdır ki, dövlət büdcəsi bir neçə vəzifəni yerinə yetirir. O cümlədən, həmin vəzifələrə bölgü və nəzarət funksiyalarını aid etmək olar. Həmin funksiyalardan birincisi, yəni bölgü vəzifəsi onunla əlaqədardır ki, dövlət ümumi milli, ümumi dövlət tələbatlarının ödənilməsindən ötrü ölkə miqyasında pul vəsaitlərini toplayır və cəmiyyətin ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışır. Digər tərəfdən, əgər söhbət dövlət büdcəsinin nəzarət funksiyasından gedirsə, onda etiraf etməliyik ki, bu, dövlət büdcəsi vasitəsilə pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və onlardan necə istifadə olunması prosesini izləyir və ona nəzarət edir. Bununla da iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrində baş verən iqtisadi proses və hadisələr özünü büruzə verir. Bir həqiqəti də etiraf edək ki, cəmiyyətdə yerinə yetirilən müxtəlif növ işlər, həyata keçirilən tədbirlər və əməliyyatlar pulun hərəkətinə səbəb olur, pul dövr edir, ölkədə hər bir alqı-satqı prosesləri baş verir. Deməli, istər-istəməz büdcə nəzarətinə ehtiyac yaranır. Nəticə etibarilə nəzarət edənlərin özləri də nəzarət olunurlar. Mövcud halda pul vəsaitləri fondlarının necə istifadə olunması və xərclənməsi, hökumət, eləcə də bu işə cavabdeh və aidiyyəti olan bir sıra idarə və təşkilatlar, komitələr tərəfindən nəzarət olunur. Görünür, elə buna görə deyilir ki, dövlət büdcəsi iqtisadi siyasət və idarəetmə vasitəsidir. O da məlum həqiqətdir ki, cəmiyyətdə maliyyə vəsaitlərinin məcmu və bölgüsü ilə əlaqədar iqtisadi inkişafı bağlı dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında pul münasibətləri baş verir, bu isə öz əksini yığım şəklində büdcə münasibətlərində tapmış olur. Məhz problemə bu qütbdən yanaşdıqda aydınlaşır ki, dövlət büdcəsindəki gəlir və xərc hissələri iqtisadi münasibətlə uyğunlaşır, üstəlik dövlət aparatı ilə idarə, müəssisə, təşkilatlar və cəmiyyət üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin reallığı sübuta yetmiş olur.

Dövlət büdcəsi məsələlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri büdcəyə toplanan pulların hansı mənbələrdən əldə olunması və onun necə sərf olunmasıdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini vergi və rüsumlar təşkil edir. Hərçənd ki, bəzi ölkələrdə ümumi qanunauyğun, oxşar cəhətlərlə bəzi xüsusi hallar da olur. Bunu istər bazar münasibətlərinə doğru keçid dövrünü yaşayan bir sıra ölkələrdə, istərsə də inkişaf etmiş bir sıra super dövlətlərin timsalında görmək olar.

Büdcənin ikinci digər mühüm bölməsi xərclər hissəsidir ki, burada da gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi həyata keçirilir. Büdcənin gəlirləri müxtəlif istiqamətlərdə xərclənir, necə deyərlər, maliyyələşdirmə əməliyyatları aparılır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri, daha çox, iqtisadi məqsədlərə uzlaşdırılmalıdır. Çox təəssüf ki, bu, həmişə biz istədiyimiz kimi olmur. Bəzi obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən büdcənin xərclər hissəsi qismən qeyri-iqtisadi istiqamətə yönəldilir və pulların bir hissəsi havaya sovrulur. Bu səbəbdən belə vaxtlar, illər olur ki, əhalinin zəruri ehtiyacları üçün ayrılan vəsaitlər ixtisara düşür, ya da azalır.

7.8. MƏQSƏDLİ BÜDCƏ FONDLARI

Məqsədli büdcə fondları dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin və yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi yaradıla bilər. Bu fondlar müstəqil mədaxil mənbələrinə malik ola bilərlər.

Məqsədli büdcə fondları üzrə daxilolmalar və xərclər büdcələrin gəlir və xərc hissələrində ayrıca göstərilməklə müvafiq, maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vəsiyyəti ilə həyata keçirilir. Məqsədli büdcə fondlarının vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır və onların başqa məqsədlər üçün xərclənməsinə yol verilmir. Məqsədli büdcə fondlarının hesablarında ilin sonuna qalan vəsait onların növbəti ildə gəlirlərinə daxil edilir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərildiyi kimi büdcədən kənar dövlət fondları qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilmiş və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondudur. Başqa sözlə büdcədən kənar dövlət fondları Dövlət büdcəsindən və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən kənar yaradılan, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının təmin edilməsi, iqtisadi və sosial xarakterli bəzi tələbatlarının ödənilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitləri fondlarıdır. Həmin fondlar bir növ ayrı-ayrı sosial, iqtisadi, kredit, sənaye və s. problemlərin həlli məqsədilə yaradılır. Ona görə də büdcədən kənar fondlarda toplanan vəsaitlər məqsədli xarakter daşıyır. Bu fondlar dövlət büdcəsi ilə müqayisədə avtonom (muxtar), müstəqil əhəmiyyət kəsb edir və deyildiyi kimi müəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Lakin, büdcədən kənar fondların müstəqil formalaşdırılması zəruri hallarda onların dövlət büdcəsində birləşməsinə istisna etmir.

Büdcədən kənar fondlar – milli gəlirin müəyyən sosial və iqtisadi məqsədlər üçün yenidən bölgüsü və istifadə edilməsinin bir fondudur. Bütövlükdə istər dövlət büdcəsinin və istərsə də büdcədən kənar fondların mənbəyini ÜDM, birinci növbədə milli gəlir təşkil edir. Lakin, konkret mənbə baxımından götürüldükdə büdcədən kənar fondlar xüsusi vergi və yığımlar, habelə dövlət büdcəsi, bəzi ölkələrdə isə istiqrazlar, borclar hesabına formalaşır. Büdcədən kənar fondlara bəzi mənbələrdən vəsaitlər qaytarılmaq və qaytarılmamaq şərti ilə həyata keçirilə bilər.

Büdcədən kənar fondlar mərkəzi və ya yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olur.

Büdcədənəknar dövlət fondlarının yaradılmasının zəruriliyi aşağıdakılardan ibarətdir: dövlət büdcədənəknar fondlarının yaradılması hər şeydən əvvəl maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etmək və habelə sosial tədbirləri müvəffəqiyyətə həll etmək üçün zəruridir.

Büdcədənəknar fondlar müxtəlif əlamətinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- müddətinə görə: daimi və müvəqqəti;
- məqsədlərinə görə; sosial müdafiə, iqtisadi və digər;
- mənsubiyyətinə görə; mərkəzi dövlət və yerli fondlara bölünürlər.

Büdcədənəknar məqsədli dövlət fondları sosial yönümə və ciddi məqsədli təyinatla malikdir. Məqsədli təyinatından asılı olaraq büdcədənəknar dövlət fondları iki qrupa: məqsədli sosial fondlara və məqsədli iqtisadi fondlara ayrılır.

Azərbaycan Respublikasında büdcədənəknar məqsədli dövlət sosial fondlarına aşağıdakılar daxildir:

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu; Əhalinin Məşğulluğuna Kömək Fondu və Əlillərin Sosial Müdafiə Fondu.

Əlillərin Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsi Dövlət büdcəsinin vəsaitləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq respublika ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə, idarə və təşkilatların mənfəətindən 1% məcburi ayrılmalara, idarə, müəssisə və təşkilatların, habelə vətəndaşların ianələri, fondun sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunan vəsaitlər, xeyriyyə tədbirlərindən (auksionlar, konsertlər, olimpiadalar, marafon və s.) toplanan vəsaitlər hesabına formalaşır.

Bundan başqa Respublikamızda ayrı-ayrı iqtisadi xarakterli bir neçə fond: Neft Fondu, Dövlət Yol Fondu; Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu; Təbiət Mühafizə Fondu; Meşələrin qorunub Saxlanması və Təkrar İstehsalı Fondu yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Vəsaitlərin cəlb edilməsi həcmində görə ən iri fond Neft Fondu və Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondudur.

Hazırda bütün dövlətlərdə, o cümlədən sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərdə də büdcədənəknar fondlar yaradılmaqla iqtisadi və sosial sahədə baş verə biləcək çətinliklər aradan qaldırılır. Büdcədənəknar fondlar ilk növbədə ABŞ-da yaradılmış, sonradan isə bütün dövlətlərdə yayılmağa başlamışdır. Büdcədənəknar fondlar dövlətin müxtəlif mənbələrdən maliyyə ehtiyatlarının toplanmasına və həmin ehtiyatlar hesabına özünün sosial iqtisadi məsələlərinin həll etməsinə şərait yaradır.

Büdcədənəknar fondlarla yanaşı sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə elmi tədqiqat fondu, investisiya fondu, kredit fondu, yol fondu, müvafiq yerli fondlar və s. Yaradılır. Həmin fondlar büdcədənəknar olsalar da özünəməxsus səciyyə daşıyırlar və "xüsusi fondlar" adı altında nəzərdən keçirilir. Bir sıra ölkələrdə xüsusi iqtisadi fondlar, hərbi-siyasi fondlar, dövlətlərarası fondlar da yaradılır.

Xarici ölkələrin maliyyə sistemində xüsusi fondlar əhəmiyyətli yer tutur. Burada toplanmış vəsaitlərin həcmi olduqca böyükdür. Belə ki, Fransada xüsusi fondlar həcmində görə ölkənin dövlət büdcəsinə yaxındır, Yaponiyada xüsusi fondlardan dövlət xərclərinin yarısından çoxu, Böyük Britaniyada 1/3-i maliyyələşdirilir.

Məqsədli büdcə fondları müstəqil mədaxil mənbələrinə malik olmayaraq, müvafiq büdcələrdən ayırmalar balansına formalaşdıqda, bu fondlar həmin büdcələrin xərc hissəsində əks etdirilir. İlin sonuna fondların hesablarında qalan istifadə olunmamış vəsait maliyyələşdirmə mənbəyinə qaytarılır. 2007-ci ildən Azərbaycanda “avtomobil yolları” məqsədli büdcə fondu fəaliyyət göstərir. İnnovasiya strategiyası məhsul, xidmət və eləcə də əsas kapitalın istehsalının təzələnməsini yeni texnologiyanın mənimsənilməsini nəzərdə tutur. İnnovasiya məhsul və texnologiya ilə bağlı olub iki yerə ayrılır. Məhsul innovasiyası yeni məhsul vahidinin qiymətini artırmaqla, mənfəəti maksimumlaşdırmağa imkan verir. Texnoloji innovasiya isə buraxılan məhsulun innovasiya xərclərini isə buraxılan məhsulun istehsal xərclərini aşağı salmaqla mənfəəti artırmağa kömək edir.

7.9. BÜDCƏ KƏSİRLƏRİ

Ölkənin xərcləri gəlirlərini ötürsə, büdcədə kəsir yaranır. Büdcə kəsiri ağır problemdir. Bu zaman balanslaşdırma pozulur. Müəyyən şəraitə görə əgər dövlətin iqtisadi, sosial, siyasi və s. fəaliyyətləri genişlənsə, təbiidir ki, xərclər də buna müvafiq olaraq artacaqdır. Dövlət aparatının böyük-küçüklüyü ölkənin hərbi və ya xüsusi fəvqəladə vəziyyətdə olması, ölkədə baş verən təbii fəlakət, zəlzələ və s. xərclərin arması ilə müşayiət olunur. Dövlət büdcəsi kəsirinin dinamikasını isə həmin kəsir məbləğinin ümumi daxili məhsula nisbətində əyani görmək olar. Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, bu və ya digər ölkənin büdcə kəsiri ümumi milli məhsulun üç-dörd faizindən yüksək deyilsə, o, normal hal hesab olunur. Büdcə kəsiri ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti ilə şərtlənir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatı böhran keçirən ölkədə müəssisələrin bir qismi dayanmış olur. Bu səbəbdən büdcəyə daxil olmalar azalır, işsizlik artırsa, dövlət üçün əlavə xərclər yaranır.

Xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələr müvafiq ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı bazasıdır. Büdcə sistemində daxil olan büdcə həlqələri müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının yerinə yetirdiyi səlahiyyətlərə uyğun surətdə iqtisadi, sosial-mədəni quruculuq işlərini həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinin xərcləri mərkəzi büdcə və yerli büdcələr arasında onların vəzifələrinin miqyasına görə bölüşdürülür. Xərclərin mərkəzi dövlət hakimiyyəti və yerli orqanlar arasında bölgüsü Respublikanın cari

qanunvericilik aktları, hər şeydən əvvəl Azərbaycan Konstitusiyası «Dövlət büdcəsi haqqında» qanunu ilə həyata keçirilir. Bu zaman respublika ali dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəsi orqanlarının və yerli idarə orqanlarının həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni və siyasi vəzifələrinin xarakteri nəzərə alınır. Xərclərin mərkəzi demokratik prinsiplər əsasında yerinə yetirilir. Belə ki, xərclərin bölgüsü aparılarkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- 1) idarə və təşkilatların tabeçilik prinsipi.
- 2) Müəssisə, idarə və təşkilatların yerli və ya ümumi dövlət əhəmiyyətinə malik olması;
- 3) İdarə və təşkilatların ərazi yerləşməsi və onların xidmət dairəsi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi xərcləri dövlət mülkiyyətindən olan təsərrüfat sahələri, dəmir yolu, dəniz və hava nəqliyyatı, xarici ticarət və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə xərclər, beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər, respublika əhəmiyyətli, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri, yanacaq-enerji kompleksi ilə əlaqədar xərclər, dövlət investisiya xərcləri, iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclər, o cümlədən, kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı xərcləri, dövlətin daxili və xarici borcları üzrə xərclər və i.a. ibarətdir.

Respublika büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə aid respublika əhəmiyyətli idarələr və təşkilatlar maliyyələşir. Bura, xüsusilə, daxildir: Respublikanın Elmlər Akademiyası, onun elmi-tədqiqat institutları, respublika əhəmiyyətli elmi kitabxanalar və muzeylər, ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri, səhiyyə üzrə respublika əhəmiyyətli idarələr və təşkilatlar, dəmir yolu, su və hava nəqliyyatının sanitariya xidməti müəssisələri, Respublika əhəmiyyətli klinikalar və digər tibb şəbəkələri, epidemiyalarla mübarizə tədbirləri və i.a.

Sosial təminat və sosial müdafiə üzrə xərclər: hərbi qulluqçulara və onların ailə üzvlərinə verilən pensiyalar, Vətən müharibəsi əlillərinə verilən pensiyalar, qaçqınların və məcburi köçkünlərin yemək və məskunlaşdırılması xərcləri.

İdarəetmə üzrə: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, Respublika icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması, hüquq-mühafizə orqanlarının və təhlükəsizlik orqanlarının saxlanması xərcləri. Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının, o cümlədən Konstitusiyaya Məhkəməsi, Ali məhkəmə, rayon və şəhər məhkəmələri, İqtisad məhkəməsi, Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyası və s. ölkənin bütün müdafiə xərcləri respublikanın mərkəzi xərcləri balansına maliyyələşir.

7.10. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2013-CÜ İL DÖVLƏT BÜDCƏSİ

Mərkəzi xərclər balansına dövlətin maddi və maliyyə ehtiyatı fondlarının yaradılması maliyyələşir.

«Dövlət büdcəsi haqqında» qanun və digər qanunvericilik aktları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi və yerli büdcələrin xərcləri müəyyən edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsindən muxtar respublika əhəmiyyətli dövlət müəssisə və təsərrüfat sahələri, sosial-mədəni sahələr, idarəetmə xərcləri, sosial müdafiə və təminat xərcləri maliyyələşir. Yerli büdcələrdən ümumi təhsil və məktəbə-qədər tərbiyə müəssisələri, uşaq evləri, idman, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti tədbirləri, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri xərcləri maliyyələşir.

Yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi bələdiyyələrin büdcələrinin xərclərinin həcmi və istiqamətləri bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 7-ci maddəsinə əsasən Yerli büdcələrin xərcləri: idarəetmə xərcləri, sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində olan küçə, həyət və bağların saxlanması xərcləri; Bələdiyyə büdcələrinin xərclərinə, habelə yerli sosial-müdafiə, sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi xərcləri daxildir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il büdcə gəlirləri 19,159 mlrd. manat təsdiq edilib. 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə növbəti ildə ümumi büdcə gəlirləri 12,4 faiz, Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar istisna olmaqla büdcə gəlirləri isə 9,4 faiz artması nəzərdə tutulub. Beləliklə də növbəti ildə ümumi büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 34,2 faiz, ayrıca qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 15,1 faiz proqnozlaşdırılıb. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 19 milyard 810 milyon manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bu, 2012-ci ilin uyğun göstəricisindən 2 milyard 138 milyon manat və ya 12,1 faiz çoxdur. 2013-cü il dövlət büdcəsi xərclərinin illik ÜDM-ə nisbətinin 35,3 faiz olacağı gözlənilir. Bu, 2012-ci ilin anoloji göstəricisindən 3,8 faiz bəndi aşağıdır. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin kəsiri 690 mln. manat və ya ÜDM-in 1,1 faizini təşkil edəcək ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 0,1 faiz bəndi aşağıdır. Hazırda bu göstərici Avropa Birliyinin Maastrix meyarlarına cavab verir. 2013-cü ilin büdcə proqnozlaşdırılması üçün 1 barel “Azəri layt” neftinin dünya bazar qiyməti 100 ABŞ dolları, Azərbaycan manatanın ABŞ dollarına nəzərən orta məzənəsi isə 0,78 AZN 1 dollar müəyyənləşdirilib.

Milli Bütçə Qrupu ekspertlərinin hesablamalarına görə, 2013-cü il üçün proqnozlaşdırılan bütçə gəlirlərinin hər 100 manatından 4 manat 8 qəpiyi fiziki şəxslərin gəlir vergisindən, 11 manat 90 qəpiyi hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən, 14 manat 45 qəpiyi əlavə dəyər vergisindən (ƏDV), 61 qəpiyi sadələşdirilmiş vergidən, 3 manat 10 qəpiyi aksiz vergisindən, 60 qəpiyi hüquqi şəxslərin əmlak vergisindən, 16 qəpiyi hüquqi şəxslərin torpaq vergisindən, 63 qəpiyi mədən vergisindən, 28 qəpiyi yol vergisindən, 59 manat 26 qəpiyi dövlət neft fondunun transferindən, 1 manat 93 qəpiyi qiyməti tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların kontrakt qiyməti (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ilə ölkədaxili daxili topdansatım qiymət arandakı fəqdən formalaşacaq, 1 manat 49 qəpiyi gömrük rüsumlarından, 6 qəpiyi dövlət rüsumundan, 0,3 qəpiyi dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən yığılan icarə haqqından, 85 qəpiyi digər gəlirlərdən formalaşacaq. Digər hesablamalar göstərir ki, 2013-cü ildə proqnozlaşdırılmış dövlət büdcəsi gəlirlərinin hər 100 manatından 33 manat 40 qəpiyi Vergilər Nazirliyinin, 7 manat 20 qəpiyi Dövlət Gömrük Komitəsinin, 59 manat 30 qəpiyi Dövlət Neft Fondunun, 10 qəpiyi isə digər məəxil mənbələr hesabına formalaşacaq. Nəzərə alsaq ki, Vergilər Nazirliyinin xətti ilə təmin olunan 33 manat 40 qəpik vəsaitin 13 manat 80 qəpiyini neft sektorundan ödəmələr təşkil edəcək, onda demək olar ki, 2013-cü il üçün proqnozlaşdırılmış büdcənin hər 100 manatından 73 manat 10 qəpiyi neft pullarından ibarət olacaq.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə proqnozların əvvəlki ilin göstəriciləri ilə müqayisəli və struktur təhlili aşağıdakı meylləri qiymətləndirməyə imkan verir. Büdcənin neft gəlirlərindən asılılığı tendensiyası daha da güclənir. 2013-cü ildə Dövlət Neft Fondundan proqnozlaşdırılmış daxilolmaların həcmi 11,350 milyard manat təşkil edəcək ki, bu da həmin mənbədən daxilolmaların bütçə gəlirlərində xüsusi çəkisinin 59,3 faizə çatmasını şərtləndirəcək. Beləliklə də bu göstərici 2012-ci ilin proqnoz göstəricisindən 1,1 faiz bəndi üstün olacaq. Bundan əlavə, növbəti ildə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə təmin edilən vəsaitin 39,5 faizi və ya 2,65 milyard manatı neft sektorundan daxil olmalar təşkil edəcək. Bununla yanaşı növbəti il üçün proqnozlaşdırılan fiziki şəxslərin gəlir vergisinin bir hissəsi də neft sektorunda çalışanların yüksək əmək haqları hesabına formalaşdır. Lakin bu tədiyə növü üzrə büdcəyə daxilolmaların strukturu neft və qeyri-neft bölməsi üzrə ayrılmadığına görə, neft sektorunda çalışanların ödədikləri fiziki şəxslərin gəlir vergisinin həmin vergi növü üzrə proqnozlaşdırılan cəmi daxilolmalarda xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Odur ki, həmin tədiyə növü üzrə gələn il ərzində neft sektorundan daxilolmalar nəzərə alınmadan aparılan hesablamalar göstərir ki, 2013-cü ildə Dövlət Neft Fondundan transferlər və neft sektorundan birbaşa büdcəyə ödənilən vergi və digər ayırmalar hesabına büdcəyə yönəlməli neft gəlirlərinin həcmi 14 milyard manata çatacaq və beləliklə də bu halda ümumi bütçə gəlirlərində neft sektorundan daxilolmaların payı 73,1 faiz olacaq.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, növbəti ildə Rusiyada neft gəlirlərinin federal büdcədə payı 50 faizə qədər, Qazaxıstan büdcəsində isə 25 faiz proqnozlandırılıb.

Qeyri-neft gəlirlərinin ÜDM-də payı 9,3 faiz olacaq. 2013-cü ildə proqnozlaşdırılan qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-də payı 2012-ci ilin proqnoz göstəricisi ilə müqayisədə 0,3 faiz bəndi az olacaq. Növbəti ildə qeyri-neft sektorundan proqnozlaşdırılan gəlirlərin ÜDM-də isə xüsusi isə cəmi 9,3 faiz təşkil edəcək. Bu isə qeyri-neft sektorunun potensialına və iqtisadi şaxələnmə imkanlarına adekvat deyildir. Belə ki, dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-ə qarşı xüsusi çəkisinin aşağı olması qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı səslənən siyasi bəyanatların iqtisadi əsaslarının olmamasının göstəricisidir.

Vergi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 12,2 faiz olacaq. 2013-cü ildə Vergilər Nazirliyinin xətti ilə təmin edilən gəlirlərdə qeyri-neft sektorundan daxil olmaların payı 58,8 faiz təşkil edəcək. Ümumiyyətlə isə növbəti ildə vergi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 12,2 faiz proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da iqtisadiyyatda liberallıq dərəcəsinin yüksək olmasını ifadə etsə də, Azərbaycandakı vəziyyəti xarakterizə edə bilmir. Çünki, milli iqtisadiyyatda gizli iqtisadiyyatın xüsusi çəkisinin yüksək olması (2010-cu ilə olan son hesablamalara görə, bu göstəricinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 66,4 faiz olub) yaranmış vəziyyəti daha çox vergi intizamının aşağı olması ilə izah etmək üçün əsaslar verir. Qeyri-neft büdcə kəsininin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi 43 faizə cətaq. 2013-cü il üçün proqnozlaşdırılan büdcədə qeyri-neft kəsininin artırılması və neft gəlirlərindən asılılığın güclənməsi də narahatlıq doğurur. Hesablamalara görə, növbəti ildə qeyri-neft sektorundan proqnozlaşdırılan daxil olmaların azalması qeyri-neft kəsininin artmasına və nəticədə də onun qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisinin 43 faizədək artmasına səbəb olacaq. Azərbaycan hökumətinin makro-iqtisadi proqnozlarında 2016-cı ildə qeyri-neft kəsininin qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisinin 20 faizədək aşağı salınması hədəflənsə də növbəti ilin büdcə proqnozlaşdırılması bu göstəricinin aşağı salınması üçün yetərinə iqtisadi əsaslar yaradılmayıb. Odur ki, yaxın 3 ildə 2 dəfə azalmanın proqnozlaşdırılması real Qeyri-neft gəlirləri cari xərclərin yaxşı halda 52 faizini örtə biləcək. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılan cari xərcləri 10 milyard manata yaxınlaşacaq. Hesablamalar göstərir ki, növbəti ildə qeyri-neft gəlirləri 5,2 mlrd. manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bu halda qeyri-neft gəlirləri dövlət büdcəsinin cari xərclərinin maksimum 52 faizini ödəyə biləcək. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə artımın səviyyəsi ilə yeni iş yerlərinin artım dinamikası arasında fərq çoxdur. Bu fərqin yaranması yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı açıqlanan rəsmi statistik rəqəmləri şübhə altına salır. Belə ki, bu ilin yanvar-avqust aylarında ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə ölkə iqtisadiyyatında muzdlu çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqının 8,6 faiz və müqayisə olunan dövr ərzində yeni və daimi iş yerlərinin 2 dəfəyədək artmasına baxmayaraq, növbəti ildə fiziki şəxslərin gəlir vergisi 2012-ci ilin proqnoz göstəricisində cəmi 4,4 faiz

çox proqnozlaşdırılıb. Ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatında məşğulluq səviyyəsinin və muzzla çalışan işçilərin əmək haqqı gəlirlərinin aşağı olması səbəbindən fiziki şəxslərin gəlir vergisinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi cəmi 4,08 faiz proqnozlaşdırılıb.

ƏDV və mənfəət vergisi birlikdə vergi və rüsum ödənişlərinin 2/3-nü təşkil edəcək. 2013-cü il üçün ƏDV üzrə daxilolmalar bütövlükdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin 14,5 faizini, dövlət büdcəsinə neft fondundan transferlər nəzərə alınmadıqda isə ümumi mədaxilin 35,5 faizi həcmində proqnozlaşdırılıb. Mənfəət vergisi isə müvafiq olaraq bütövlükdə dövlət büdcə gəlirlərinin 11,9 faizini, transferlər nəzərə alınmadıqda 29,1 faizini təşkil edəcək. Hesablamalar göstərir ki, transferlər nəzərə alınmadıqda büdcə gəlirlərinin üçdə ikisinə qədəri (64,6 faizi) bu iki tədiyə növü üzrə təmin ediləcək. Bu isə büdcə gəlirlərinin tədiyə növləri üzrə diversifikasiya səviyyəsinin aşağı olmasının göstərici hesab oluna bilər. 2013-cü ilin büdcəsində yerli gəlirlərinin formalaşması mexanizmi istiqamətində dəyişiklik də nəzərdə tutulub. Belə ki, Bakı şəhəri istisana olmaqla digər şəhər və rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi uçotunda olan ödəyicilərin hesablanmış vergiləri (hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi istisna olmaqla) həmin şəhər və rayonların yerli gəlirlərinə aid ediləcək. Cari ildə bu qayda yalnız fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əmlak və torpaq vergiləri üzrə tətbiq edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq regionlara mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan vəsaitin azalması istiqamətində ciddi dəyişikliklər proqnozlaşdırılmayıb. Hesablamalara görə, bu dəyişiklik nəticəsində yerli xərclərini tam şəkildə yerli gəlirləri hesabına maliyyələşdirən rayonların siyahısına yalnız Şirvan şəhəri əlavə olunacaq. Beləliklə də proqnozlara görə, belə şəhər və rayonların sayı Sumqayıt şəhəri və Abşeron rayonu da daxil olmaqla 3-ə çatacaq.

Vergi potensialına görə təkcə paytaxtla regionlar arasında deyil həmçinin rayonların öz aralarında son dərəcə yüksək fərqlər müşahidə olunur. MBQ ekspertlərinin Dövlət Statistika Komitəsinin əhalinin rayonlar üzrə sayına dair 2012-ci il yanvarın 1-nə olan məlumatları əsasında apardığı hesablamalara görə, növbəti ildə paytaxt üzrə şəhər əhalisinin hər nəfərinə düşən yerli gəlirlər 2812 manat təşkil edəcək. Sumqayıt, Naftalan və Mingəçevir kimi iri şəhərlərdə həmin göstərici 230-250 manat, Gədəbəy, Lerik, Masallı, Tərtər və Yardımlı kimi rayonlarda 25-40 manat, yerdə qalan rayonlarda 50-100 manat intervalında proqnozlaşdırılır.

Yerli gəlirlər mütləq ifadədə artsa da, regionların büdcənin formalaşmasında payı hələ də kritik səviyyədə aşağı olaraq qalır. 2013-cü ildə yerli gəlirlərin həcmi 197,2 milyon manat və ya 39,5 faiz artaraq 696,7 milyon manata çatacaq. Bununla belə, yerli gəlirlərin ümumi büdcə gəlirlərində payı cəmi 3,6 faiz təşkil edəcək. Göründüyü kimi, yenə də Bakı şəhəri dövlət büdcəsinin formalaşmasında 96 faizdən çox paya malik olacaq. Digər tərəfdən, yerli gəlirlərin real həcmi ilə bağlı narahatlıqlar var. Çünki hətta Hesablama Palatasının son illər hazırladığı bir sıra

büdcə rəylərində qeyd olunub ki, yerli gəlirlərin artımı mərkəzi ofisi Bakı şəhərində yerləşən, lakin regionlarda filial şəbəkələrinə malik iri şirkətlərin gəlirlərinin yenidən hesablanması, həmin gəlirlərin bir hissəsinin yerli gəlirlərə aid edilməsi hesabına baş verib. Belə şəraitdə hökumətin regional inkişafa yönəlik siyasi təbliğat məqsədilə yerli gəlirlərin real həcmi sünü formada şişirtmədiyini qiymətləndirmək üçün hər bir rayon üzrə gəlirlərin konkret tədiyyə növləri üzrə strukturu barədə məlumatların büdcə zərfinə daxil edilməsinə və bu cür informasiyaların ictimaiyyət üçün əlçatan olmasına ehtiyac var.

Ölkənin rayonlarının böyük əksəriyyətinin yerli gəlirlərinin onların xərclərini qarşılama səviyyəsi 25-30 faizdən yüksək deyil. Gələn il Bakı və Sumqayıt şəhərləri, həmçinin Abşeron rayonu istisna olmaqla ölkənin bütün regionlarına yerli xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən vəsait ayrılacaq. 2013-cü il üzrə yerli gəlir və xərclərə dair məlumatların təhlili göstərir ki, ölkənin 30-dan artıq rayonunun (Cəlilabad, Zərdab, Zaqatala, Samux, Qobustan, Lerik və s. rayonlar) mərkəzləşdirilmiş xərclərdən asılılığı 70-95 faiz intervalında proqnozlaşdırılır.

2012-ci ilin ümumi büdcə xərclərinin 15692.4 milyon manatı mərkəzləşdirilmiş (92.4 faizi), 1292.0 milyon manatı (7.6 faizi) isə yerli xərclərə aid edilir (dövlət büdcəsi gəlirlərinin 97 faizi mərkəzləşdirilmiş, 3 faizi isə yerli gəlirlərdən ibarət olacaq). Bakı şəhərindən başqa ölkənin heç bir şəhər və rayonunun yerli gəlirləri onun illik yerli xərclərini ödəmək imkanında olmayacaq. Ona görə də Bakı şəhəri istisna olmaqla, ölkənin bütün şəhər və rayonlarının yerli gəlir və xərclərini tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən vəsait ayrılır. Milli Büdcə Qrupu ekspertlərinin hesablamalarına görə, 2013-cü ildə dövlət büdcəsi xərclərinin funksional bölgüsünün ümumi yekunda çəkisi sənaye və tikintidə 35 faiz, əsas bölmələrə aid edilməyən xərclərdə 14,50, sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin ümumi yekunda çəkisi 9,20 faiz, ümumi dövlət xidmətləri və idarəetmə xərclərində 9,09 faiz, təhsildə 7,70, müdafiə xərclərində 7,71 faiz, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluqda 5,46 faiz, səhiyyədə 3,40 faiz, kənd təsərrüfatında 2,49, mədəniyyətdə 1,45 faiz, iqtisadi fəaliyyətdə 1,39 faiz, digər xərclərdə isə 2,61 faiz olacaq. Eyni zamanda digər hesablamalara görə, 2013-cü ilin büdcəsini 100 manat ekvivalentində götürdükdə onda hər 100 manatdan əsas fondlara əsaslı vəsait qoyuluşuna 45 manat 80 qəpik, əməyin ödənişinə 14 manat 20 qəpik, sair xərclərə 11 manat 40 qəpik, təqaüdlər və sosial müavinətlərə 8 manat 80 qəpik, idarəetmə aparatının saxlanması 2 manat 30 qəpik, subsidiya və transferlərə 1 manat 60 qəpik, ərzaq məhsullarının alınmasına 1 manat 50 qəpik, dərman, sargı ləvazimatları və materialların alınmasına 90 qəpik catacaq.

2013-cü il dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə proqnozların əvvəlki ilin göstəriciləri ilə müqayisəli təhlili aşağıdakı meylləri qiymətləndirməyə imkan verir: Sosial xərclərin büdcə xərclərində xüsusi çəkisi azalacaq. 2012-ci illə müqayisədə gələn il

təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və mədəniyyət-incəsənət sahələri üzrə cəmi xərclərin dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində payı 2,2 faiz bəndi azalaraq 21,7 faiz təşkil edəcək. Həmin xərclərin ümumi məbləği 4,298 milyard manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bu sahələr üzrə xərclərin mütləq məbləğində də son dərəcə cüzi artım nəzərdə tutulur. Belə ki, 2012-ci ilə nisbətən gələn il sosial sektora daxil olan və yuxarıda adları qeyd olunan 4 funksional bölmə üzrə xərclərin məbləğində cəmi 83,6 milyon manat və ya 1,9 faiz artım olacaq. Öz növbəsində, səhiyyə xərclərində cəmi 0,5 faiz (3,6 milyon manat), təhsil xərclərində 1,2 faiz (18,9 milyon manat), sosial müdafiə xərclərində 1,5 faiz (27,9 milyon manat) artım proqnozlaşdırılır. İllik inflyasiya büdcənin sosial xərclərinin artım tempini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyəcək. Gələn il büdcədən sosial sahələrə ayrılan vəsaitlərin 1321 milyard manatı və ya 30,7 faizi həmin sahələrdə çalışan işçilərin əmək haqqına, 1689,3 milyard manatı yaxud 39,3 faizi isə qanunvericiliyə uyğun olaraq müxtəlif sosial qruplar üçün nəzərdə tutulmuş müavinət, təqaüd və digər sosial ödənişlərə xərclənəcək. Bilavasitə maaş və ya sosial ödənişlərlə bağlı xərclərin artım tempinin inflyasiyanın proqnozlaşdırılan artım tempinə uyğun proqnozlaşdırılması vacibdir. 2013-cü ilə Azərbaycan hökuməti orta illik inflyasiyanı 5,7 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırdığı halda, sosial xərclər üzrə cəmi 1,9 səviyyəsində artımın nəzərdə tutulması əsaslandırılmayıb. Dövlət idarəetmə, hüquq-mühafizə və məhkəmə hakimiyyəti oranlarının saxlanması xərcləri 19,1 faiz artırılıb. 2013-cü ildə ali və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının saxlanmasına dövlət büdcəsindən 336,2 milyon manat xərclənməsi proqnozlaşdırılır. Bu, əvvəlki dövrlə müqayisədə 109,9 milyon manat və ya 48,5% çoxdur. Bundan əlavə, gələn il məhkəmə hakimiyyətinin və hüquq-mühafizə sisteminin maliyyələşdirilməsinə 1 milyard 83 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulur ki, bu bu 2012-ci ilə nisbətən 117,5 milyon manat və ya 12,2 faiz çoxdur. Lakin ayrı-ayrı orqanlar üzrə xərclərin artımı bir-birindən kəskin fərqlənir. Məsələn, məhkəmə orqanlarının saxlanması üzrə 58,5 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu əvvəlki ilə nisbətən 31,7 faiz və ya 14,1 milyon manat çoxdur. Ən yüksək artım polis (Daxili İşlər Nazirliyi və Daxili İşlər Nazirliyinin Daxili Qoşunlar Baş İdarəsi birlikdə) sisteminin xərclərində müşahidə olunur. Belə ki, gələn il polis orqanlarının saxlanmasına dövlət büdcəsindən 500,0 milyon manat xərclənməsi nəzərdə tutulur ki, bu 2012-ci illə mü 136,6 milyon manat və ya 37,6 faiz çoxdur. Ümumilikdə, 2013-cü ildə dövlət idarəetmə, hüquq-mühafizə və məhkəmə hakimiyyəti oranlarının saxlanmasına 1,419 milyard manat xərclənəcək ki, bu əvvəlki dövrə nisbətən 227,4 milyon manat və ya 19,1 faiz çoxdur.

Göründüyü kimi, bütövlükdə sosial sfera üzrə xərc artımı ali və mərkəzi hakimiyyət orqanlarının saxlanması üzrə xərclərin artımından 26,3 milyon manat və ya 31,4 faiz, məhkəmə hakimiyyəti və hüquq-mühafizə orqanları üzrə xərc artımından isə 33,9 milyon manat yaxud 40,5 faiz azdır.

Büdcənin ayrı-ayrı bölmələri üzrə xərclərin artım templəri arasında kəskin fərqlər mövcuddur. 2012-ci ilə nisbətən gələn ilin dövlət büdcəsində «Ümumdövlət xidməti» bölməsi üzrə xərclər 52,7 faiz, «İqtisadi fəaliyyət»lə bağlı xərclər 48,4 faiz, «Nəqliyyat və rabitə» xərcləri 27.1 faiz artdığı halda, «Tikinti» bölməsi üzrə 19,7 faiz, «Səhiyyə» xərcləri cəmi 0,5 faiz, «Təhsil» xərcləri 1,2 faiz, «Sosial müdafiə və təminat» xərcləri 1,5%, «Kənd təsərrüfatı» bölməsi üzrə xərclər 4,5 faiz artımla proqnozlaşdırılıb. Xərc artımlarının belə qeyri-bərabər baş verməsinin nəticəsidir ki, 2012-ci ilə nisbətən gələn il üzrə dövlət büdcəsinin genişlənən xərclərinin 1 milyard 762,2 milyon manatı və ya 82,4 faizi 2 bölmənin - ümumdövlət xidməti və tikinti bölməsinin payına düşür.

Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər 2,5 dəfə artıb. 2013-cü ildə dövlət borclarının və öhdəliklərinin qarşılınması məqsədilə 780,7 milyon manat xərclənməsi proqnozlaşdırılır. Bu, 2012-ci illə müqayisədə 468,3 milyon manat və ya 2,5 dəfə çoxdur. Öz növbəsində, dövlət borcunun ödənilməsi ilə bağlı xərclərin ümumi büdcə məharicində payı əvvəlki dövrə nisbətən 2,2 faiz bəndi artaraq 1,8 faizdən 4%-ə yüksəlib. Müstəqillik dövründə ilk dəfədir ki, büdcə vasitəsilə dövlət borclarının ödənilməsinə bu həcmdə vəsait ayrılır. Dövlət borcu üzrə xərclərin 647,3 milyon manatını və ya 82,5%-ni xarici borclar, yerdə qalan hissəsini isə daxili borclar təşkil edəcək.

Dövlət büdcəsinin hökumətin borc və öhdəliklərilə bağlı xərclərinin bu cür kəskin artımı son illər xarici borcların sürətlə genişlənməsidir. Məsələn, Azərbaycanın xarici dövlət borclarının həcmi əgər 2010-cu ildə 3,4 milyard ABŞ dolları təşkil edirdisə, təxminən 2 il ərzində həmin vəsaitlərin məbləği 1,7 milyard ABŞ dolları və ya 49 faiz artaraq 5,1 milyard dollara çatıb. 2013-cü ildə xarici dövlət borcu üzrə xərclərin 164,6 milyon manatı faiz ödənişlərinə, 482,7 milyon manatı isə əsas borc üzrə ödənişlərə yönəldiləcək.

2013-cü ildə dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə 5,2 milyon manat və ya ötən il müqayisədə 0,2 milyon manat çox vəsait ayrılacaq. MBQ-nin apardığı qiymətləndirmələr göstərir ki, bələdiyyələrin özlərinin son dərəcə məhdud maliyyə resurslarına malik olduğu şəraitdə yerli sosial-iqtisadi problemlərin effektiv həlli baxımından mərkəzi büdcədən bələdiyyələrin maliyyə ehtiyaclarının qarşılınması üçün daha çox resurs ayrılmasına ehtiyac var.

İnvestisiya xərclərinin büdcə xərclərində payı 35 faizdir. Belə ki, 2013-cü ildə əsaslı vəsait qoyuluşlarının dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində payı əvvəlki dövrlə müqayisədə 2,2 faiz bəndi artaraq 35 faizə yüksələcək. 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə gələn ilin dövlət büdcəsindən investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə 1 milyard 140,1 milyon manat və ya 19,7 faiz çox vəsait ayrılması nəzərdə tutulur. Həmin xərclərin mütləq ifadədə məbləği 6 milyard 934 milyon manat təşkil edəcək. Büdcə investisiyalarının əhəmiyyətli hissəsi kommunal infra-

strukturun (içməli su, istilik təchizatı, elektrik enerjisi) yenidən qurulmasına yönəldilir. Halbuki dünya ölkələrinin təcrübəsində hökumətlər həmin sahələri uzunmüddətli idarəetmə əsasında özəl sektora verməklə, həm ictimai vəsaitlərdən daha səmərəli istifadəyə şərait yaradır, həm də rəqabət mühitini stimullaşdırmaqla əhəlinin daha keyfiyyətli kommunal xidmətlər almasına hüquqi və institusional baza formalaşdırır.

Büdcə investisiyalarında kommunal infrastruktur üstün mövqə qazanıb. 2012-ci ildə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşlarının struktunda ən yüksək pay nəqliyyat layihələrinə məxsus idisə, növbəti il dövlət büdcəsindən kommunal infrastruktura, ilk növbədə içməli su və kanalizasiya şəbəkəsinin yenidən qurulmasına daha çox vəsait ayrılacaq. Ümumilikdə 2013-cü ildə büdcənin investisiya xərclərinin 1 milyard 540 milyon manatı və ya 22,3 faizi kommunal infrastruktura, 1 milyard 298 milyon manatı (18,7 faizi) nəqliyyat sektoruna, 1 milyard 180 milyon manatı (17,1 faizi) sosial layihələrə yönəldiləcək. Öz növbəsində, sosial layihələr üzrə büdcə investisiyalarının 562,6 milyon manatı ümumtəhsil məktəblərinin və peşə liseylərinin, 250,8 milyon manatı mədəniyyət obyektlərinin, 146,6 milyon manatı səhiyyə infrastrukturunun, 123,9 milyon manatı isə idman obyektlərinin təmir və tikintisinə xərclənəcək. Bunlardan əlavə, hökumət gələn il büdcə investisiyaları hesabına 368,1 milyon manat meliorasiya və irriqasiya, 266,2 milyon manat energetika layihələrinin maliyyələşdirilməyi nəzərdə tutur.

2013-cü il dövlət büdcəsindən sahibkarlığın dəşəklənməsinə 193 milyon manat ayrılacaq ki, bu 2012-ci ilin eyni göstəricisindən 57,9 milyon milyon manat və ya 30 faiz çoxdur. Həmin vəsaitlərin 150 milyon manatı Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna, 35 milyon manatı «Aqrolizinq» ASC-yə, 8 milyon manatı Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə ayrılacaq.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il icmal büdcəsinin xərclərinin yuxarı həddinin məbləği 24 500 055,4 min manat müəyyən edilib. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan, Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il icmal büdcəsinin kəsiri 15 590 281,6 min manat məbləğində müəyyən edilib.

7.11. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

Dövlətin iqtisadi funksiyaları arasında gəlirlərin yenidən bölgüsü, ictimai əmtəə və xidmətlərin buraxılışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, onun da həyata keçirilməsinə müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsi ilə nail olunur. Büdcə vasitəsi ilə gəlirlərin yenidən bölgüsü eyni vaxtda həyata keçirilən və bir-biri ilə sıx əlaqədə olan ikitərəfli prosesdir. Həmin prosesə aşağıdakılar daxildir:⁷⁹

⁷⁹ Fuad Rəsulov, **Dövlət Büdcəsinin Gəlirləri**, Bakı, 2006, s. 20

- Bütçə gəlirlərinin yaradılması;
- Bütçə vəsaitlərinin xərclənməsi;
- Bütçənin tarazlaşdırılması.

Bütçə AR-nın müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarətmə orqanları vəsaiti ilə dövlətə, bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Bütçə dövlətin baş maliyyə planı sayılır. O, hesabdərliqda olduđu kimi, iki tərəfə malikdir: gəlir və xərc. Əgər birinci tərəf vergilər, rüsumlar və qeyri-vergi ödənişlərindən təşkil olunarsa, ikinci tərəf özündə səhiyyə, təhsil, elm, sosial təminat, müdafiə, idarəetmə, həmçinin dövlət subsidiyaları balansına fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatın ayrıca sahələrinə yönəlmiş xərclərin kompleks spektrini əks etdirir.

Bütçə gəlirləri müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada müxtəlif səviyyəli bütçələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödəniş və daxilolmalardır.⁸⁰

“Bütçə sistemi haqqında” AR Qanununun 9-cu maddəsində qeyd olunur ki, dövlət bütçəsinin gəlirləri aşağıdakılardan ibarətdir,⁸¹

- Dövlət vergiləri;
- Qrantlar;
- Digər gəlirlər.

Dövlət bütçəsinin gəlirləri iqtisadi mahiyyətinə görə aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

- Cari gəlirlər, o cümlədən vergilər haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş dövlət vergiləri, habelə həmin vergilərə görə hesablanmış faiz və maliyyə sanksiyaları;
- Dövlət rüsumları, birdəfəlik rüsumlar və gömrük rüsumları;
- Əsas vəsaitlərin və ya dövlət ehtiyatında olan malların satışından və ya icarəyə verilməsindən alınan gəlirlər;
- daxili və xarici mənbələrdən alınan qrantlar və transfertlər;
- Qanunvericiliklə müəyyən edilən digər daxilolmalar.

Bütçənin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, vergitutma obyektlərinə, alınma üsullarına, ödənişin müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bütçə gəlirləri vergilərdən, vergi olmayan gəlirlərdən, əsaslı gəlirlərdən və rəsmi qaydada alınan vəsaitlərdən ibarətdir. Vergi gəlirlərinin əsas mənbəyini yenidən bölgü nəticəsində alınan yeni yaradılmış dəyər, gəlirlər və yığım təşkil edir.

⁸⁰ Fuad Rəsulov, *a.k.ə.*, s. 22

⁸¹ Azərbaycan Respublikasının **Bütçə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2006

Büdcənin gəlirləri, yeni vergilərdən daxilolmalar, əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər dövlətin iqtisadi fəaliyyəti, ya da büdcə sisteminin səviyyələri üzrə alınmış gəlirlərin yenidən bölgüsü nəticəsində yaranır. Nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir və konkret iqtisadi şəraitlə əlaqədardır. Məsələn, sosial-iqtisadi səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, zəif inkişaf göstəricilərinə malik ölkələrdə isə dolaylı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Azərbaycanda dövlət büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi hazırda 25 faiz təşkil edir. AR-nın büdcə sisteminə daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədən kənar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının müqayisəsini təmin etmək məqsədi ilə vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur.

AR Nazirlər Kabinetinin “AR vahid büdcə təsnifatının təsdiq edilməsi barədə” 6 oktyabr 2004-cü il tarixli 149-saylı qərarı ilə dövlət büdcəsi gəlirlərinin və xərclərinin təsnifatı hazırlanıb.

Büdcə gəlirlərinin təsnifatı büdcə sisteminə daxil olan büdcə gəlirlərinin qruplaşmasıdır. Büdcə gəlirləri 4 kateqoriyadan ibarətdir: vergilərdən daxilolmalar (1.1), sosial ayırmalar (1.2), qrantlar (1.3) və digər gəlirlər (1.4). Bu kateqoriyalardan asılı olaraq, büdcə gəlirlərinin təsnifatı dörd səviyyədən: bölmə, yarım bölmə, maddə və yarım maddədən ibarətdir.

Gəlirin büdcələr arasında bölüşdürülməsi

Büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcələr zəruri gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Büdcələrə daxil olan gəlirlər Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericiliyi, yəni Konstitusiyası ilə, «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, «Vergi məəcəlləsi», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu və digər müvafiq qanunlar və sərəncamlarla müəyyən olunur. Ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı üçün onlar qanunvericiliklə müəyyən gəlir mənbələri ilə təmin olunurlar.

Gəlirlərin büdcələr arasında paylaşdırılması ölkənin iqtisadi sistemi, vergi və gəlirlərin mövcud sistemi ilə həyata keçirilir və hər bir büdcə həlqəsi zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilir və bununla onun iqtisadi, sosial inkişafı üçün maliyyə bazası yaradılır.

«Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən «Dövlət büdcəsinin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalar balansı hesabına formalaşır».

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunla müəyyən olunmuş tədiyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi və digər büdcələr arasında bölgüsü ölkənin, regionların inkişaf proqramı nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan dövlət büdcəsi haqqında qanunla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq respublikada müəyyən edilmiş və büdcəyə ödənilən vergi və gəlirlər üç növə ayrılır: 1) dövlət vergiləri; 2) Naxçıvan Muxtar Respublikası vergiləri; 3) yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri). Dövlət vergiləri Azərbaycanın bütün ərazisində tətbiq edilən vergilər olmaqla aşağıdakılardan ibarətdir:

- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi;
- əlavə dəyər vergisi ;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- yol vergiləri;
- mədən vergisi;
- gömrük vergi və rüsumları;
- sadələşdirilmiş sistem üzrə vergilər;
- sosial vergilər;
- dövlət qanunvericiliyi əsasında təyin edilən sair vergilər və rüsumlar.

Vergilərdən daxilolmalar

Vergilərdən daxilolmalar dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində büdcəyə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir. AR-nın vergiləri qanunla müəyyən edilir. Vergilər dövlət vergilərinə, Muxtar Respublika vergilərinə və yerli vergilərə bölünür. Dövlət vergiləri dedikdə, AR Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən respublika ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur. Muxtar Respublika vergiləri dedikdə NMR-da AR-nın Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq NMR-nın qanunları ilə müəyyən edilən və Muxtar Respublikanın ərazisində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Yerli vergilər dedikdə isə AR-nın Vergi Məcəlləsi, “Yerli vergilər və ödənişlər” haqqında AR-nın Qanunu və digər qanunlarla müəyyənləşdirilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazisində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.⁸²

1. Gəlirlərdən vergilər

Gəlirlərdən vergilər fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərindən vergilərə bölünür.

Fiziki şəxslər vergi ili üçün AR-da və AR-nın hüdudlarından kənarında əldə etdiyi bütün gəlirlərindən və həmin dövr üçün Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilən gəlirlərdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən gəlir vergisi ödəyirlər. Fiziki

⁸² Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi.

şəxslərin gəlirləri muzzdlu işlə əlaqədar olan gəlirlərə, muzzdlu işlə əlaqədar olmayan gəlirlərə və sair gəlirlərə bölündüyü üçün fiziki şəxslərdən gəlir vergisi də bu qruplar üzrə bölünmüşdür. Muzzdlu işlə əlaqədar gəlirlərdən gəlir vergisi dedikdə əmək haqqından və bu işlə bağlı hər hansı ödəmədən, faydadan əldə edilən gəlirlərdən gəlir vergisi nəzərdə tutulur.

Muzzdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir vergisi dedikdə isə sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə gəlirlərdən alınan vergi başa düşülür.

Fiziki şəxslərin digər gəlirlərindən gəlir vergisi dedikdə vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa, digər gəlirlərdən alınan gəlir vergisi nəzərdə tutulur.

2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi

Müəssisələrin mənfəət vergisinə, qeyri-rezidentin AR-dakı daimi nümayəndəliklərinin gəlirlərinin gəlir vergisinə Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişləri üzrə podratçıların və xarici subpodratçıların mənfəət vergisinə rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin ödəmə mənbəyindən əldə edilən gəlirlərinin gəlir vergisinə və bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisinə bölünür.

3. Əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər

Əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər dedikdə əmək haqqı fondundan faiz nisbəti ilə və ya hər işçiyə görə konkret müəyyənləşdirilmiş məbləğ formasında işəgötürənlərdən və ya sərbəst qaydada məşğul olanlardan tutulan vergilərdir.

4. Mülkiyyətdən vergilər

Bu bölməyə mülkiyyətlə bağlı vergilər daxildir. Qeyd olunan vergiləri mülkiyyətin sahibləri və istifadəçiləri ödəyirlər. Təsnifatda mülkiyyətdən vergilər daşınmaz əmlakə görə dövrü vergilərə, əmlakın xalis dəyərindən ödənilən cari vergilərə, maliyyə əməliyyatlarına və kapitala aparılan əməliyyatlara görə vergilərə, mülkiyyətə görə birdəfəlik vergilərə və mülkiyyətə görə digər cari vergilərə bölünür.⁸³

Torpaq vergisinin ödəyiciləri rezident və qeyri-rezident müəssisələr, habelə rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər hesab olunurlar.

Rezident və qeyri-rezident müəssisələrin torpaq vergisi torpaq vergisinin obyektindən asılı olaraq sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət, məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlara görə torpaq vergisinə, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlara görə torpaq vergisinə və digər təyinatlı torpaqlara görə torpaq vergisinə ayrılmışdır.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yaşayış fondularının, həyətyanı sahələrin, bağ sahələrinin torpaq sahələrinə görə torpaq vergisinə, kənd təsərrüfatı üçün istifadə edilən torpaq vergisinə və digər təyinatlı torpaqlara görə torpaq vergisinə bölünür.

⁸³ Fuad Rəsulov, *a.k.ə.*, s. 23

Torpaq vergisi torpaqların təyinatından asılı olaraq, təsnifatda müvafiq maddələrə aid edilməlidir.

Əmlak vergisinin ödəyiciləri rezident və qeyri-rezident müəssisələr, habelə rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər hesab olunurlar.

Rezident və qeyri-rezident müəssisələrin əmlak vergisi bu verginin obyektindən asılı olaraq, avtonəqliyyat vasitələrindən əmlak vergisinə, müəssisənin balansında olan əsas vəsaitlərdən alınan əmlak vergisinə və sair əmlakdan əmlak vergisinə bölünür.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərdən əmlak vergisi fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan nəqliyyat vasitələrindən əmlak vergisinə, əsas vəsaitlərdən əmlak vergisinə və sair əmlakdan əmlak vergisinə bölünmüşdür.

5. Mal və xidmətlərə görə vergilər

Mal və xidmətlərə görə xidmətlər kateqoriyasına malların, işlərin və xidmətlərin istehsalı, hasilatı, satışı, verilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı vergilər aid edilmişdir.

Bu kateqoriyaya aid olan vergilər aşağıdakılardır;

- **Əlavə dəyər vergisi** təsnifatda iki maddəyə bölünmüşdür: AR-da mal, iş və xidmətlərə görə əlavə dəyər vergisi, respublika ərazisinə gətirilən mallara görə əlavə dəyər vergisi;

- **Satışdan vergilər** malların, işlərin və xidmətlərin istehsal mərhələsindən tutulmuş, pərakəndə satış mərhələsinədək yalnız bir mərhələdə tutulan vergilərdir;

- **Sadələşdirilmiş vergi** üzrə daxilolmalarına əlavə dəyər vergisi kimi qeydiyyatdan keçməyən hüquqi və fiziki şəxslərin bu sistem üzrə ödədikləri vergilər aiddir.⁸⁴

Sadələşdirilmiş vergi aşağıdakı dərəcə ilə hesablanır:

- Bakı şəhərində 4 faiz
- Digər şəhər və rayonlarda, Naxçıvan MR-da 2 faiz

Aksizlər təsnifatda iki maddəyə bölünmüşdür. AR-da istehsal olunan mallara görə aksiz və respublikamıza idxal olunan mallara görə aksiz.

6. Yol vergisi

Respublikamızın avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri və respublika ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sərnəşin və yük daşınması üçün istifadə edən nəqliyyat vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və qeyri-rezident fiziki şəxslər tərəfindən avtonəqliyyat vasitələrinin növündən, oturaqların sayından, yükləmə qabiliyyətindən, qət edilən məsafədən, mühərrikin gücündən və sair göstəricilərdən asılı olaraq ödənilən vergilərdir.

⁸⁴ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi.

AR-nın ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin, habelə AR-nın ərazisində şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri vergitutma obyektidir.

Yük avtomobilləri, qoşqulu və yarımqoşqulu avtonəqliyyat vasitələri üçün verginin məbləği ağır çəkili avtonəqliyyat vasitələri ilə yüklərin daşınmasına görə AR-nın ərazisində qət edilən yolun hər bir kilometri üçün aşağıdakı kimi tutulur;⁸⁵

- 37 tondan 41 tonadək olduqda – 0,15 ABŞ dolları;
- 41 tondan 51 tonadək olduqda – 0,30 ABŞ dolları;
- 51 tondan 61 tonadək olduqda – 0,45 ABŞ dolları;
- 61 tondan 71 tonadək olduqda – 0,60 ABŞ dolları;
- 71 tondan 81 tonadək olduqda – 0,75 ABŞ dolları;
- 81 tondan çox olduqda – 1.8 ABŞ dolları;

7. Sosial ayırmalar

Sosial ayırmalar dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlardan asılı olaraq, sosial təminatə və sosial ehtiyaclara bölünür. Sosial təminatə ayırmalar məcburi xarakter daşıyır və xüsusi fondun yaradılmasını nəzərdə tutur.

8. Qrantlar

Qrantlar dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş yardımdır. Beynəlxalq təşkilatlar, xarici hökumətlər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər qrantların donoru kimi çıxış edə bilər. Bunlardan asılı olmayaraq, qrantlar cari və əsaslı qrantlara bölünür. Cari qrantlar aktivlərin alınması ilə şərtlənməyən cari xərclərin ötürülməsi ilə bağlı ödənişlərdir; əsaslı qrantlar isə aktivlərin alınması, verilməsi ilə şərtlənən ödənişlərdir. Belə qrantlar resipiyent qarşılıqlı öhdəliklərin bağlanmasına da sərf edilə bilər.

Digər gəlirlər

Digər gəlirlər mülkiyyətdən gəlirlərə, mal və xidmətlərin satışından daxilolmalara, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalara və könüllü köçürmələrə bölünür.⁸⁶

Respublikada istehsal olunan və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların satış qiyməti ilə ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən 30 faiz yığım müəyyən edilir. 2011-ci ildə xam neftin bir barelinin ixrac qiymətinin 60 ABŞ dollarından çox olan hissəsinin 75 faiz hissəsi yığımlarda yer alır. Məhsullardan olan yığımlar dövlət büdcəsinə, xam neftdən olan yığımlar isə Dövlət Neft Fonduna köçürülür.

⁸⁵ Nurpaşa Novruzov, Xanoğlan Hüseynov, *a.k.ə.*, s. 191

⁸⁶ Azərbaycan Respublikasının **Büdcə Sistemi Haqqında Qanunu**, 2006

Cədvəl 7.2. AR-nın 2013-cü il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri bəzi mədəxil mənbələri

	Gəlirlərin mənbələri	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (min manatla)
1	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	783 000.0
2	Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2 279 000.0
3	Əlavə dəyər vergisi	2 768 000.0
4	Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi	992 600,0
5	Aksiz	677 000,0
6	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	116 000,0
7	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	30 000.0
8	Yol vergisi	73 000.0
9	Mədən vergisi	121 000.0
10	Sadələşdirilmiş vergi	117 000,0
11	Gömrük rüsumları	285 400.0
12	Vergi olmayan sair gəlirlər	203 000.0
13	Dövlət neft fondundan daxilolmalar	11 350 000.0

7.12. BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan respublikasının iqtisadi sistemində, onun dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi yaranmışdır.

Büdcə sisteminin qurulması və onun bütün növləri arasında qarşılıqlı əlaqələr büdcə quruluşu adlanır.

Büdcə sistemində birləşdirilən ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin məcmusu dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sistemi bütün büdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili əsasları dövlətin Konstitusiyasında və büdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. Büdcə sisteminin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasları üzərində qurulmuşdur.

Büdcə sistemi dövlətin inzibati ərazi vahidinin bütün büdcələrinin məcmusunu özündə birləşdiriyinə görə onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qanunvericiliklə tənzimlənir. Büdcə sisteminin xarakteri ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu ilə müəyyən olunur. Büdcə sisteminin təşkilati quruluşu və onların qarşılıqlı əlaqələri dövlətin iqtisadi və siyasi təşkili əsasında müəyyən olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə (unitar dövlətlərdə) məsələn, Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə büdcə sistemi dövlətin mərkəzi büdcəsindən və yerli özünü-idarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Federal döv-

lətlərin büdcə sistemi üç həlqədən, yəni mərkəzi federal büdcədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələrindən və yerli orqanların büdcələrindən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. büdcə sistemi üç həlqədən ibarətdir. ABŞ-da federal büdcə, ştatların büdcələri, Rusiyada respublikaların, vilayətlərin büdcələri və mərkəzi federasiyanın büdcəsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi mərkəzi büdcədən, yəni respublika büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən, bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri respublika təbəçiliyində olan rayonların, şəhərlərin büdcələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin büdcələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bütün büdcə həlqələri, Respublikanın mərkəzi büdcəsi, rayonların, şəhərlərin büdcələri, yerli bələdiyyələrin büdcələri Respublikanın vahid büdcə sistemini təşkil edir və bütün büdcə növləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycanın büdcə sistemi «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Dövlət büdcəsindən, yəni mərkəzi büdcədən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Yerli büdcələr respublika təbəçiliyində olan şəhərlərin büdcələrindən, rayonların büdcələrindən və bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi aşağıdakı mühüm prinsiplər əsasında qurulmuşdur:

1. Büdcə sisteminin vahidliyi;
2. Müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi;
3. Gəlirlin və xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi;
4. Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının həmin büdcələrdə tam əks olunması;
5. Büdcələrin balanslaşdırılması;
6. Büdcə vəsaitinin istifadə edilməsində səmərəlilik və qənaət rejiminə əməl olunması;
7. Büdcələrin aşkarlığı;
8. Büdcələrin həqiqiliyi (reallığı);
9. Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadəsi.

Həmin prinsipləri nəzərdən keçirək;

1. Büdcə sisteminin vahidliyi onu ifadə edir ki, bütün büdcə həlqələri Azərbaycan Respublikasını vahid büdcə sisteminə birləşdirməklə onların gəlirləri və xərcləri vahid büdcə təsnifatı əsasında qurulur. Həm də gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi Respublikanın ali qanunvericiliyinə əsaslanır.

Bütün büdcələr gəlirlər və xərclər haqqında məlumatları, büdcələrin tərtibi və icrasını büdcə təsnifatı üzrə aparırlar.

2. Büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinin müstəqilliyi prinsipi. Büdcələrin müstəqillik prinsipi onda ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclis) əsasında hər bir büdcə həlqəsinin müstəqil gəlir mənbəyi təyin edilir və büdcə vəsaitinin xərclənməsində müstəqil olmaqla, onların hüquqları qanunla tənzimlənir. Büdcələrin müstəqil fəaliyyət göstərməsi bütün dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq zəruri gəlir mənbələri və buna müvafiq xərclərlə təmin edirlər. Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclisi) tərəfindən hər maliyyə ili üçün Respublikanın Dövlət büdcəsi müzakirə edilib təsdiq olunarkən Respublika dövlət büdcəsinin və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr üçün tənzimləyici gəlirlər də təyin edilir. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli hakimiyyət orqanları öz büdcələrini tərtib və təsdiq edərkən öz gəlir mənbələrini artırmaqda və ondan istifadə etməkdə qanun dairəsində tam müstəqilliyə malikdirlər. Həm də Respublikanın Ali Qanunvericiliyi ilə yerli orqanları verilmiş səlahiyyət dairəsində onlar əlavə gəlir mənbələri aşkar edə və buna müvafiq xərcləri maliyyələşdirə bilərlər. Büdcə haqqında qanun icra edilərkən əlavə əldə edilmiş gəlirlər, habelə gəlirlərin xərclərdən artıq olan məbləği və büdcə xərclərinə edilmiş qənaət məbləği yuxarı büdcələrə alına bilməz.

3. Gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, hər bir dövlət hakimiyyət və dövlət idarəsi orqanları üçün müəyyən gəlir mənbələri təyin edilir və onlara xərcləri maliyyələşdirmək səlahiyyəti verilir.

4. Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, dövlət büdcədənənar fondunun tam əks olunması prinsipi ondan ibarətdir ki, büdcələrin və büdcədənənar dövlət fondlarının bütün gəlirləri və xərcləri həmin büdcələrdə icbari qaydada tam əks olunmalıdır. Bütün dövlət və bələdiyyə xərcləri büdcə vəsaiti balansına, büdcədənənar dövlət fondlarının vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməlidir.

5. Büdcələrin balanslaşdırılması prinsipinə görə hər bir büdcə növü balanslaşdırılmalıdır. Bu o deməkdir ki, büdcələrdə nəzərdə tutulan xərclərin həcmi həmin büdcənin gəlirlərinin həcminə uyğun olmalıdır (büdcənin kəsirini ödəmək üçün nəzərdə tutulan mənbələrdən daxil olan vəsaitlər də daxil olmaqla).

6. Büdcə vəsaitinin səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi onu ifadə edir ki, əvvəlki dövrdə buraxılmış büdcə vəsaiti iş və xidmətlərin səviyyəsinə uyğun olmalı və qənaət rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.

7. Büdcələrin aşkarlığı o deməkdir ki, təsdiq edilmiş büdcələrin və onların icarəsi haqqında hesabatların açıq mətbuatda dərc edilməsi icbaridir, büdcənin icrasının gedişi haqqında məlumatlar, büdcələrin tərtibi və icrası üzrə dövlət hakimiyyəti

yəti və idarəsi orqanlarının bütün qərar və sərəncamları kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə cəmiyyətin nəzərinə Kəsir bildirilməlidir.

8. Bütçələrin həqiqiliyi onu ifadə edir ki, hər bir bütçə növünün göstəriciləri müvafiq inzibati-ərazi vahidinin iqtisadi-sosial inkişaf proqramının göstəricilərinə uyğun tərtib edilməklə, bütçənin gəlirləri və xərclərinin reallığı təmin edilməlidir.

9. Bütçə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadə edilməsi onu göstərir ki, bütçə vəsaiti olan hər bir subyekti onun sərəncamına daxil olan vəsaiti konkret məqsədli təyinatına uyğun istifadə etməlidir.

«Dövlət Bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 may 1999-cu il tarixli qanununun 3-cü maddəsində göstəriləyi kimi: «Azərbaycan Respublikasında bütçə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütçəsindən və yerli bütçələrdən ibarətdir».

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması, bazar münasibətlərinə keçid istiqamətində zəruri islahatların aparılması ilə yanaşı, yerli hakimiyyət orqanlarının da maddi-maliyyə bazası, o cümlədən, bütçə sistemi yenidən qurulur. Bələdiyyələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunda bələdiyyələrin bütçələrinin (yerli bütçələrin) formalaşması, onların gəlirləri və xərclərinin müəyyən edilməsi qaydası əsaslandırılmışdır. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» qanunda göstərilir ki, yerli bütçə bələdiyyə bütçəsi olub dövlət bütçəsinin tərkib hissəsi deyil. Bu da onu göstərir ki, müstəqil fəaliyyət göstərən bütçə həlqəsidir.

7.13. ÖZƏLLƏŞDİRMƏ 1993-2010

Özəlləşdirmə “zəfər yürüşünə” 70-ci illərdən başlayaraq, dünyanın 80-dən çox ölkəsində sınaqdan keçirilib. Böyük Britaniyada “tetçerizm”, Çində “kənddə islahatlar”, Türkiyədə “kamuların islahatı” adlanan böyük özəlləşdirmə prosesi 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlində keçmiş sosialist məkanını əhatə edən 18 ölkədə geniş vüsət aldı. Müxtəlif ölkələrdə fərqli adlar daşıyan belə proqramlar fərqli şəraitlərdə də həyata keçirilməyə başladı. Bu tip proqramlar Çexiya və Slovakiyada “kupon özəlləşdirməsi”, Litvada “sürətli özəlləşdirmə”, Monqolustan və Rumıniyada “vətəndaş proqramları”, Polşada “kütləvi özəlləşdirmə”, Rusiyada “vauçer özəlləşdirməsi” adı ilə tarixə düşdü. Azərbaycanda isə bu proqram “çək özəlləşdirməsi” adlandırıldı. Ümumilikdə kütləvi özəlləşdirmə proqramları adı ilə qruplaşdırılan belə proqramlar bir-birindən aşağıdakı əlamət sıraları üzrə fərqləndirilə bilər:

1. Proqramın məqsədinə görə:

Kütləvi özəlləşdirmə proqramları özündə bir neçə ümumi məqsədləri birləşdirə bilər: siyasi məqsədlər (iqtisadi transformasiya prosesinə əhalinin geniş kütlələrinin

cəlbi), sosial məqsədlər (səhmlərin bölgüsünün ədalətli forması), sistemli məqsədlər (iqtisadiyyata bazar prinsiplərinin tətbiqi), səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədləri (idarəetmənin və istehsalın modernləşdirilməsi). Çexiya-Slovakiyada həyata keçirilən özəlləşdirmə proqramları qarşısına sistemli və siyasi, Rusiyada birinci növbədə siyasi, sonra isə sistemli, Polşada səmərəliliyin yüksəldilməsi və sosial ədalətin təmini, Qırğızıstanda sistem müxtəliflikləri məqsədlərini qoymuşdur. Azərbaycanada özəlləşdirmə proqramlarının məqsədləri Rusiya ilə üst-üstə düşür.

2. Onun reallaşdırılması üsulları və miqyasına görə:

Kütləvi özəlləşdirmə proqramları müxtəlif ölkələr üzrə özünəməxsus miqyaslara və idarəetmə dərəcələrinə malik olub. Digər proqramlarla müqayisədə Rusiyada özəlləşdirmə proqramının əhatə dairəsi daha geniş olaraq, özündə Rusiyanın bütün əhalisini və dövlət müəssisələrinin 80 faizini birləşdirib. Polşa modeli ondan xeyli dərəcədə fərqlənərək daha məhdud dairədə reallaşdırılmış və dövlətin əsas fondlarının 11 faizindən bir qədər çoxunu əhatə edib. Bu proqramın həyata keçirilməsində Polşa vətəndaşlarının 69 faizi iştirakçı olub. Bu proqramların ortasında isə Çexiyada özəlləşdirmə modeli dayanır ki, o da dövlət fondlarının 25 və ölkə əhalisinin 56 faizini əhatə edib. Azərbaycanada müvafiq surətdə dövlət mülkiyyətinin 75,7 faizinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulub ki, bu məqsədlə ölkənin bütün vətəndaşlarına çeklər paylansa da, I özəlləşdirmə proqramının nəticəsi olaraq əhalinin heç bir faizi də səhmdara çevrilə bilməyib.

3. Reallaşdırma tempinə görə:

Bütün kütləvi özəlləşdirmə proqramları reallaşdırma sürəti parametri üzrə birbirindən fərqlənir. Ən gərgin qrafik üzrə çek özəlləşdirilməsi həyata keçirilib. Orada dövlət fondlarının 25 faizinin özəlləşdirilməsi il yarım müddət ərzində, daha doğrusu, praktiki olaraq 1993-cü ilin sonunadək başa çatdırılıb. Rusiya variantı üzrə həyata keçirilən özəlləşdirmə proqramına müvafiq surətdə 2 aya dövlət müəssisələrinin yenidən qurulması, ardıcıl olaraq 18 ay müddətində isə əhali arasında səhmlərin milli investisiya fondlarında yerləşdirilməsi işi başa çatıb. Milli investisiya fondlarının özəlləşdirilməsinə də üç il vaxt sərf olunduğundan, demək olar ki, Polşada özəlləşdirmə prosesi 5 illik müddəti əhatə edib.

4. Proqramların daxili uyğunluğuna görə:

Hər bir kütləvi özəlləşdirmə proqramlarında fəaliyyət ardıcılığına görə müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətlər meydana çıxsada, onların təbii olaraq ardıcıl fəaliyyətini üç mərhələdə qruplaşdırmaq mümkündür. Belə təsnifat proqramların daxili uyğunluğu əsasında aparılır. Belə ki, bütün proqramlar üzrə birinci mərhələdə vauçer, çek, kupon və ya səhm hüququ barədə şəhadətnamə paylanmaqla, dövlət müəssisələrinin səhmlərinə süni tələbat yaradılır. İkinci mərhələdə özəlləşdirilən

müəssisələrlə vauçer sahibləri arasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən investisiya fondları formalaşdırılır. Üçüncü mərhələdə müəssisələrin səhmləşdirilməsi, dəyərin qiymətləndirilməsi və kiçik emissiya prospektlərinin buraxılış yolu ilə onların təklifi həyata keçirilir.

5. Proqramların reallaşdırılması ilə əlaqədar risklərə görə:

Risk anlayışı heç də pul itirilməsi ilə bağlı deyil burada söhbət məqsədə çatmağın dərəcəsi, son nəticələrin uğurundan gedir. Polşa və Rumıniyada reallaşdırılan proqramlarda aşağıdakı beş amilin nəticəsi olaraq əhali üçün risk dərəcəsi xeyli aşağı salınıb: proqrama daxil edilən müəssisələrin əvvəlcədən seçilməsi yolu ilə, investisiya fondlarının hər bir müəssisənin seçilməsinə peşəkar yanaşması, şirkətlərin fəaliyyətinin monitorinqinin peşəkar aparılması, satış qiymətinin aşağı salınması və fondlar vasitəsilə manevr yolu ilə.

Riskin aşağı salınmasının digər amili təbliğat mexanizminin düzgün qurulması, aşkarlıq, vətəndaş nəzarəti vasitəsilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər barəsində informasiya boşluğu yaratmaqdan ibarətdir. Hökumətin və parlamentin özəlləşdirmənin gedişinə diqqət yetirməsi də riskin azaldılması üzrə vacib məqsədlərdən hesab olunur.

Azərbaycanda bu və ya digər məsələlərə az əhəmiyyət verilməsi, əhalinin səhmləşdirmə prosesinə cəlb etmə mexanizminin düzgün qurulmamağı, onların əmlak hüquqlarının pozulması halları özəlləşdirmənin reallaşdırma riskinin artırılmasına təsir edən amillərdən sayıla bilər.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, özəlləşdirmə proqramlarına müxtəlif ölkələr fərqli aspektlərdən yanaşsalar da, onların hamısının qarşısında aşağıdakı 4 qrup problemləri həll etmək vəzifəsi durur:

Birincisi, maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasıdır ki, praktiki olaraq, bütün ölkələrdə özəlləşdirmə prosesi yüksək inflyasiya, dövlət büdcəsinin kəsinin artımı və digər mənfi tendensiyalarla müşayiət olunub.

İkincisi, rəqabətin canlandırılması, təbii inhisarların tədricən ləğvi, dövlət və özəl müəssisələrin menecment fəaliyyətinə azadlığın verilməsidir.

Üçüncüsü, əhalinin mülkiyyətçilər təbəqəsinə çevrilməsi yolu ilə iqtisadi artımın yeni tipinin sosial bazasını formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Dördüncüsü, dövlətin iqtisadi rolunun və funksiyalarının dəyişdirilməsi, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədləri daşıyır.

Azərbaycan müstəqillikdən sonra azad bazar iqtisadiyyatına keçməyi qərara almış və bu sahədə fəaliyyətə başlamışdır. İlk olaraq 1993-cü ildə Özəlləşdirmə qanunu çıxarmış, lakin faktiki tətbiq 1995-ci ildən başlaya bilmişdir.

Azad bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas mərhələlərindən biri sayılan və ölkə iqtisadiyyatının yenidən qurulmasının əsas faktorlarından biri olan və qərb sərmayəsinin də iştirak edə biləcəyi özəlləşdirmə fəaliyyətləri, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında 1993-cü ildə Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanun ilə birlikdə başlamışdı. Azərbaycanın iqtisadi təməllərini dövlət mülkiyyəti, özəl mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti təşkil etməyə başlamışdı.

Həmin tarixdə çıxarılan və 27 maddədən ibarət olan “Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsi Qanunu” ilə Azərbaycan azad bazar iqtisadiyyatına keçid çalışmalarının hüquqi dayacağının əmələ gəlməsi ilə ölkədə ilk özəlləşdirmə cəhdləri 1993-cü ildə başlamışdı. Ancaq bu proqram Milli Məclisdən rəy ala bilməmişdi. 1993 və 1994-cü illərdə “Özəlləşdirmənin Dövlət Proqramı” uzun mübahisələrdən sonra 1995-ci ildə Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənərək birinci özəlləşdirmə proqramının tətbiqinə başlanmışdı. İMF və Dünya Bankının da tövsiyələri ilə özəlləşdirmə Azərbaycan idarəçiliyinin qabaqcıl hədəfləri arasında yer almağa başlamışdı.

Özəlləşdirməyə, 1992-ci ildə Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən nəzarət edilməkdə idi. 2000-ci ildə isə Əmlak Komitəsi ləğv edilərək İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərkibində formalaşdırılmışdır. 1993-1996-cı illər arasında ancaq binalarda və təhsildə özəlləşdirmə həyata keçirilmişdi. 1997-ci ildə hər biri 4 ədəd çekdən ibarət 8 milyon ədəd Dövlət Özəlləşdirmə Payından(Çek) 7.183.803 ədədi Azərbaycan vətəndaşlarına pulsuz dağıdılmışdı.

Azərbaycanda 1995-1998 ci illəri əhatə edən birinci özəlləşdirmə proqramı ancaq 2000-ci ilin əvvəllərində sona çatmışdı. Birinci özəlləşdirmə proqramında özəlləşdirmə proqramına alınan kiçik və orta boyda olan şirkətlərin çox hissəsi bu proqram ilə özəlləşdirilmişdi. 1996-cı ildə özəlləşdirməni tezləşdirərək, sayları 6200-ə çatan kiçik şirkətlər özəlləşdirilərkən, 1997-ci ilin axırlarında bu rəqəm 15000-ə çatmışdı.

İkinci özəlləşdirmə proqramı 10.08.2000 tarixində dövlət başçısı tərəfindən imzalanmışdı. Bu proqram da iki illik bir gecikmə ilə həyata keçirilə bilməmişdi. Bu proqram ilə orta və böyük həcmli şirkətlərin özəlləşdirilməsi planlaşdırılmışdı. Bununla da iqtisadiyyatda dövlətin rolu daha da azaldılmağa başlandı.

2001-ci ilin əvvəllərində Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev, özəlləşdirməni sürətləndirərək, emalat, enerji və kimya sektorlarında fəaliyyət göstərən 100 böyük dövlət iqtisadi şirkətinin özəlləşdiriləcəyini elan etmişdi. Özəlləşdirmə proqramına görə özəlləşdiriləcək müəssisələr kiçik, orta və böyük olaraq 3 qrupa ayrılmışdı. Kiçik müəssisələr 15 %-i çalışanlarına pulsuz verilməkdə 85 %-i isə pullu hərracla ilə satılmaqdadır. Orta və böyük müəssisələr isə əvvəl anonim şirkət statusuna çevrilir və sonra özəlləşdirilirdi. Bu şirkətlər hissələrinin ən azı 50 %-i çek Kəsir artırma yolu ilə, 15 %-i müəssisə işçilərinə çek qarşılığında, 10 %-u pulla Kəsir artırma və qalan 25 %-i isə dövlət tərəfindən qapalı yatırım fonduna verilməsi ilə özəlləşdirilmişdir.

İkinci özəlləşdirmə proqramı çərçivəsində isə xəbərləşmə, əlaqə, kimya, enerji kompleksi və digər sektorlardakı müəssisələrin özəlləşdirmə prosesi davam etməkdədir.

Özəlləşdirmənin başladığı tarixdən 2005-ci ilin əvvəlinə kimi məcmu dəyəri 651.1 milyard manat olan 40.7 min kiçik həcmli müəssisələr özəlləşdirilmişdi. Yəni 2005-ci ilin əvvəlindən 1537 dövlət şirkəti, bu çərçivədə 356 orta və böyük həcmli şirkət anonim şirkətə çevrilmişdi.

Nəticə olaraq 150 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı özəl mülkiyyət sahibi olmuşdu. Başqa tərəfdən, ərazi mülkiyyətində müxtəliflik nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 56.9 %-i dövlətə, 23.5%-i bələdiyyəyə və 19.6%-i isə özəl mülkiyyətə aiddir.

SƏKKİZİNCİ FƏSİL

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

8.1. VERGİ ANLAYIŞI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI

8.1.1. VERGİLƏRİN YARANMA TARİXİ

Vergilər ictimai məhsulun bir hissəsinin məcburi ödəniş şəklində dövlətin maliyyə sisteminin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi hələ çox qədim zamanlardan məlumdur. Vergitutma iqtisadi mədəniyyətin bir elementi kimi təsərrüfatın bazar və ya qeyri-bazar tipindən asılı olmayaraq, bütün dövlət sistemlərinə xasdır. Bununla əlaqədar olaraq vergitutma barədə bəşər sivilizasiyasının fenomeni, onun ayrılmaz hissəsi kimi danışmaq olar.

Vergilərin tutulması mexanizminin tarixi inkişafında üç əsas mərhələ bir-birindən fərqləndirilir.

İlkin mərhələ (qədim dünyadan başlamış orta əsrlərə qədər) vergilərin müəyyən edilməsi və yığılması üçün maliyyə aparatının olmaması ilə xarakterizə olunur.

İkinci mərhələ (xvi-xix əsrlər) birbaşa və dolay yolla vergiləri özündə birləşdirən sistemlərin meydana gəlməsi ilə başladı. Bu dövrdə T.Qobbs, C.Lokk, L.Fon Sekondorf kimi ingilis və alman alimləri maliyyə elminin inkişafına öz əvəzsiz töhfələrini verdilər. İkinci mərhələdə bir sıra dövlət qurumları, o cümlədən maliyyə qurumları yarandı və dövlət vergilərinin həcminin müəyyən edilməsi, vergilərin yığılması prosesinə nəzarət və s. kimi funksiyaları yerinə yetirməyə başladı.

Üçüncü mərhələ dövlətin vergilərin təyin edilməsi və yığılması ilə bağlı bütün funksiyaları tamamilə öz əlində cəmləşdirməsi ilə xarakterizə olunur. Birinci dünya müharibəsindən sonra elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergi islahatları həyata keçirildi və beləliklə də müasir vergi sisteminin bünövrəsi qoyulmuş oldu. 1929-1933-cü illər depressiyası dövləti vergilərə makroiqtisadi stabilliyin bir aləti kimi yanaşmağa vadar etdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra isə vergilərdən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bir vasitəsi kimi istifadə olunmağa başlandı.

Vergilərin tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Vergilər dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının əsas mənbəyi olmaqla min illərdir ki, mövcuddur. Onlar dövlətin təşəkkül tapdığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü andan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişlər. İngilis iqtisadçısı Ş. Parkinsonun sözləri ilə desək, "Vergitutma dünyanın özü qədər qədimdir. Onun ilk forması hər hansı bir yerli hökmdarın çayın mənsəbinə, iki çayın qovuşduğu yerə və ya dağ

keçidinə sədd çəkdiyi və tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq aldığı zaman yaranmışdır”.

Vergitutma öz inkişafının ilk mərhələsində primitiv və təsadüfi xarakter daşıyırdı. Qədim Roma və Afinada sülh dövründə vergi tətbiq olunmaz, sadəcə müharibələrə hazırlıq zamanı tutulmuş. İlk zamanlar vergilər əsasən natural formada, məsələn: ərzaq məhsulları ilə ödənilərdi. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edib möhkəmləndikcə, vergilər də pul forması almağa başladı. Əgər başlanğıcda vergilər saray və ordunun saxlanması, istehkamların, ehramların, yolların tikilməsi üçün toplanırdısa, onlar zaman keçdikcə, dövlətin saxlanması üçün əsas gəlir mənbəyinə çevrilirdi.

Vergilərin təsadüfi xarakter daşması, onların tutulmasında ayrı-seçkiliyə yol verilməsi çox zaman əhali arasında böyük narazılıqlara səbəb olurdu. Bu nöqteyi-nəzərdən Əhəmənilər dövlətinin hökmdarı I Daranın həyata keçirdiyi vergi islahatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, b.e. ə. 518-ci ildə I Dara dövlət vergilərinin yeni sistemini tətbiq etdi. Bu qanuna əsasən bütün vilayətlər becərilən torpaqların həcminə və münbitliyinə uyğun olaraq ciddi şəkildə müəyyən edilmiş miqdarda vergini pul şəklində ödəməli idilər. Bunun nəticəsində əhali verginin ödənilməsi üçün lazım olan pulu əldə etmək üçün kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq məhsullarını satmağa məcbur olurdu. Bu işə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına təkan verirdi.

İlk mütəşəkkil vergi sistemlərindən biri Qədim Romanın vergi sistemidir. Roma vətəndaşları öz əmlaklarına və ailə vəziyyətlərinə görə təqdim etdikləri ərizəyə əsasən vergiyə cəlb olunardılar. Göründüyü kimi, bu ərizə hal-hazırda tətbiq edilən gəlir haqqında bəyannaməni xatırladır. Verginin həcmi xüsusi olaraq seçilmiş məmurlar tərəfindən beş ildən bir müəyyən edilirdi.

Vahid vergi sistemi mövcud olmadığından, ayrı-ayrı ərazilərdən vergi tutulması yerli əhalinin metropoliyaya münasibətlərindən çox asılı idi. Roma regionlarına ciddi müqavimət göstərən ərazilərin əhalisi işğaldan sonra ağır vergilərə məruz qalırdı. Romanın əyalətlərində dövlət maliyyə orqanları olmadığından, hökumət yerli iltizamçıların xidmətindən istifadə etmək məcburiyyətində qalırdı. İltizamçılar yığılmalı olan vergi məbləğini xəzinəyə ödəyərək səlahiyyət əldə edir və öz mənfəətini də nəzərə almaqla əhalidən vergi toplayırdılar.

XII əsrdə Fransada duza aksiz vergisi tətbiq edildi. Buradan da aksiz vergisi anlayışı əvvəl Hollandiyaya, sonra İngiltərəyə, daha sonra isə digər Avropa ölkələrinə yayıldı. Adətən aksiz vergisinə alkoqollu içkilər və tütün məmulatları cəlb edilirdi. İngiltərədə isə Kromvelin dövründə bir sıra istehlak mallarına da aksiz vergisi tətbiq olunurdu. Adətən aksizlər idxal və ixrac olunan mallardan şəhər qapılarında tutulardı. Aksiz vergisinin dərəcəsi 5-25% arasında idi.

Demək olar ki, XVI-XVII əsrlərə qədər heç bir dövlətdə mütəşəkkil vergi sistemi olmamışdır. Hər yerdə vergi ödənişləri birdəfəlik xarakter daşımış, onların sayı və dərəcələri hökmdarların subyektiv rəyindən asılı olmuşdur.

Dövlətçiliyin inkişaf etməsi təsadüfi vergilərin aradan qaldırılmasını, elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutmanın yaradılmasını tələb edirdi. XVII əsrin sonları XVIII əsrin əvvəllərində özündə birbaşa və dolayılı vergiləri əks etdirən vergi sistemləri formalaşdı.

XIX əsrdən başlayaraq vergilərin inkişafında yeni bir mərhələ başladı. Məhz bu dövr vergilərin sayının azalması, onların tutulmasının hüquqi bazasının yaranması ilə xarakterizə olunurdu. Maliyyə elmi inkişaf etdikcə vergitutmanın da nəzəri problemləri təşəkkül tapırdı.

İqtisadiyyatçılar vergilərin ölkənin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərmək üçün istifadə edilə bilməsi haqqında düşünməyə başladılar. İstehsalın inhisarçı inkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bu dövrdə vergilər bir çox ölkələrin dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyinə çevrildi.

Bunun da nəticəsində vergilərin rolu getdikcə artmağa başladı. Onlar dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişafı ilə, hər şeydən əvvəl, müxtəlif qütblü gəlirləri olan şəxslərin gəlirlərini, az da olsa, birbirinə yaxınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladılar. Bu zaman vergi yolu ilə yığılan pulların təkə cəmiyyəti deyil, strukturu da dəyişməyə başladı. Əgər əsrin əvvəllərində vergi ödəmələrinin əsas hissəsini (70-80 faizini) dolaylı vergilər təşkil edirdisə, dövlət tədricən ölkənin iqtisadi inkişafını nizamlama vasitəsi kimi birbaşa vergiləri də inkişaf etdirmək məcburiyyəti ilə üzləşirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ideal vergi sisteminin yaradılması hələ də bəşəriyyətə müyəssər olmamışdır. Vergi yolu ilə qazancın müəyyən bir hissəsi məcburi qaydada özgəninkiləşdirildiyindən tarix boyu vergi ödəyicilərinin ona münasibəti heç də birimənalı olmamışdır. Hələ XIII əsrdə görkəmli kilsə xadimi və filosof Foma Akvinski (1226-1274) vergiləri “soyğunçuluğun yol verilən forması” adlandırmışdı. Hazırda maliyyə elmi qarşısında duran əsas məsələ dövlətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarını maksimum nəzərə alan vergi sisteminin yaradılmasıdır. Demək olar ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, bütün ölkələrdə daim aparılan vergi islahatları məhz bu istəyin nəticəsidir.⁸⁷

⁸⁷ F.Ə.Məmmədov, A.F. Musayev, M.M. Sadıqov, Y.A. Kəlbəliyev, Z.H. Rzayev “Vergilər və Vergitutma” 2006, s.5

8.2. VERGİ ANLAYIŞI VƏ VERGİLƏRİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Vergilər ən mühüm dövlət gəlirlərindən biri olmaqla, dövlət büdcəsi gəlirlərinin 80-85 %-ni təşkil edir.

V.N.Sutormina vergilərə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət tərəfindən milli gəlirin bir hissəsinin başlıca olaraq zəhmətkeşlərdən, məcburi və əvəz-siz qaydada tutulması üzrə pul münasibətlərinin məcmusu kimi tərif verir.

Vergi ödəmələrini ayrıca maddədə göstərməyə cəhd edən “Ekonomiks” müəllifləri deyirlər ki, vergilər - əvəzində mal, xidmət alınmayan və qanunsuz hərəkətlərə görə məhkəmənin təyin etdiyi cərimə olmayan hökumətə ödənişdir. S. Bryunun tərifinə görə məhsulun vaxtında çatdırılmasına, kommersiya və yaxud kommunal ödənişlərin gecikdirilməsinə və b. görə cərimə, penya sanksiyalarını asanlıqla vergilərə aid etmək olar, halbuki əslində onlar vergi deyil. Beləliklə, K. RMakkonnell və S.L. Bryunun tərifində vergilərin həqiqi mahiyyətindən çox, ziddiyyət vardır.

Vergilərin tərifinə fransız alimi P.M. Qodme daha sistemli yanaşmışdır. Onun fikrincə, “vergi - cəmiyyətin xərclərini ödəmək və hər kəsin imkanlarına müvafiq onların vətəndaşların arasında bölüşdürülməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən məcburi qaydada həyata keçirilən pul vəsaitlərinin tutulmasıdır”. Bu tərifində üç əsas ünsür iştirak edir:

- Verginin tutulması xarakteri –məcburi tutulma;
- Verginin tutulmasının əsas məqsədi - dövlət kassalarının vəsaitlərlə təmin edilməsi.
- Verginin tutulması həcmi - xərcin ödənilməsində vətəndaşların iştirak etmək imkanları.

Hər bir ölkədə vergilərin tutulma məqsədi dövlət quruluşu, dövlət tənzimlənməsi və sosial təyinatın fəaliyyətini pul vəsaitləri ilə təmin etmək zəruridir.

Vergi, yığım, rüsum və digər ödənişləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Rüsum, haqq və ayırmalar vergi qədər əhəmiyyətli deyillər. Onlar, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, qoyulduğu və ödənilmədiyi zaman həmişə xüsusi məqsəd və xüsusi mənafe mövcud olur. Rüsum, haqq və ayırmalar fərdi ödəmələrdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət özünün əsas xidmətlərini bu xidmətlərin yönəldildiyi fərdlərin ödəmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq həyata keçirməyə borcludur. Bu zaman, xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, dövlətin bu qəbildən olan məsrəflərinin hamısı yalnız fərdi ödəmələr balansına həyata keçirilə bilməz.

Rüsum, haqq və ya ayırmanın alınmasında məqsəd rüsumla bağlı fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatın xərclərini zərər çəkmədən, lakin xalis gəlir də əldə etmədən ödənilməsidir. Lakin bu prinsip, təəssüf ki, təcrübədə heç də həmişə gözlənil-

mir. Çox vaxt xidmət müqabilində rüsum ödəmələri onunla əlaqədar xərclərdən çox olur. Bəzən hətta, rüsum xərcləri ödəmək naminə deyil, bu əməliyyatın özü rüsum almaq naminə məcburi həyata keçirilir.

Belə vəziyyət onu göstərir ki, rüsum, haqq və ayırmalar fərdi xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olmasa da, öhdəlik, müqavilə üzrə ödənən məcburi ödəmə hesab edilə bilməz. Onlar ümumi-hüquqi xarakterli xidmətlərlə əlaqədar fərdi qaydada alınan pul mükəlləfiyyətləridir.

Xüsusilə göstərmək lazımdır ki, rüsum ümumi mənafe naminə özünün dövlət hakimiyyəti funksiyasını yerinə yetirən dövlət orqanlarının göstərdikləri xidmət üçün deyil, göstərilən xidmətlə əlaqədar ödənilir. Belə ki, məhkəməyə iddia ərizəsi verildikdə rüsumun ödənilməsi konkret şəxsin məhkəmədə müdafiə hüququ ilə bağlıdır, lakin məhkəmənin ictimai-faydalı funksiyası - qanunçuluq rejiminin qorunması ilə müəyyən edilir.

Rüsumlar dövlət orqanının mövcudluğunu təmin etmir, ona görə ki, həmin orqanlar başqa mənbələr balansına da maliyyələşməlidir. Əksinə, rüsumun alınması hər hansı bir dövlət orqanının öz funksiyalarını yerinə yetirməsi ilə şərtlənir.

Rüsum və yığımların xarakteri olan ödəniş məbləği müəyyən edilərkən, vergi tutmadan fərqli prinsiplərdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu halda şəxsin ödəmə qabiliyyətinin nəzərə alınması həlledici ola bilməz, çünki belə olduqda bərabərlik yaradılmır, əksinə pozulur. Həqiqətən, eyni xidməti alan şəxslər müxtəlif rüsum ödəməli olardılar. Ona görə də rüsum məbləği xidmətin xarakteri və miqdarından asılı şəkildə (ekvivalentlik prinsipi) bir qayda olaraq konkret məbləğlə müəyyən edilir. Pul məbləği xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar xərclərə ekvivalent olmaya bilər. Lakin bu, ödəniş məbləğinin mütləq sərbəst müəyyən edilə bilməsi demək deyildir.

Rüsum məbləği, hər şeydən əvvəl, əsaslandırılmalıdır. Onların məbləği müəyyən edilərkən yalnız maliyyə mülahizələrini əsas götürmək olmaz. Pul məbləğini ödənişin müəyyən edildiyi məqsədlə müqayisə etmək lazımdır. Ödəniş məbləği ödəyicinin əldə etdiyi fayda ilə və yaxud dövlət orqanının çəkdiyi xərclə ağılabatan şəkildə müqayisəli olmadıqda, bu prinsip pozulmuş olur.

Rüsum və ya yığımın miqdarı, həmçinin, vətəndaşların əsas konstitusiyə hüquqlarından istifadə imkanlarını, dövlət orqanlarından bu və ya digər xidmətləri almaq imkanlarını məhdudlaşdırmamalıdır. Çünki bu hüquqlar vətəndaşlara hər hansı bir ödəmədən asılı olmayaraq verilir.

Ona görə də, məsələn, dövlət vətəndaşlarının təhsil hüququnun həyata keçməsinə yardım etmək məqsədilə, ümumtəhsil məktəblərini rüsum və yığımlar balansına deyil, vergilər balansına maliyyələşdirməyə borcludur. Əks təqdirdə təhsilin hamı üçün mümkünlüyünə "sədd çəkilərdi".

Rüsumların növləri müxtəlifdir. Hüquqi ədəbiyyatda rüsumların aşağıdakı növləri göstərilir: inzibati xidmətlər göstərilməsi ilə əlaqədar rüsumlar (məsələn, vətəndaşlıq alınması, yaxud onun dayandırılması ilə əlaqədar vəsatətin baxılması); bu və ya digər hüquq verilməsi əvəzində alınan rüsum (məsələn, ovçuluq hüququna icazə verilməsi üçün); hər hansı bir konkret şəxsin mənafevi məqsədlə cəmiyyətin müəyyən əlavə xərcləri üçün kompensasiya xarakterli (məsələn, avtomobil yollarına artıq dağıdıcı təsir göstərən iri tonnajlı nəqliyyat vasitələri sahiblərindən alınan rüsum). Habelə, dövlət fəaliyyətinin müəyyən sahələri ilə əlaqədar alınan rüsumlar da mövcuddur (məhkəmə, gömrük, notarial və s.).

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində “rüsum” anlayışının xarakteristikası “Dövlət rüsumu” haqqında qanunla (4 dekabr 2001-ci il) aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: “Dövlət rüsumu bu Qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada dövlət orqanlarının müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərə göstərdikləri xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə dövlət büdcəsinə ödənişlə məcburi ödənişdir”. Qanunda müəyyən edilmişdir ki, dövlət rüsumu aşağıdakı hallarda tutulur:

- məhkəməyə verilən iddia ərizələrinin və şikayətlərin, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsi barədə ərizələrin və məhkəmə qərarları barəsində şikayətlərin verilməsi, məhkəmə tərəfindən sənədlərin surətinin təkrar verilməsi; notariat kontorları və dövlət orqanları tərəfindən notariat hərəkətlərinin aparılması;
- vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şəxsiyyət vəsiqəsi, habelə Azərbaycan Respublikasında 30 gündən artıq yaşayan əcnəbilərə qeydiyyat vəsiqəsi verilməsi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul və ya vətəndaşlığından çıxma;
- Azərbaycan Respublikasında və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində konsul əməliyyatlarının aparılması;
- Sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlara bağlı digər hüquqi hərəkət, habelə icazələrin bəzi növlərinin verilməsi;
- Xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;
- Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və təkrar qeydiyyatı;
- Qiymətli kağızların qeydiyyata alınması (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınması halları istisna olmaqla) və dövlət reyestrinə daxil edilməsi;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsi;

- Əmlaka mülkiyyət hüququna, o cümlədən torpağa mülkiyyət, icarə və istifadə hüququna dair sənədlərin verilməsi və girovun dövlət qeydiyyatı.

Qanuna görə dövlət rüsumunun ödəyiciləri həmin qanunla nəzərdə tutulmuş işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və hüquqların əldə edilməsi üçün vətəndaşlar, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və hüquqi şəxslərdir.

Yuxarıda göstərilən Qanunla müəyyən edilmiş qaydaya görə dövlət rüsumu əksər hallarda bütünlüklə dövlət büdcəsinə köçürülür. Notarial hərəkətlərin aparılmasına, beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsinə, habelə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınması, müvafiq mühafizə sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlərə görə isə tutulan dövlət rüsumunun 15 faizi dövlət rüsumu tutan orqanların xüsusi balansına, 85 faizi isə dövlət büdcəsinə keçirilir.

Mövcud ənənəyə görə bəzən əslində vergi olan ödəmə rüsum, ayırma (və ya əksinə) adlana bilər. Məsələn, mallar dövlət sərhədindən keçirilərkən ödənilən dolağı vergi ənənəyə görə gömrük rüsumu adlanır. Məqsədli sosial vergilər isə vergi deyil, icbari ödəniş, haqq və ayırma adlanır. Göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan qanunvericiliyində - Vergi Məcəlləsi və İnzibati Xətalər Məcəlləsində “vergi” sözü ilə birlikdə “icbari ödənişlər” terminindən də istifadə edilir. Axıncı anlayış (icbari ödənişlər) 01.01.2002-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Sosial Müdafiə Fonduna ödənilən məcburi dövlət sosial sığorta haqları deməkdir. Göstərilən tarixə qədər məcburi ödənişlər üç qrupa bölünürdü:

- Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödənilən sosial sığorta haqları;
- Dövlət Əhalinin Məşğulluğuna Kömək Fonduna ayırmalar;
- Dövlət Əlilləri Sosial Müdafiə Fonduna ayırmalar.

Sosial sığorta haqları əmək haqqı fondundan və ya gəlirlərdən müxtəlif dərəcələrlə ayırmalar; Məşğulluq Fonduna isə əmək haqqı fondundan 2 faiz dərəcəsi ilə ayırmalar şəklində ödənilirdi. Əlillər Sosial Müdafiə Fonduna ayırmaları isə müəssisə və təşkilatlar öz mənfəətindən 1 % miqdarında ödəyirdilər.

1 yanvar 2002-ci ildən etibarən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna vahid məcburi ödəniş tətbiq edilir: sosial sığorta haqları. Onun miqdarı “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının müvafiq Qanununa əsasən fəaliyyət növündən, təşkilatı formasında və keçirdiyi ərazidən asılı olaraq əmək haqqı fondundan, gəlirdən, orta aylıq əmək haqqından, icarə haqqından və işçilərin bəzi kateqoriyaları üçün əmək haqqı müxtəlif dərəcələrlə müəyyən edilir. Göstərilən haqq və ayırmalar ödəyicinin ödəmə qabiliyyətinə görə tutulur. Bu baxımdan onlar vergiyə oxşayırlar. Ancaq belə bir keyfiyyət rüsumlarda yoxdur. Belə vəziyyət bu və ya digər ödəmənin əsl mahiyyətini gizlədir, vergi ödəyicisi tərəfindən onun təhlilini çətinləşdirir, bəzən də vergi yaradıcılığının müəyyən edilmiş prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Vergi və vergi olmayan gəlirlərin ümumi cəhətləri ödənişlərin ödənilməsi qayda və şərtlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilməsi, ödəmələrin məcburi xarakteri, ödənişin büdcə və ya büdcədən kənar fondlarla əlaqədar olması, habelə onların qeyri-ekvivalent xarakteridir.

Vergiləri vergi olmayan digər ödəmələrdən fərqləndirən əsas hüquqi meyar isə normativ-sahə tənziqləmə əlamətidir: vergi münasibətləri, o cümlədən, vergilərin tutulması vergi qanunvericiliyi normaları ilə tənziqlənir; qeyri-vergi xarakterli məcburi ödəmələr isə qanunvericiliyin digər, yəni təqaüd (pensiya), sosial təminat, ekologiya, patent və digər hüquq sahələrinin normaları ilə reqlamentləşdirilir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

Yığım hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi müqabilində tutulan vəsaitdir.

Yığımlara misal olaraq bazarlarda, yarmarkalarda satış fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərdən alınan vəsaitləri göstərmək olar. Onlar müəyyən məbləği ödəməklə satış fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu əldə edirlər.⁸⁸

Rüsumlar vətəndaş və ya təşkilatlardan dövlət orqanları ilə hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi müqabilində tutulan vəsaitlərdir.

Rüsumlara misal olaraq gömrük rüsumlarını, notariat əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə görə ödənilən rüsumları göstərmək olar.

Digər ödənişlər istifadə olunmuş təbii ehtiyatların bərpası üçün alınan məcburi ödənişlərdir.

Çox geniş yayılmış maliyyə sanksiyalarını, faizləri və inzibati cərimələri də vergilərdən fərqləndirmək lazımdır. Onlar arasındakı əsas fərq tutulma səbəbləridir. Vergi ödənişlərinin əsas səbəbi milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi, cərimə ödənilməsinin səbəbi isə bu və ya digər qanun pozuntusudur.

Vergiləri yığım, rüsum və digər ödənişlərdən fərqləndirmək üçün onlara xas olan əsas elementləri qeyd etmək lazımdır.

Verginin birinci əlaməti onun subyektin gəlirinin bir hissəsini dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsidir.

Verginin ikinci əlaməti onun təyin edilməsi və tətbiq olunmasının qanuniliyidir.

Vergilərin üçüncü əlaməti onların vacibliyidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq hər bir ödəyicisi müəyyən şərtlər daxilində vergini ödəməyə borcludur.

Vergilərin dördüncü əlaməti onların məcburi xarakter daşmasıdır. Bu, dövlət tərəfindən vergi, hüquq-mühafizə və məhkəmə orqanlarının timsalında təmin olunur.

Vergilərin beşinci əlaməti onların pul formasında ödənilməsidir. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində vergilərin əmlak və ya başqa şəkildə ödə-

⁸⁸ M.X Həsənlı “Vergilər” 1998, s15.

nilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Bir sıra ölkələrdə hələ də natural vergilər mövcuddur. Məsələn, Laos və Vyetnamda kənd təsərrüfatı vergiləri düyü ilə ödənilir.

Vergilərin altıncı əlaməti onların əvəzsiz xarakter daşmasıdır. Vergi şəklində dövlət büdcəsinə pulun müqabilində vergi ödəyicisi bilavasitə heç nə almır, yəni verginin ödənilməsi öhdəliyi birtərəfli xarakter daşıyır.

Vergilərin yeddinci əlaməti onların abstrakt ödəniş olmasıdır. Vergilər büdcəyə keçirilərkən məqsədli təyinat daşımırlar, yəni onların konkret olaraq hansı dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün köçürüldüyü göstərilmir. Dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlər dövlətin bütün ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur.⁸⁹

8.3.VERGİNİN ƏSAS FUNKSIYALARI

Bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə vergilərdən büdcə münasibətlərinə və mal, iş və xidmət istehsalına birbaşa təsir vasitəsi kimi istifadə olunur. Vergilər vasitəsi ilə dövlət iqtisadi, sosial və digər ictimai problemləri həll edir.

Bu nöqtəyi - nəzərdən vergilər aşağıdakı beş əsas funksiyanı yerinə yetirir:

- fiskal funksiya ;
- bölüşdürücü funksiya;
- tənzimləyici funksiya;
- inteqrasiya edici funksiya;
- nəzarət edici funksiya.

Bu funksiyaları sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

İndi isə bu funksiyaların hər birini ayrı-ayrılıqda araşdıraq.⁹⁰

Fiskal funksiyası. "Fisk" latın sözü olub, zənbil deməkdir. Qədim Romada ilk əvvəllər pulların saxlandığı kassa, sonralar imperatorların şəxsi xəzinəsi və nəhayət, gəlir, vergi və digər rüsumların cəmləşdiyi mərkəz fisk adlandırılmışdır. Bu funksiyanın mahiyyəti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün

⁸⁹ F.Ə. Məmmədov, A.F. Musayev, M.M. Sadıqov, Y.A. Kəlbəyev, Z.H. Rzayev "Vergilər və vergitutma", 2006, s.81

⁹⁰ A.F. Musayev, A.A. Qəhrəmanov, "Vergi mədəniyyəti", Bakı, 2004

ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin (mənfəətinin) müəyyən hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsidir. Vergilərin əsas təyinatı, ümum-dövlət proqramlarının həyata keçirilməsidir. Yerdə qalan funksiyalar isə fiskal funksiyanın, bir növ törəmələridir.

Bölüşdürücü funksiya. Vergilərin bölüşdürücü funksiyanın mahiyyəti ictimai gəlirin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, əhalinin güclü təbəqəsinin vergi yükünün ağırlaşdırılması balansına vəsaitlər bu kateqoriyadan əhalinin daha zəif kateqoriyalarına ötürülür. Bölüşdürücü funksiya misal olaraq aksizləri, mütərəqqi vergitutmanı göstərmək olar.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində vətəndaşları onların öz nəzarətləri xaricində olan amillərin doğurduğu iqtisadi çətinliklərdən qorunmasını təmin edən geniş sosial müdafiə şəbəkəsi mövcuddur. Sosial müdafiə dedikdə, ilk növbədə cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərinə maliyyə yardımını nəzərdə tutan dövlət proqramları nəzərdə tutulur. Bu cür proqrama işsizliyə görə müavinətlərin verilməsi, əlilliyə və qocalığa görə pensiyaların verilməsi, pulsuz tibbi xidmətin göstərilməsi, pulsuz yaşayış sahələrinin verilməsi və s. daxildir.

Tənzimləyici funksiya. Bu funksiya vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlətin qarşıya qoyduğu müəyyən məqsədlərə nail olunmasına xidmət edir. Bu funksiya vasitəsi ilə vergilər, təkrar istehsal prosesinə onun sürətini stimullaşdırmaq və ya ləngitməklə əhəmiyyətli təsir göstərir, kapital yığılmasını gücləndirir və ya zəiflədir, ödəniş qabiliyyətli tələbi artırır və ya azaldır.

Vergilərin tənzimləyici funksiyasını təhlil edərək onun aşağıdakı üç alt funksiyasını qeyd etmək lazımdır:

- stimullaşdırıcı alt funksiya;
- ləngidici alt funksiya;
- təkrar istehsal alt funksiya;

Stimullaşdırıcı alt funksiya bu və ya digər iqtisadi proseslərin inkişafının təmin edilməsinə yönəlir. O, güzəşt və azadolmalar sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Ləngidici alt funksiya isə əksinə, vergi yükü vasitəsi ilə hər hansı bir iqtisadi prosesin inkişafının qarşısının alınmasına yönəldilir. Bu məqsədlə dövlət müəyyən fəaliyyət növləri üçün yüksək vergi dərəcələri müəyyənləşdirir, kapital ixracına vergi tətbiq edir və s.

Təkrar istehsal alt funksiyası isə istifadə olunmuş ehtiyatların bərpa edilməsinə xidmət edir.

İnteqrasiya edici funksiya. XX əsrin sonlarında vergilər bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi mexanizmlərində keyfiyyətə yeni bir funksiyanı yerinə yetirməyə başladılar. Bu, öz əksini xarici iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində vergilərin inteqrasiya edici funksiyanı yerinə yetirməsində tapmış oldu. Onun meydana çıx-

masını şərtləndirən əsas amil dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının xarakterik xüsusiyyəti ilə, yəni milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılıq proseslərinin güclənməsi və təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmilləşməsi ilə bağlıdır.

Nəzarətəddici funksiya. Dövlət vergilər vasitəsilə müəssisələrin və vətəndaşların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət vasitəsi ilə dövlət büdcəsinə və vergi sisteminə bu və ya digər düzəlişlərin edilməsi zərurətini müəyyənləşdirir.⁹¹

8.4. DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİ, ONUN FORMALARI VƏ TIPLƏRİ

Bazar iqtisadiyyatı heç də dövlətin idarəetmə və tənzimləmə proseslərindən kənarlaşdırılması demək deyildir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu proseslər özlüyündə təsərrüfat subyektlərinin istehsal-maliyyə fəaliyyətinə bilavasitə müdaxiləni ifadə etməməlidirlər. Dövlət bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaratmalı və bu mexanizmlərin köməyi ilə iqtisadi prosesləri tənzimləməlidir.

Hətta iqtisadi inkişaf səviyyəsi təqribən eyni olan müxtəlif ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsi müxtəlifdir. Məsələn, İsveçdə bu müdaxilənin səviyyəsi kifayət qədər yüksək, Almaniya, Yaponiya, ABŞ-da isə nisbətən aşağıdır.⁹²

İstənilən dövlət həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində cəmiyyətin maraqlarını ifadə etməklə iqtisadi, hərbi, sosial və digər sahələrdə siyasət işləyib hazırlayır və həyata keçirir. Dövlət tənzimlənməsi prosesində bilavasitə dövlətin maliyyə siyasətində təcəssüm olunan maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunur.

Vergi siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ölkənin vergi sistemini yaradarkən, dövlət ondan müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün istifadə etməyə can atır. Vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas elementlərindən biridir.

Dövlətin vergi siyasəti dedikdə, dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış, vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemi başa düşülür.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq, istənilən dövlətin vergi siyasəti, ilk növbədə, onunla müəyyən olunur ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi vergilərin mahiyyəti və funksiyalarından irəli gəlir və məcmu ictimai məhsulun bir hissəsinin dövlət tərəfindən alınmasından və

⁹¹ D. Vəliyev və E.E. İmanov, "Vergi Hüququ", 2003, s.38

⁹² A.F. Musayev, "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri", 2004

bu vəsaitlərin büdcə vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Beləliklə, vergilər öz təyinatlarını və funksiyalarını vahid büdcə prosesində həyata keçirirlər. Hər bir maliyyə ili üçün büdcə qəbul edilərkən, vergi siyasətinin əsası qoyulmuş olur. Onun həyata keçirilməsi isə qanunvericilik və normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə aparılır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti vəsaitlərin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər, vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

Əhatə etdiyi dövrün uzunluğundan və həll edilən məsələlərin xarakterindən asılı olaraq vergi siyasəti vergi strategiyası və vergi taktikasına bölünür.

Vergi strategiyası vergi sahəsində dövlətin uzunmüddətli kursunu müəyyən edir və irimiqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Vergi taktikası isə vergi sisteminə əlavə və müxtəlifliklər edilməsi yolu ilə konkret bir dövrdə qarşıda duran məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Miqyasından və təsir dairəsindən asılı olaraq vergi siyasəti daxili və xarici vergi siyasətinə bölünür.

Daxili vergi siyasəti bir ölkə və ya ərazi vahidi çərçivəsində həyata keçirilir və daxili məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Xarici vergi siyasəti isə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına, müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin yaxınlaşmasına, onların vahid şəkllə salınmasına yönəldilir.

İqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın cari mərhələsində dövlətin üstün hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq, vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunur. Vergi siyasətinin üç tipi bir- birindən fərqləndirilir:

- maksimal vergilər siyasəti;
- optimal vergilər siyasəti;
- sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti.

Maksimal vergilər siyasəti zamanı dövlət yüksək vergi dərəcələri tətbiq etməklə, vergilərin sayını artırmaqla, vergi güzəştlərini ixtisar etməklə vətəndaşlardan mümkün qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamağa çalışır. Təbiidir ki, belə vergi siyasəti ayrıca götürülmüş, konkret vergi ödəyicisi və ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün iqtisadi inkişafa heç bir ümid yeri qoymur. Buna görə də belə siyasət, bir qayda olaraq, fəvqəladə hallarda, məsələn, iqtisadi böhranlar, müharibələr zamanı həyata keçirilir. Belə siyasətin uzun müddət həyata keçirilməsi bir sıra mənfi nəticələrə

gətirib çıxara bilər. Əvvəla, vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicisinin maliyyə ehtiyatları qalmır, bu isə istehsalın genişləndirilməsini qeyri-mümkün edir. Bunun da nəticəsində iqtisadi artımın səviyyəsi aşağı düşür və iqtisadiyyatda tənəzzül başlayır.

İkincisi, belə siyasət vergidən yayınma hallarının kütləvi şəkli almasına səbəb olur.

Üçüncüsü isə “gizli iqtisadiyyatın” miqyası genişlənilir .

Optimal vergilər siyasəti zamanı dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, onların inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti yaradır. Bu isə dövlət xərclərinin azalmasına, ilk növbədə sosial proqramların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Vergi siyasətinin üçüncü tipi həyata keçirilərkən dövlət kifayət dərəcədə yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərəcarpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

Dövlətin vergi siyasəti elmi nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır. Vergi siyasətinin əsasında adətən görkəmli iqtisadçılar tərəfindən işlənilib hazırlanmış elmi konsepsiyalar durur. Onun düzgünlüyü isə praktikada yoxlanılır.⁹³

8.5.VERGİ MEXANİZMİ

Vergi siyasətinin mahiyyətinin aşkar edilməsinin ilkin şərti vergi münasibətləridir. Vergi münasibətlərinin əsasını isə dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında olan dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətlər təşkil edir.

Praktikada dövlət vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur.

Dövlət bu mexanizmə vergi qanunvericiliyi vasitəsi ilə hüquqi forma verir. Vergi mexanizminin yaradılması aşağıdakı mərhələlərindən ibarət olan ardıcıl prosesdir:

- vergi mexanizminin işlənilib hazırlanması, yəni müasir mərhələdə vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edən vergi münasibətlərinin müəyyən edilməsi;
- vergi mexanizminin praktiki tətbiqi;
- vergi münasibətlərinin müəyyən edilmiş forma və üsullarına əməl edilməsinin yoxlanılması, informasiyanın yığılması, vergi mexanizminin fəaliyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

⁹³ Allahverdiyev D.İ, “Büdcə-vergi siyasəti və iqtisadi təhlükəsizlik”, 2002, s.24

- mövcud vergi sisteminin təhlili, onun qiymətləndirilməsi və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanması.⁹⁴

Vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin bu anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi şərh edən bir sahəsidir. Vergi mexanizmi prosesi zamanı yaranan münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə;
- vergi planlaşdırması və proqnozlaşdırması;
- vergitutmanın idarə edilməsi;
- vergi nəzarəti.

Hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi tənzimlənməsinin təşkili üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir. Vergilər haqqında qanunlar, büdcə haqqında qanun və digər analoji normativ sənədlər belə reqlamentləşdirici sənədlərdir. Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi mövcud qanunvericilik və hökumətin qərarları əsasında təlimat və digər sənədlər işləyib hazırlayırlar. Bu sənədlər onlara öz səlahiyyətləri çərçivəsində vergi münasibətlərinin təşkilinin vergi intizamına əməl edilməsini təmin edən, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə imkan yaradan, dövlətin iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin tələblərinə cavab verən vahid qaydalarını təyin etməyə imkan verir.

Vergi planlaşdırması mərkəzi hakimiyyət tərəfindən, iqtisadiyyatın inkişafının məqsədli təmayülünə uyğun olaraq proseslərin koordinasiyası, bütün sahə və regionların inkişafının balanslaşdırılması yolu ilə obyektiv surətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları nəzərə almaqla, iqtisadiyyatın iradi tənzimlənməsidir. Vergi proqnozlaşdırması iqtisadi inkişafın perspektivlərini nəzərə alır, vergitutma konsepsiyasını işləyib hazırlayıb, vergiyə cəlb edilmənin rəsmi qaydalarını qanunvericilik yolu ilə təsbit edir, vergilər üzrə büdcəni təsdiq edir.

Vergi tənzimlənməsi investisiya proseslərinə, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, büdcənin balanslaşdırılmasına iqtisadi təsir göstərilməsini təmin edir.

Vergilərin idarə edilməsi xüsusi üsulların, o cümlədən vergi stimullarının __köməyi ilə mütəxəssislər aparatı tərəfindən həyata keçirilir.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində vergilər üzrə idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergilərin idarə edilməsi vergi intizamına əməl edilməsinə, istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Vergi stimulları-vergi güzəştləri və vergi sanksiyalarından ibarətdir. Vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri vergilərin növündən, he-

⁹⁴ Quliyev Fərid, "Millət və dövlət gəlirləri"

sablama metodikasından, onlardan istifadənin məqsədindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Vergi nəzarəti hüquqi və fiziki şəxslərin ödədikləri vergilərin dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmasını, düzgün hesablanmasını təmin edir.

Vergi mexanizminin daxili məzmununu büdcə gəlirlərinin formalaşması, vergi məbləğlərinin ərazi və regionlar arasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı yaranan hüquqi və maliyyə münasibətləri sistemi vergi mexanizminin qurulması xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Təşkilati-iqtisadi və maliyyə münasibətləri sistemi vergi mexanizminin qurulması xüsusiyyətlərini müəyyən edir.⁹⁵

8.6. FİSKAL SİYASƏT

Makroiqtisadi tənzimləmənin əsas vasitələrindən biri fiskal siyasətdir. Fiskal siyasət dedikdə dövlət xərclərinin və vergitutmanın səviyyəsinin dəyişdirilməsi istiqamətində dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu başa düşülür.

Dövlət fiskal siyasət vasitəsi ilə iqtisadi proseslərə onların gedişatını tənzimləmək məqsədi ilə daim müdaxilə edir. Bu müdaxilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşdırılması məqsədilə vergitutma sahəsində, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, iqtisadi artımın, əhalinin məşğulluğunun, pul dövriyyəsinin sabitləşdirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin məcmusudur.

Fiskal siyasət milli iqtisadiyyata həm faydalı, həm də kifayət qədər ağırlı təsir göstərə bilər. Dövlət maliyyəsinin sabit iqtisadi artımın edilməsində əhəmiyyətli rol oynaması fiskal siyasətin işlənilib hazırlanmasını və ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini tələb edir.

Dövlətin həyata keçirdiyi fiskal siyasət aşağıdakı ictimai məqsədlərə cavab verməlidir:

- iqtisadiyyatda dövri tərəddüdlərin hamarlaşdırılması;
- iqtisadi artım sürətinin yüksəldilməsi;
- əhalinin tam məşğulluğuna nail olunması;
- inflyasiyanın mülayim sürətinə nail olunması.

Fiskal siyasətin əsas alətləri isə aşağıdakılardır:

- müxtəlif növ vergilər və vergi dərəcələri ilə manipulyasiya edilməsi;
- transfer ödənişlər;
- dövlət xərclərinin digər növləri.

⁹⁵ Mirələm Həsənlı “Azərbaycanda Vergilər” 1998 s.65

Fiskal siyasətin alətləri iqtisadiyyata müxtəlif cür təsir göstərilir. Dövlət satınalmaları dövlətin məcmu xərclərinin əsas elementlərindən biridir və onlar xərclərin səviyyəsinin artırılmasına səbəb olur.

Dövlət xərclərinin stimullaşdırıcı təsir göstərməsi üçün onlar vergi daxilolmaları balansına maliyyələşdirilməməlidirlər. Vergi dərəcələrinin artımı işgüzar fəallığa olan stimulu azaldır, bu isə istehsalın həcmnin aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də dövlət xərclərinin artımı bir qayda olaraq büdcə kəsiri ilə müşayiət olunur.

Beləliklə, istehsalın tənəzzülü dövrində öz xərclərini artırmaqla və inflyasiya ilə müşayiət olunan iqtisadi yüksəliş dövrində öz xərclərini azaltmaqla müşayiət olunan iqtisadi böhranları yüngülləşdirir, milli istehsalın həcmnin artımına nail olur.

Avtomatik fiskal siyasət məcmu gəlirin dövrü tərəddüdləri nəticəsində dövlət xərclərinin, vergilərin və dövlət büdcəsinin saldosunun avtomatik olaraq dəyişməsidir. Avtomatik fiskal siyasət iqtisadi yüksəliş dövrində dövlət büdcəsinə xalis vergi daxilolmalarının həcmnin avtomatik olaraq artmasını, iqtisadi tənəzzül zamanı isə dövlət büdcəsinə xalis vergi daxilolmalarının həcmnin avtomatik olaraq azalmasını nəzərdə tutur. Bu müxtəlifliklər “quraşdırılmış özü tənzimləyici”lərin təsiri ilə baş verir.

Quraşdırılmış özü tənzimləyici-dövlətin iqtisadi siyasətində müxtəliflik etmədən istehsalın və məşğulluğun səviyyələrindəki tərəddüdləri azaltmağa imkan verən bir mexanizmdir. Belə avtomatik tənzimləyicilər aşağıdakılardır:

- iqtisadi yüksəliş dövrində məcmu tələbin qarşısını alan progressiv vergi sistemi. Belə ki, əhalinin gəlirləri artdıqca bu gəlirlər daha yüksək dərəcə ilə vergiyə cəlb olunurlar. Bu isə məcmu tələbin qarşısını alır. İqtisadi tənəzzül nəticəsində gəlirlər azaldıqda isə vergi dərəcələrinin aşağı salınması, əldə olan gəlirin artmasına səbəb olur. Bunun da nəticəsində məcmu tələbin stimullaşdırılması baş verir.

- iqtisadi tənəzzül dövrində işsizlərin sayının artması nəticəsində işsizliyə görə ödənilən müavinətlərin və digər sosial ödənişlərin həcmi artır. İqtisadi yüksəliş zamanı isə işsizliyin səviyyəsi aşağı düşür, bu isə öz növbəsində avtomatik olaraq həmin ödənişlərin həcmnin azalmasına gətirib çıxarır.

Avtomat fiskal siyasətin əsas üstünlüyü ondadır ki, iqtisadi şəraitin azacıq dəyişməsi nəticəsində quraşdırılmış tənzimləyicilər yubanmadan işə düşürlər.

Avtomat fiskal siyasətin çatışmayan cəhəti isə odur ki, o, dövrü tərəddüdləri yalnız hamarlayır, onları tamamilə aradan qaldıra bilmir.

İnflyasiyanın sürətinin aşağı salınması üçün isə restriksionist fiskal siyasət həyata keçirilir. Restriksionist siyasətə bəzən “qarşısını alan” siyasət də deyirlər. Bu siyasət dövlət xərclərinin azaldılması və vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi yolu ilə

həyata keçirilir. Qısamüddətli dövrdə restriksionist siyasət məcmu tələbi azaltmağa imkan verir və bununla da inflyasiyanın aşağı salınmasına köməklik edir. Uzunmüddətli dövrdə isə restriksionist siyasət istehsalın tənəzzülünə və işsizliyin artımına gətirib çıxara bilər.⁹⁶

8.7. VERGİLƏRİN İQTİSADI MAHIYYƏTİ

Öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün fiskal mexanizmlər yaradan və onlardan istifadə edən dövlətin və dövlət aparatının yaranması vergilərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ancaq vergilər, ilk növbədə, mühüm maliyyə-iqtisadi kateqoriyadır. K. Marksın sözləri ilə desək “vergilərdə dövlətin mövcudluğunun iqtisadi ifadəsi təcəssüm olunmuşdur. Məmurlar və keşişlər, əsgərlər və balet rəqqasları, məktəb müəllimləri və polislər, yunan muzeyləri və qotik qüllələr, parlamentin kral və onun saray xərcləri üçün ayrılan pul və rütbələr barədə tabel –bütün bu qəribə varlıqların rüşeymində bir toxum - vergilər durur.”

Məcmu ictimai tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə müəyyən bir dövr ərzində ölkədə yaradılmış bütün maddi nemətlərin dəyəri ümumi daxili məhsul adlanır. Dəyər formasında ümumi daxili məhsul istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyərindən (c), ödənilmiş əmək haq-qının məbləğindən (v) və mənfəətdən (m) ibarətdir. Bu zaman yeni yaradılmış dəyər (v+m) ümumi milli gəliri təşkil edir. Öz hərəkətində ümumi daxili məhsul və ümumi milli gəlir aşağıdakı dörd mərhələdən keçir:

- *istehsal*; - *bölüşdürmə*; - *mübadilə*; - *istehlak*.

Ümumi daxili məhsulun müəyyən bir hissəsinin dövlət xəzinəsinə cəlb edilməsinə obyektiv zərurət yalnız bölüşdürmə mərhələsində ortaya çıxır. Çünki istehsalçıların və cəmiyyətin digər subyektlərinin ümumi daxili məhsuldakı payları məhz bu mərhələdə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi daxili məhsulun ilkin bölüşdürülməsi prosesi dövlətin iştirakı olmadan həyata keçirilir, çünki istehsal - bölüşdürmə prosesin istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin dəyərinin ödənilməsi, əmək haqqının verilməsi və mənfəətin əldə edilməsindən ödənilməsi, əmək haqqının verilməsi və mənfəətin əldə edilməsindən başqa cür təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Eyni zamanda, bəşəriyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində cəmiyyətin idarə edilməsinin üstqurum forması kimi yaranan dövlət obyektiv olaraq öz mövcudluğu üçün maddi əsasın olmasını tələb edirdi. Bunun əsas mənbəyi isə maddi istehsal sahəsidir. Məhz dövlətin yaranması ilə yenidən bölüşdürücü (artıq bölüşdürülmüş ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi) münasibətlər sistemi

⁹⁶ F.Ə. Məmmədov, A.F. Musayev, M.M. Sadıqov, Y.A. Kəbliyev, Z.H. Rzayev, “Vergilər və Vergitutma”, 2006, s.137

formalaşmağa başlayır. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə, yenidən bölüşdürücü münasibətləri inkişaf etdikcə yenidən bölüşdürücü münasibətlər pul formasında çıxış edirlər.

Ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsinin əsas üsulu onun müəyyən bir hissəsinin öz maliyyə ehtiyatlarını formalaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən bir-başa olaraq alınmasıdır. Elə bu da vergitutmanın iqtisadi mahiyyətini təşkil edir.

Dövlətin xeyrinə ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi ictimai istehsalın iki iştirakçısı arasında həyata keçirilir: işləyənlərdən gəlir vergisi formasında və təsərrüfat subyektlərindən mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və s. formasında.

Müəyyən vergilər müəssisənin xərclərinin tərkibinə daxil edildiyindən, istehsal xərcləri kimi onları da sabit və dəyişən vergi xərclərinə ayırmaq olar. Sabit vergi xərcləri məhsulun (yerinə yetirilmiş işin, göstərilmiş xidmətin) həcmindən asılı olmur. Məsələn, əmlak vergisinin, torpaq vergisinin həcmi sabit vergi xərcləridir. Dəyişən vergi xərclərinin həcmi isə məhsulun (yerinə yetirilən işin, göstərilən xidmətin) həcminə mütənasib olaraq dəyişir. Dəyişən vergi xərclərinə misal olaraq əlavə dəyər vergisinin, mənfəət vergisinin və s.-in həcmi göstərmək olar.

Dövlətin və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin olduğu yerdə vergitutma da mövcuddur. Anarximizin banisi olan fransız ictimai xadimi Pyer Cozef Prudonun (1809-1865) təsdiq etdiyi kimi “mahdiyyətə vergi barədə məsələ elə dövlət barədə məsələ deməkdir”.

Vergilərin ümumi xarakterini istənilən dövlətin maliyyə sistemində əsas yer tutan büdcə sistemi şərtləndirir. İstənilən səviyyəli büdcə, dövlət gəlirləri sistemi vasitəsi ilə formalaşır. Gəlirlər ölkənin milli gəlirlərinin, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə bazasının yaradılması məqsədi ilə, müxtəlif pul ödənişləri şəklində dövlətin mülkiyyətinə keçən hissəsidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, yenidən bölüşdürmənin nəticəsi olan büdcə gəlirlərinin özü sonradan yeni bölüşdürücü mexanizmlər yaratmağa başlayır, çünki onlardan ərazilərin, sahələrin büdcə fondlarının formalaşdırılması üçün istifadə olunmağa başlanılır.

Xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən əlamətlərindən asılı olaraq dövlət gəlirlərinin müxtəlif təsnifatını vermək olar. Ödənişlərin özünün formasında və tutulma üsulundan asılı olaraq büdcə gəlirlərinin şərti olaraq üç əsas mənbəyini qeyd etmək olar:

Dövlət əmlakı, ümumdövlət ehtiyatları. Onlardan istifadəyə görə haqq tutula, müəyyən ödəniş həyata keçirilə bilər;

Hüquqi və fiziki şəxslərdən vergi şəklində tutulan məcburi ödənişlər və qeyri-vergi ödənişləri;

Dövlət istiqrazları, dövlət qiymətli kağızlarının, lotereyaların və s. satışından əldə olunan gəlir formasında cəlb edilmiş ehtiyatlar.

Belə bir vəziyyətdə büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini vergilər təşkil edir. Məsələn, son illərdə Azərbaycan Respublikasında büdcə daxilolmalarının 73-75 faizini vergilər təşkil edir. Belə ki, vergilər Yaponiyada büdcənin 75 faizini, Almaniyaada 80 faizini təşkil edir.⁹⁷

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergitutmanın büdcə prosesinə təsiri ilə yanaşı əks təsir də baş verir, yəni büdcənin vəziyyəti vergitutmanın inkişafına təsir göstərir. Vergilər və büdcə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə ikitərəfli, qırılmaz xarakter daşıyır.

Hələ XIX əsrin sonlarında alman iqtisadçısı Adolf Vaqner (1835-1917) ictimai inkişafın mühüm qanunauyğunluğu kimi dövlət xərclərinin daim artmasını müəyyənləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq dövlətin maliyyə münasibətləri sistemində vergitutmanın rolunun yüksəldilməsi qanunauyğun xarakter daşıyır. Belə ki, İkinci dünya Müharibəsindən sonra iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin büdcələrində vergi daxilolmalarının həcmi hər on ildən bir 1,5-2 dəfə artır.

8.8. VERGİLƏR DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN ALƏTİDİR

Dövlətin iqtisadi inkişafına mərkəzləşdirilmiş təsirli alətlərindən biri kimi vergilərdən istifadə edilməsinin uzun tarixi var, lakin uzun müddət ərzində onlara iqtisadi siyasətin çevik aləti kimi deyil, yalnız dövlət büdcəsini formalaşdıran mənbələrdən biri kimi baxılıb. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, “maliyyə” anlayışının özü XIII-XIV əsrlərdə, özünü ticarətin çiçəklənməsi, pul hesablaşmaların möhkəmlənməsi, o dövr üçün bazar münasibətləri yaxşı inkişaf etmiş İtaliya, Fransa və bir sıra digər ölkələrdə bank işinin meydana gəlməsində ifadə etmiş əmtəə-pul münasibətlərinin təşəkkülü dövründə meydana gəlmişdir.

Bununla əlaqədar onu xatırlamaq məqsəduyğun olardı ki, kapitalizmə qədərki ictimai formasiyalarda dövlət gəlirlərinin mərkəzləşdirilməsi əsasən pul şəklində deyil, natural şəkildə baş verirdi. Quldarlıq quruluşunda hökmdarların sərəncamında olan resurslar dövlət resurslarından ayrılmışdır, onun pul xəzinəsinin formalaşması mənbələri arasında isə vergilər axırıncı yeri tuturdu.

Uzunmüddətli tarixi dövr ərzində vergilərin təyinatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişirdi. Əvvəllər vergilər əsasən dövlət maşını fəaliyyətinin, ilk növbədə də, xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi xarakteriki daşıyırdı. Vergi yığımları vasitəsi ilə dövlət özünün tələbatlarından və sərhədlərinin müdafiəsindən, həmçinin müharibələr aparmaqdan ötrü vəsaitlər yığırdı. Vergilərdən digər məqsədlər üçün, məsələn,

⁹⁷ A.F.Musayev, Y.A.Kəlbəyev, A.A.Hüseynov “Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr ,2002

lən, ölkənin iqtisadi vəziyyətinə təsir göstərməkdən ötrü də istifadə edilməsinin mümkün olması haqqında iqtisadçılar yalnız bazar iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladıqdan sonra fikirləşməyə başladılar: ilk növbədə natural deyil, pul dövriyyəsi üzərində qurulmuş burjuaziya cəmiyyətinin inkişafı istehsalın miqyaslarının artması və onun səmərəliliyinin yüksəlməsi ilə yanaşı çoxsaylı problemlərin də, məsələn, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi ilə bağlı problemlərin (ilk növbədə silsiləvi iqtisadi böhranlar) artmasına gətirib çıxardı, bu isə labüd olaraq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılması tələbatını meydana gətirdi. Fransız iqtisadçısı P.M.Qodme bu haqda yazır: “Hələ E.Voban 1706-cı ildə xalqın yoxsulluğuna qarşı mübarizə məqsədi ilə vergilərin köməyi ilə torpağın daha yaxşı becərilməsinə təmin etmək istəyirdi. XIX əsrdə Almaniyada F.List başda olmaqla milli iqtisadi məktəbinin alimləri də vegiqoymadan, xüsusilə də proteksionist rüsumlardan, milli sənayenin yaranmasını təmin etmək məqsəd ilə istifadə edilməsini zəruri sayırdılar. Lakin dövlətin iqtisad inkişafına təsirinin vergi mexanizmlərinin real olaraq yaradılması və tətbiqi maşın istehsalının inkişafı və kapitalizmin öz inkişafında inhisarçı mərhələsinə daxil olması ilə əlaqədar başlandı. Bu dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Belə şəraitdə vergilər bir çox ölkələrin dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyinə çevrilir. Artıq XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində “büdcəyə bütün daxilolmaların 80-90 %-i vergilərin payına düşürdü. Belə ki, Böyük Britaniyada 1880-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün gəlirlərinin 91, Rusiyada 81,9, ABŞ-da (1906-1910-cı illər) 92,1%-ni vergilər təşkil edirdi”. İmperializmin təşəkkülü dövründə cəmiyyətin mentalitetinin dəyişməsi labüd olan ictimai həyatın və ilk növbədə onun iqtisadi sahəsinin idarə olunmasına yanaşmaların da dəyişməsinə doğurdu. Cəmiyyətin çox kasıblara təbəqələşməsi hökuməti bu təbəqələşmənin zəiflədilməsi üzrə də olmasa, heç olmasa, əhalinin ən kasıb təbəqələrinin onların yaşamasını təmin etməyə imkan verən səviyyəyə qaldırılması üzrə əsaslı qərarlar qəbul etməyə vadar etdi.

Dövlətin iqtisadi siyasətinin aləti kimi vergilər cəmiyyətdə bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə və ən əvvəl müxtəlif ictimai qrupların gəlirlərinin, heç olmasa, qismən bərabərləşdirməsindən ötrü getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə fiskal üsullarla yığılan pul vəsaitlərinin həcmi deyil, həm də vergi sisteminin quruluşu da dəyişir. Əgər XX əsrin əvvəllərində vergi daxilolmalarının əsas hissəsini (70-80%) vasitəli vergilər təşkil edirdisə, bazar təsərrüfatçılarının inkişafı artıq bu əsrin əvvəllərində vergitutmanın statusunu kəskin sürətdə yüksəltdi. Bu onun nəticəsi idi ki, dövlət ölkənin iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi aləti kimi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərindən daha çox istifadə etməyə başlayır. Vergi növlərinin miqdarı və vergi verənlərin sayı sürətlə artır, vasitəli vergitutma ilə yanaşı, birbaşa vergitutma da əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir, xüsusən gəlir vergisi daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra onda iştirak edən ölkələrdə xalq təsərrüfatının bərpası və bazar istiqamətli Qərb ölkələrində və Yaponiyada iqtisadi artım başlanır. Bununla əlaqədar həm vergilərin rolu, həm də onların makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən nəzəri cəhətdən dərk olunması səviyyəsi daha da artır.

Bazar iqtisadiyyatının silsiləvi inkişafı ilə əlaqədar cəmiyyət inkişaf etdikcə müxtəlif sahələrin inkişafının çevik tənzimlənməsinə tələbat artır və inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri bunu yaxşı dərk edirlər. Vergilər isə bu cür tənzimlənməni təmin etməyə qadir olan alətdir. “Vergitutmadan durğunluq dövrlərində iqtisadiyyatın himayə edilməsinin vasitəsi kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, avadanlığın amortizasiyası sürətini artırmağa imkan verən vergi tədbirləri belə tədbirlərindən-dir”. Lakin vergi vasitəsi ilə bəzi müəssisələrə mane olmaq olar. Məsələn, avtomobillərin istehsalı və satışına qoyulan vergilərin vasitəsi ilə avtomobilqayırmannın “həddindən artıq” böyük sürətlə inkişaf etməsinin qarşısı alınır (Fransada).

Çevik vergi güzəştləri sistemləri eyni vaxtda yüksəlişdə olan sahələri çox yüksək inkişaf sürətindən saxlamağa, bununla yanaşı, itkiləri azaltmağa və tənəzzül edən sahələrə kömək göstərməyə imkan verir. Bundan başqa, korporasiyaların gəlir və mənfəətlərindən vergi dərəcələrinin aşağı salınması onlara daha intensiv inkişaf etmək və qalan mənfəətdən istehsalın təkmilləşməsi məqsədi ilə (axı şəxsi varlanmanın qarşısı gəlir vergisi dərəcəsinə qaldırmaqla dövlət tərəfindən alınır) istifadə etmək imkanını verir. Şübhəsiz ki, bunda hər bir dövlət maraqlı olmalıdır: milli istehsal prosesi nə qədər məhsuldar olsa, məhsullar dünya bazarında bir o qədər rəqabətə dözümlü olur, müəssisələr nə qədər yaxşı işləsələr, onların işçilərinin sayı və həyat səviyyəsi bir o qədər çox yüksəlir.

“Vergi təsiri həm də artım və inkişafa səbəb ola bilər. Belə ki, vergi güzəştləri tikinti, meşələrin bərpası, kapital qoyuluşları və i.a. üçün verilə bilər. Bu, vergilərin müəyyən edilmiş məbləğlərindən, gəlir vergisindən kapital qoyuluşu məbləğinin çıxılması yolu ilə edilir. Vergi hesablandıqda nəzərə alınan müxtəlif amortizasiya normaları da tətbiq olunur. Vergilər vasitəsi ilə ixracı da eyni dərəcədə həvəsləndirmək olar, məsələn, ixracat məhsulunun istehsalına görə ödənilən vergilərin geri qaytarılması yolu ilə”. Beləliklə, dövlət “işgüzarlıq gəmisinin” həddən artıq yırğalanmasına yol verməyərək, iqtisadi inkişafın sabitləşdirilməsinə nail olur və bununla yanaşı, məcmu tələbin daim artmasını himayə etməyə can atır. “İnsanlar məcmu tələbi sabitləşdirmək bacarığı ilə onu dəyişmək bacarığını qarışıq salırlar. Əslində isə sabitləşdirmə yalnız məcmu, tələbi dəyişmək bacarığını deyil, həm də bunu vaxtında və lazımı həcmdə etmək bacarığını nəzərdə tutur. Bizə məlumdur ki, əgər dövlət xərcləri artırsa, vergilər isə artmırsa və yaxud azalrsa, dövlət xərcləri artmırsa, onda bu, lazımı şəraitdə məcmu tələbi stimullaşdırmağa bilər.”⁹⁸

⁹⁸ Mirəlim Həsənli “Vergilər” 1998 s.26

Vergilər iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi mexanizmidir.

İqtisadiyyata dövlət təsiri haqqında danışdıqda ilk növbədə iki müxtəlif üsulu göstərmək lazımdır:

- avtoritar üsul;
- vasitəli üsul.

Avtoritar təsir dövlətin özünün hakim səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi hallarda əl atdığı birbaşa məcburiyyət təsiridir.

Vasitəli təsir isə cəmiyyətin azad üzvlərinin, dövlətə vacib istiqamətə yönəldilməsidir. Vergi sistemi nöqteyi - nəzərindən vasitəli təsir dövlətin iqtisadiyyata həm avtoritar, həm də vasitəli müdaxiləsinin aləti ola bilər. Burada avtoritar müdaxilə vasitəli müdaxilədən daha səmərəsizdir, çünki hər hansı bir fəaliyyətə məcbur edilən şəxslər öz istəyi ilə fəaliyyət göstərən və şəxsi mənafeələrə tabe olanlardan fərqli olaraq icraçılığa az meyillidirlər. Buna görə də dövlətin vergi sistemində avtoritar təsiri, xüsusilə ayrı-ayrı vergilərin dərəcələrinin qaldırılması və yaxud yeni vergilərin tətbiq edilməsi ilk növbədə yalnız dövlətə fayda verir, əslində isə müəssisələrin maliyyə vəziyyətini sarsıdır və deməli, son nəticədə dövlət xəzinəsinə potensial ödənişlərin məbləğinin azalmasına gətirib çıxarır.

Yetkin vergi sistemində hər hansı bir müdaxilənin mümkün nəticələrini qiymətləndirmək çox çətinidir. Bunun üçün çoxamilli iqtisadi təhlil aparatından istifadə etmək olar, lakin bu və ya digər amilin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsində buraxılan hər hansı bir səhv, tədqiqat nəticələrinin yanlış izahına gətirib çıxarır. Bura ya təcrübədə bütün, o cümlədən də ən əhəmiyyətli amilləri nəzərə almaq imkanının heç də həmişə olmadığını əlavə etsək, bu və ya digər verginin tətbiqi və yaxud dərəcələrinin dəyişdirilməsi proqnozu sıfıra endirilə bilər. Belə ki, Fransa hökuməti “Fransız zinət əşyalarına vergi tətbiq etməklə ümid edir ki, onları alan imkanlı şəxslər verginin yükünü çəkəcəklər, lakin İtaliya zərgərlik istehsalının rəqabəti ilə əlaqədar olaraq, Fransa istehsalçıları qiymətlərin mövcud səviyyəsini saxlamaqdan ötrü öz işçilərinin əmək haqlarını azaltmağa çalışırlar.

Beləliklə, hökumət təsirinin iqtisadi nəticələri düzgün qiymətləndirilmədikdə, hökumətin apardığı iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsinə mənfi təsir edən yeni amillər qüvvəyə minir (məsələn, zərgərlik sahəsinin fəhlələrinin başladığı tətill digər sahələrə də yayıla bilər və nəticədə fəhlələrin gözündə ya sahibkarlar, ya da hökumət təqsirkar olacaq. Bu ondan asılıdır ki, hər iki “təqsirkar” narazı fəhlələrin əhvalına hansı qaydada təsir göstərəcəklər).⁹⁹

İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolu iqtisadi böhran dövrlərində, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində baş verdiyi kimi

⁹⁹ Məmmədov S.M, “Maliyyə”, 1997 s.36

böhran tədavüldəki pul kütləsinin və inflyasiyanın yüksək artım sürəti ilə müşayiət olunduqda xüsusilə artır. Əvvəlki iqtisadi sistemin əsasları kəskin sürətdə sarsıldığı, yeni iqtisadiyyat isə hələ lazımi səviyyəyə çatmadığı üçün hökumətlərin bir çoxu əlavə pul kütləsinin buraxılışına əl atdılar, bu isə inflyasiyanın sıçrayışını gücləndirdi. Lakin bununla belə, hökumətlər müəyyən müddətə dinclik əldə etməklə bundan faydalandılar. İnflyasiya problemlərini tədqiq eləyən C.Meynes 1923-cü ildə yazırdı ki, “hər bir hökumət, məsələn, Almaniya və yaxud Rusiya hökuməti, kağız pullar çap etməklə uzun müddət yaşaya bilər. Bu o deməkdir ki, bu yol ilə hökumət vergi vasitəsi ilə daxil olan real resurslardan istifadə etmək imkanı əldə edir. Bu üsul nüfuzdan salınıb, lakin müəyyən çərçivələrdə onun səmərəli olması danılmazdır. Əgər başqa yol ilə keçinmək mümkün deyilsə, onun köməyi ilə hökumət yaşaya bilər. Bu üsul ən çətin olan və eyni zamanda, hətta artıq heç bir şeyə qadir olmayan ən zəif hökumətin qadir olduğu vergitutma formasıdır”.

Lakin yalnız pul vəsaitlərinin emissiyasının artırılmış miqyasları büdcə kəsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa qadir deyil və onda hökumət çox vaxt vergi dərəcələrinin və yığılan vergilərin sayının artırılması ilə məhdudlaşan vergi sisteminin islahatına başlayır. Post Sovet ölkələrinin hökumətləri inflyasiyanın kəskin sıçrayışından sonra məhz belə hərəkət etdilər, lakin onlar bu cür addımların ölkənin iqtisadi vəziyyətini daha da sarsıtması haqqında düşünmürdülər. Dünya təcrübəsində isə buna aid misallar çoxdur.

Məsələn, Fransada “ikinci dünya müharibəsindən sonra vergilər daha çox dövlət xərclərini maliyyələşdirməkdən ötrü deyil, artıq olan alıcılıq qabiliyyətini sıxışdırmaq məqsədi ilə tətbiq olunurdu. AFR-də 1966-cı ildə iqtisadiyyatı təhlükə altına alan inflyasiya ilə mübarizə məqsədi ilə vergilərin artırılması həyata keçirildi, bu isə hökumətin süqutu ilə nəticələndi”.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, vergilər ölkə iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsinin ən səmərəli mexanizmlərindən biridir. Ölkənin iqtisadi inkişafına vergi təsiri iki yolla göstərilə bilər: onların köməyi ilə dövlət tənzimlənməsi üçün tələb olunan məbləğlərin toplanılması imkanı; hökumətlərin vergi sisteminin çevik tənzimlənməsinin köməyi ilə xalq təsərrüfatı kompleksinin bu və ya digər sahələrinin inkişafına göstərdikləri təsir vasitəsi.¹⁰⁰

Vergi sisteminin təşkili prinsipləri, ümumiyyətlə, birmənalı deyildir və hökumətin hansı iqtisad nəzəriyyəsinə əsas götürməsindən asılıdır.

Vergi sistemi dedikdə müəyyən məqsədə çatmaq üçün elmi prinsiplər əsasında nizama salınmış vergilər toplusu nəzərdə tutulur. İqtisadi siyasət hazırlanarkən qarşıya müxtəlif maliyyə, iqtisadi və ya siyasi məqsədlər qoyulur. Ona görə də vergi sisteminin xarakteri qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Məsələn, vergitutmanın

¹⁰⁰ İqtisadiyyat və Həyat 2005

təməl məqsədi gəlir və sərvət bölgüsünü daha ədalətli bir şəkllə salmaqdırsa, vergi sisteminin əsas səciyyəvi cəhəti onun sosial yönümlü olmasındadır.

Vergi sistemi dinamik bir anlayışdır. Maliyyə, iqtisadi, sosial, siyasi və hüquqi amillərin təsiri altında hər ölkənin vergi sistemi bir-birindən fərqlənməklə yanaşı, bu sistem zaman anlayışının təsiri altında da inkişaf və müxtəlifliklərə məruz qalır. Məsələn, vergitutmada qarşıya qoyulan əsas məqsəd dövlətə daha çox gəlir təmin etməkdirsə (inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi) o zaman vergi sistemində dolayı vergilər ağırlıq təşkil edir.

ABŞ, Almaniya və Rusiya kimi federal dövlət quruluşuna malik olan dövlətlərdə vergi sistemləri məcburi olaraq federal və federasiya subyektləri vergilərinə bölünürlər. Çünki belə dövlətlərdə federasiya anlayışına uyğun olaraq federal dövlətlə yanaşı federasiya dövlətləri (üzvləri) də vergi qoymaq səlahiyyətinə malik olmalıdırlar. Fransa, İngiltərə, Türkiyə və Azərbaycan kimi unitar dövlətlərin vergi sistemləri isə dövlət yerli idarələrin vergilərindən ibarətdir.

Vergi sisteminin xarakteri bütün digər eyni şərtlər daxilində tətbiq olunduğu ölkədə mövcud olan iqtisadi sistemin mahiyyəti və formasından asılıdır. Məsələn, qapalı və ya Kəsir iqtisadi rejimlərdə tətbiq edilən vergi sistemləri təbii olaraq bir-birindən fərqlidir. Və yaxud sosialist iqtisadi rejimi ilə bazar iqtisadiyyatında tətbiq edilən vergi sistemləri də eyni ola bilməz.

Azərbaycanda inzibati-amirlik sisteminin süqutu və bazar iqtisadiyyatının tətbiqi prosesində vergi sistemində məzmun və formaca edilən müxtəlifliklər indiki nəslin gözü qabağında baş verir.

8.9.VERGİLƏRİN TƏSNİFATI

Müasir iqtisadiyyatda tətbiq olunan vergilərin tərkibi çox müxtəlifdir. Hər bir ölkədə tətbiq edilən vergilər həmin ölkənin vergi sistemini yaradır. Vergilər müxtəlif olduğu və hər bir vergi növünün özünəməxsus xüsusiyyəti olduğu üçün bu vergilərin təsnifləşdirilməsinə çox böyük ehtiyac vardır. Müəyyən ölçülərə uyğun olaraq eyni xüsusiyyətli vergiləri bir yerə toplayaraq qruplaşdırmaq lazımdır. Bu qruplaşdırma siyasətində bir tərəfdən vergi sisteminin bütövlüyü haqqında daha geniş və daha aydın biliyə malik olacaq, digər tərəfdən isə zaman daxilində daim təkmilləşən verginin bu günkü inkişaf səviyyəsini müəyyən edəcəyik.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində vaxtı ilə qəbul olunmuş müxtəlif vergi növləri əsas etibarilə 4 qrup üzrə təsnifləşdirilir. Bu qrupları ayrı - ayrılıqda nəzərdən keçirək.

8.9.1. GƏLİR VERGİLƏRİ VƏ SƏRVƏT VERGİLƏRİ

Dövlət vergini həm vergi mükəlləflərinin hər il əldə etdikləri gəlirdən, həm də mükəlləflərin sahib olduqları sərvətdən (kapitaldan) ala bilər. Bu vergi obyektlərini ayrı - ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Gəliri, bir qayda olaraq, ya fiziki şəxslər, ya da hüquqi şəxslər əldə edirlər. Verginin fiziki şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilməsi vergiləri, təşkilatların, müəssisələrin, şirkətlərin, bir sözlə, hüquqi şəxslərin gəlirlərinə tətbiq edilməsi təşkilat vergilərini əks etdirir. Şəxsi gəlir vergiləri də, təşkilatların gəlir vergiləri də geniş mənada gəlir vergisinə daxil olan vergilərdir. Gəlir, vergi mükəlləflərinin nizamlı olaraq, ümumilikdə bir illik dövrdə müxtəlif mənbələrdən götürdükləri qazancların məcmusudur.

Vergi mükəlləflərin bu əmlakı yığım vəsaitləri hesabına aldıkları mallardan, onlara bağışlanmış şeylərdən və ya miras (vərəsəlik) qalmış mallardan yararlanır. Sərvətdə də təzələmə, artıb - azalma baş verir, lakin bu, gəlirdə olduğu kimi nizamlı olaraq hər il və müəyyən vaxt ərzində baş vermir. Buna görə də sərvəti vergiyə cəlb edərkən bəzi vəziyyətləri, xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əgər vergi mükəlləfləri əldə etdiyi gəlirlə sərvət vergisi ödəyə bilmirsə, onda borclanmaya və sahib olduğu sərvətin bir hissəsini satmağa məcbur olur. Bu baxımdan sərvət vergiləri vergi mükəlləflərinin sərvətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müsbət hal hesab edilmir.

Sərvət vergilərini iki tərəfdən izah etmək olar. Birincisi, həqiqi, sabit sərvətdən alınan vergi, ikincisi, sərvətin dəyərində əmələ gələn artım və ya sərvət gəliri vergiləridir. Həqiqi sərvət vergiləri, ümumiyyətlə, əmlaka qoyulan sabit vergilərdir və bu vergilər müntəzəm olaraq vergi mükəlləfinin əmlakından tutulur. Sərvət gəliri vergiləri sərvətin özünə yox, yalnız müəyyən vaxtda onun yaratdığı gəlirə tətbiq edilir. Sərvət gəlirləri ən çox iqtisadiyyatda baş verəcək təsadüflər nəticəsində baş verir. Sərvət vergiləri birbaşa vergilər olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən sərvətin vergiyə cəlb edilməsi çox böyük zərurətə çevrilir.

8.9.2. BİRBAŞA VERGİLƏR VƏ DOLAYI VERGİLƏR

Maliyyə elmində müzakirə və mübahisə yaradan məsələlərdən biri vergilərin təsnifləşdirilməsi olmuşdur. Bu məsələnin artıq tam aydınlaşdırıldığını söyləmək çətinidir. Buna görə də məsələyə açıqlıq gətirmək məqsədilə birbaşa və dolaylı vergilərin müəyyən olunmasına böyük ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, birbaşa və dolaylı vergiləri bir - birindən fərqləndirmək üçün aşağıdakı elmi və hüquqi ölçülərdən istifadə olunur.

Gəlir və sərvətin mövcud formasından və ya gəlir və sərvətdən alınan vergilər birbaşa, gəlir və sərvətin istifadə olunmasından alınan vergilər isə dolaylı vergilərdir. Bu halda əldə edilən və ya sərəncamda olan sərvətə görə ödənilən vergilər

birbaşa, gəlir və sərvətin xərclənməsindən alınan vergi dolaydır. Birinci qrup vergilər vergi mükəlləfinin gəlir və sərvətinin həcmi hesablanaraq alınır və deməli, birbaşa vergidir. Bu vergilər içərisində ən geniş yayılmış vergi, mükəlləfin bir illik müddət ərzində əldə etdiyi gəlirin ümumi həcmindən tutulan gəlir vergisidir.

Vergi mükəlləfləri haqqında əvvəlcədən tərtib olunan cədvəllərdə nəzərdə tutulan vergilər birbaşa vergilərdir. Vergi müfəttişlikləri bəzi vergi növləri üzrə vergi ödə-yicilərinin cədvəllərini tərtib edirlər. Bu cədvəllər vergi mükəlləfinin nə qədər vergi ödəyəcəyini nəzərdə tutan idarəçilik sənədidir. Gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin vergisi, ərazi və bina vergiləri kimi vergilər cədvəllər tərtib edilərkən nəzərdə tutulur, müəyyən olunur.

Göründüyü kimi, birbaşa vergilər, daha çox, gəlir və sərvət vergilərini əhatə edir. Dolayı vergilər isə daha mürəkkəb anlayışdır. Dolayı vergilər vergi mükəlləflərindən dolayı yolla alınan vergilərdir. Bu vergilərə ən çox uyğun olanı əlavə dəyər vergisi və aksiz vergiləri, həmçinin birbaşa gömrük vergiləridir.

8.9.3. SPESİFİK VƏ UYGUN QIYMƏT VERGİLƏRİ

Bu vergi qrupu inkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmışdır. Zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, demək olar ki, bu cür vergi qrupundan çox az istifadə olunur. Bu vergilərə xarici ticarətdən, bəzi mal və xidmətdərdən tutulan vergilər daxildir. Xarici ticarətdən tutulan vergilər gömrük vergiləri olmaqla, mal və xidmətlərdən alınan rəsmiləşdirmə vergiləridir. Bu vergilərin tərifini iki şəkildə vermək mümkündür. Bu vergiləri xarici ticarətlə bağlı olan mal və xidmətlərin fiziki ölçülərinə – sayları, çəkili, həcmləri, uzunluqlarına görə müəyyən etmək və tənzimləmək mümkündür. Bu vergilərin fiziki ölçülərə görə müəyyən olunması spesifik vergilər, dəyərə görə müəyyən olunması dəyər vergiləri adlanır. Spesifik vergilər vergiqoyma texnikası baxımından sadə olduğu üçün bu vergilərin idarə edilməsi də asandır. Dəyərə görə alınan vergilərin isə həyata keçirilməsi nisbətən mürəkkəb və çətindir. Spesifik vergilər dövlətin vergiqoymada müdaxilə prinsipinin həyata keçirilməsində çox mühüm rol oynayır. Spesifik vergilər əsasən gömrük vergilərini əhatə etdiyi üçün dövlətin milli istehsalı xarici təsirlərdən qorumaq və ya, daha doğrusu, proteksionizm (himayədarlıq) siyasətinin ən əsas vasitəsidir. Dövlət, həmçinin, qiymətləri eyni olan bir sıra mühüm məhsulların ticarətindən uyğun qiymət vergiləri alır.

8.9.4. ŞƏXSİ VƏ QEYRİ-ŞƏXSİ VERGİLƏR

Vergi mükəlləf üçün bir borc, dövlət üçün isə alacaq rolunu oynayır. Dövlət öz vergi alacağını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu zaman dövlət vergi mükəlləfinin şəxsi vəziyyətini, subay və ya ailəli olmasını, uşaq və ya uşaqsız olmasını, əldə etdiyi gəlirin mənbəyini və miqdarını nəzərə ala və ya almaya bilər. Birinci halda, yəni dövlət şəxsin vəziyyətini nəzərə aldığı halda, vergilər şəxsi, ikinci halda isə

qeyri şəxsi vergilər hesab edilir. Vergi mükəlləflərinin vergi borclarının şəxsi vəziyyətləri nəzərə alınaraq müəyyən edilməsi vergiqoymada şəxsiyyət prinsipinin həyata keçirilməsi deməkdir. Şəxsi vergilər, həmçinin, ədalət prinsipinin tərkib hissəsi olmaqla, vergi sistemində çox mühüm yer tutur.

Bəzi vergilər müəyyən edilərkən, vergi mükəlləflərinin şəxsi vəziyyəti, sosial şəraiti, əldə etdiyi gəlirin mənbəyi və miqdarı nəzərə alınmır. Bu vergilər maliyyə-də qeyri - şəxsi və yaxud real vergilər adlanır. Ərazi və ya torpağa, bina və tikililərə, mühərrikli nəqliyyata qoyulan vergi, daşıma vasitələrindən tutulan vergilər bu cür vergilərdəndir. Bu vergilər, ümumiyyətlə, ədalət prinsipinə uyğun olmayan və ya ədalətsiz vergilər hesab edilir.

Vergilərin təsnifləşdirilməsi və yuxarıdakı qrupların müəyyən olunması vergilərin növləri və mahiyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. Vergilərin mahiyyətcə necə müəyyənləşdirilməsinin və hansı prinsiplər üzrə qruplaşdırılmasının çox böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq, hər bir vergi növünün mahiyyəti və tətbiqi haqda ayrı - ayrılıqda danışacağıq.

8.9.5. VERGİLƏR VƏ DİGƏR DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ

Vergilər büdcənin yeganə gəlir mənbəyi deyildir: o büdcəyə və digər mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarına maliyyə vəsaiti cəlb edilməsinin yalnız bir formasıdır. Məsələyə tarixi səpkidə baxıldıqda da məlum olur ki, onlar dövlət gəlirlərinin heç-də ilk forması deyillər.

Məlum olduğu kimi, dövlət gəlirlərinin ən qədim forması (hərbi qənimət nəzərə alınmazsa) domen, yaxud dövlət əmlakı, xəzinə torpaqları və meşələrdən daxil olan gəlirlər idi. İlk əvvəl (Şərqdə uzun müddət) onlar hökmdarların mülkiyyətində idilər. Onlardan gələn gəlirlər və bütövlükdə dövlət gəlirləri, ümumi-hüquq deyil, xüsusi-hüquq gəlirləri hesab edilirdilər. Dövlət gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi rəqali-yəni xəzinənin müstəsna inhisar gəlirləri idi. İstehsalın və fəaliyyət dövrünün müəyyən sahələri xəzinənin inhisar hüququna aid edilir, əhalinin özəl fəaliyyət sahəsindən, dövriyyədən çıxarılırdı. Onlar, əslində vergilərə keçid mərhələsini təşkil edirdilər.

Rəqalidən vəsait alınması üsulları müxtəlif idi. Dövlət bu və ya digər istehsal sahəsini müstəqil istismar edər və məhsulları yüksək inhisar qiyməti ilə (məsələn, duz inhisarı) sata bilərdi. Yaxud bu istehsal sahəsini icarəyə verərdi. Gəlir alınmasının həmin üsulundan (rəqalidən istifadə hüququ) indi də geniş istifadə edilir. Məsələn, faydalı qazıntıların çıxarılması hüququ üçün lisenziya ödəmələri və s.

Çoxsaylı rəqali növləri mövcud idi: sənaye, məhkəmə, sikkə, gömrük və sahibsiz əmlakdan alınan rəqali. Sahibi olmayan və prinsip etibarını ilə heç kimə məxsus ola bilməyən hər şey xəzinənin varidatı hesab edilirdi. Bu və ya digər təbii hadisə,

məsələn, külək reqali hesab edilirdi ki, bu da son nəticədə külək dəyirmanları üzərində dövlət inhisarının yaradılmasına gətirib çıxardı. Su və yerin təkisi də reqalının adı növü idi. Bu vaxta qədər bütün dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da, tarixi və mədəni abidələrə aid olan dəfinə dövlət reqalisi hesab edilir.

Gömrük reqalisi ərazidən keçmək hüququ üçün müəyyən edilən yığımlardan ibarət idi və müasir gömrük rüsumlarına bənzəyirdi.

Sikkə kəsmək hüququ – dövlət suverenliyinin əlamətlərindən biridir. Lakin, tarix boyu dövlətlər qədər saxta sikkə buraxan olmamışdır. Çəkisi tam olmayan, yaxud qiymətdən düşmüş pulların dövriyyəyə buraxılması çox vaxt dövlətlərin sikkə reqalisindən gəlir çıxarılmasının ən geniş yayılmış forması idi. Sovet dövlətinin dövriyyəyə buraxmış olduğu banknotları müxtəlif bəhanələrlə tez-tez dövriyyədən götürməsi, onların dəyişdirilməsinin vaxt və miqdar nöqtəy - inəzərindən məhdudlaşdırılması, qızıl məzmununun azaldılması (1961-ci il pul islahatında olduğu kimi) indiki yaşlı nəslin hələ də yaxşı yadındadır.

Keçmişdə digər çoxlu reqali növləri də mövcud olmuşdur. Sənaye bütövlükdə reqali elan edilə bilirdi və bu zaman müəssisələr qeydiyyatdan keçirilərkən, yaxud da, patent verilərkən rüsum tələb olunurdu. Yeni məhsullar (tütün, kofe, kakao), insan ehtirası (qumar, şahmat), dəbdəbə əşyaları reqali elan edilirdi.

Sənayedə dövlət inhisarı getdikcə iqtisadi münasibətlərin inkişafında buxova çevrildi. Özəl mülkiyyətin, bazar münasibətlərinin genişlənməsi getdikcə dövləti təsərrüfat həyatından sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Sonralar yalnız ictimai zərurətlə əlaqədar olan reqalilər saxlanıldı. Dövlətin təsərrüfat həyatındakı rolu isə qazanc əldə etmək sahəsindən idarəçilik sahəsinə keçdi. Reqali əvəzinə getdikcə daha çox dövlət müəssisələrinin xərclərini ödəmək məqsədini güdən rüsumlar tətbiq edilməyə başladı. Beləliklə, dövlətin əsas gəlir mənbəyi kimi vergilərin tarixi iki yüz ildən də azdır və onlar dövlət büdcəsinin yeganə gəlir mənbəyi deyillər.

Cədvəl 8.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində vergi və qeyri-vergi gəlirlərinin nisbəti

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Vergi gəlirləri	56	67	89	91	83	85
Qeyri-vergi gəlirləri	44	33	11	9	17	15

(Ümumi yekuna görə faiz-*) Azərbaycan rəqəmlərdə 2010, s. 52

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2008-cü il üçün təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin (layihə) 86%-i vergi daxilolmalarıdır. Həmin layihədə vergi gəlirlərindən başqa, digər gəlirlər də nəzərdə tutulmuşdur: dövlət rüsumları; Milli Bankın mənfəətindən daxilolmalar; banklardan alınan dividendlər; dövlət neft fondundan daxilolmalar; aksiz markalarının satışından daxilolma-

lar; vergi olmayan sair gəlirlər, ondan başqa, hüquqi və fiziki şəxslərdən büdcədən-kənar fondlara məcburi ödəmələr, müxtəlif tarif və digər məcburi ödəmələr daxil olur.

8.9.6. VERGİTUTMA PRİNSİPLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Vergitutmanın prinsipləri vergilərin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün növlərinin seçilməsi, texnikası və tətbiqi prosesində əsas götürülən meyar və şərtləri əks etdirir.

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin hüquq sistemi quruculuğunun əsaslarından biri, onun bazası kimi ümumbəşəri dəyərlərin qəbul edilməsidir. Həmin sistemin ayrılmaz tərkib hissəsi olan vergi hüququ üçün də maliyyə təcrübəsinin minillik tarixi prosesində hazırlanmış sosial ədalət və demokratik prinsiplər böyük əhəmiyyətə malikdir. Vergi hüququnun yaranması və inkişafı cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinin tərkib hissəsidir, hüquqi dövlət ideyası ilə əlaqədardır.

Vergitutma texnikası qədim dövrlərdə məlum dərəcədə inkişaf etmiş olsa da, məcburi vergi sistemi quldarlığın, istibdadın bir əlaməti idi. Birbaşa vergilər azad dövlət və azad vətəndaş haqqında antik anlayışlara uyğun deyildi. Vətəndaşlar dövlət gəlirlərinin formalaşmasında bu və ya digər bəhanələrlə yalnız mülki-hüquq əsasında iştirak edirdilər. Birbaşa vergiləri əsas etibarilə, yalnız işğal olunmuş xalqlar ödəməyə məcbur edilirdilər. İşğalçılar istəsələr, vergi də alardı və yaxud, baş da kəsə bilirdilər. Bu seçim işğalçının istəyindən asılı idi.

Maliyyə zorakılığı çox vaxt yerli əhaliyə qarşı da tətbiq edilirdi.

Ümumi vergi hüququ olmadıqda vergi formasında ödəmə maliyyə zülmünün, zorakılığın ifadəsi, hüquqi dövlət prinsiplərinə qətiyyənlə uyğun gəlməyən alət olur.

Vergi anlayışına paralel olaraq, vergitutma prinsipləri də tarixi təkamül prosesində müxtəlifliklərə məruz qalmışdır. Vergitutma prinsiplərinin dəyişməsi iqtisadi nəzəriyyə və sosial həyatda baş verən təkamül ilə sıx əlaqədardır. Belə ki, hər hansı bir tarixi dövrdə bu və ya digər cəmiyyətin öz mahiyyətindən doğan səciyyəvi cəhətləri və qarşısına qoyduğu məqsədləri var. Dinamik xarakter daşıyan bu məqsədlərə bazar iqtisadiyyatı sistemində necə çatmağın mümkünlüyü haqqında mövcud olan görüşlər iki əsas mərhələdən keçmişdir.

Birinci mərhələ, klassik iqtisad məktəbi təmsilçilərinin nəzəriyyələrinin hakim olduğu XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Bu görüşlərə görə hesab edilirdi ki, iqtisadi inkişaf, tam məşğulluqda tarazlıq, ədalətli gəlir bölgüsü kimi məqsədlərə çatılması bazar mexanizminin “görünməyən əli” (A. Smit) vasitəsilə öz-özünə avtomatik şəkildə reallaşır; dövlət öz ənənəvi funksiyalarından başqa, iqtisadi və sosial həyata heç bir şəkildə müdaxilə etməməlidir; “bitərəf” olduğu üçün dövlətin əlində vasitə olan vergilər də “bitərəf” xarakter daşmalıdır. Vergilə-

rin “bitərəfliyi” o deməkdir ki, onlar vergi mükəlləfiyyətçilərinin iqtisadi qərarlarına və iqtisadi proseslərin gedişinə ciddi təsir etməməlidir. Başqa sözlə, vergilər başlıca olaraq fiskal məqsəd güdməlidir.

İkinci mərhələ: XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, dövlətin iqtisadi və sosial həyatda rolunun artması ilə əlaqədar yeni görüşlər meydana gəlmiş və bunun nəticəsində vergilərin müdaxiləçi xarakteri artmağa başlamışdır. Bu dövrdən vergilər istehsal, istehlak, məşğulluq və bölgü prosesində təsirli bir vasitə kimi istifadə edilir.

8.10. ADAM SMİTİN VERGİTUTMA PRİNSİPLƏRİ

Yalnız cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesində demokratiya sahəsində baş vermiş köklü inqilablar imkan verdi ki, Adam Smit vergiləri quldarlığın deyil, azadlığın əlaməti hesab etsin. A. Smitə görə şəxsi müstəqillik yalnız mülkiyyət hüququ əsasında mümkündür. Mülkiyyət hüququ qanuniliyi, ödəmələrin leqal qaydaların və vergi ödəyicilərinin təsərrüfat müstəqilliyini sarsıtmayan vergi sisteminin olmasını tələb edir. Bu, vergitutmanın əsas “bitərəfliyi” prinsipi adlanır. A.Smit demokratik dövlətdə vergi sistemi vasitəsilə həyata keçirilməsi zəruri olan və həmin əsas prinsipə tabe olan daha dörd prinsipi əsaslandırmışdır.

1. Ədalət prinsipi. Bu prinsipə görə vətəndaşların hər biri hökumətin öz fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün imkanı dairəsində, yəni dövlətin himayəsi altında əldə etdiyi gəlirə mütənasib olaraq iştirak etməlidir. A.Smit həmin prinsipi izah edərkən dövbət xərclərini bir çox şərikli olan böyük bir mülkə bənzədir və şəriklərin həmin mülkdən əldə etdikləri mənfəətə mütənasib olaraq xərclərdə iştirakının zəruriliyini qeyd edirdi.

Göründüyü kimi, A.Smitin prinsipində “ədalət” anlayışı müasir dövrdə formalaşmış olan və geniş mənə daşıyan sosial ədalət anlayışı deyil, sırf iqtisadi məzmununa malik “bərabərlik-müvazinət” anlayışıdır.

Con Due yazırdı: “Ən ədalətli vergi sistemi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai fikir tərəfindən qəbul edilən real gəlir bölgüsü meyarlarına uyğun olanıdır”.

Ədalət prinsipi, onun mahiyyəti və məzmununa baxışların fərqli olmasına baxmayaraq, bütün sivil vergi sistemlərinin başlıca xəttini təşkil edir. Lakin vergi sahəsində ədalət prinsipindən danışarkən onun iqtisadi-hüquqi mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də bu problemə iki nöqtəyi-nəzərdən baxılması vacibdir: iqtisadi və hüquqi.

Ədalət prinsipi iqtisadi baxımdan o deməkdir ki, dövlət vergi və xərcləri, vergi yükünü bir qrup insanlann üzərinə salmaqla digər qrup insanların imtiyaz verir və bu yolla gəlirlərin bölgüsünə təsir göstərmək istəyir.

Bu prinsipin adətən iki aspekti bir-birindən fərqləndirilir: şaquli və üfüqi.

Şaquli ədalət prinsipi iqtisadi vəziyyətləri eyni olan ödəyicilərə aiddir və hesab edilir ki, onların vergi mövqeləri də eyni olmalıdır, yəni vergini eyni məbləğdə ödəməlidirlər. Bu prinsipin əsasını belə bir ideya təşkil edir ki, tutulan vergi məbləği ödəyicinin gəlirinin həcmindən asılı olaraq müəyyən edilməlidir.

Lakin bu halda bərabərlik müəyyən edilərkən sosial problem meydana çıxır, çünki cari gəlirlərin müqayisə edilməsi ilə heç də həmişə bərabərliyi müəyyən etmək olmaz. Burada ödəyicinin himayəsində əmək qabiliyyəti olmayan uşaq və böyüklərin sayı, onların səhhəti, yaşı kimi fərqli problemlər özünü göstərir.

Ədalətin üfqi prinsipinə görə qeyri-bərabər maddi vəziyyətdə olan insanlar qeyri-bərabər vergi mövqeyində olmalıdırlar; başqa sözlə, dövlətin fəaliyyətindən bu və ya digər sərvəti (neməti) çox alanlar, vergini də çox ödəməlidirlər. Buna bəzən fayda prinsipi də deyilir, yəni daha çox fayda götürən, çox vergi də ödəməlidir.

Vergidə bərabərliyin təmin edilməsi üçün ödənen verginin iqtisadi gücə (ödəmə qabiliyyətinə) görə tutulması vacibdir. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: ödəyicinin iqtisadi gücünü ifadə edən ünsürlər hansılardır? Müasir dövrdə bu suala cavab vermək üçün üç meyardan istifadə edilir: gəlir, sərvət və istehlak xərcləri.

Gəlir, fərdin vergiödəmə qabiliyyətini əks etdirən ən mühüm meyardır. Gəlir kateqoriyası vergitutma əməliyyatında həm fərdi, həm də ailə nöqtəyi - nəzərindən komp-leks şəkildə nəzərə alınır. Bu şəkildə ələ alındıqda gəlir fərd və ya ailənin bir il ərzində milli gəlirdən aldığı pay hesab edilir. Bu payın içində gəlirin həm istehlaka, həm də yığıma ayrılan hissəsi yerləşir.

Vergi ödəmə gücünü ən yaxşı əks etdirən meyar olmasına baxmayaraq, gəlirin hamısından vergi tutulmur. Çünki minimum yaşayış səviyyəsi, istisna və güzəştlər gəlirin bir hissəsini vergidən azad edir. Vergidən yayınma halının geniş yayıldığını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Sərvət, gəlirin yığılmış formasıdır. Ona görə də fərdin və ya ailənin vergi ödəmə qabiliyyəti müəyyən edilərkən, yalnız bir il ərzində əldə edilən gəlir deyil, eyni zamanda, onun malik olduğu sərvət də nəzərə alınmalıdır. İki fərdin bir il ərzində əldə etdiyi gəlir məbləği eyni, lakin malik olduqları sərvətin miqdarı fərqlidirsə, sərvəti çox olan fərdin vergiödəmə qabiliyyəti digərinə nisbətən yüksəkdir.

İstehlak xərcləri, gəlirin əldə edilməsi və sərvətin yığılması qədər həmin gəlirin və ya sərvətin xərclənməsi də vergi ödəmə qabiliyyətinin bir göstəricisi hesab edilir. Bu gün mövcud olan vergitutma anlayışına görə gəlir əldə edilərkən vergiyə cəlb edilməsi onun xərclənmə anında da ayrıca vergiyə tabe edilməsinə mane olmur.

Ödəmə qabiliyyətinə görə vergi alınması texnikası: Vergitutmada ödəmə qabiliyyəti prinsipinin həyata keçirilməsi olduqca çətinidir. Bu çətinlik onunla əlaqədardır ki, həm ödəmə qabiliyyətinin necə və nəyə əsasən müəyyən edilməsi birmənalı şəkildə aydın deyil, həm də nəzərdə tutulan “bərabərliyin” müxtəlif vergilərin hər biri vasitəsilə necə təmin edilməsində vahid fikir mövcud deyildir.

Həmin məqsədə çatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, vergilərin şəxsiləşdirilməsi, yəni vergi sistemində şəxsi vergilərin ağırlığının artması prosesi gedir. Bu ona görə lazımdır ki, ödəyicinin ödəmə gücünü müəyyən edən ünsürləri nəzərə almaq mümkün olsun. Məsələn, eyni miqdar gəlir əldə edən iki nəfərdən biri evli, digəri isə subaydırsa, sonuncunun vergiödəmə gücü birincidən yüksəkdir. Eyni miqdar gəlir əldə edən iki nəfərdən biri sağlam, digəri isə xəstədirsə, yenə də ödəmə gücü müxtəlifdir. Gəlir miqdarı fərqli olduqda isə ödəmə gücü arasındakı fərq aydın şəkildə görünür. Bundan başqa, gəlirin əmək və ya kapital gəliri olması amili də vergi ödəmə gücünün müəyyən edilməsində mühüm ünsürlərdən biridir. Məsələn, bir nəfər əmək haqqı şəklində, digəri isə dükanını kirayəyə verərək hər biri eyni miqdarda (tutaq ki, ildə 1 mln. manat) gəlir əldə edir. Onların da ödəmə gücü eyni deyil. Çünki əmək haqqı şəklində alınan gəlirin bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəsiləşizliyi kapital gəlirinə nisbətən (işsizlik, səhiyyə və s. ilə əlaqədar) aztəminatlıdır. Bu və bütün digər oxşar halları vergitutmada nəzərə almaq və ödəmə qabiliyyəti prinsipini real olaraq həyata keçirmək üçün aşağıdakı texniki üsullardan istifadə edilir:

- a) mütərəqqi (artan nisbətli) vergi dərəcəsi;
- b) yaşayış minimumu istisnası;
- c) ayırma prinsipi.

Ədalət prinsipinin həyata keçirilməsində mütərəqqi vergitutma üsulu mühüm vasitə hesab edilir. Klassik görüşə görə vergi sistemi o vaxt mütərəqqi hesab edilir ki, vergilər ödənildikdən sonra ödəyicilərin iqtisadi vəziyyətində mövcud olan qeyri-bərabərlik azalmış olsun. Təcrübədə buna mürəkkəb mütənasiblik (bu məsələ növbəti fəsilərdə ətraflı araşdırılacaqdır) vasitəsilə nail olunur: vergi dərəcəsi vergitutma obyektinə ilə birlikdə artır, lakin artan vergi dərəcəsi vergi obyektinin tam həcminə deyil, müəyyən olunmuş həddi keçən məbləğə tətbiq edilir. Beləliklə, mütənasib vergitutmada daha imkanlı ödəyici az imkanlı ödəyiciyə nisbətən vergi şəklində öz gəlirinin daha çox hissəsini ödəyir. Ödəmə qabiliyyətinə görə vergitutma zamanı belə bir sual çıxır: ödəyicinin vergiödəmə gücü nə zaman və ya hansı gəlir həddindən başlayır? Təbii ki, fərdin vergi ödəmə qabiliyyəti yalnız onun öz bioloji ehtiyaclarını ödədikdən sonra başlaya bilər. Ona görə də bir qayda olaraq qəbul edilmişdir ki, yaşayış minimumu səviyyəsindən aşağı gəlir əldə edənlər vergidən azadlırlar. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu qəbildən olan insanlar yalnız birbaşa vergilərdən azadlırlar və onlar qiymətlərə əlavə olunan dolaylı vergiləri ödəməyə məcburdurlar.

Müasir vergitutmada, o cümlədən müstəqil Azərbaycanın təcrübəsində yaşayış minimumundan aşağı gəlir həddi bütün ödəyici qrupları üçün vergiyə cəlb edilmir.

2. Ayırma prinsipi. Bu prinsip də ödəyicinin iqtisadi imkanlarına görə vergi alınması məqsədinə xidmət edir. Mütərəqqi vergi texnikası vergi ödəyicisinin gəli-

rinin səviyyəsini əsas götürdüüyü halda, ayırma prinsipi gəlirin əldə edildiyi mənbəni və ödəyicinin sosial vəziyyətini nəzərə alır. Bu baxımdan, məsələn, eyni miqdar gəlir əldə etsələr də kapitaldan sabit gəlir alanla əmək haqqı alanların, subayla ailə başçısının vergi ödəmə gücləri müxtəlifdir. Ona görə də, ayırma prinsipində vergiödəmə gücü gəlirin miqdarı ilə yanaşı, gəlirin mənbəyi və strukturu da nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Bu baxımdan ayırma prinsipi mütərəqqi üsula çatışmazlığını tamamlayır. Birinci üsul gəlirin kəmiyyətini nəzərə alırsa, ikinci üsul onun keyfiyyətini də əsas götürür. Bu prinsip ödəyicinin sosial vəziyyətini də nəzərə alaraq minimum yaşayış səviyyəsi istisnasını da tamamlayır.

Ayırma prinsipinə görə gəlirlər üç kateqoriyaya bölünür: əmək gəlirləri, kapital gəlirləri və əmək-kapital (qarışıq) gəlirləri. Bu bölgü əsasında vergi tutulması imkan verir ki, hər gəlir növü differensial şəkildə vergiyə cəlb edilsin. Təsadüfi deyil ki, bu üsul əksər dünya dövlətlərində geniş yayılmışdır.

Hüquqi nöqtəyi - nəzərdən ədalət prinsipi onu göstərir ki, qanunverici vergi ödəyicisindən mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsi qaydasını nə dərəcədə əsaslandırılmış şəkildə tənzimləyir, habelə dövlət, vergini tutanlar və vergini ödəməyə borclu olan şəxslər arasında vergi münasibətlərini necə qurur.

Ödəyicilərin hüquqi vəziyyəti haqqında qeyd etmək lazımdır ki, onların aralarında tam bərabərlik hökm sürməlidir. Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da əsas götürülmüşdür. Belə ki, onun 29-cu maddəsində bütün mülkiyyət növlərinin, o cümlədən dövlət və özəl mülkiyyətin mövcudluğu və müdafiəsində bərabərlik prinsipi aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir:

Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Fransız maarifçisi Şarl Monteskyenin sözlərinə görə, vətəndaşlardan alınan və onların sərəncamında saxlanan sərvət hissəsinin ədalətli müəyyən edilməsi kimi heç bir şey bu qədər böyük dövlət müdrikliyi tələb etmir. Ona görə də vergi qanunvericiliyində ədalətli vergitutma prinsiplərinin təsbit edilməsi son nəticədə nəinki milli vergi sistemini daha səmərəli edəcək, həmçinin vergi intizamının möhkəmləndirilməsinə və sivil vergi ödəyicilərinin tərbiyə olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

3.Müəyyənlik prinsipi. Hər kəsin ödədiyi vergi, onun ödənilmə müddəti, ödənilmə forması, ödəniləcək miqdar bütün bunlar ödəyici ilə yanaşı hamı üçün aşkar və qəti şəkildə müəyyən olmalıdır. Bu prinsipi, başqa ifadə ilə qanunilik prinsipi adlandırmaq olar.

4.Əlverişlilik prinsipi. “Vergi ödəyici üçün ən uyğun şəkildə və ən az narahatlıq yaradan zamanda alınmalıdır”. Başqa sözlə, verginin əlverişli və ağır olmayan ödənilmə üsulu elə olmalıdır ki, vergitutma şəxslərin iqtisadi davranışına mümkün

qədər az təsir göstərsin və bazarda dağıdıcı rol oynamasın. Müasir dövrdə həmin prinsip vergilərin “bitərəfliyi” adını almışdır.

5.Qənaətçillik (iqtisadilik) prinsipinə görə hər vergi elə bir üsulla alınmalıdır ki, vergi ödəyicisi xəzinəyə daxil olandan başqa, mümkün qədər az ödəmə etsin və pulun xalqın əlindən çıxması ilə xəzinəyə daxil olması arasında keçən müddət mümkün qədər az olsun. Başqa sözlə, bu prinsip vergi sistemində ucuz inzibati üsulların tətbiq edilməsini tələb edir. Əgər vergilər çoxsaylı məmurlar ordusundan istifadə edilməklə toplanırsa və tutulan vergilərin böyük bir hissəsi onların əməyinin ödənilməsinə sərf edilirsə, vergi sistemi qənaətli deyil, qeyri-iqtisadidir. Əgər vergitutma sahibkarlıq fəaliyyətinə maneçilik törətmək üçün rəsmi şəxslərə imkan verirsə, o zaman qənaətçillik prinsipi pozulmuş hesab edilir. Vergi ödəyicilərinə onların gələcək gəlirlərinin əsaslarını sarsıdan cəza tədbirləri tətbiq edilirsə, belə vergi sistemi də qeyri-iqtisadidir.

Vergi ödəyicisinin ləyaqətini alçaldan, onun mülki hüququnu pozan vergi nəzarəti üsulları da həmin prinsipin tələblərinə ziddir. Belə tədbirlərin mənəvi zərəri bəzən ödənilən vergi məbləğindən də yüksək olur. Ona görə də, ödəyici öz şəxsiyyətinin alçaldılmasına yol verməmək üçün bəzən istənilən məbləği ödəməyə razı olur.

Deyənləri ümumiləşdirsək, göstərmək lazımdır ki, A.Smitin hazırladığı qaydalar vətəndaş və dövlətin qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərinin yaranmasına, hökumətin bu sahədə özbaşnalıqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, vergitutma prinsipləri-vergi ödəyicilərinin və dövlətin bir-birinə zidd olan maraqlarının qarşılıqlı güzəştlər əsasında uyğunlaşdırılmasına xidmət edir. Klassik maliyyə və vergi anlayışının hələ tam formalaşmamış olduğu XVIII əsrdə A.Smit tərəfindən əsaslandırılmış olan bu prinsiplər müasir şəraitdə də öz əhəmiyyətini saxlayır və cəmiyyətin sonrakı inkişaf mərhələlərində təkmilləşir və onlara yeniləri əlavə edilir.

6.Vergi ödəyicisinin təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi. Demokratik üsullarla idarə olunan dövlətlərdə bu prinsip ən yaxşı şəkildə həyata keçirilir. Vergi tutularkən məhz belə dövlətlərdə özəl şəxslərin diqqətlə təhqiqatına yol verilməmək üçün imkan vardır. Bu dövlətlərin vergi təcrübəsində verginin “tutulması” termini heç də dəqiq deyil. Çünki, A. Smit göstərdiyi kimi, harada ki əhali dövlətin mövcudluğu üçün vergilərin ödənilməsinə zəruri hesab edir, bu vergilərin nəzərdə tutulmuş məqsədlərə sərf ediləcəyinə əmindir və vergi məmurlarına tam etibar edir, orada mükəlləflər vergiləri məcbur edilmədən, könüllü və vicdanla ödəyirlər.

Beləliklə, A.Smitə görə vergi subyekti müəyyən mülkiyyətə malik olan və müstəqil təsərrüfat fəaliyyətindən gəlir əldə edən və şəxsən müstəqil olan vətəndaşdır. Ödəyicinin borcu vergini qanunla, sabit şəkildə təsbit edilmiş müəyyən müddətdə və müəyyən məbləğdə ödəməkdir. Bu sabit qaydanı əvvəlcədən bilmək onun hüququdur. Bundan başqa, vergi ödəyicisinin elə bir vergitutma mexanizminə ma-

lik olmağa hüququ vardır ki, bu proses onun siyasi hüquqlarını pozmasın və onun təsərrüfat müstəqilliyini məhdudlaşdırməsın. Lakin vergi ödəyicisinin hüquqlarının qorunmasına nə və necə zəmanət verə bilər? Həmin suala Fransada 1789-cu ildə insan və vətəndaşların Hüquq Bəyannaməsinin müəllifləri cavab verməyə çalışmışlar. Həmin Bəyannamənin bəzi prinsip və müddəaları öz dövrünün zaman çərçivəsini aşmış və aktuallığını müasir dövrə qədər saxlayır. Bu, hər şeydən əvvəl “siyasi həyat kiçik məcəlləsinə” (Bəyannamənin 12-15-ci maddələri) aiddir. Onun birində beş maddəsindən dördü verginin hüquqi təbiətinin, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının təhlili üçün lazım olan müddəaları özündə birləşdirir. Bəyannamənin 12-ci maddəsi dövlət hakimiyyətinin insan və vətəndaşlıq hüquqlarını müdafiə edən, hakimiyyətdə olanların deyil, hamının mənafeyi üçün fəaliyyət göstərən bir ictimai orqan olduğunu elan edir. 13-cü maddəyə görə belə bir hakimiyyətin saxlanması üçün bütün vətəndaşlar arasında onların imkanlarına müvafiq olaraq bölüşdürülən “ümumi haqq” ödəməlidirlər. Bəyannamənin 14-cü maddəsində isə qeyd edilirdi: “Bütün vətəndaşlar özləri və ya təmsilçiləri” vasitəsilə dövlətin vergiqoyma zəruriliyini təsdiq etmək, vergilərin tutulmasına könüllü razılaşmaq, onun xərclənməsini izləmək və işgüzar məbləğini, əsaslarını, qayda və tutulma müddətini müəyyən etmək hüququna malikdir”. 15-ci maddə vətəndaşlara hüquq verir ki, hər hansı bir vəzifəli şəxsdən ona tapşırılan sahə haqqında hesabat tələb etsin.

Deyilənləri ümumiləşdirsək görərik ki, bəyannamənin 4 kiçik maddəsi müasir dövrün əslində bütün maliyyə prinsiplərinin əsaslarını özündə birləşdirir:

1. Məsələn, bəyannamənin yuxarıda qeyd edilən 12-ci maddəsində deyilir ki, dövlət hakimiyyəti hamının mənafeyi üçün yaradılmışdır. “Mənafe” termini dövlətin cəmiyyət qarşısında duran vəzifələrdən fərqli digər heç bir vəzifəsinin olmadığı həqiqətinin dərk edilməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

2. Qanunda dəqiq müəyyən edilməyən heç bir imtiyaz, üstünlük hüququ mövcud ola bilməz. Bu müddəadan belə bir tələb meydana çıxır:

- vergilərin ümumiliyi;
- ödəmə bərabərliyi.

Vergi ödəmədə bərabərlik – vergilərin hesablanmasında paralel sistemin olmasını, əmlak vəziyyətinə uyğun gələn vahid, universal vergitutma qaydasının təsdiqini nəzərdə tutur. Əmlak vəziyyətdən başqa heç bir əlamət əsas götürülə bilməz. Bu prinsip yalnız vergi obyektinin seçilməsi üçün deyil, həmçinin vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi üçün də əsas təşkil edir. Ödəyicinin əmlak vəziyyətinə deyil, sosial vəziyyətinə əsaslanan güzəştlər cəmiyyətin və qanunverici orqanın daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

3. Göstərilən iki prinsip bilavasitə üçüncü prinsiplə-qanunvericilikdə iştirakın ümumi xarakteri ilə əlaqədardır. Vergi sahəsində mühüm qanunverici səlahiyyətlər: vergi növünün, onun obyektinin dərəcəsi, hesablanması və tutulması qaydalarının

müəyyən edilməsi vətəndaşlara və onların təmsilçilərinə aiddir. Həmin vətəndaşlar və onların həmin təmsilçiləri yalnız vergi qoymur, həm də onların xərclənmə istiqamətlərini müəyyən edir, nəzarəti həyata keçirir. Fransız qanunvericiliyində “vergi ödəyicisi” termini vətəndaşın dövlətçilikdə hüquq qabiliyyətini ifadə etmək üçün vətəndaş sözünün sinonimi kimi istifadə edilirdi.

4. Verginin müəyyən edilməsi hüququ bilavasitə xalqa və ya onun təmsilçilərinə verildiyi və xalq hakimiyyətindən yüksək hakimiyyətin olmadığı üçün vergi ali hüquqi qüvvəyə malik aktla, yəni qanunla müəyyən edilir.

5. Bəyannamə vergi qoymaq və vergi tutmaq hüquqlarının bölgüsünü nəzərdə tutur.

6. Bəyannamə maliyyə sahəsində ictimai nəzarətin zəruriliyini qeyd edir.

Vergi hüququ hüquqi dövlət ideyası ilə sıx əlaqədardır. Vergi hüququ anlayışı və məzmunu iki əsas ideyadan ayrı təsəvvür edilə bilməz: şəxsiyyətin və özəl mülkiyyətin toxunulmazlığı. Bəyannamənin bu prinsiplərini elan edən maddələri onların həyata keçirilməsi üçün mühüm olan zəmanəti də göstərir.

Vergi ödəyicisinin hüquqlarının qorunmasının əsas qərantiyası xalq hakimiyyətinin vergi səlahiyyətidir. Bu zaman göstərmək lazımdır ki, təmsilçilər orqanının vergilərin tutulması ilə razılış - razılışmayacağı hüququ xüsusilə vurğulanır. Bütçə hüququ (parlamentin dövlət büdcəsini təsdiq etmək hüququ) bütçə intizamı vasitəsilə maliyyə siyasətinin həyata keçirilmə mexanizmi deyil, vətəndaşların siyasi azadlığının təmin edilməsi üsulu hesab edilirdi.

Vergi ödəyiciləri hüquqlarının qorunmasının təminatı verginin qoyulması və onun tutulması hüquqlarının bir-birindən ayrılmasıdır.

Vergi ödəyiciləri hüquqlarının qorunması, istər vergilərin yığılmasını həyata keçirən icra orqanları, istərsə də vergini qoyan təmsilçilər orqanları barədə səmərəli müdafiənin olması ilə təmin edilir.

Vətəndaşların hüquqlarının qorunmasının mühüm təminatı maliyyə sahəsində təsirli nəzarət mexanizminin mövcudluğudur. Maliyyə sahəsində təmsilçilər orqanları fəaliyyətinin Kəsir-aşkar xarakteri-ictimai nəzarət mexanizminin səmərəli işləməsinin vacib şərtidir.

7. Vergitutmanın əsas konstitusiya prinsipləri. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda konstitusiya müddələrinin xeyli hissəsi (bəzən 1/3-nə qədəri) vergitutma və onun prinsiplərinə həsr edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında isə bu məsələyə əslində yalnız-73-cü maddə (yerli vergilərlə əlaqədar 138 və 144-cü maddələr nəzərə alınmasa) ayrılmışdır. Lakin bu maddə vergi özbaşınalığına sədd çəkir, ədalətli, əlverişli və qənaətli vergitutmaya yol açır. Bu əsaslar qanunvericiliyin bütün digər sahələrində öz əksini tapmalıdır. Söhbət konstitusiyada insan və vətəndaşlıq hüquq və azadlıqlarından, onların məhdudlaşdırılmasına qoyulan qadağalar-

dan, dövlət tərəfindən mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi və hüquqlarının qorunmasından, iqtisadi fəaliyyət azadlığından gedir.

Vergi qanunları da bütün digər qanunlar kimi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları süzgəcindən keçməlidir. Konstitusiyanın 71-ci maddəsində birmənalı şəkildə göstərilmişdir: “Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur”.

Vergitutma prinsipləri ən ümumi konstitusiya müddəalarını özündə birləşdirərək bu müddəaları inkişaf etdirir, ona konkret məzmun verir. Ona görə də vergitutmanın ümumi prinsiplərinin pozulmasından söhbət gedəndə, eyni zamanda, Konstitusiyanın əsas müddələrinin pozulduğunu qeyd etməyə tam əsas vardır. Konstitusiyada göstərilən ümumi prinsip qanunverici orqanın normativ fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində vergilərin müəyyən edilməsi və tutulması prinsipləri geniş şərh edilmişdir. Lakin bir çox hallarda bunlar formal xarakter daşıyır. Məsələn, məcəllədə göstərilir ki, (maddə 3.1.) vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır. Lakin bərabərlik və ədalətlik prinsipi anlayışı konkretləşdirilməmişdir. Vergitutmada qənaətlilik və əlverişlilik prinsipi də ayrıca göstərilmişdir. Lakin qeyd edilir ki, (maddə 3.2) vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu tələblərinə uyğun olaraq, Məcəllənin 3.3. maddəsi çox əhəmiyyətlidir: “Hər kəsin konstitusiya hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir”. Vergilərin qanunilik prinsipi Məcəllənin 3.7 və 3.8-ci maddələrində dəqiq verilmişdir:

- Azərbaycan Respublikasının vergiləri yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir, onların dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi bu Məcəlləyə müxtəliflik edilməsi ilə həyata keçirilir;

- heç bir şəxs üzərinə bu Məcəllə ilə müəyyən edilən vergilərin xüsusiyyətlərinə malik olan və bu Məcəllə ilə müəyyən edilməyən, yaxud bu Məcəllə ilə müəyyən edilən qadaldan fərqli müəyyən edilən vergiləri ödəmək vəzifəsi qoyula bilməz.

Vergilərin müəyyənlik prinsipinə görə isə (maddə 3.9) vergilər haqqında qanunvericilik elə tərzdə formalaşdırılmalıdır ki, hər kəs hansı vergiləri, hansı qaydada, nə vaxt və hansı məbləğdə ödəməli olduğunu dəqiq bilməlidir. Bu məsələdə Məcəllənin 3.11 və 3.12 maddələri əhəmiyyətlidir: “Vergilər haqqında qanunvericiliyin bütün ziddiyyətləri və aydın olmayan məqamları, şübhələri vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh edilməlidir”. “Fiziki və hüquqi şəxslərin vergilərə aid normativ-hüquqi aktlarla azad tanış olmaq imkanı təmin edilməlidir”.

Məcəllənin aşağıdakı maddələri vergitutmanın bir çox əsaslarını aydınlaşdırır:

Azərbaycan Respublikasının vahid iqtisadi məkanını pozan, xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində malların (işlərin, xidmətlərin) və pul vəsaitlərinin azad yerdəyişməsinə bilavasitə və ya dolayısı ilə məhdudlaşdıran və ya digər yolla vergi ödəyicilərinin qanuni fəaliyyətini məhdudlaşdıran (yaxud maneçilik törədən) vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir (m. 3.4.).

Heç bir şəxs əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəməyə məcbur edilə bilməz (m. 3.5.).

Vergilər siyasi, ideoloji, etnik, konfessional və vergi ödəyiciləri arasında mövcud olan digər xüsusiyyətlər əsas götürülməklə müəyyən edilə bilməz və diskriminasiya xarakteri daşıya bilməz.

Mülkiyyət formasından və ya fiziki şəxslərin vətəndaşlığından və ya kapitalın yerindən asılı olaraq vergilərin müxtəlif dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır. (m. 3.6.)

Vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini təşviq etməlidir. (m. 3.10)

Vergi siyasəti onun fəaliyyətini müəyyən edən həm daxili, həm də xarici amilləri nəzərə almalıdır. Başqa sözlə, “antiqara - qutu” sistemini doğrultmaqdan ötrü ən əvvəl vergi sisteminə təsir göstərən bütün amilləri daxili və xarici hadisələrə bölmək lazımdır ki, dinamik inkişaf edən sistemin qurulması üçün onların əhəmiyyəti müəyyən edilsin. Təcrübədə bu amillər ekspert rəyi və modelləşdirmə metodları vasitəsi ilə müəyyən edilir. Lakin bu metodlar heç də həmişə səmərəli olmur. Bütçə planı sistemini nizamlamaq, ümumiyyətlə, olmur.

Vergi sisteminin ədalət prinsipi çox əhəmiyyətlidir. Vergi ədalətinin birinci prinsipi odur ki, gəlir nə qədər çoxdursa, vergi də bir o qədər böyük olmalıdır. Artıq A. Smitin dövrindən başlayaraq, vergi məbləğinin gəlirə mütənasib olması haqda fikir formalaşmışdır. Proqressiv vergitutma sistemləri bunun üzərində qurulur. Vergi islahatının ikinci ən mühüm prinsipi məhz gəlir sahibinin əsas tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan gəlir hissəsinin vergitutmadan azad olması haqqındadır. Nəhayət, vergi sistemi islahatının mühüm prinsipi müxtəlif ölkələr və vahid milli qurumun regionları üzrə vergi yükünün müqayisəli xarakteristikasıdır. Vergi yükünün kəmiyyəti səviyyəsini vergilərin adambaşına düşən məbləğinin ödəniş qabiliyyətinə olan və yaxud vergi ödənildikdən sonra qalan vergi məbləğinin ödəniş qabiliyyətinə olan nisbəti kimi müəyyən etmək olar.

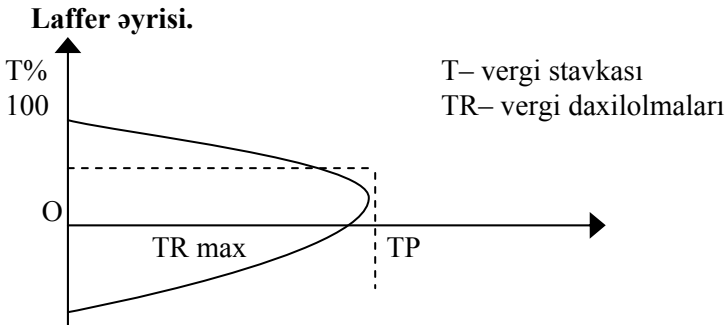
Sahibkarlığın inkişafına şərait yaradan, bunu istiqamətlənmiş vergi siyasətilə stimullaşdıran dövlət ikili fayda götürür: vergi verənlərin sayı və onların vergi kimi ödədikləri vəsaitlərin məbləği artır, eyni zamanda, sahibkarlıqla məşğul olanların sayı çoxalır.

Vergi sisteminin statik vəziyyətdə hər hansı bir ləngiməsi həm ayrı-ayrı vətəndaşlara, həm də dövlətin özünə ziyan vurur, buna görə də dövlətin vergi siyasətinin formalaşması yalnız icimai münasibətlərin inkişaf dinamikasının öyrənilmə-

sinə əsasən və dövlətin sosial - iqtisadi həyatında daim baş verən müxtəlifliklərin nəzərə alınması ilə baş verməlidir.

Vergi siyasəti iqtisadiyyatın inkişafına, hər bir vətəndaşın mənafeyinə xidmət etməli, onların leqal iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmasına, işgüzarlığın müqabilində qazanc əldə etməsinə şərait yaratmalıdır.

Məlum olduğu kimi, bütün dünyada dövlət büdcəsi əsasən vergilərin, rüsumların və digər vergi xarakterli tədiyyələrin balansına formalaşır. Eyni zamanda, əksər dövlətlər büdcə kəsiri problemi qarşısında da qaldıqları üçün bu problemi sırf fiskal vasitələrlə vergi və tədiyyələrin sayına və onların dərəcələrini artırmaq və s. yollarla həll etməyə cəhd göstərirlər. Müvəqqəti effekt xarakteri daşıyan belə tədbirlər çox qısa müddətdə əks nəticələrə – vergi daxilolmalarının azalmasına, vergidən yayınma hallarının isə çoxalmasına gətirib çıxarır. Əslində burada təsadüfi heç nə yoxdur. Məşhur iqtisadçı Artur Lafferin büdcə konsepsiyası ilə tanışlıq göstərir ki, məhsul istehsalçılara (xidmət göstərənlərə) vergi təzyiqinin gücləndirilməsi ilkin mərhələdə vergi daxilolmalarının bir qədər artmasına səbəb olsa da, müəyyən kritik nöqtədən sonra vergi daxilolmalarına tamamilə əks təsir göstərməyə başlayır, yəni vergi daxilolmaları azalmağa başlayır. Bunu vergi dərəcəsinin 100%-ə bərabər olduğu son nəticədə daha aydın görmək olar; yəni həmin nöqtədə vergi daxilolmaları sıfıra qədər azalır, çünki 100% - li vergi dərəcəsi müsadirə xarakteri daşıyır və belə şəraitdə istehsal və inkişaf da ola bilməz.

Həmin konsepsiyaya görə vergi dərəcələri aşağı salınmaqla da hökumət büdcəyə dəyişilməz miqdarda vergi toplaya bilər. Daha aşağı vergi dərəcələri sahibkarların ödədikləri gəlirlərin həcmi və təbii olaraq onların yığımlarının da həcmi artırmış olur. Həm də investisiyaların mənfəətlilik göstəricisi də yüksəlir, azaldılmış vergilər yığım və investisiyaları artırmaqla kapitalın yığım normasını da yüksəltmiş olur.

Hər bir tətbiq edilən vergi növü vətəndaşların mükəlləfiyyətlərinin artırılmasına gətirib çıxarır. Vergi tətbiqi nəticəsində meydana gələn ictimai mükəlləfiy-

yətin vergi obyektləri arasında münasib və adi bir şəkildə bölüşdürülməsi vergitutmanın ədalət prinsipini təmin edir. Vergi, həqiqətən də ictimai mükəlləfiyyətləri vətəndaşlar arasında ədalətlə bölüşdürən ən təsirli vasitədir. Verginin demokratikliyi və mükəmməlləyinin əsas göstəricisi vergilərin obyektlər arasında necə bölüşdürülməsidir.

Demokratik vergi prinsiplərinə əməl olunması bu günkü iqtisadi inkişaf formasının ən mühüm amillərindən biri hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsi ilə vergi tətbiqində gözlənilməsi vacib olan bir sıra prinsiplər meydana çıxır.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünü əsas etibarlı ilə vergi mükəlləflərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə mükəlləflərin gəlirləri dəqiq müəyyənləşdirilir və bu gəlirlərə ciddi şəkildə eyni bir vergi faizi tətbiq edilir. Ədalət prinsipinə iki baxış meydana çıxmışdır. Bu, vergitutmada bərabərlik (riyazi ədalət) və vergitutmada şəxsi ədalət baxışlarıdır. Bərabərlik ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hər şeydə bərabərlik heç də ədalətlilik demək deyildir. Belə ki, bərabərlik bütün vergi mükəlləflərinin əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə, eyni faizlə vergi ödəmələrini tələb edir. Yəni illik gəliri 10 milyon manat olan 1 milyon manat və yaxud illik gəliri 100 milyon manat olan 10 milyon manat vergi ödəyəcək. Bir az dərindən yanaşsaq, bu bərabərlik prinsipinin tam ədalətli olmadığını görmək olar. Bunu sübut etmək məqsədilə bir misalə baxaq. Tutaq ki, iki mükəlləfin illik gəliri 10 milyon manatdır. Bu mükəlləflərdən biri subay, digəri isə ailəli və çoxuşaqlıdır. Bərabərlik prinsipindən istifadə olunursa, onda 10% - li gəlir vergisi tətbiq olunduğu halda, hər iki mükəlləfdən 1 milyon manat vergi tutulacaq. Bu, heç də ədalətli deyildir. Belə olan şəraitdə vergi qoyularkən mükəlləflərin şəxsi vəziyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Buna görə də ədalətlilik prinsipinə ikinci baxış şəxsi ədalətdir.

Vergi mükəlləflərinin təkə əldə etdikləri gəlirlərin deyil, onların şəxsi və ailə vəziyyətlərinin də nəzərə alınaraq vergiyə cəlb edilməsi vergitutmada şəxsi prinsipin istifadə olunması adlanır. Bu cür vergilər şəxsi vergilər adlanır. Şəxsi vergilər vergi mükəlləflərinin əldə etdikləri gəlirlərə, sahib olduqları mənbələrə görə deyil, bu mükəlləflərin vergiödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tətbiq edilir. Vergiödəmə qabiliyyəti dəyişkən bir anlayışdır. Ona görə də vergiödəmə qabiliyyətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi çox çətindir və bu zaman mükəlləfin vergiödəmə qabiliyyətinin subyektiv qiymətləndirmə üsulundan istifadə olunur.

Vergi mükəlləfinin əldə etdiyi gəlir artdıqca, vergi dərəcəsi yüksəldikcə, ödəmənin verginin gəlirə olan nisbəti artırsa, onda bu vergi mütərəqqidir. İndiki şəraitdə şəxsi vergilər artan faizli və ya mütərəqqi (proqressiv) vergilərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, vergitutmada ən mühüm prinsiplərdən biri səmərəlilik prinsipidir. Bir sıra mahiyyətçilərin fikrincə, vergilərin səmərəli olması üçün 3 əsas xüsusiyyəti özündə əks etdirməsi vacibdir. Bu xüsusiyyətlər vergilərin faydalılığı,

möhkəmliyi və elastikliyindən ibarətdir. Vergitutmada faydalılıq verginin səmərəliliyinin artırılması, verginin yığılmasının maksimum normada həyata keçirilməsi deməkdir. Verginin faydalı olması, hər şeydən əvvəl, verginin ümumi olması ilə (yəni hamı üçün) bağlıdır. Vergilər öz məzmunlarına uyğun olaraq xərc, gəlir, sərvət və s.-dən alınır. Onun üçün də vergilər hər cür sərvəti əhatə etdikdə faydalı olur. Bu səbəbdən isə vergitutmada faydalılıq prinsipinin tərkib hissəsi kimi ümumilik prinsipi meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, vergitutmanın faydalılıq prinsipinin tərkibində bir sıra prinsiplər mövcuddur. Bunlardan ən mühümləri yayınma və təsirlilik (hiss etdirmə) prinsipləridir.

Vergitutmada səmərəlilik prinsipinin daxili xüsusiyyətlərindən digəri davamlılıq, sabitlik və ya möhkəmlik prinsipləridir. Vergitutmada sabitlik prinsipi vergi toplanması mexanizmindəki dalğalanmanın qarşısının alınmasını və bu mexanizmin sabit fəaliyyətini ifadə edir. Verginin yığılması iqtisadiyyatın inkişaf, durğunluq və nisbətən böhranlı mərhələlərində dəyişmərsə, deməli, vergi yığımını sabitdir. Yəni bu, vergi yığılmasının iqtisadi inkişaf dövründə artmaması, iqtisadi durğunluq və böhran dövründə azalmaması deməkdir. İqtisadi inkişaf və ya artım dövründə vergi yığımının artmaması ilk baxışda hər kəsi təəccübləndirə bilər. Lakin buna heç bir əsas yoxdur. Çünki iqtisadi artım şəraitində vergi obyektləri və vergi gəlirləri artır. Bundan başqa, dövlət iqtisadi inkişaf şəraitində ehtiyac yarandıqda özünə pul tapmaqda heç bir çətinliklə qarşılaşmır.

Vergitutmada səmərəliliyin başqa bir prinsipi elastiklik prinsipidir. Vergitutmada elastiklik prinsipi vergi faizindəki hər hansı artmanın həyata keçirilməsi zamanı vergi normasının buna reaksiya göstərməsidir. Əgər vergi faizinin artması ilə əlaqədar vergi həcmində bir azalma baş verərsə, deməli, vergi elastikdir. Vergilərin elastikliyinə dövlət üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Vergi gəlirini artırmaq lazım gəldikdə dövlət vergi faizini artırır ki, bu da vergi normasında hər hansı azalma meydana gətirərək vergi gəlirlərini artırır. Vergi sistemində bu prinsiplərin qorunması və maliyyə siyasətində nəzərə alınması dövlətin gəlirlərinin sabitliyini təmin edir.

İqtisadiyyatda vergi sisteminin inkişafı bu sistemin tənzimlənməsində əsas götürüləcək digər mühüm bir prinsipi meydana gətirmişdir. Bu prinsip müdaxilə prinsipidir və onunla iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti təmin olunur, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətin sürətləndirilməsi və ya zəiflədilməsi işi təşkil edilir. Bu prinsip iqtisadi mənbələrin istifadə edilməsində iqtisadi siyasət vasitəsi kimi həyata keçirilir. Vergi də bütün maliyyə vasitələri kimi, iqtisadi və sosial həyata müdaxiləni həyata keçirən bir iqtisadi vasitədir. Bu vasitənin iqtisadi fəaliyyətlərin istiqamətinin müəyyən edilməsinə və dəyişdirilməsinə təsiri böyükdür. Məhz hazırda vergilərə baxış tamamilə dəyişmişdir. Vergi, ilk növbədə, büdcənin gəlirlərinin mənbəyi kimi deyil, əsas etibarlı ilə iqtisadiyyatın tənzimlənmə aləti, iqtisadiy-

yata müdaxilə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilənin yolları çoxdur. Bunlardan ən mühümlərinin bir neçəsinin izahını aşağıdakı kimi vermək olar:

Vergilərin artırılması və ya azaldılması yolu ilə iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi. Burada vergilər bütövlükdə artırılır və ya azaldılır. Bu halda iqtisadi sahədə inkişaf daha tez hiss edilir. Dolayı vergilərdə azaldılmanın həyata keçirilməsi satılan malların qiymətlərini aşağı salır (birbaşa amillər dəyişmərsə), çünki dolayı vergilər satılan malların qiymətləri tərkibinə daxil olduğundan, qiymətlər bu halda aşağı düşür. Bu hal başqa bir tərəfdən şəxslərin gəlirlərini artıraraq iqtisadiyyatda məcmu tələbin səviyyəsini yüksəldir. Buna müvafiq olaraq, dolayı vergilərdə artım baş verərsə, satılan malların qiymətlərini yüksəldir və mükəlləflərin bu mallara olan tələblərini və ya istehlaklarını azaldır. Birbaşa vergilərdə həyata keçirilən artımlar şəxslərin birbaşa istifadə edə biləcəkləri fərdi gəlirlərini azaldır və şəxslər malik olduqları gəlirlərə uyğun olaraq öz xərclərini azaldırlar. Şəxslər, istehlak və investisiya əməliyyatlarını yeni gəlir paylanmasına uyğun müəyyən edirlər.

Artırma yolu ilə iqtisadiyyata müdaxilə edilməsi: Bu yolun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dolayı və ya bir başqa vergilər bütövlükdə artırılıb - azaldılmır, dolayı və birbaşa vergilərin bir qismi azaldılaraq və ya artırılaraq iqtisadiyyata müdaxilə olunur. İndi vergi sistemində ayırma, fərqləndirmə siyasətindən istifadə olunması çox geniş yayılmışdır. Yəni dövlət hansısa məhsula və ya istehsal sahəsinə təsir etmək məqsədilə müvafiq vergi növünü artırır və ya azaldır.

Yenidən bölgü yolu ilə iqtisadi və sosial həyata müdaxilə edilməsi: Bu müdaxilə, dövlətin daha yüksək gəlirləri vergi yolu ilə ələ gətirmək, aşağı gəlirlilərə maliyyə yardımları göstərmək, subsidiyalar və ya eyni yardımlarla müdaxilə etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bu müdaxilədə yüksək gəlirlilərin səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədikləri vasitələr onların əlindən alınaraq, dövlət xərcləri yolu ilə səmərəli şəkildə istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, vergilərin ödənilməsinin üç əsas vasitəsi var:

1. deklarasiya üzrə vergilərin ödənilməsi;
2. gəlir mənbəyindən verginin ödənilməsi;
3. verginin ödənilməsinin kadastr vasitəsi.

8.11. VERGİ NƏZARƏTİ VƏ VERGİDƏN YAYINMA HALLARINA QARŞI DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ

Vergi nəzarəti və onun formalarına aşağıdakılar daxildir:

- Vergi orqanları vergilərin tam və vaxtında yığılmasını təmin etmək məqsədi ilə vergi nəzarətini həyata keçirirlər. Vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma

obyektlərinin uçotuna, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemidir;

- Vergi nəzarətini nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirirlər;
- Vergi nəzarəti vergi və gömrük orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətləri hədlərində qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir;
- Vergi orqanları nəzarətini vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaqla, uçot və hesabat məlumatlarını yoxlamaqla, vergi ödəyiciləri və digər şəxslər arasında sorğu aparmaqla, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan binalara baxış keçirməklə və digər formalarda həyata keçirirlər.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət problemi aktual problem olmaqla həm hüquqşünaslar, həm də iqtisadçılar tərəfindən tədqiq edilir. Hüquqi məsuliyyət vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarını aradan qaldırmağa, vergi münasibətləri subyektlərinin vergi qanunlarına riayət etmələrini stimullaşdırmağa yönəldilmişdir.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət aşağıdakı hallarda baş verir:

- vergi sahəsində pozuntulara cavab olaraq dövlət tərəfindən tədbirlər görüldükdə;
- dövlətin təsir tədbirləri qanunla müəyyən edildikdə;
- hüquq normativ aktlarının pozulduğu şəraitdə.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətin aşağıdakı xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət müxtəlif hüquq normalarının pozulması ilə əlaqədardır. Bunlar büdcəyə bu və ya digər ödəmələrin düzgün və vaxtında edilməməsi ilə bağlıdır;

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət obyektləri kimi vergi ödəyiciləri, vergilərin ödənilməsində iştirak edən şəxslər (burada vergi müfəttişləri, vergi köçürmələri ilə məşğul olan banklar və digər təşkilatlar nəzərdə tutulur), uyğun vergi orqanları və onların rəhbərləri, bir sözlə, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər çıxış edir;

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq edilən sanksiyalar əsasən əmlak xarakterli olur. Lakin bəzi hallarda bu, cinayət (yəni iqtisadi cinayət) məsuliyyəti ilə də nəticələnə bilər;

Vergi qanunvericiliyini pozan şəxsləri vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə hüquqi məsuliyyətə dövlət vergi orqanları, qanunla qəbul edildiyi şəraitdə gömrük orqanları cəlb edirlər. Əgər lazım olarsa, məsuliyyətə cəlb etmə məhkəmə xarakterli də ola bilər.

Yuxarıda deyilənləri və Azərbaycan Respublikası vergi qanunvericiliyinin əsasnaməsini nəzərə alaraq, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə aşağıdakı məsuliyyət növlərini göstərmək olar:

- Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə inzibati məsuliyyət;
- Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti;
- Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə maddi və inzibati məsuliyyət.

Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə şəxslərin inzibati cinayət və maddi məsuliyyətini nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı qanunverici akt sistemi mövcuddur:

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Kodeksi

- Azərbaycan Respublikasının inzibati hüquq pozuntuları haqqında Kodeks;
- “Dövlət vergi xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu;
- Dövlət vergi orqanları işçilərinin inzibati məsuliyyətinin əsasnaməsi;

Azərbaycan Respublikasının Gömrük Kodeksi

“Dövlət vergi xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 4 - cü maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq vergi orqanları vergi ödəmə obyektlərinin uçotunu dəqiq və vaxtında aparmalıdır. Bu zaman vergi ödəyiciləri haqqında məlumat Dövlət Reyestrinə daxil edilir. Müəssisə qeydiyyatdan keçdikdən sonra 15 gün müddətində yerləşdiyi ərazidə vergi müfəttişliyində uçota dayanmalıdır. Əgər müəssisə dövlət vergi orqanlarına göstərilən müddət ərzində məlumat vermirsə və uçota dayanmırsa, onda vergi müfəttişliyinin rəisi bu müəssisənin bütün əməliyyatlarını dayandıra bilər (“Dövlət Vergi Xidməti haqqında” qanunun 5-ci maddəsi). Bu zaman müəssisə rəhbərləri Azərbaycan Respublikası inzibati hüquq pozuntuları haqqında Kodeksin 162-ci maddəsinə uyğun olaraq inzibati məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Əgər müəssisə nə dövlət qeydiyyatından keçməyib, nə də vergi orqanlarında uçota dayanmayıbsa, onda vergi müfəttişliyi müəssisənin qeydiyyatdan keçmədiyi dövrdə əldə etdiyi gəlirin tutulması ilə bağlı məhkəməyə müraciət edərək iddia qaldıra bilər (“Dövlət Vergi Xidməti haqqında” qanunun 5-ci maddəsinin 11-ci bəndi).

Əgər müəssisə öz fəaliyyəti haqqında məlumatı düzgün verməyibsə və mənfəətini ya gizlətməyə, ya da azaltmağa çalışıbsa, onda buna görə müəssisə rəhbəri “Dövlət Vergi Xidməti haqqında” qanunun 6-cı maddəsinin 1 və 2-ci bəndlərində göstərilədiyi kimi məsuliyyət daşıyır və o, rəsmi xəbərdarlıq alır, gizlədilən, ya da azaldılan mənfəət məbləğində cərimə edilir. Belə hal bir il ərzində təkrarlanarsa, onda cərimənin məbləği gizlədilən (azaldılan) məbləğdən 3 dəfə, iki il ərzində təkrarlanarsa, onda iki dəfə çox olur.

Ümumiyyətlə, bütün vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq üçün vergi orqanları nəzarət xarakteri daşıyan bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi və digər xidmətlərlə bağlı sənədlərin həmin müəssisə və təşkilatlara dövlət qiymət intizamının yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;
- yoxlama zamanı qarşıya çıxan suallar üzrə lazımi məlumat və arayışların tələb edilməsi;
- vergi qanunvericiliyinin pozulmasını aşkar etdikdə sənədləşdirilmiş təftiş (yoxlama) aparılması;
- müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan) istehsal, anbar, ticarət və digər sahələrinin yoxlanılması;
- vergi ödəyicisinin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti haqqında lazımlı məlumatları (vergi köçürmələri, hesabda yerləşən məbləğ və s.) onların müştərisi sayılan bank və digər maliyyə - kredit idarələrindən tələb etmək;
- vergi ödəyiciləri tərəfindən mühasibat hesabatları və balanslarının vergi hesablaşmaları, deklarasiya və büdcəyə ödəmələrlə bağlı digər sənədlərin tələb edilməsi, onların dəqiq olmasının yoxlanılması və vaxtında verilməsinə nəzarət.

İnkişaf etmiş ölkələrdə gəlir vergi sistemləri

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət vergi tənzimlənməsi sisteminin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun formalaşdırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar respublikada vergiyə cəlb etmənin müasir konsepsiyasının elmi əsaslandırılması, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin və vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin yaradılması və s. vacibdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemi müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şərtlərin təsiri altında yaranmışdır. Vergilərin yığılmasına, onların strukturasına, vergi tutulma metodları və vergi stavkasına, vergi sistemində müxtəlif idarələrin səlahiyyətinə, vergi bazası, verginin tətbiqi sahələri və vergi güzəştlərinə görə vergi sistemləri biri-birindən fərqlidir.

Vergi sistemlərinə xas olan ümumi cəhətləri isə belə müəyyənləşdirmək olar:

- Dövlətin vergi gəlirlərinin artırılması yollarının axtarışı;
- Vergi sisteminin, vergilərin bərabərliyi, ədalətliyi və səmərəliliyi haqqında hamı tərəfindən qəbul edilmiş iqtisadi - nəzəri prinsip əsasında qurulması.

İnkişaf etmiş ölkələrdə verginin aşağıdakı əsas formaları vardır:

- Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
- Hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi;
- Dövriyyə və sosial sığorta fondlarına üzvlük haqqından vergi;
- İstehlakdan alınan xüsusi vergilər;
- Varidata görə (əmlak vergisi, vərəsəliyə və bağlılanan əmlaka görə) vergi.

Bilindiyi kimi vergi, tarixi sürəcdə bütün topluluqların və dövlətlərin məcburi maliyyə qaynağı anlamında ən çox baş vurduqları və toplayarkən də bir o qədər problemlə qarşı - qarşıya qaldıqları ən əsas dövlət gəlir qaynağıdır. Günümüzün müasir ölkələri gəliri oxşar şəkildə izah edərək, vergini də eyni və ya bənzər sistemlərlə ödəmə yoluna getməkdədirlər. Beləliklə, ölkələrin vergi sistemləri bu anlamda bir-birinə çox yaxındır.

Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın müxtəlif gəlirlərdən alınan vergilərdən asılı olması nisbi xarakter daşıyır və keçicidir.

1975-ci ilə qədər İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) üzvü olan ölkələrin çoxunda gəlir vergisinin və sosial sığorta fondlarına üzvlük haqlarının istehlak vergilərinə nisbətən artması tendensiyası ilə müşahidə olundu.

Əksər ölkələrdə istehlak vergilərinin payı aksiz vergilərinin payına bərabərdir. 80-ci illərdə isə istehlak vergilərinin payı artmış, aksiz vergilərinin payı mütəmadi azalmışdır.

Sonrakı illərdə bütün ölkələrdə gəlir vergilərinin və sosial sığorta fondlarına üzvlük haqlarının artması müşahidə olunmaqdadır.

8.12. İNKIŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN VERGİ SİSTEMİNİN ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ

Vergi ödəyənlər “sakinlər” və “qeyri-sakinlər” adı ilə iki yerə təsnif olunur. Sakinlər, ölkədə 6 aydan artıq yaşayan fiziki şəxslərdir, onlar bütün gəlirlərindən vergi ödəməlidirlər, qlobal məsələdə vergi məsuliyyəti daşıyırlar.

Qeyri-sakinlər məhdud vergi məsuliyyəti daşıyır və yalnız həmin ölkədəki gəlir mənbələrindən vergi ödəməlidirlər.

Vergi təyin edilməsi üçün vergi ödəyənin məcmu gəliri əsas götürülür (əmək haqqı, natura ilə ödəmələr).

Gəlir vergisi təyin edərkən məcmu gəlir, vergiyə cəlb edilən gəlirlə uyğun gəlir. Vergiyə cəlb edilən gəlirlərin məbləği güzəştlərə görə azalır (vergi tutulmayan minimum gəlir, peşə xərcləri, ailə və uşaqlara görə əlavə güzəştlər, sosial sığorta fondlarına ödəmələr balansına). Belə güzəştlər daha çox Fransa, Almaniya və Yaponiyadadır. İtaliyada məcmu gəlir vergiyə cəlb edilən gəlirə bərabərdir, yəni, bu ölkədə güzəştlər yoxdur.

Məcmu gəlirdən vergi güzəştləri inkişaf etmiş ölkələrdə vergitutmanın bir növüdür. Vergi güzəştləri olmayan İtaliyada bunun əvəzində başqa güzəşt nəzərdə tutulur: ailədəki uşaqların sayının artmasını, himayədə olanları və s. halları nəzərdə tutan güzəştlər.

Uşaqlara dövlət tərəfindən verilən birbaşa ödəmələrdən güzəştli vergi tutulur.

İşləyən ər-arvad, vergini birlikdə-ailənin məcmu gəlirindən, ya da ayrı-ayrılıqda ödəyə bilərlər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi obyektiv amillərlə istehsalat münasibətlərinin formalaşdırılması prosesinə dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi və vergi təyin edilməsinin sosial-iqtisadi sərhədləri ilə bağlıdır. Vergi sisteminin formalaşdırılmasında vergi gəlirlərinə olan tələbat və onları yığmaq imkanları arasındakı ziddiyyət əsas rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, bir tərəfdən dövlət xərclərini necə azaltmaq, bununla da vergi gəlirlərinə olan tələbatı saxlamaq, o biri tərəfdən isə, vergi sisteminin səmərəliliyini artırmaq yolları öyrənilir.

İnkişaf etmiş ölkələr ümumi vergi problemləri ilə qarşılaşırlar:

- Müasir vergi sistemləri həm vergi ödəyənlər üçün, həm də vergi orqanları üçün mürəkkəbdir;
- Şəxsi vergitutmalar çox vaxt ədalətli olmur – bəzən eyni gəlirlərdən müxtəlif məbləğdə vergi tutulur;
- Yüksək vergilər iqtisadi qərarlara təsir edir, ona görə də vergi ödəyənlər gizli istehsala üstünlük verirlər;

İnvestisiyaların qoyulmasında iqtisadi səbəblər deyil, vergi səbəbləri rol oynayır. Məntiqə görə, dövlətin inkişafı üçün verginin artırılması gərəkdir, amma bəzi ölkələrdə verginin müvəqqəti olaraq dayandırılması və ya aşağı salınması halları müşahidə olunur. Lakin, ümumiyyətlə, vergilər, gələcək inkişaf üçün istehsala adekvativ olan maliyyə mənbəyidir.

Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun, sivil vergi sistemi qurulsa da dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi respublikamızda aparılan islahatları daha dəqiq qiymətləndirməyə əsas verir. İnkişaf etmiş dövlətlərin bir çoxu vergitutma sahəsində uzun tarixi yol keçmiş və hər biri özünəməxsus, səmərəli vergi sistemi formalaşdırmışdır. ABŞ, Kanada, Yaponiya, eləcə də bir sıra digər ölkələrdə üç səviyyədə: federal (dövlət), regional və yerli büdcələr təsdiq edilir¹⁰¹ və bu sistemə uyğun olaraq vergilər müəyyənləşdirilir. Güclü iqtisadi bazaya malik olan ABŞ, həm də sivil bazar münasibətlərinə uyğun çəvik vergi sisteminə malikdir. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin vergi sistemi də ABŞ-da olduğu kimi çoxşaxəli və müxtəlifdir.¹⁰²

¹⁰¹ Vito TANZI & Howell H. ZEE; "A Point Of View: Coordination Of EU Tax Systems and Results Of Economic And Monetary Union, s.4

¹⁰² İqtisadiyyat və həyat No 5-6, 2004, A.İ.Həsənova

8.12.1. ABŞ`IN VERGİ SİSTEMİ

Büdcə-vergi tənzimlənməsi hökumət tərəfindən iqtisadiyyatın böhranlı vaxtlarında, yaxud iqtisadiyyatın inkişaf tempinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün tətbiq olunur.

ABŞ`in maliyyə sistemi dövlət hakimiyyətinin üçpilləli sistemini əks etdirir. Buna müvafiq olaraq, ölkədə üç səviyyədə maliyyə strukturları fəaliyyət göstərir:

- Federal büdcə;
- Ştatların büdcəsi;
- Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsi.

Növbəti maliyyə ili üçün (1 oktyabrdan başlanır) federal büdcənin layihəsi bütün federal nazirlik və idarələrin iştirakı ilə adminstrativ-büdcə idarəsi tərəfindən hazırlanır və təqvim ilinin başlanğıcında Prezident tərəfindən, baxılmaq və yeni maliyyə ilinə qədər təsdiq olunmaq üçün konqresə təqdim edilir. İqtisadi tənzimləmələr üçün federal büdcənin həm xərclər üçün nəzərdə tutulmuş hissəsindən, həm də gəlir hissəsindən istifadə edilə bilər. Xərclər hissəsi 20 büdcə kateqoriyasına (milli müdafiə, beynəlxalq fəaliyyət, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, enerjetikanın inkişafı, səhiyyə, sosial sığorta və s.) ayrılır.

Federal xərclər ümumdövlət xərclərinin 60 faizini təşkil edir. Dövlət xərclərinin 40 faizi ştatlar və yerli hakimiyyət orqanları vasitəsi ilə xərclənir.

ABŞ`in iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan yeni vergi məəcəlləsi 1986-cı ildə qəbul olunmuşdur.

Yeni vergi qanununun məqsədi federal vergitutma sistemini sadələşdirmək, ədalətli vergilər müəyyənləşdirmək və bunun vasitəsilə ölkədə iqtisadi yüksəliş tempini sürətləndirməkdir.

Yeni qanun fərdi gəlir vergisinin yalnız iki stavkasını nəzərdə tutur: 15 və 28 faiz, korporasiyalardan tutulan gəlir vergisi də 34 faizə endirilmişdir. Bir çox vergi güzəştləri ləğv edilmişdir.

ABŞ gəlir vergisi ödəyiciləri bəyannaməyə əsasən dörd ayrı-ayrı kateqoriyaya ayrılmaqdadır. Bəyan ödəyicinin yaşa, mədəni hala və şəxsi xüsusiyyətlərə görə də-yişdiyi (Ayrıma İlkesi) ölkədə vergiyə cəlb olunan gəlir müəyyən edilərkən, ilkin olaraq hansı gəlirlərin vergiyə cəlb ediləcəyinin müəyyən edilməsi vacibdir. Vergi ödəyiciləri vergiyə cəlb edilən gəlirlərini bəyan edərkən əvvəldən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcmu gəlirlərindən güzəştlər məbləğini endirməkdədir. Bu məbləğ, müəyyənləşdirilmiş məcmu gəlirin müəyyən bir miqdarı aşması durumunda aş bilməyərək azaldılmaqda və sıfırlanmaqdadır. Güzəşt məbləği, ödəyicinin subay olması durumunda özü üçün; evli və ortaq bəyanda özü və yoldaşı üçün ayrı-ayrı hesab edilməkdədir.¹⁰³

¹⁰³ www.irs.gov. Publication 501, Exemptions, Standard Deduction and Filing Information

Mədaxil vergilərinə aşağıdakı müxtəlifliklər edilmişdir:

- Maksimum vergi stavkası 46 faizdən 34 faizə, minimum stavka 20 faizdən 15 faizə endirilmişdir. İldə 75 min dollara qədər gəliri olan kiçik biznes müəssisələrinə bəzi güzəştlər verilir;
- Aksiyaların müştərək sahibləri olan korporasiyalar arasındakı hesablaşmalara görə dividendlərin yekun məbləğinin gəlirə daxil olan hissəsindən tutulan vergi 85 faizdən 80 faizə endirilmişdir;
- Əlavə gəlirlərin müəyyən edilməsinə, bölünməmiş mənfəətdən itkilərə və yarırsız əmək vasitələrinin hesabdən silinməsi üçün onların uçota alınması yollarına yenidən baxılır;
- Aktivlərin bazar qiymətinin artması nəticəsində baş verən kapital artımı gəlirindən tutulan vergi stavkaları dəyişdirilmişdir.;
- Ammortizasiya silinmələrinin müddəti uzadılmışdır və s.

Yeni qanuna görə, vergiyə cəlb olunan ümumi gəlirin həcmindən asılı olmayaraq, 50 min dollar gəlirdən 15 faiz, hər sonrakı 25 min dollardan 25 faiz, 75 min dollardan yuxarı olan gəlirlərdən 34 faiz vergi tutulur. Korporasiya gəlirlərinin 85 faizinə ən yüksək stavkada vergi qoyulur. 100 min dollardan 335 min dollara qədər olan gəlirlərdən 5 faiz əlavə gəlir tutulur.

8.12.2. YAPONİYA VERGİ SİSTEMİ

1989-cu ildə Yaponiyada yeni vergi sistemi tətbiq olunandan sonra birbaşa vergilər azalmış, dolay vergilər çoxalmışdır.

Yaponiyada vergi islahatları nəticəsində əlavə dəyər vergisini xatırladan vergi növü – dolay yolla tutulan istehlak vergisi tətbiq olunmuşdur. Bu vergi, praktiki olaraq, ilk dəfə Yaponiyada tətbiq edilmişdir.

Yaponiyada hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi və ya korporasiya vergisi kompaniyanın xalis gəlirindən tutulur. Kompaniyanın gəliri iki hissədən ibarət ola bilər: bölünən və bölünməz. Yaponiyada bu vergi növləri vardır:

Kompaniya səviyyəsində müxtəlif stavkalarla tutulan gəlir vergisi; bu zaman bölünən gəlirdən nisbətən aşağı stavka ilə vergi tutulur.

Səhmdarlar səviyyəsində, bölünən gəlirdən korporasiya vergisinin tutulub-tutulmamasından asılı olmayaraq, dividendlər vergidən nisbətən azad edilir.

Yaponiyada korporasiyadan tutulan gəlir vergisi bölünən gəlirin 42 faizini təşkil edir. 1990-cı ildən bəri ümummillik korporasiya vergilərinin stavkaları aşağı düşmüşdür. Gəliri 8 milyon yendən aşağı olan kiçik və orta müəssisələr üçün verginin güzəşt stavkası tətbiq edilir.

8.12.3. AVROPA BİRLİYİNDƏ VERGİ SİSTEMİ

Avstriya gəlir vergisi qanununda, gəlir kateqoriyaları: əkin və meşəçilik, ticari qazanclar, əmək haqqı gəlirləri, sərmayə qazancları, kirayə gəlirləri və digər gəlirlər olaraq sayılmışdır.

Danimarka gəlir vergisi qanunu, vergiləndiriləcək gəlir növlərini tək-tək saymamış, vergi mövzusunun vergi borclularının pul və pul ilə ifadə edilə bilən hər növ qazancları olduğunu müəyyən etmişdir. Qanunda gösdərilməsə də Danimarka gəlir vergisi sistemi üç gəlir kateqoriyasını əsas alaraq gəliri qavramaqdadır. Bunlar: şəxsin sərmayə qazancları xaricindəki hər növ gəliri, sərmayədən əldə edilən gəlirlər ilə Danimarka şirkətlərindən əldə edilən mənfəət payları, hissə sənədlərinin satışından və dövlət investisiya qurumlarından əldə edilən gəlirlərdir.

Finlandiyada, bir qayda olaraq, Danimarkadakı sistemə bənzər bir şəkildə şəxslərin pul və pul ilə ifadə edilə bilən hər növ gəliri gəlir vergisinin mövzusu olaraq bildirilir. Sərmayə qazancları digər gəlirlərdən ayrı olaraq birbaşa tarif ilə vergiləndirilir.

Belçika gəlir vergisi qanunu vergiyə cəlb edilən gəlirləri dörd kateqoriyada ələ almışdır. Bunlar: daşınmaz sərmayə iradları, daşınan sərmayə iradları, əmək haqları və müxtəlif gəlirlərdir.

Fransa gəlir vergisi sistemində gəlirin tanımı edilməmişdir. Ancaq, vergiləndiriləcək gəlir, şəxsin müxtəlif gəlir kateqoriyalarından əldə etdiyi məbləğlərin məcmuundan ibarət olmaqdadır. Bu gəlir kateqoriyaları: daşınmaz sərmayə iradları, ticari qazanclar, kənd təsərrüfatı qazancları, ticari olmayan sərbəst peşə qismindəki (məsələn, vəkil və həkim xidmətləri kimi) qazanclar, əmək haqları, daşınan sərmayə iradları və müəyyən sərmayə qazanclarıdır.

İspaniya gəlir vergisi sistemində gəlir, əmək haqqı gəlirləri, daşınan sərmayə iradı, ticari qazanclar, əmsal gəliri və mali şəffaflıq (fiscal transparency) əsasına görə fəaliyyət göstərən təşkilatlardan əldə edilən gəlirlərdən ibarət olmaqdadır.

İsveç gəlir vergisi sistemində gəlirin tanımına yer verilməmişdir. Qayda olaraq, ən geniş anlamı ilə, şəxslərin bir təqvim ili içərisində əldə etdikləri pul və pul ilə ifadə edilə bilən hər növ gəlir, gəlir vergisinin mövzusunun ortaya qoymaqdadır. İsveç gəlir vergisi, gəlir növlərini fərqli vergiləndirə bilmək üçün əldə edilən gəliri üç kateqoriyada incələmişdir: Əmək haqqı, ticari qazanclar və sərmayə iradları.

Lüksemburq gəlir vergisi, bir təqvim ilində əldə edilən pul və pul ilə ifadə edilə bilən hər növ gəliri anlatmaqdadır. Gəlir: ticari qazanclar, kənd təsərrüfatı qazancları, sərbəst peşə qazancları, əmək haqqı, pensiya və düzənli ödəmələr, daşınan sərmayə iradı ilə müxtəlif gəlirlərdən ibarət olmaqdadır.

Portuqaliya gəlir vergisi qanunu, gəlir vergisinin mövzusunun meydana gətirən gəlir növlərini tək-tək sayaraq müəyyən etmişdir. Buna görə əmək haqqı, sərbəst

peşə qazancı, ticari qazanc, kənd təsərrüfatı qazancı, yatırım qazancları, daşınmaz sərmayə iradları, daşınan sərmayə iradları, pensiya və digər gəlirlərdir.¹⁰⁴

Almaniyada vergilər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün dövlətin əlində əsas vasitədir və büdcədə yüksək yer tutur. Bir qayda olaraq, büdcə gəlirinin 80 faizini vergilər təşkil edir. Büdcənin gəlir mənbələrini təyin et-mək üçün “Vergi tarifləri üzrə işçi qrup” federasiyanın büdcə layihəsini hazırlayır. Qrupun tərkibinə federasiya, torpaq və icma ekspertləri daxil olur. Qrup, ümumi iqtisadi inkişaf proqnozlarını nəzərə alaraq, vergi daxilolmalarını müəyyənləşdirir. Məhz buradan Maliyyə Nazirliyinin böyük planlaşdırma işi başlayır. Torpaq və icma gəlirləri üçün müəyyən ərazidə adambaşına düşən gəlir büdcə layihəsinin tərtibində əsas götürülür. Yüksək gəlirli torpaqlar balansına az rentabelli torpaqlara investisiya qoyulur.

Almaniyada gəlir vergisi birbaşa vergilərdən olub, fiziki şəxslərdən tutulur. Bu vergi əmək haqqından, muzzla işləyən şəxslərdən, qonorar və kapitaldan, bank əmənlərinin faizindən, kirayə və fərdi əmək fəaliyyətindən gələn gəlirlərdən tutulur.

Brüt maaş vergiləndirilir. Vergi dərəcəsi maaş miqdarına bağlıdır (artan miqdarda vergi). Digər tərəfdən, mədəni duruma bağlı olaraq birdən altıya qədər (I–VI) vergi sinifləndirilməsi edilir. Vergi sinifi subay və ya evli durumda olmaya, uşaq sahibi olmaya və ya ‘ikiqat qazanca’ görə müəyyən edilir. Əgər ər-arvadın hər ikisinin də qazancları vergiyə cəlb edilirsə, vergi sinifləndirməsindəki bəzi birləşimlər yararlı olub bilər.¹⁰⁵

Subaylar üçün gəlirin minimum həddi 4752 marka, evlilər üçün 9504 marka olsa, vergi tutulur. 4753 markadan 18056 markaya qədər olan gəlirlərdən 22 faiz vergi tutulur. Bu, ən aşağı stavkadır. 18056-36071 markadan 130031-260063 markaya qədər gəliri olan subay və evlilərdən 22-56 faiz arasında vergi tutulur. Bu məbləğdən yuxarı gəlirlər üçün 56 faiz vergi tutulur.

Müəssisələrin bütün hesabları maliyyə orqanları ilə razılaşdırılmış proqram əsasında EHM-ə verilir.

Verginin həcmi onu ödəyənin deklarasiyası ilə tutuşdurulur və vergi bildirişi ilə təsdiq olunur.

Əmək haqqına vergi təyin olunarkən “vergi dərəcələri”ndən, “vergi kartları”ndan və “vergi cədvəlləri”ndən istifadə olunur.

Fəhlə və qulluqçuların ailə vəziyyətindən asılı olaraq (ər və arvadın gəlirlərinin ayrıca hesablanması, uşaqların sayı və s.) 6 vergi dərəcəsi müəyyən edilmişdir.

Birinci dərəcəyə uşaqsız, subay fəhlələr, dul və boşanmış işçilər aiddir.

İkinci dərəcəyə subay, boşanmış və dul, amma öhdəsində bir uşaq olan, ailə büdcəsi üçün ildə 4752 marka hesablandıqdan sonra vergi tutulan işçilər daxildir.

¹⁰⁴ www.muhasibetr.com/ab_vergiler.

¹⁰⁵ www.handbuch-deutschland.de/Einkommens- und Lohnsteuer.

Üçüncü dərəcəyə, ailədə ər və arvadın yalnız biri işləyən işçilər daxildir.

Dördüncü dərəcə ər və arvadın hər ikisinin işləməsini, onlardan ayrı-ayrılıqda vergi tutulan halları nəzərdə tutur.

Beşinci dərəcəyə evli işçilər, hər ikisi işləyən ər və arvad, ər və arvadın biri üçüncü dərəcəyə daxil edilən hallar aiddir.

Altıncı dərəcəyə bir neçə yerdə işləyən işçilər daxildir.

Vergi cədvəlləri həm vergi dərəcələrini, həm də ailədə olan uşaqları, onların kimin öhdəsində olmasını, ailə gəlirlərinin birlikdə və ya ayrıca hesablanmasını nəzərdə tutur. Vergi cədvəllərində vergidən azad edilmiş gəlirlər də göstərilir.

Böyük Britaniya vergi sistemi. Böyük Britaniyada vergi sistemi keçən əsrdən formalaşmışdır. 80-ci illərdə ölkədə vergi islahatları nəticəsində aşağıdakı müxtəlifliklər edilmişdir:

Şəxsi gəlir vergisinin aşağı stavkası 27 faizdən 25 faizə endirilmişdir.

Əhalinin gəlirlərinin çoxpilləli bölgüsü ləğv olunmuş, progressiv stavkalar tətbiq olunmuşdur. Əvvəllər gəlir vergisi üçün tətbiq olunan şkalalardan indi yalnız ikisi 25 və 40 faiz qalmışdır.

Ər və arvadın ayrı-ayrılıqda gəlir vergisi tutulmasına başlanmışdır.

Şəxsi gəlir vergisində stavkalar xeyli artırılmışdır.

Böyük Britaniyada əhalidən ilk dəfə gəlir vergisi tutulması Napoleon müharibələri dövründə tətbiq olunmuşdu. O zaman 1 funt sterlinqdən 7 pens (3 faiz) vergi tutulurdu.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi xüsusi “şedullar” (cədvəllər) əsasında tutulur.

Böyük Britaniyada vergilər ildə dörd dəfə bərabər məbləğdə ödənilir. Əmək haqqından savayı ayrı gəliri olmayan vətəndaşlar 5 ildə bir dəfə vergi deklarasiyası doldururlar.

İtaliya vergi sistemi. İtaliya büdcə gəlirlərinin 80 faizi vergilərdən toplanır. Bu yüksək faiz İtaliya hökumətinin və parlamentinin iqtisadi siyasində verginin rolunun nə qədər böyük olduğunu göstərir. Vergi məsələləri bütün partiyaların siyasi və iqtisadi platformalarında mərkəzi yer tutur. Çünki verginin iqtisadi məzmunu ilə bərabər böyük siyasi mahiyyəti də vardır.

İllik gəliri 780 milyon lirə olan “ailə müəssisələri” və digər kiçik müəssisələrin gəlirləri hesablanarkən, məcmu gəlir ailə (kollektiv) üzvlərinin sayına görə müəyyən olunur.

Hüquqi şəxslərdən tutulan vergilər bu gəlirləri əhatə edir:

Əsas fəaliyyət növündən gələn gəlirlər (mal satışından və ya xidmətlərdən);

İstehsalat üçün gətirilmiş artıq xammal;

Material və yarımfabrikatların satışından;

Əsas kapital vəsaitlərinin (torpaq, bina, qurğu, və avadanlıqlar) satışından əldə olunmuş gəlirlər;

Digər aktivlər.

Cədvəl 8.2. Avropa Birliyi ölkələrində gəlir vergisinin məcmu vergi gəlirləri içindəki payı

Ölkələr	Vergi Gəlirlərinin ÜDM İçindəki Payı (%)	Gəlir Vergisinin Məcmu Vergi Gəlirləri İçindəki Payı (%)	Gəlir Vergisində Ən Yüksək Dərəcələr
Almaniya	38,1	24,7	55,9
Avstriya	44,0	20,9	50,0
Belçika	46,0	31,0	61,0
Danimarka	52,2	53,2	58,7
Finlandiya	48,2	35,0	57,5
Fransa	45,7	14,1	54,0
Hollandiya	43,3	17,5	60,0
İngiltərə	36,0	25,9	40,0
İrlandiya	33,7	31,3	48,0
İspaniya	33,7	23,0	56,0
İsveç	52,0	35,3	59,6
İtaliya	43,2	25,1	46,0
Lüksemburq	44,7	22,0	46,6
Portuqaliya	34,9	18,9	40,0
Yunanıstan	40,6	12,4	50,0
Ortalama	42,4	26,0	49,7

Qaynaq: Revenue Statistics, 1965-2008, OECD, Paris, 2009.

[http://www.oecd.org/publications/figures/e_38-39_taxation.pdf]

DOQQUZUNCU FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİ

9.1.AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ SİSTEMİ

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikası konstitusiyasından vergi məəcəlləsindən və onlara uyğun olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktlarından ibarətdir. Vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır. Vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Hər kəsin Konstitusiya hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir.

Ümumiyyətlə, vergi hüququnun predmeti hüquqi və fiziki şəxslərə qanunların tələblərinə uyğun olaraq vergilərin qoyulması, dəyişdirilməsi, onlardan tutulması və büdcə sistemində, habelə zəruri hallarda büdcədən kənar fondlara yönəldilməsi prosesində dövlət orqanları, vergi ödəyiciləri və vergi agentləri arasında yaranan ictimai münasibətdir. Vergi hüququ bütün dünya dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da vergi fəaliyyəti sahəsində subyektlər arasında yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və onun strukturunun hüquqi bazası

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı vergilər müəyyən edilir və ödənilir:

- dövlət vergiləri;
- muxtar respublika vergiləri;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Dövlət vergiləri dedikdə, burada Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.

Muxtar Respublika vergiləri dedikdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə, burada müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Bələdiyyələr tərəfindən tətbiq edilən digər məcburi ödənişlər müvafiq qanunla müəyyən edilir.

Bələdiyyələr öz ərazilərində vergitutmanın aşağıdakı elementlərini müəyyən edirlər: vergilər üzrə güzəştlər və müəyyən edilən hədlərdə vergi dərəcələri.

Xüsusi vergi rejimi dedikdə müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulur.

Bundan başqa, vergi məbləğləri aşağıdakı formalarda tutulur:

- bilavasitə mənbədən (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsinədək tutulması);
- bəyannamə üzrə (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən sonra tutulma);
- bildiriş üzrə.

Ümumiyyətlə, dövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi;
- sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi.

Vergi ilə bütün dövlət vergilərinin dərəcələrinin ən yüksək hədləri müəyyən edilir. Dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz və hər il Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunu qəbul edilən zaman həmin dərəcələrə yenidən baxıla bilər.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) aşağıdakılar daxildir:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər gəlir vergisinin ödəyiciləridirlər.

Rezident vergi ödəyicilərinin gəliri onun Azərbaycan Respublikasında və onun hüdudlarından kənarında əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Azərbaycan Vergi Məcəlləsi, 2009

Qeyri-rezident vergi ödəyicisinin gəliri onun Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əldə etdiyi gəlirlərdən ibarətdir.

Gəlirlərə aşağıdakılar aiddir:

- mizdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;
- mizdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən əldə edilən gəlir;
- vergilərdən azad edilən gəlirlərdən başqa bütün digər gəlirlər;
- Mizdlu işlə əlaqədar əldə edilən gəlir;

Fiziki şəxs tərəfindən mizdlu işlə əlaqədar alınan gəlir – əmək haqqı, bu işdən alınan hər hansı ödəmə və ya faydadır.

Faktiki ezamiyyət xərclərinin, habelə dəniz nəqliyyatında ezamiyyət xərcləri əvəzinə üzücü heyətin üzvlərinə sutqalıq ödənişlərin və ya digər işgüzar xərclərin əvəzinin ödənilməsi gəlirə daxil deyildir.

Göstərilən məbləğlərə və xərclərə aksizlər, əlavə dəyər vergisi və qiymətləndirilən əqdlərlə əlaqədar işəgötürənin ödəməli olduğu hər hansı digər vergi daxildir.

Mizdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir

Mizdlu işə aid olmayan fəaliyyətdən gəlir aşağıdakılardan ibarətdir:

- sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, o cümlədən:
- sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına və ya müəssisənin bağlanması razılıq verilməsinə görə alınan gəlir;
- əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən alınan məbləğlər;
- gəlirdən çıxılan, kompensasiya edilən məbləğlərdən və ya ehtiyatların azalmasından gəlir.

Qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir, o cümlədən:

- faiz gəliri;
- dividend;
- əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir;
- royalti;
- vergi ödəyicisinə bağışlanmış borc məbləği (işçinin işə götürənə olan borcunun və ya öhdəliyinin bağışlandığı halda – həmin borcun və ya öhdəliyin məbləği istisna olmaqla);
- sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədləri üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim edilməsindən gəlir;
- təqvim ili ərzində alınan hədiyyə və mirasların məbləği (işəgötürənin öz işçisinə malı, işi və ya xidməti təqdim etdiyi, yaxud hədiyyə verdiyi halda, bu cür malların, işlərin və xidmətlərin bazar qiyməti ilə dəyəri istisna olmaqla);

- vergi ödəyicisinin aktivlərinin ilkin qiymətinin artdığını göstərən hər hansı digər gəlir (təqdim olunduğu və ya vergitutma məqsədləri üçün amortizasiya hesablandığı təqdirdə) – əmək haqqından başqa;
- həyatın yığım sığortası üzrə sığorta olunanın ödəyişi və ya onun xeyrinə ödənilən sığorta haqları ilə sığorta ödənişləri arasındakı fərq.

Vergitutma obyektı

Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektı vergi ili üçün bütün gəlirlərlə həmin dövr üçün müəyyənləşdirilən gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarətdir. Bu fərq vergiyə cəlb edilən gəlir adlanır.

Ödəmə mənbəyində vergi tutulduğu halda, vergitutma obyektı vergiyə cəlb olunan gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezidentin vergiyə cəlb olunan gəliri Azərbaycan mənbələrindən daimi nümayəndəliklə bağlı əldə etdiyi ümumi gəlirlə həmin dövrdə bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkdiyi və gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqə bərabərdir.

Qeyri-rezidentin ödəmə mənbəyində vergi tutulan ümumi gəliri, gəlirdən çıxılan məbləğ nəzərə alınmadan, ödəniş yerində vergitutma obyektidir.

Gəlir vergisinin dərəcəsi

Fiziki şəxslərin aylıq gəlirindən aşağıdakı cədvəldəki dərəcələrlə vergi tutulur:

Cədvəl 9.1. Fiziki şəxslərin aylıq gəlirinin hesablanma qaydası¹⁰⁷

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Verginin məbləği
2500 manatadək	14 faiz
2500 manatdan çox olduqda	350 manat + 2500 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi

Fiziki şəxslərin muzzdlu işlə əlaqədar aldıkları və vergi tutulmalı olan aylıq gəlirindən yuxarıda göstərilən dərəcələrlə ödənmə mənbəyində gəlir vergisi tutulur.

İki və ya daha çox yerdə muzzdlu işləyən fiziki şəxslərin gəlirlərindən gəlir vergisi hər bir iş yerində ödənilən məbləğdən ayrıca hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir.

Vergi ödəyicisi kimi vergi orqanlarında uçota alınmayan, VÖEN təqdim etməyən və ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunan gəlirləri olan fiziki şəxslərə haqq ödəyən fərdi sahibkarlar yuxarıda göstərilən dərəcələrə uyğun olaraq ödənmə mənbəyində gəlir vergisi tutulmalı və dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

¹⁰⁷ www.taxes.gov.az

Fiziki şəxslərin illik gəlirindən aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

Cədvəl 9.2. Fiziki şəxslərin illik gəlirinin hesablanma qaydası ¹⁰⁸

Vergi tutulan illik gəlirin məbləği	Verginin məbləği
30000 manatadək	14 faiz
30000 manatdan çox olduqda	4200 manat + 30000 manatdan çox olan məbləğin 25 faizi

Gəlir vergisi üçün hesabat dövrü təqvim ili sayılır.

Fərdi sahibkarlar rüb qurtardıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq cari ödəmələri dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər. Rezident fiziki şəxslər hesabat ilindən sonrakı ilin aprel ayının 15-dən, digər şəxslər isə hesabat ilindən sonrakı ilin matr ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanlarına “Fiziki şəxsin gəlirləri haqqında bəyannamə” verir və həmin vaxtadək illik gəlir üzrə son hesablama aparmaqla (cari ödəmələr nəzərə alınmaqla) gəlir vergisini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Vergi və cari vergi ödəməsi qanunla müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyicilərindən və ya vergi agentindən ödənilməmiş vergi və ya cari vergi ödəməsi məbləğinin 0,1 faizi məbləğində faiz tutulur. Bu faiz cari vergi ödənişlərinə münasibətdə bütün ötmüş müddətə, ancaq bir ildən çox olmamaq şərti ilə tətbiq edilir.

9.2. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN MƏNFƏƏT VERGİSİ

Vergi ödəyicisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərci arasındakı fərq onun mənfəətidir.

Mənfəətdən ödənilən vergiyə mənfəət vergisi deyilir.

Vergi ödəyiciləri

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləridir.

Fiziki şəxs olmayan hər hansı xarici şəxs birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin obyekti olmadığını sübut etməyincə, ona mənfəət vergisinin ödəyicisi olan müəssisə kimi baxılır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq yaradılmış hüquqi şəxslərin sərbəst balansə, cari və ya digər hesablara malik olan filialları, struktur bölmələri və ya digər ayrıca bölmələri mənfəət vergisinin ödəyiciləri deyildirlər.

Vergitutma obyektı

Rezident müəssisə üçün vergitutma obyektı həm Azərbaycan Respublikasındakı, həm də onun hüdudlarından kənardakı mənbələrdən əldə edilmiş mənfəətdir.

¹⁰⁸ Azərbaycan Vergi Məcəlləsi, 2005

Qeyri-rezident müəssisələri üçün vergitutma obyektii isə yalnız Azərbaycan Respublikasındakı mənbələrdən əldə edilmiş mənfəətdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident müəssisəsinin daimi nümayəndəliklə bağlı əldə etdiyi mənfəətindən vergi tutulur.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliklə bağlı olmayan ümumi gəliri isə xərclər çıxılmadan ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Qeyri-rezident müəssisəsinin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyi ilə bağlı olmayan əmlak təqdim etməsindən təqvim ili ərzində Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirindən həmin gəlirə aid olan xərclər çıxıldıqdan sonra vergi tutulur.

Verginin dərəcələri

Müəssəsin mənfəətindən 20 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.³

Gəlirdən çıxılmayan xərclər

Aşağıdakı xərclərin gəlirdən çıxılmasına yol verilmir:

- əsas vəsaitlərin alınmasına və qurulmasına çəkilən xərclər və kapital xarakterli digər xərclər;
- qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər;
- əyləncə və yemək xərcləri, habelə işçilərin mənzil və digər sosial xarakterli xərcləri.

Sahibkarlıq fəaliyyəti əyləncə və ya sosial xarakteri daşıyan müəssisələrin xərcləri bu cür fəaliyyət çərçivəsində çəkilirsə, müvafiq olaraq əyləncə və sosial xərclər gəlirdən çıxılır.

Azərbaycan Respublikasının və ya digər dövlətlərin ərazilərində ödənilmiş mənfəət vergisi və ya gəlirdən hesablanan hər hansı digər vergilərin, ödənilmiş maliyyə sanksiyalarının, habelə faktiki ezamiyyə xərclərinin normadan artıq hissəsinin gəlirdən çıxılmasına yol verilmir.

Gəlirdən çıxılan xərclər

- xaricdən alınmış borclar üzrə, habelə qarşılıqlı surətdə asılı olan şəxslərin bir-birinə ödədikləri faizlərin faktiki məbləği (hesablamalar metodundan istifadə edildikdə – ödənilməli faizlərin məbləği), faizlərin aid olduğu dövrdə eyni valyuta ilə, oxşar müddətə verilmiş banklararası kredit hərracında olan və ya hərrac keçirildiyi təqdirdə, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının dərc etdiyi banklararası kreditlər üzrə faizlərin orta səviyyəsinin 125 faizindən artıq olmamaqla;
- malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, onlarla bağlı olan ümitsiz borc məbləğləri;

- banklar və bank fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərini həyata keçirən kredit təşkilatları, qanunvericiliyə müvafiq qaydada, aktivlərin təsnifatından asılı olaraq, xüsusi ehtiyat fondlarının yaradılmasına aid edilən məbləğlər;
- sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalara uyğun olaraq ehtiyat sığorta fondlarına ayırdıqları məbləğlər;
- gəlir götürmək məqsədi ilə aparılan elmi tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə - konstruktor işlərinə çəkilən xərclər (əsas vəsaitlərin alınması və qurulması ilə bağlı xərclər, habelə kapital xarakterli digər xərclər istisna olmaqla);
- əsas vəsaitlər üzrə hesablanan amortizasiya ayırmaları;
- öz işçilərinin xeyrinə əmlakın zərərdən sığortalanması, habelə xarici sığorta təşkilatları ilə bağlanmış həyat sığortası müqavilələri üzrə sığorta haqları istisna olmaqla, sığortalının ödədiyi sığorta haqları.

Hər il üçün gəlirdən çıxılmalı olan təmir xərclərinin məbləği əsas vəsaitlərin hər bir kateqoriyasının əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyərinin binalar, tikililər və qurğuların ilin sonuna qalıq dəyərinin 2 faizi, maşınlar, avadanlıq, hesablama texnikası və nəqliyyat vasitələri 5 faizi, digər əsas vəsaitlər 3 faizi və köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmayan əsas vəsaitlər üzrə sıfır (0) faizi həddi ilə məhdudlaşdırılır. Təmir xərclərinin faktiki məbləği bu hədd ilə müəyyənləşdirilən məbləğdən az olduqda, gəlirdən həmin təmir xərclərinin faktiki məbləği çıxılır.

Gəlirin və xərcin uçotu qaydası

Vergi ödəyicisi vergi tutulan gəlirin (mənfəətin) dəqiq əks etdirilməsi üçün sənədləşdirilmiş məlumat əsasında gəlir və xərclərinin vaxtlı-vaxtında dəqiq uçotunu aparmağa borcludur.¹⁰⁹

Vergi ödəyicisi vergi ili ərzində eyni metodu tətbiq etmək şərti ilə vergilərin uçotunu kassa metodu və ya hesablamalar metodu ilə apara bilər.

Kassa metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəliri əldə edəndə və ya gəlir onun sərəncamına verildə, bu gəliri nəzərə almalı və gəlirdən öz xərclərini yalnız bu xərcləri çəkdiyi zaman çıxmalıdır.

Vergi ödəyicisinin nağd pul vəsaitini aldığı, nağdsız ödəmədə isə pul vəsaitinin bankda onun balansına daxil olduğu vaxt gəlirin əldə edildiyi, xərclərin çəkildiyi vaxt isə xərcin faktiki çəkildiyi vaxt sayılır.

Hesablama metodu ilə uçot aparan vergi ödəyicisi gəlir əldə edilməsinin və xərc çəkilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq, gəlirini və xərcini müvafiq öhdəliyin yarandığı vaxt nəzərə almalıdır.

¹⁰⁹ Tahir Paşayev, **Mənfəət Vergi Daxilolmalarının Yaxşılaşdırılması Yolları**, s. 56

Borc öhdəliyi üzrə faizlər və ya əmlakın icarə haqqı ödənilərkən ödənişin müddəti bir neçə hesabat dövrünü əhatə edərsə, xərc həmin hesabat dövrləri üzrə onun hesablanma qaydasına müvafiq surətdə həmin hesabat dövrləri üzrə bölüşdürülür.

Vergi bəyannaməsi

Mənfəət vergisinin hesabat dövrü təqvim ili sayılır. Vergi ödəyiciləri hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanlarına bəyannamə təqdim etməlidirlər. Vergi ödəyiciləri vergi ili üçün bəyannamənin verilməsinin müəyyən edilmiş vaxtnadək son hesablamayı aparmalı və vergini ödəməlidirlər.

Müəssisə Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətini dayandırdıqda, 30 gün müddətində vergi orqanlarına bəyannamə verməlidir. Bu halda müəssisə üçün hesabat dövrü vergi ilinin əvvəlindən müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətini dayandırdığı günə qədər olan dövrü əhatə edir.

Hüquqi şəxs və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi ləğv edildikdə, ləğvetmə komissiyası və ya vergi ödəyicisi bu barədə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada vergi orqanına məlumat verməlidir.

Hüquqi şəxslər rüb qurtardıqdan sonra 15 gündən gec olmayaraq cari ödəmələri dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər. Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar mənfəət vergisini yerli büdcəyə ödəyirlər.

Cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirməyin 2 metodu mövcuddur:

1. Hər ödəmənin məbləği əvvəlki vergi ilində hesablanmış vergi məbləğinin $\frac{1}{4}$ hissəsini təşkil edir.
2. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini bu rübdəki gəlirinin həcmi onun keçən ilin ümumi gəlirində (gəlirdən çıxılan məbləğlər nəzərə alınmadan) verginin xüsusi çəkisini göstərən əmsala vurmaqla müəyyənləşdirə bilər.

Vergi ödəyicisi il ərzində cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirməyin yuxarıdakı iki mümkün metodundan birini seçir və hər il aprel ayının 15-dək bu barədə vergi orqanına məlumat verir. Vergi ödəyicisi cari vergi ödəmələrinin məbləğini müəyyənləşdirmək üçün tətbiq etdiyi metod barədə məlumat vermədiyi halda, vergi orqanı birinci metodu tətbiq edir.

Cari vergi ödəmələri vergi ili üçün vergi ödəyicisindən tutulan verginin məbləğinə aid edilir.

Vergi hesabatını əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə vergi orqanının qərarına əsasən 44 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Vergi və cari vergi ödəməsi qanunla müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyicilərindən və ya vergi agentindən ödənilməmiş vergi və ya cari vergi ödəməsi məbləğinin 0,05 faizi

miqdarında faiz tutulur. Bu faiz cari vergi ödənişlərinə münasibətdə bütün ötmüş müddətə, ancaq bir ildən çox olmamaq şərti ilə tətbiq edilir.

9.3. ƏLAVƏ DƏYƏR VERGİSİ

Əlavə dəyər vergisi (bundan sonra ƏDV) vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə verilən hesab-fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərkdir.¹¹⁰

Vergi ödəyiciləri

ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxs ƏDV-nin ödəyicisidir.

Qeydiyyatdan keçən şəxs qeydiyyatın qüvvəyə mindiyi andan etibarən vergi ödəyicisi olur. Qeydiyyata dair ərizə verməli olan, lakin qeydiyyatdan keçməmiş şəxs qeydiyyata dair ərizə vermək öhdəliyinin yarandığı dövrdən sonrakı hesabat dövrünün başlanğıcından etibarən vergi ödəyicisi sayılır.

Azərbaycan Respublikasına ƏDV tutulan malları idxal edən şəxslər bu cür idxal malları üzrə ƏDV-nin ödəyiciləri sayılırlar.

Aksizli malların istehsalçıları ƏDV-nin ödəyiciləri sayılır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 22500 manatdan artıq olan şəxs həmin dövr başa çatdıqdan sonra 10 gün ərzində vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyata dair ərizə verməyə borcludur.

Qeydiyyat

ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında ərizə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi forma üzrə verilməlidir.

Şəxsin ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında ərizəsində göstərilən məlumatlar vergi orqanı tərəfindən 30 gün müddətində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada araşdırılır. Şəxsin ərizəsindəki məlumatlar düzgün olduqda, araşdırmanın nəticələri üzrə vergi orqanı tərəfindən akt tərtib olunur və ərizədə göstərilən məlumatlar ƏDV qeydiyyatı üçün əsas verdikdə, vergi orqanı şəxsi ƏDV ödəyicilərinin reyestrində qeydə almağa və ona 5 iş günündən gec olmayaraq, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi forma üzrə qeydiyyat bildirişi verməyə borcludur. Müvafiq akt iki nüsxədə tərtib olunur və bir nüsxəsi şəxsə təqdim edilir.

Şəxsin ərizəsindəki məlumatların düzgün olmadığı müəyyən edildikdə, araşdırmanın nəticələri üzrə vergi orqanı tərəfindən əsaslandırılmış akt tərtib olunur. Akt

¹¹⁰ Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2008

iki nüsxədə tərtib olunur və bir nüsxəsi şəxsə təqdim edilir. Şəxs aktı aldığı gündən 5 gün müddətində dəqiqsizlikləri aradan qaldıraraq vergi orqanına təqdim etməlidir, təqdim edilmiş ərizədə dəqiqsizliklər olmadıqda, şəxs qeydiyyatata alınır və bu barədə şəxsə vergi orqanı tərəfindən bildiriş göndərilir.

Şəxs bu maddənin dəqiqsizliklərini aradan qaldırmadıqda və qeydiyyatata alınmadıqda vergi orqanı tərəfindən ona qeydiyyatata alınmadan imtina barədə bildiriş təqdim edilir.

ƏDV ödəyicisinin qeydiyyat bildirişi ƏDV ödəyicisinə bir dəfə verilir və onda saxlanılır. ƏDV ödəyicisinin qeydiyyat bildirişi itirildikdə və ya yararsız hala düşdükdə vergi ödəyicisinin müraciəti əsasında ona bildirişin surəti verilir.

Qeydiyyat hansı tarixin əvvəl başlanmasından asılı olaraq aşağıdakı tarixlərin birində qüvvəyə minir:

- məcburi qeydiyyat zamanı — qeydiyyat haqqında ərizə verməyə dair öhdəliyin yarandığı aydan sonrakı hesabat dövrünün birinci günündə;
- könüllü qeydiyyat zamanı — qeydiyyat haqqında ərizənin verildiyi aydan sonrakı hesabat dövrünün birinci günündə;

Vergitutma obyektı

Malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və vergi tutulan idxal vergitutma obyektidir.

Malların idxalı bu fəsilə uyğun olaraq vergidən azad edilən idxal istisna edilməklə, vergi tutulan idxal sayılır. Tranzit yük daşınması qaydasında, müvəqqəti idxal şəklində Azərbaycan Respublikası ərazisinə buraxılan mallar və ya gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq daxili istehlak üçün idxal edilmiş və ya qəbul olunmuş sayılmayan mallar ƏDV-nin məqsədləri üçün idxal malları hesab edilmir.

Vergi ödəyicisinin haqqı ödənilməklə və ya əvəzsiz qaydada öz işçilərinə və digər şəxslərə mal verməsi, iş görməsi və ya xidmət göstərməsi, habelə barter əməliyyatı vergi tutulan əməliyyat sayılır.

Vergi ödəyicisi malları (işləri, xidmətləri) ƏDV-ni ödəməklə əldə edərsə və müvafiq əvəzləşdirmə alırsa və ya almaq hüququna malikdirsə, belə mallardan (işlərdən, xidmətlərdən) qeyri-kommersiya məqsədləri üçün istifadə edilməsi, fəvqəladə hallardan başqa malların itməsi, əskik gəlməsi, xarab olması və ya oğurlanması vergi tutulan əməliyyat sayılır.¹¹¹

Vergi ödəməkdən azad edilmə

Malların ixracından başqa, malların təqdim edilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin, habelə idxalın aşağıdakı növlərindən ƏDV tutulmur:

¹¹¹ İ.Əliyev. **Əlavə Dəyər Vergisi**, Bakı, 1998

- özəlləşdirilmə qaydasında dövlət müəssisəsindən satın alınan əmlakın dəyəri, habelə dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən alınan icarə haqqının büdcəyə ödənilməli olan hissəsi;
- maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi;
- milli və ya xarici valyutanın (numizmatika məqsədlərindən başqa), həmçinin qiymətli kağızların göndərilməsi və ya idxal edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının aktivlərində yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan qızılın, habelə valyuta sərvətlərinin, xaricdə istehsal edilmiş Azərbaycan Respublikası pul nişanlarının, yubiley sikkələrinin və digər bu qəbildən olan qiymətli əşyaların idxalı;
- idxal olunan əmlak istisna olmaqla müəssisənin nizamnamə fonduna (kapitalına) pay şəklində hər hansı əmlakın qoyulması (əmlakın pay şəklində qoyuluşu, onun müqabilində bilavasitə digər əmlakın əldə edilməsi ilə əlaqədar olmadıqda);
- kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının alqı-satqısının bütün növləri üzrə dövriyyələr, mətbu kütləvi informasiya vasitələri məhsulları istehsalı ilə bağlı redaksiya, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti (reklam xidmətləri istisna olmaqla);

İdxalın vaxtı

Gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq, mallara gömrük rüsumları tutulduğu vaxt malların idxal edilməsi vaxtı sayılır. Əgər idxal olunan mallar gömrük rüsumlarından azad edilirsə, malların idxal edilməsi vaxtı – onların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxdığı vaxt sayılır.

ƏDV-nin dərəcəsi

ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizidir.

Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatların ümumi dəyərindən ibarətdir.

Vergi hesab-fakturaları

ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçən və vergi tutulan əməliyyat aparan şəxs malları, işləri və ya xidmətləri qəbul edən şəxsə vergi hesab-fakturasını verməyə borcludur. ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatdan keçməyən şəxsin vergi hesab-fakturası verməyə hüququ yoxdur.

Vergi hesab-fakturası ciddi hesabat blankları olmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi forma üzrə hazırlanan və özündə aşağıdakı məlumatları əks etdirən sənəddir:

- vergi ödəyicisinin və alıcının (sifarişçinin) adı;
- vergi ödəyicisinin və alıcının (sifarişçinin) eyniləşdirmə nömrəsi;
- yola salınmış malların, görülmüş işlərin və ya göstərilmiş xidmətlərin adı;
- vergi tutulan əməliyyatın haqqının məbləği, həmçinin vergi tutulan əməliyyatın həcmi;
- aksizli mallarda aksizin məbləği;
- vergi tutulan əməliyyatdan ödənilməli olan verginin məbləği;
- vergi hesab-fakturasının verilmə tarixi;
- hesab-fakturanın sıra nömrəsi;
- qeydiyyat bildirişini vermiş vergi orqanının adı, bildirişin verilmə tarixi və sıra sayı;
- vergi hesab-fakturasını imza etmiş məsul şəxsin vəzifəsi, soyadı, adı, atasının adı.

Vergi ödəyicisi malın alıcısına (işlərin, xidmətlərin sifarişçisinə) vergi hesab-fakturasını mal göndəriləndən (iş görüldəndən, xidmət göstəriləndən) sonra 5 gündən gec olmayaraq verməyə borcludur.

Bəyannamələrin verilməsi və ƏDV-nin ödənilməsinə Vergi ödəyicisi borcludur:

- vergi orqanına hər hesabat dövrü üçün ƏDV-nin bəyannaməsini verməyə;
- bəyannamənin verilməsi üçün müəyyən edilən müddətdə hər hesabat dövrü üzrə vergini büdcəyə ödəməyə.
- ƏDV-nin bəyannaməsi hər hesabat dövrü üçün, hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq verilir.

Vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxs ləğv edildikdə və ya hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxsin fəaliyyətinə xitam verildikdə, ƏDV bəyannaməsi bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müddətdən gec olmamaq şərti ilə 30 gün müddətində vergi orqanına təqdim edilməlidir. Bu zaman vergi dövrü hesabat dövrü sayılan müddətin əvvəlindən vergi ödəyicisi fəaliyyətini dayandırdığı günə qədər olan dövrü əhatə edir.

ƏDV dövlət büdcəsinə ödənilir. ƏDV üzrə hesabat dövrü təqvim ayı sayılır.

9.4. AKSİZ VERGİSİ

Aksiz – aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən vergidir.

Vergi ödəyiciləri

Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər aksizin ödəyiciləridir.

Xaricdə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və orada vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyiciləridir.

Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikası ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda, malların istehsalçısı (podratçı) aksizin ödəyicisidir. Bu halda istehsalçı (podratçı) aksiz məbləğlərini sifarişçidən almalıdır.

Vergitutma obyektı

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən aksizli malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılması, idxal mallar üçün isə aksizli malların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxması vergitutma obyektı sayılır.

İstehsal binalarına istehsalın olduğu ərazidə yerləşən anbarlar, köməkçi anbar sahələri və digər oxşar binalar aiddir.

Aksizdən azadolmalar

Aşağıdakılar aksizdən azad edilir:

- fiziki şəxsin fərdi istehlakı üçün 3 litr alqaqollu içkinin və 3 blok siqaretin idxalı, həmçinin Azərbaycan Respublikasına avtomobillərlə gələn şəxslər üçün avtomobilin texniki pasportu ilə nəzərdə tutulmuş bakındakı yanacaq;
- respublika ərazisindən tranzitlə daşınan mallar;
- təkrar ixrac üçün nəzərdə tutulan mallar istisna edilməklə, malların respublika ərazisinə müvəqqəti idxalı;
- təkrar ixrac üçün nəzərdə tutulan mallar və girovla təminat verilən mallar.

Aksizli malların siyahısı və vergi dərəcələri¹¹²

Aksizli mallar aşağıdakılardır:

- spirt, pivə və spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün məmulatları;
- neft məhsulları.
- minik avtomobilləri (xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla);
- istirahət və ya idman üçün yaxtalar və bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələr.

Azərbaycan Respublikasına idxal edilən aksizli mallara tətbiq olunan aksizlərin dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan içməli spirtə, pivəyə, spirtli içkilərə və tütün məmulatlarına aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq edilir:

- içməli spirt (o cümlədən tərkibində 80%-dən az spirt olmayan denaturlaşdırılmamış etil spirti; tərkibində 80 %-dən az spirt olan denaturlaşdırılmamış etil spirti) - hər litrinə 0.8 manat;

¹¹² Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi, 2009

- araq (vodka), tündləşdirilmiş içkilər və tündləşdirilmiş içki materialları, likyor və likyor məmulatları - hər litrinə 0.5 manat;
 - konyak və konyak materialları - hər litrinə 0.2 manat;
 - şampan şərəbi - hər litrinə 0.2 manat;
 - şərəblər və şərab materialları - hər litrinə 0.1 manat;
 - pivə (alkoqolsuz pivə istisna olmaqla) və pivə tərkibli digər içkilər – hər litrinə 0.08 manat;
 - bütün növ tütün məmulatları – 12.5 faiz;
- c) minik avtomobilləri, istirahət və ya bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan digər üzən vasitələrə tətbiq olunan aksiz dərəcəsi onların mühərrikinin həcmnin hər kub santimetrinə görə 0 manat təşkil edir.
- respublikaya idxal olunan mallar üzrə:
- a) minik avtomobillərinin mühərrikinin həcminə mütənasib olaraq tətbiq edilən aksiz dərəcələri:

Mühərrikin həcmi	Aksizin dərəcəsi
2000 sm ³ -dək olduqda	hər 1 sm ³ 0,15 manat
3000 sm ³ -dək olduqda	300 manat + 2001 sm ³ -dən başlayaraq hər 1 sm ³ görə 1 manat
4000 kub sm ³ -dək olduqda	1300 manat + 3001 sm ³ -dən başlayaraq hər 1 sm ³ görə 2 manat
4000 kub sm ³ -dən çox olduqda	3300 manat + 4001 sm ³ -dən çox hissəsi üçün hər sm ³ görə - 4 manat

Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan neft məhsullarına aksiz dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Aksizli malların ixracı sıfır dərəcəsi ilə vergiyə cəlb olunur.

Aksizli malların ixrac zamanı sıfır dərəcə ilə vergiyə cəlb edilməsi vergiyə cəlb olunan əməliyyat hesab edilir və belə əməliyyatlar aparan şəxslər tərəfindən aksizli malların istehsalı üçün alınarkən ödənilmiş aksiz vergisinin məbləği Vergi Məcələsinin müddəalarına uyğun olaraq əvəzləşdirilir.

Aksizlər üzrə hesabat dövrü, aksizlərin ödənilməsi və bəyannamələrin verilməsi

Aksizlər üçün hesabat dövrü təqvim ayıdır. Aksizli mallar istehsal edildikdə hər hesabat dövrü üçün vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməlidir.

Vergi ödəyicisinin aksizin ödənişi üzrə borcu varsa, həmin borc yaranandan ödənilənədək həyata keçirilən vergi tutulan əməliyyatlar üzrə aksizlər həmin əmə-

liyyatların aparıldığı vaxt ödənilir və vergi ödəyicisinin həmin malları bu mallar üzrə aksizi ödəyənədək istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxartmağa hüququ yoxdur.

Aksizli mallar idxal edildikdə, aksiz gömrük orqanları tərəfindən gömrük rüsumlarının tutulduğu qaydada tutulur.

Aksizlər dövlət büdcəsinə ödənilir.

Vergi ödəyicisi verginin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş müddətlərdə, hesab dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatlarını göstərməklə bəyannamə verməlidir. Aksizin ödəyicisi əvəzləşdirmə üçün ərizəni aksizin ödənilməsinə dair bəyannamə ilə birlikdə vergi orqanına verir.

Aksizli malların üzərində vergi nəzarəti

Aksizli malların markasız idxal edilməsinə, saxlanılmasına (şəxsi məqsədlər istisna olmaqla) və ya satılmasına görə mövcud qanunvericilikdə aşağıda göstərilən cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur:

- aksiz markaları ilə markalanmalı olan, lakin aksiz markası olmadan satılan, satış məqsədi ilə saxlanılan, istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxarılan malların dəyəri şərti maliyyə vahidinin 500 mislinədək olduqda, belə malların müsadirə edilməsi ilə yanaşı, fiziki şəxslərə şərti maliyyə vahidinin 35 mislindən 40 mislinədək, vəzifəli şəxslərə 80 mislindən 90 mislinədək, hüquqi şəxslərə isə 200 mislindən 300 mislinədək cərimə tətbiq olunur;
- aksiz markaları ilə markalanmalı olan, lakin aksiz markası olmadan satılan, satış məqsədi ilə saxlanılan, istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxarılan və idxal edilən malların dəyəri şərti maliyyə vahidinin 500 mislindən çox olduqda, əmlak müsadirə olunmaqla yanaşı, şərti maliyyə vahidinin 1000 mislindən 3000 mislinədək cərimə və ya 1 ilədək müddətə islah işləri və ya 1 ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya 6 ayadək azadlıqdan məhrumetmə kimi cəza tədbirləri tətbiq olunur;
- eyni əməllər təkrar və ya qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə və ya markalanmamış malların dəyəri şərti maliyyə vahidinin 1000 mislindən çox olduqda, əmlak müsadirə olunmaqla 3 ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya 3 ilədək müddətə azadlıqdan məhrumetmə kimi cəza tədbirləri tətbiq olunur.

Aksizli malların markalanmasına nəzarət vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin müvafiq binalarında nəzarət postları, ölçü cihazları, plomblar qurmaqla və digər tədbirlər görməklə həyata keçirilir.

9.5. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN ƏMLAK VERGİSİ

Müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər üçün ödənilən vergi əmlak vergisi adlanır.

Vergitutma obyektı olan rezident müəssisələr və Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-rezident müəssisələr əmlak vergisinin ödəyiciləridirlər.

Vergitutma obyektləri

Əmlak vergisi üzrə aşağıdakılar vergitutma obyektı sayılır:

- Müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri;
- Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-rezident müəssisələr üçün, yalnız daimi nümayəndəliklə bağlı olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri.

Vergi dərəcələri

Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərindən 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər.

Verginin hesablanması və ödənilməsi qaydası

Əmlak vergisi müəssisənin əmlakının orta illik qalıq dəyərinə əsasən hesablanır. Müəssisənin əmlak vergisi üçün vergi dövrü təqvim ili sayılır.

Əmlak vergisinin ödəyiciləri cari vergi ödəmələri kimi hər rübün ikinci ayının 15-dən gec olmayaraq əvvəlki ildəki əmlak vergisi məbləğinin 25%-i həcmində vergi ödəyir. Əvvəlki hesabat ilində əmlak vergisi ödəyicisi olmayan və növbəti ildə bu verginin ödəyicisi olan, habelə yeni yaradılmış və əmlak vergisi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər əmlakın əldə edildiyi rübdən sonra hər rübün ikinci ayının 15-dən gec olmayaraq həmin əmlaka görə hesablanmalı olan illik əmlak vergisi məbləğinin 20 faizi miqdarında cari vergi ödəmələri həyata keçirirlər. Əmlak vergisi üzrə cari vergi ödəmələri vergi ili üçün vergi ödəyicisindən tutulan verginin məbləğinə aid edilir.

Dövlət büdcəsinə hesabat dövrü üçün ödənilməli olan verginin məbləği hesabat dövrü ərzində əvvəllər hesablanmış ödəmələr nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə əmlak vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına verir. İllik bəyannamələr üzrə vergilər həmin bəyannamələrin verilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətlərdə ödənilir. Hesablanmış verginin məbləği məhdudlaşdırılmayan gəlirdən çıxılmalara aid edilir. Müəssisələrin əmlak vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir.

Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əmlakının orta illik qalıq dəyəri götürülür.¹¹³ Müəssisənin əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) orta illik qalıq dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır:

- müəssisənin əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) hesabat ilinin əvvəlinə və sonuna qalıq dəyəri toplanıb ikiyə bölünür.
- müəssisə hesabat ili ərzində yaradıldıqda, onun əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) yaradıldığı tarixə və ilin sonuna balans üzrə qalıq dəyəri toplanaraq 24-ə bölünür və müəssisənin yaradıldığı aydan sonra, ilin sonuna qədər olan ayların sayına vurulur;
- müəssisə hesabat ili ərzində ləğv edildikdə, onun əmlakının (avtonəqliyyat vasitələri istisna olmaqla) ilin əvvəlinə və ləğv edildiyi tarixə qalıq dəyəri toplanaraq 24-ə bölünür və ilin əvvəlindən müəssisənin ləğv edildiyi aya qədər olan ayların sayına vurulur.

9.6. HÜQUQİ ŞƏXSLƏRİN TORPAQ VERGİSİ

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləridir. Torpaq mülkiyyətçiləri və ya istifadəçiləri təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq vergisinə cəlb olunurlar.

Vergitutma obyektı

Fiziki şəxslərin və müəssisələrin Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələri vergitutma obyektı sayılır.

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Tikililərin və qurğuların altında olan torpaqlara, həmçinin obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə torpaq vergisi tutulur.

Verginin dərəcəsi

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi, keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları müəyyənləşdirir.

Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyətəyən sahələri və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə aşağıdakı cədvəldə şərti maliyyə vahidinin misli ilə müəyyən olunan dərəcələr tətbiq olunur:

¹¹³ Biznes Bülleteni. **Əmlak Vergisinin Hesablanması**, s. 38

Cədvəl 9.3. Torpaq Vergisinin hesablanma qaydası.¹¹⁴

Yaşayış məntəqələri	Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar (manatla)	Yaşayış fondlarının, həyətəyən sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar (manatla)
Bakı	10	0,6
Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonu	8	0,5
Digər şəhərlər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla), rayon mərkəzləri	4	0,3
Rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə kəndləri istisna olmaqla)	2	0,1

Torpaq vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları

Torpaq vergisinin ödəyiciləri torpaq sahələri barədə mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanında 1 ay müddətində uçota durmalıdırlar.

Torpaq vergisini müəssisələr torpaq sahələrinin ölçüsünə və torpaq vergisinin dərəcələrinə əsasən illik olaraq hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamları vergi orqanına verirlər.

Bələdiyyələr tərəfindən fiziki şəxslərə torpaq vergisi hər il iyunun 1-dək hesablanır və tədiyə bildirişləri avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırılır.

Bir neçə hüquqi və ya fiziki şəxsin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənasib surətdə hesablanır.

Torpaq vergisi bərabər məbləğlərdə 15 avqust və 15 noyabr tarixlərindən gec olmayaraq ödənilir. Torpaq vergisi torpağın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədiyi halda, vergi bu maddə ilə müəyyən edilmiş ödəmə vaxtına həmin torpağın sahibi tərəfindən ödənilir.

Müəssisələrin torpaq vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin torpaq vergisi isə yerli (bələdiyyə) büdcəyə ödənilir.

Torpağın icarə haqqı torpaqdan müddətli istifadəyə görə icarəçinin icarəyə verənə ödədiyi vəsaitdir.

¹¹⁴ www.taxes.gov.az

İcarəyəverən torpaq vergisi tədiyəçisi olduqda, torpaq vergisi icarə haqqının tərkibinə daxil edilir. İcarəyəverən torpaq vergisi tədiyəçisi olmadıqda, icarə haqqının tərkibində torpaq vergisi nəzərə alınmır.

9.7. YOL VERGİSİ

Yol vergisinin ödəyiciləri

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və həmin ərazidən sənişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və qeyri-rezident fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində minik avtomobilləri, avtobuslar və digər avtomobil nəqliyyatı vasitələri olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının avtomobil yollarından istifadəyə görə yol vergisinin ödəyiciləridir.

Vergitutma obyektı

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri yol vergisinin vergitutma obyektidir.

Verginin dərəcələri

Avonəqliyyat vasitələrinin növündən, oturmaqaların sayından, yükötürmə qabiliyyətindən və avtonəqliyyat vasitələrinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlığından, Azərbaycan Respublikası ərazisində gətirilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələrinin mühərriklərinin həcmindən asılı olaraq avtonəqliyyat vasitələrindən vergi hesablanır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan şəxslər illik yol vergisini həmin avtonəqliyyat vasitələrinin mühərrikinin həcminə görə aşağıdakı dərəcələrlə ödəyirlər:

Cədvəl 9.4. Yol Vergisinin hesablanma qaydası.¹¹⁵

Vergitutma obyektlərinin adı	Yol vergisinin dərəcəsi
1	2
Minik avtomobillərinin, avtobuslar və digər avtomobil nəqliyyatı vasitələri:	
- mühərrikin həcmi 2000 kub santimetrədək olduqda	20 manat
- mühərrikin həcmi 2000 kub santimetrdən 3000 kub santimetrədək olduqda	20 manat + mühərrikin həcmi 2000 kub santimetrdən çox olan hissəsinin hər kub santimetrinə görə - 0,02 manat

¹¹⁵ Azərbaycan Vergi Məcəlləsi, 2013

- mühərrikin həcmi 3000 kub santimetrdən 4000 kub santimetrdək olduqda	40 manat + mühərrikin həcmnin 3000 kub santimetrdən çox olan hissəsinin hər kub santimetrinə görə - 0,03 manat
- mühərrikin həcmi 4000 kub santimetrdən 5000 kub santimetrdək olduqda	70 manat + mühərrikin həcmnin 4000 kub santimetrdən çox olan hissəsinin hər kub santimetrinə görə - 0,04 manat
- mühərrikin həcmi 5000 kub santimetrdən çox olduqda	110 manat + mühərrikin həcmnin 5000 kub santimetrdən çox olan hissəsinin hər kub santimetrinə görə - 0,05 manat

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə olunan kənd təsərrüfatı texnikası (traktorlar, kombayn və yığım maşınları, pambıqyığan maşınlar) və büdcə təşkilatlarının avtomobil nəqliyyatı vasitələri yol vergisini ödəməkdən azaddırlar.

Yol vergisinin tutulması

Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri müəyyən edilmiş vergini həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman gömrük orqanları tuturlar və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə kö-çürürlər.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan fiziki şəxslər illik yol vergisini avtomobillər texniki baxışdan keçən zaman dövlət büdcəsinə ödəyirlər. İllik yol vergisinin ödənildiyini təsdiq edən sənədlər təqdim edilmədikdə avtonəqliyyat vasitələrinin dövlət qeydiyyatını aparan orqan (Daxili İşlər Nazirliyi) tərəfindən avtonəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatı, yenidən qeydiyyatı və texniki baxışı keçirilmir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təqvim ilinin sonu vəziyyətinə mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan hüquqi şəxslər yol vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim edir və həmin müddətədək hesablanmış vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Avtonəqliyyat vasitələrini dövlət qeydiyyatına alan orqan (Daxili İşlər Nazirliyi) hər rüb hesabat rübündən sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq yeni qeydiyyata alınmış və qeydiyyatdan çıxarılmış avtonəqliyyat vasitələri barədə məlumatı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə təqdim edir.

9.8. MƏDƏN VERGİSİ

Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə ödənilən vergi mədən vergisi adlanır.

Vergi ödəyiciləri

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerin təkindən faydalı qazıntıları çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr mədən vergisinin ödəyiciləridir.

Vergitutma obyektı

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar vergitutma obyektidir.

Mədən vergisi üzrə vergi tutulan əməliyyatın aparıldığı vaxt faydalı qazıntıların çıxarıldığı vaxt sayılır.

Mədən vergisinin dərəcələri

Yerin təkindən çıxarılan xam neft, təbii qaz və filiz faydalı qazıntılarına görə mədən vergisi, onların topdansatış qiymətinə tətbiq edilməklə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Cədvəl 9.6. Mədən Vergisinin hesablanma qaydası¹¹⁶

Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (faizlə)
Xam neft	26
Təbii qaz	20
Filiz faydalı qazıntıları:	
Butun növ metallar	3

Vergitutma məqsədləri üçün topdansatış qiyməti dedikdə, vergi ödəyicisinin çıxardığı faydalı qazıntılar üçün müəyyən etdiyi (əlavə dəyər vergisiz) faktiki buraxılış (satış) qiyməti (bazar qiymətlərindən aşağı olmayan), bu qiymətlər dövlət tərəfindən müəyyən edildikdə isə tənzimlənən qiymətlər nəzərdə tutulur.

Verginin hesablanması qaydası, ödənilməsi müddəti və bəyannamənin verilməsi

Mədən vergisi xam neft, təbii qaz və bütün növ metalların topdansatış qiymətinə, digər faydalı qazıntıların isə hər kub metr həcminə müəyyən olunmuş vergi dərəcələrini (vergitutma bazasına) tətbiq etməklə hesablanır.

Mədən vergisi üzrə hesabat dövrü təqvim ayıdır.

Hesabat ayı üçün mədən vergisinin məbləği faydalı qazıntıların çıxarıldığı aydan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilir.

Mədən vergisinin ödəyiciləri vergi bəyannaməsini hər ay hesabat ayından sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq vergi orqanına, yerli büdcələrə daxil olan mədən vergisi üzrə isə bələdiyyələrə təqdim etməlidirlər.

Mədən vergisi gəlirdən məhdudlaşdırılmayan çıxılmalara aid edilir.

Mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi istisna olmaqla) dövlət büdcəsinə ödənilir.

¹¹⁶ www.taxes.gov.az

Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəyə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpic-keramid gilləri, tikinti qumları, çinqil xammalı aid edilir.

Maliyyə sanksiyaları

Mədən vergisinin hesablanmamasına, vaxtında ödənilməməsinə, həmçinin bəyannamələrin müəyyən edilmiş müddətdə verilməməsinə görə vergi ödəyiciləri və onların vəzifəli şəxsləri mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Mədən vergisinin hesabatını əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə vergi orqanının rəhbərinin (onun müavininin) qərarına əsasən 40 manat maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Verginin hesabatda göstərilən məbləği hesabatda göstərilməli olan məbləğə nisbətən azaldılmışdırsa, habelə büdcəyə çatası vergi məbləği hesabat təqdim etməməklə yayındırılmışdırsa, vergi ödəyicisinə azaldılmış və ya yayındırılmış vergi məbləğinin 50 faizi miqdarında maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

Mədən vergisi qanunla müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyicilərindən və ya vergi agentindən ödənilməmiş vergi məbləğinin 0,1 faizi məbləğində faiz tutulur.

9.9. SADƏLƏŞDİRİLMİŞ VERGİ

Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri

ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmamış və əvvəlki on iki aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi 125500 manat və ondan az olan şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər. Belə vergi ödəyiciləri hər il aprel ayının 20-dən gec olmayaraq vergi bəyannaməsini və ya bu hüquqdan istifadə etməyəcəyi barədə yazılı məlumatı uçotda olduqları vergi orqanına təqdim etməklə seçdikləri metodu təqvim ilinin sonunadək tətbiq etməlidirlər.

Mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə (beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslər (o cümlədən taksi ilə) sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləridir.

Aşağıda göstərilən şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi ola bilməzlər:

- aksizli mallar istehsal edən şəxslər;
- kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, lombardlar;
- qeyri-dövlət pensiya fondları;
- əmlakın icarəyə verilməsindən və royaltidən gəlir əldə edənlər;
- mülkiyyətində olan əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə qalıt dəyəri bir milyon manatdan artıq olanlar.

Vergitutma obyektı

- Hesabat dövrü ərzində vergi ödəyicisi tərəfindən təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasilatin, habelə satışıdan-kənar gəlirlərin həcmi;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri.

Sadələşdirilmiş vergi ödəyən hüquqi şəxslər ƏDV-nin, mənfəət vergisinin və əmlak vergisinin, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər bu fəaliyyət üzrə gəlir vergisinin və ƏDV-nin ödəyicisi deyildirlər.

Sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi

Sadələşdirilmiş vergi, bu verginin ödəyicilərinin (avtonəqliyyat vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxslər istisna olmaqla) malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdiyi vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatının həcmindən) və satışıdan-kənar gəlirlərdən aşağıdakı dərəcə ilə hesablanır:

Bakı şəhərində – 4 faiz, digər şəhər və rayonlarda, Naxçıvan MR-da - 2 faiz.

Bakı şəhəri istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının digər şəhər və rayonlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinə bu regionlar üzrə müəyyən edilmiş dərəcələri o halda tətbiq edilir ki, bu vergi ödəyiciləri özünün istehsal sahəsi, daşınmaz əmlakı və işçi qüvvəsi ilə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş olsunlar.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarında, Naxçıvan MR-da vergi uçotuna alınmış, lakin Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri vergini Bakı şəhəri üzrə müəyyən olunmuş vergi dərəcələri ilə ödəyirlər.

Müxtəlif vergi dərəcələri ilə vergiyə cəlb edilən gəlirlər üzrə uçot ayrı-ayrılıqda aparılmalıdır. Belə uçot aparılmadıqda ən yüksək vergi dərəcəsi tətbiq edilir.

Sadələşdirilmiş verginin məbləği daşınmanın həyata keçirildiyi ərazidən asılı olaraq yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş vergi məbləğinə xüsusi əmsallar tətbiq etməklə müəyyən edilir. Belə ki, daşımalar Bakı şəhərində (kənd və qəsəbələr daxil olmaqla) və Bakı şəhəri ilə ölkənin digər yaşayış məntəqələri arasında həyata keçirildikdə bu əmsal 2-yə, Abşeron rayonu, Sumqayıt, Gəncə şəhərlərində və həmin rayon və şəhərlərlə digər yaşayış məntəqələri arasında (Bakı şəhəri istisna olmaqla) həyata keçirildikdə 1,5-ə bərabər olur. Daşıma digər şəhər və rayonlarda və həmin şəhər və rayonlarla digər yaşayış məntəqələri arasında həyata keçirildikdə isə (Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərləri və Abşeron rayonu istisna olmaqla) əmsal tətbiq edilmir.

Sadələşdirilmiş verginin hesablanması qaydası, ödəmə müddəti və bəyannamənin verilməsi

Hesabat dövrü üçün sadələşdirilmiş verginin məbləği (avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxsə istisna olmaqla) müəyyən edilmiş vergi dərəcəsini hesabat dövrünün ümumi hasilatının həcminə tətbiq etməklə hesablanır.¹¹⁷

Sadələşdirilmiş vergi üçün hesabat dövrü rübdür.

Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri (avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən şəxsə istisna olmaqla) hesabat dövründən sonrakı ayın 20-dək ödənilməli olan verginin məbləği haqqında vergi orqanlarına bəyannamə verir və həmin müddətdə vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə sərnişin və yük daşımalarına görə aylıq sadələşdirilmiş vergi hər bir avtonəqliyyat vasitəsi üçün – yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş sadələşdirilmiş verginin ölçü vahidini verginin aylıq məbləğinə və daşımanın həyata keçirildiyi ərazidən asılı olaraq müəyyən edilmiş əmsalə vurmaqla hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir. Bundan sonra vergi ödəyicisi təqvim ayının sonunadək sadələşdirilmiş verginin ödənilməsinə təsdiq edən bank ödəniş sənədini təqdim etməklə növbəti ay və ya aylar üçün ciddi hesabat blankı olan “Fərqlənmə nişanı” alır.

Sadələşdirilmiş verginin ödənilməsinə avtonəqliyyat vasitəsinin sahibi, nəqliyyat vasitəsi vəkalətnamə (etibarnamə) və ya icarə müqaviləsi əsasında istifadə edildikdə isə vəkalətnamə (etibarnamə) və ya icarə müqaviləsi ilə idarə edən şəxslər məsuliyyət daşıyır.

Hüquqi şəxs özünə məxsus avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə daşımaları həyata keçirdikdə sadələşdirilmiş vergi onun tərəfindən ödənilməlidir.¹⁰

Fəaliyyəti yalnız avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarından ibarət olan vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına bəyannamə vermirlər.

Vergi ödəyicilərinin öz istehsal fəaliyyətini təmin etmək üçün işçilərinin və özünə məxsus yüklərin daşınmasında istifadə olunan avtomobil nəqliyyatı vasitələri sadələşdirilmiş vergiyə cəlb edilmir və bu nəqliyyat vasitələri üçün heç bir haqq ödənilmədən “Xüsusi fərqlənmə nişanı” alınır. Bu nişanı almış vergi ödəyiciləri avtomobil nəqliyyatı vasitələrini satarkən və ya icarəyə verərkən, habelə digər məqsədlər üçün istifadə edərkən ən azı bir iş günü əvvəl bu nişanı geri qaytarmalıdır.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələrilə daşımaları həyata keçirən vergi ödəyiciləri bu fəaliyyətdən başqa digər fəaliyyətlə məşğul olurlarsa, əldə olunan gəlir və xərclərin uçotu hər bir fəaliyyət növü üzrə ayrılıqda aparılır və bu fəaliyyət növü üzrə zərərləri digər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilmiş mənfəətlərinə aid edilmir.

¹¹⁷ İsgəndər Əliyev. ƏDV və Sadələşdirilmiş Vergi Sistemi, 1998 s.63

Xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı (sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində onlara digər vergi ödəyiciləri tərəfindən göstərilən bu cür xidmətlər istisna olmaqla) avtomobil nəqliyyatı vasitələri üçün “Fərqlənmə nişanı” və ya “Xüsusi fərqlənmə nişanı” alınmır.

Maliyyə sanksiyaları, cərimə və faizlər

Sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinə vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına görə Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq aşağıda göstərilən maliyyə sanksiyaları və faizlər tətbiq edilə bilər:

- sadələşdirilmiş verginin hesabatını və ya vergi öhdəliyinin yaranmaması haqqında arayışı əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə vergi orqanının qərarına əsasən 40 manat məbləğində;
- aktivləri barədə məlumatı əsas olmadan müəyyən edilən müddətdə təqdim etməyən vergi ödəyicisinə vergi orqanının qərarına əsasən 100 manat məbləğində;
- verginin (o cümlədən ödəmə mənbəyində verginin) hesabatda göstərilən məbləği verginin hesabatda göstərilməli olan məbləğinə nisbətən azaldılmışdırsa, habelə büdcəyə çatması vergi məbləği hesabat təqdim etməməklə yayındırılmışdırsa, vergi ödəyicisinə azaldılmış və ya yayındırılmış vergi məbləğinin (kəmeral vergi yoxlaması nəticəsində hesablanmış əlavə vergi məbləği istisna olmaqla) 50 faizi miqdarında;
- nağd pul hesablaşmalarının aparılması qaydalarının pozulmasına, o cümlədən alıcıya çəkin, bankların valyuta mübadilə şöbələri tərəfindən müştəriyə təqdim edilməli olan bank çıxarışlarının və ya digər ciddi hesabat blanklarının verilməməsinə və ya ödənilmiş məbləğdən aşağı məbləğ göstərilməklə verilməsinə görə vergi ödəyicisinə:
 - il ərzində belə hallara birinci dəfə yol verildikdə – 400 manat;
 - il ərzində belə hallara ikinci dəfə yol verildikdə – 800 manat;
 - il ərzində belə hallara üç və daha çox dəfə yol verildikdə – 1200 manat məbləğində;
- sərvətlərin və ya pul vəsaitinin 1000 manatdan çox olan məbləğdə uçotdan gizlədilməsi və ya uçota alınmamasına görə:
 - gizlədilmiş və ya uçota alınmamış sərvətlərin və ya vəsaitin ümumi məbləğinin 1000 manatdan çox olan hissəsinə 5 faiz miqdarında;
 - il ərzində belə hallara təkrar yol verildikdə, gizlədilmiş və ya uçota alınmamış sərvətlərin və ya vəsaitin ümumi məbləğinin 1000 manatdan çox olan hissəsinə 10 faiz miqdarında;
- Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada əmək müqaviləsi (kontraktı) bağlamadan işə götürən tərəfindən fiziki şəxslərin

hər hansı işlərin (xidmətlərin) yerinə yetirilməsinə cəlb edilməsi yolu ilə onların gəlirlərinin gizlədilməsinə (azaldılmasına) şərait yaradıldığına görə işəgötürənə hər bir belə şəxs üzrə 1000 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

- sadələşdirilmiş vergi müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ona hər bir ötmüş gün üçün ödənilməmiş vergi məbləğinin 0,1 faizi miqdarında faiz hesablanır.

İnzibati Xətalər və Cinayət Məcəllələrinin müddəalarına uyğun olaraq qanun pozuntusuna yol vermiş sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinə qarşı aşağıdakı cəza tədbirləri görülməlidir:

- valyuta sərvətlərinin ictimai yerlərdə alınub-satılmasına və ya dəyişdirilməsinə görə inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 30 faizindən 70 faizinədək miqdarda;
- valyuta sərvətlərinin ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilməsinə görə inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 40 faizindən 80 faizinədək miqdarda;
- avans yolu ilə ödənilmiş valyuta vəsaitinin müqabilində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətlərdə müvafiq mallar idxal edilmədikdə, işlər görülmədikdə və ya xidmətlər göstərilmədikdə ödənilmiş valyuta vəsaitinin xaricdən geri qaytarılmamasına görə vəzifəli şəxslər - inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 10 faizindən 20 faizinədək miqdarında;
- hüquqi şəxslər - inzibati xətanın obyektinə olmuş valyuta vəsaiti məbləğinin 20 faizindən 30 faizinədək miqdarında;
- aksiz markası ilə markalanmalı olan malların belə marka olmadan az miqdarda, yəni 500 manatadək olan məbləğdə satılmasına və ya satış məqsədi üçün saxlanılmasına görə aksiz markası olmayan mallar müsadirə edilməklə
 - fiziki şəxslər – 35 manatdan 40 manatadək;
 - vəzifəli şəxslər – 80 manatdan 90 manatadək;
 - hüquqi şəxslər – 200 manatdan 300 manatadək;
- saxta aksiz markalarını əldə etmə və ya satmağa görə 1000 manatdan 2000 manatadək olan miqdarda cərimə və ya 2 ilədən 3 ilədək müddətə islah işləri və ya 3 ilədək müddətə azaldıqdan məhrum etmə;
- aksiz markası ilə markalanmalı olan məhsulları (malları) belə marka olmadan xeyli miqdarda, yəni 500 manatdan 2000 manatadək olan məbləğdə satma, satış məqsədi ilə saxlama əmlakı müsadirə olunmaqla 1000 manatdan 3000 manatadək cərimə və ya 1 ilədən 2 ilədək müddətə islah işləri və ya 2 ilədək müddətə azaldıqdan məhrum etmə;

Avtonəqliyyat xidmətini həyata keçirən şəxslər üçün sadələşdirilmiş vergi

Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə (beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərnişin və yük daşımalarını (o cümlədən taksi ilə) və yaxud həmin daşımaları müqavilə əsasında digər şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirən şəxslər sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləridir. Bu şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektini hesab olunur.

Sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən vergi ödəyiciləri üçün aylıq olaraq sadələşdirilmiş vergi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

Daşınma növü	Ölçü vahidi	Verginin aylıq məbləği (manatla)
Sərnişin daşınması (taksi istisna olmaqla), oturmaq yerlərinin sayına görə: - 13-dək - 13-dən 31-dək - 31 və ondan yuxarı	1 oturmaq yeri	- 1,8 manat - 21,6 manat + 13-cü yerdən başlayaraq hər oturmaq yerinə görə 0,5 manat - 30,6 manat + 31-ci yerdən başlayaraq hər oturmaq yerinə görə 0,3 manat
Taksi ilə sərnişin daşınması	1 ədəd nəqliyyat vasitəsi	9 manat
Yük daşınması	1 ton yük götürmə qabiliyyəti	1 manat

Sadələşdirilmiş verginin məbləği sərnişin və yük daşınmasının həyata keçirildiyi ərazidən asılı olaraq yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş vergi məbləğinə xüsusi əmsallar tətbiq etməklə müəyyən edilir. Belə ki, daşımalar Bakı şəhərində (kənd və qəsəbələr daxil olmaqla) və Bakı şəhəri ilə ölkənin digər yaşayış məntəqələri arasında həyata keçirildikdə bu əmsal 2-yə, Abşeron rayonu, Sumqayıt, Gəncə şəhərlərində və həmin rayon və şəhərlərlə digər yaşayış məntəqələri arasında (Bakı şəhəri istisna olmaqla) həyata keçirildikdə 1,5-ə bərabər olur. Daşıma digər şəhər və rayonlarda və həmin şəhər və rayonlarla digər yaşayış məntəqələri arasında həyata keçirildikdə isə (Bakı, Sumqayıt, Gəncə şəhərləri və Abşeron rayonu istisna olmaqla) əmsal tətbiq edilmir.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələrində (taksi istisna olmaqla) oturmaq yerlərinin sayı və ya yükötürmə qabiliyyəti avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin qeydiyyat şəhadətnaməsinə əsasən müəyyən edilir.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələrindəki (taksi istisna olmaqla) oturacaq yerlərinin sayı və ya yükçötürmə qabiliyyəti avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin qeydiyyat şəhadətnaməsində göstərilmədikdə, həmin göstəricilər Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən vergi orqanlarına verilmiş arayışlar əsasında müəyyən edilir. Oturacaq yerlərinin sayını avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin qeydiyyat şəhadətnaməsi və ya Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında müəyyən etmək mümkün olmadıqda, sadələşdirilmiş verginin məbləği yerlərin faktiki sayına görə müəyyən edilir.

Sadələşdirilmiş verginin hesablanması qaydası və ödəmə müddəti

Avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə sərnişin və yük daşımalarına görə aylıq sadələşdirilmiş vergi hər bir avtonəqliyyat vasitəsi üçün – yuxarıdakı cədvəldə göstərilmiş sadələşdirilmiş verginin ölçü vahidini verginin aylıq məbləğinə və daşımanın həyata keçirildiyi ərazidən asılı olaraq müəyyən edilmiş əmsala vurmaqla hesablanır və dövlət büdcəsinə ödənilir. Məsələn: oturacaqlarının sayı 17 ədəd olan mikroavtobusunuzla Bakı şəhərində sərnişin daşınmasını həyata keçirirsiniz. Bu zaman sizin ödəyəcəyiniz verginin aylıq məbləği aşağıdakı kimi hesablanacaq:

Oturacaqların sayı 17 ədəd olduğundan (13-dən 31-dək) sadələşdirilmiş verginin aylıq məbləği $21,6+5x0,5=24,1$ manat olacaq və Sizin fəaliyyətiniz Bakı şəhərində həyata keçirildiyindən, ödəyəcəyiniz sadələşdirilmiş verginin aylıq məbləği $24,1x2=48,2$ manat olacaqdır.

Bundan sonra vergi ödəyicisi təqvim ayının sonunadək ərizə ilə birlikdə sadələşdirilmiş verginin tam məbləğdə ödənilməsinə təsdiq edən bank ödəniş sənədini Nəqliyyat Nazirliyinə təqdim etməklə öz istəklərinə uyğun olaraq növbəti ay, rüb, yarım il və ya il üçün ciddi hesabat blankı olan «Fərqlənmə nişanı» alır.

Bank ödəniş sənədində avtomobil nəqliyyatı vasitəsinin dövlət qeydiyyat nişanının seriya və nömrəsi aydın göstərilməlidir. «Fərqlənmə nişanı» vergi ödəyicisinin ərizəsinə əsasən iki iş günündən gec olmayaraq verilir.

Avtonəqliyyat xidməti göstərən şəxslər tərəfindən ödənilmiş vergi onların həmin ayda fəaliyyət göstərən-göstərməməsindən asılı olmayaraq geri qaytarılmır və növbəti ayın vergiləri ilə əvəzləşdirilmir.

Avtonəqliyyat vasitəsinin sahibi və ya istifadəçisi dəyişdikdə, həmin nəqliyyat vasitəsinə sonrakı aylar üçün əvvəlki sahib və ya istifadəçi tərəfindən qabaqcadan ödənilmiş vergilər nəzərə alınır və verginin ödənildiyini təsdiq edən "Fərqlənmə nişanı"nın yenidən rəsmiləşdirilməsi tələb olunmur.

Sadələşdirilmiş verginin ödənilməsinə avtonəqliyyat vasitəsinin sahibi, nəqliyyat vasitəsi vəkalətnamə (etibarnamə) və ya icarə müqaviləsi əsasında istifadə edildikdə isə vəkalətnamə (etibarnamə) və ya icarə müqaviləsi ilə idarə edən şəxslər məsuliyyət daşıyır.

Hüquqi şəxs özünə məxsus avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə daşımaları həyata keçirdikdə sadələşdirilmiş vergi onun tərəfindən ödənilməlidir.

Fəaliyyəti yalnız avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarından ibarət olan vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına bəyannamə vermirlər.

Vergi ödəyicilərinin balansında olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə öz istehsal fəaliyyətini təmin etmək üçün işçilərinin və özünə məxsus yüklərin daşınmasında istifadə olunan avtomobil nəqliyyatı vasitələri sadələşdirilmiş vergiyə cəlb edilmir və bu nəqliyyat vasitələri üçün heç bir haqq ödənilmədən «Xüsusi fərqlənmə nişanı» alınır. «Xüsusi fərqlənmə nişanı» vergi ödəyicisinin müraciətindən sonra beş iş günü ərzində Nəqliyyat Nazirliyi tərəfindən verilir. Bu nişanı almış vergi ödəyiciləri avtomobil nəqliyyatı vasitələrini satarkən və ya icarəyə verərkən, habelə digər məqsədlər üçün istifadə edərkən ən azı bir iş günü əvvəl bu nişanı geri qaytarmalıdır.

Vergi ödəyicisi işçi heyətini və özünə məxsus yükləri daşımaq üçün yeni avtonəqliyyat vasitəsi aldıqda, bu nəqliyyat vasitələri müvafiq qaydada qeydiyyatdan sonra beş gün ərzində Nəqliyyat Nazirliyinə bu barədə müəyyən edilmiş formada məlumat təqdim edir.

«Fərqlənmə nişanı» və «Xüsusi fərqlənmə nişanı» aşağıdakı məlumatları özündə əks etdirir:

- vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxsin tam adı və ya fiziki şəxsin adı, atasının adı, soyadı;
- vergi ödəyicisinin VÖEN-i;
- nişanın qüvvədə olma müddəti;
- avtonəqliyyat vasitəsinin markası və dövlət qeydiyyatı nişanı;
- avtonəqliyyat vasitələrində oturacaq yerlərinin sayı və ya yükləmə qabiliyyəti;
- daşımanın həyata keçirildiyi ərazi;
- ödənilmiş verginin məbləği.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə daşımaları həyata keçirən vergi ödəyiciləri bu fəaliyyətdən başqa digər fəaliyyətlə məşğul olurlarsa, əldə olunan gəlir və xərclərin uçotu hər bir fəaliyyət növü üzrə ayrılıqda aparılır və bu fəaliyyət növü üzrə mənfəəti (zərəri) digər fəaliyyət növündən əldə edilmiş mənfəətə (zərəərə) aid edilmir.

Xüsusi nişan və avadanlıqlarla təchiz olunmuş xüsusi təyinatlı (sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində onlara digər vergi ödəyiciləri tərəfindən göstərilən bu cür xidmətlər istisna olmaqla), habelə dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının, hasilatın pay bölgüsü, əsas ixrac boru kəməri haqqında və bu qəbildən olan

digər sazişlər çərçivəsində fəaliyyət göstərən xarici podratçıların və subpodratçıların, dövlət fondlarının, xarici ölkələrin diplomatik və konsulluq nümayəndəliklərinin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinin rəsmi istifadəsi üçün nəzərdə tutulan avtomobil nəqliyyatı vasitələri üçün "Fərqlənmə nişanı" və ya "Xüsusi fərqlənmə nişanı" alınmır. Belə avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri həmin avtonəqliyyat vasitələri barədə Nəqliyyat Nazirliyinə məlumat verirlər.

- Maliyyə sanksiyaları

"Fərqlənmə nişanı" olmadan avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnəşin və ya yük daşınmasına görə 40 manat məbləğində maliyyə sanksiyası tətbiq edilir.

ONUNCU FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ BORCLARI

10.1. DÖVLƏT BORCU ANLAYIŞI

Hər bir dövlətin mövcud maliyyə vəsaiti ilə onun xərcləri arasında müəyyən dövr ərzində fərq əmələ gələ bilər. Bu fərq həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Belə ki, müsbət fərq olduqda həmin vəsait dövlətin ehtiyatına keçir. Bu fərq mənfi olduqda isə hər hansı bir mənbə balansına ödənilməlidir. Həmin mənbənin tapılması, bu fərqi bağlanması prosesi və sonradan borcun qaytarılması borclanma adlanır.

Dövlət borcu müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti ilə alınan və dövlətin öhdəliyi əsasında müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılması nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitidir. Borclanma dövlətə gəlir gətirir, həm də dövlət xərclərini artırır. Dövləti borclanmaya sövq edən əsas səbəb dövlətin ən vacib xərclərini tam maliyyələşdirmək məcburiyyətidir.

Dövlətin borclanması və borcların idarə edilməsi də dövlət xərcləri və gəlirləri kimi onun maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Dövlət borclanmaya və borcların idarə edilməsinə başlayarkən, bu vasitə ilə özünə gəlir əldə etmək məqsədini deyil, iqtisadi və sosial vəzifələri reallaşdırmaq istəyir. Əsasən dövlət ən çox inflyasiya dövrlərində borclanır.

10.2. DÖVLƏT BORCLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Dövlət borclarının idarə edilməsinin mahiyyəti və məqsədi

Bir çox iqtisadi anlayışlar kimi dövlət borcunun idarə edilməsi anlayışı da müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür izah olunur. Bu cəhət dövlət borcu münasibətlərinin daha geniş və dəyişkən xarakterindən irəli gəlir. Yəni, müasir şəraitdə iqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə kredit münasibətləri, eləcə də dövlət borcu münasibətləri daha da dərinləşir.

Bir qrup mütəxəssislər dövlət borcunun idarə edilməsini borc öhdəliklərinin vaxtlı-vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirir. Digər bir qrup isə bu anlayışı vaxtı çatmış borcların ödənişinin təşkili kimi nəzərə çatdırır.

Əslində isə dövlət borclarının idarə edilməsi daha geniş və dolğun anlayışdır. Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayış dövlət borcu münasibətlərinin hər hansı bir fazasını deyil, tam məcmusunu ifadə edir.

Əksər dövlət borcu münasibətlərinin, eyni zamanda, kredit münasibətləri olduğunu nəzərə alaraq onun təşkili mərhələlərini sadalayaq. Belə ki, borc vəsaitləri üzrə maliyyə mənbəyinin tapılması və cəlb edilməsi borc münasibətlərinin birinci fazasını təşkil edir. İkinci faza borc vəsaitlərinin istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Sonrakı faza borc vəsaitlərinin ödənişinə xidmət edir ki, bu da ödəniş fondunun təşkili üçün vəsaitlərin səfərbər edilməsidir. Ən nəhayət, sonuncu mərhələ isə borc vəsaitlərinin əvvəlki sahibinə qaytarılmasıdır ki, bununla da sözügedən münasibətlər sona yetir.

Bütövlükdə dövlət borcu münasibətlərinin səmərəliliyi ayrı-ayrılıqda qeyd etdiyimiz mərhələlərin hər biri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə aydın olur ki, dövlət borclarının idarə edilməsi, həm də bu fazaların ayrı-ayrılıqda idarə edilməsi deməkdir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək dövlət borclarının idarə edilməsi anlayışını aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: dövlət borclarının idarə edilməsi – dövlət tərəfindən uyğun borc mənbələrinin tapılması, cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli şəkildə istifadəsi, onların qaytarılması məqsədilə pul fondlarının səfərbər edilməsi, eləcə də bu istiqamətdə görüləcək tədbirlərin təşkili və son nəticədə alınmış borc vəsaitlərinin qaytarılmasından ibarət tədbirlər kompleksidir. Dövlət borclarının idarə edilməsi bilavasitə dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələrinə məxsusdur.

Hər bir fəaliyyət müəyyən məqsədlərə xidmət etdiyi kimi, dövlət borclarının idarə edilməsinin də özünəməxsus məqsədləri vardır. Bu məqsəd dövlət borclarının idarə edilməsini zəruri edir. Dövlət borcunun idarə edilməsinin məqsədi onun mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, sözügedən fəaliyyətdə əsas məqsəd, dövlətin müəyyən müddət ərzində qarşılaşdığı pul vəsaitləri qıtlığını səmərəli şəkildə aradan qaldırmaqdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlət borcunun idarə edilməsi bir qrup tədbirlər məcmusundan ibarətdir. Bu tədbirlər dövlət borcu münasibətlərinin mərhələləri ilə bağlıdır.

Beləliklə, dövlət borcunun idarə edilməsi, meydana çıxan sərbəst vəsait qıtlığının aradan qaldırılması üçün maliyyə mənbəyinin tapılmasından başlanır. Burada ən vacib məsələ ehtiyac duyulan vəsaitin həcmi tapmaq və onu təmin edəcək ən ucuz maliyyə mənbəyini müəyyən etməkdir. Çünki artıq bu mərhələdə müəyyən edilmiş borc verən subyekt, yəni kreditor borc münasibətlərinin gələcək inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesindəki sondakı vəzifə cəlb edilmiş vəsaitlərin səmərəli qaydada istifadəsini təmin etməkdir. Əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, bu şərt sözügedən idarəetmə prosesinin əsasını təşkil edir. Belə ki, ümumilikdə dövlət borcu münasibətlərinin nəticəsi məhz bu amillə bağlıdır. Dövlət borcu vəsaitlərinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasının təşkili bu münasibətlərdə iştirak edən subyektlərin müxtəlifliyindən asılıdır. Məsələn, büdcə kəsirinin örtülməsi

məqsədilə hökumət tərəfindən istifadə olunan kreditlərin icraçıya ötürülən, yaxud hökumət zəmanəti ilə təqdim edilən kreditlərlə bu baxımdan əsaslı fərqi danılmazdır. Yəni, birinci kreditin səmərəli qaydada istifadəsinin təşkili sonrakılardan daha real görünür.

Borc vəsaitlərinin ödənilməsi üçün pul fondlarının səfərbər edilməsi dövlət borcunun idarə edilməsi prosesində növbəti və əsas vəzifələrdən biridir. Qeyd etdiyimiz mərhələ borc vəsaitlərinin istifadə səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Pul fondlarının səfərbər edilməsi idarəetmənin sonrakı mərhələsinə, yəni dövlət borclarının ödənilməsinə xidmət edir. Bu proses dövlət borcu münasibətlərinin müxtəlifliyindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, dövlət borcları vəsaitlərin səfərbər edilməsi baxımından 2 qrupa bölünür. Birinci qrup dövlət borcu vəsaitlərinin səfərbər edilməsi onların yönəldiyi mənbə hesabına həyata keçirilir. Bu kimi dövlət borclarına dövlət büdcəsinin ehtiyacları məqsədilə cəlb edilmiş borc vəsaitlərini aid etmək olar. Belə ki, büdcə kəsinin örtülməsi, eləcə də gəlir və xərc tarazlığının bərpa edilməsinə yönəldilmiş borclar, bir qayda olaraq dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

İkinci qrup dövlət borcları isə borc vəsaitlərinin yönəldiyi deyil, digər mənbələr hesabına səfərbər edilir. Fövqəladə xərclərin təmin edilməsi məqsədilə yaranan borcları bura aid etmək olar.

Pul fondlarının səfərbər edilməsi həm hissə-hissə, həm də birdəfəlik qaydada həyata keçirilir. Dövlət borcu üzrə ödəniş fondunun təşkili və borc müddəti ərzində bu fonda vəsaitlərin yığılması birinci qaydaya, yəni hissə-hissə səfərbər edilməyə aiddir. Bu üsul dövlət borclarının idarə edilməsində daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Pul fondlarının birbaşa səfərbər edilməsi əksər hallarda başqa maliyyə mənbələri hesabına reallaşdırılır. Əvvəlki borcların yeni borc vəsaitləri cəlb edilməsi yolu ilə ödənilməsi bu qaydada həyata keçirilir.

Dövlət borcunun idarə edilməsi prosesinin sonuncu mərhələsini borc vəsaitlərinin qaytarılması təşkil edir. Bu, sözügedən prosesin ən əsas vəzifəsi kimi çıxış edir. Borc vəsaitlərinin ödənilməsi (qaytarılması) mərhələsinin nəticəsi ümumilikdə borc münasibətinin nəticəsi deməkdir. Borc vəsaitinin qaytarılması kredit münasibətlərinin əsas şərtlərindən biri olmaqla yanaşı, iqtisadi baxımdan böyük səmərə daşıyır. Bunları aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Birincisi, borc alan, yəni dövlət müvəqqəti qaydada cəlb etdiyi borcu əvvəlki sahibinə – kreditora qaytarmaqla başqa bir kredit münasibətində obyekt rolunu oynaya bilən maliyyə mənbəyini təmin etmiş olur. Bu yerdə dövlət qiymətli kağızları üzrə yaranan kredit münasibətlərini misal göstərmək olar. Belə ki, dövlət vaxtı çatmış ödənişləri bu maliyyə alətlərinin investorlarına təqdim etməklə, onları növbəti borc alətlərini almağa stimullaşdırır.

İkincisi, dövlət borc ödənişləri üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməklə özünün kredit reytingini qaldırması olur ki, bu da müasir kredit bazarında çox vacib şərt sayılır və s.

Dövlət borclarının idarə edilməsində bu mərhələ vəsaitlərin hərəkət istiqamətini dəyişir. Dövlət borclarının ödənişinin idarə edilməsi bilavasitə digər mərhələlərin nəticəsi ilə sıx əlaqədardır. Buna misal olaraq vəsaitlərin istifadəsi mərhələsini göstərə bilərik. Belə ki, borcların səmərəli şəkildə istifadə olunması onların vaxtli-vaxtında və tam həcmdə ödənilməsinə şərait yaradır.

Dövlət borcu vəsaitlərinin qaytarılması sözügedən münasibətlərin sonu ola da, olmaya da bilər. Məsələn, dövlət qiymətli kağızlarının tədavülü zamanı yaranan dalğalı dövlət borcları dövr olaraq vəsaitlərin cəlb edilməsi və qaytarılmasından ibarət olduğu üçün müəyyən qisim borc ödənişi sözügedən münasibətin son nöqtəsinə çevrilir. Dalğalı borclar zamanı borc münasibətinin sonu bütün vəsaitlərin qaytarılması şəraitində reallaşır.

Dövlət borclarının idarə edilməsi bütün hallarda yuxarıda qeyd olunan mərhələlər üzrə getmir. Bu, öhdəliklərin yaranma formasından asılıdır. Burada söhbət məqsədsiz dövlət borclarının idarə edilməsindən gedir. Məlumdur ki, məqsədsiz dövlət borcları dövlət borcu münasibəti kimi yaranmır. Yəni, ticari və yaxud baş-qa münasibətlər bir çox səbəblər üzündən dövlətin borc öhdəliklərinə çevrilir ki, onların idarə edilməsi hökumətin üzərinə düşür.

Məqsədsiz dövlət borclarını idarə etmək borcun ödənilməsi üçün maliyyə mənbəyinin səfərbər edilməsi və borcun tam həcmdə ödənilməsi deməkdir. Məqsədsiz dövlət borclarının idarə edilməsi bir qədər mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu halda hökumətin əsas vəzifəsi daşdığı öhdəlikləri icra etməkdir. Bu öhdəliklərin icra olunması müxtəlif qaydada həyata keçirilə bilər. Belə ki, dövlət borclu tərəf kimi öhdəlikləri həm pul formasında, həm də digər öhdəliklərlə əvəz edilməsi formasında icra edilə bilər. Buradan aydın olur ki, məqsədsiz dövlət borclarının idarə edilməsi təkə borcun ödənilməsi deyil, bu ödənişlərin həyata keçirilməsi barəsində qarşı tərəflə razılığın əldə olunmasını da əhatə edir.

10.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BORCU FORMALARI

Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası hökumətinin aldığı kreditlər;
- Hökumət adından buraxılan qiymətli kağızlar şəklində dövlət istiqrazları;
- Hökumətin təminat verdiyi digər borc öhdəlikləri.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun tərkib hissəsi olmaqla, Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respub-

likası adından xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə, həmçinin Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə bağladığı müqavilələrə əsasən bilavasitə yerinə yetirilməmiş maliyyə öhdəliklərinin xarici valyutada yekununu əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsnifatına əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət xarici borcunun maliyyələşdirmə mənbələri aşağıdakılar hesab edilir:

- uzunmüddətli istiqrazlar;
 - qısamüddətli istiqrazlar və veksellər;
 - başqa kateqoriyalara aid olmayan uzunmüddətli ssudalar;
 - başqa kateqoriyalara aid olmayan qısamüddətli ssuda və avanslar;
 - sair öhdəliklər;
 - bank hesablarında vəsait qalıqlarının dəyişdirilməsi.
- Yaranma səbəbi baxımından dövlət borclarının müxtəlifliyi aşağıdakılardır:
- İdxaldan yaranan məqsədsiz borclar;
 - Digər öhdəliklər üzrə yaranan məqsədsiz borclar;
 - Büdcə kəsininin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;
 - Büdcənin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;
 - İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;
 - İdxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;
 - Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;
 - Fövqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə yaranan dövlət borcları;¹¹⁸

10.4 BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BÖRCÜNÜN PLANLAŞDIRILMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

- Planlaşdırılması:
 - dövlət borcu planlarının çevikliyi təmin edilməlidir;
 - dövlət borcu planları həm məcburi, həm də istiqamətverici xarakter daşıyan tərkibə malik olmalıdır.
- Təkmilləşdirilməsi:
 - inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla dövlət borcu planları tətbiq olunmalıdır;

¹¹⁸ Ş.Ş Bədəlov v.d., **Büdcə Sistemi**, Bakı, 2003, s. 261-264.

- ölkədə inflyasiya və digər makroiqtisadi qeyri-tarazlığın proqnozlaşdırılması yolu ilə onların dövlət borclarının idarə edilməsində göstərə biləcəyi neqativ təsirləri nəzarət altına alınmalıdır;
- dövlət borcunun planlaşdırılması işinin daha da mükəmməlləşdirilməsi üçün operativ maliyyə informasiyalarının alınması prosesi tam təmin edilməlidir və s.

10.5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BORCLARI

Dövlət borcunların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən digər məsələlərin həlli məqsədi ilə həyata keçirilir.

Bu gün Azərbaycan Respublikası sürətli iqtisadi inkişaf dövrünü yaşayır. İqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə, artıq nəinki regionda və ya MDB-də, hətta dünyada lider dövlətlər sırasına çıxan Azərbaycan Respublikasında əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində çoxsaxəli islahatlar həyata keçirilir. “Biz xalqın xidmətçiləriyik” deyən ölkə başçısının hər bir addımı beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, ölkədə insan azadlığının, davamlı inkişafın və sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasına hesablanmış məqsədyönlü fəaliyyətdir. İmzalanmış sazişlər üzrə kreditlərin 5,8 mlrd. ABŞ dolları istifadə olunub. Azərbaycan Respublikasının 1 yanvar 2012-ci il tarixinə dövlət xarici borcunun həcmi (milyon ABŞ dolları ekvivalentində) 4 812.6 təşkil edir. Dövlət xarici borcunun ÜDM-a faiz nisbəti 7.6 %-dir. İmzalanmış kredit sazişlərinin donorlar üzrə strukturuna nəzər yetirsək, burada Dünya Bankı 29, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi 14, AYİB 12, AİB 10, İslam İnkişaf Bankı 7 faiz payla əsas kreditörler siyahısındadır. 2004-cü ilədək Azərbaycanın iki əsas kreditöründən biri olmuş BVF isə 5% paya malikdir və hökumətin bu qurumdan kredit alınmasını dayandırdığını nəzərə alsaq, bu payın sonrakı illərdə daha da azalacağı gözlənilir. Xarici dövlət borcunun əsas hissəsini ABŞ dolları ilə nominasiya olunmuş kreditlər təşkil edir (35,9%). Azərbaycanın xarici borc zənbilində avronun payı 30,3%, Yaponiya yeninin payı isə 11,9% olub. BVF-nin xüsusi borcalma hüquqlarının – SDR-in (Special Drawing Rights) payı isə 19% təşkil edib. Bundan başqa, xarici borc zənbilində İslam dinarı 1,3, Səudiyyə rialı 0,8, Küveyt dinarı 0,4, İsveçrə frankı və BƏƏ dirhəminin payları isə 0,2 faiz təşkil edir. Xarici dövlət borcunun əsas hissəsini bilavasitə hökumətə verilən və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına qaytarılan kreditlər təşkil edir – bu kreditlər üzrə borcun məbləği 2,6 milyard ABŞ dolları və ya xarici dövlət borcunun 54,1%-ni təşkil edir. Xarici dövlət borcunun 24,3%-ni (1,2 milyard ABŞ dolları) dövlət zəmanəti ilə təmin edilən kreditlər,

21,7%-ni isə (1 milyard ABŞ dolları) hökumətə verilən, icraçıya ötürülən və icraçı tərəfindən qaytarılan kreditlər təşkil edir.

Cədvəl 10.1. AR-nın Xarici Dövlət Borcu

Azərbaycana xaricdən cəlb edilən kreditlər və onların strukturu barədə		
1 yanvar 2012-cu il tarixi vəziyyətinə məlumat (mln. ABŞ dolları ilə)		
	İstifadə olunmuş və dövlət borcu hesab edilən kreditlər üzrə	
I. Cəmi kreditlərin məbləği	4 812,6	
ÜDM faiz nisbəti	7,6%	
Adam başına düşən xarici borc	521,6	ABŞ dol.
II. Kreditlərin strukturu		
1. İqtisadi islahatlar üçün cəlb edilən kreditlər	325,8	11,2%
<i>Beynəlxalq Valyuta Fondu</i>	220,2	5,4%
<i>Dünya Bankı</i>	1 255,7	28,8%
2. İnvestisiya layihələri üçün cəlb edilən kreditlər	3591,0	88,8%
<i>Elektrik enerjisi sektoru</i>	1135,4	38,9%
<i>Kənd təsərrüfatı və meliorasiya</i>	227,6	7,8%
<i>Yol tikintisi və nəqliyyat</i>	676,9	23,2%
<i>Kimya sahəsi</i>	18,5	0,6%
<i>Neft və qaz sektoru</i>	169,5	5,8%
<i>İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası</i>		56,1
<i>Sosial sahələr</i>	221,3	7,6%
<i>Digər sahələr</i>	80,5	2,8%
<i>faizlər</i>	<i>14,6 mln. ABŞ dolları</i>	
<i>o cümlədən</i>		
<i>büdcədən</i>	<i>19,4 mln. ABŞ dolları</i>	
<i>Beynəlxalq Valyuta Fondu üzrə əsas borcun qaytarılması</i>	<i>8,7 mln. ABŞ dolları</i>	

Mənbə: www.finance.gov.az

Əgər artım tempi bu sürətlə davam edərsə, onda kreditə görə öhdəliklər, borclar və xidmət sahəsində müəyyən çətinliklər və problemlər yaşana bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu ildən ÜDM-in artımında ciddi müxtəlifliklər olacağı gözlənilir. Hətta 2013-ci ildə Azərbaycanda ÜDM-in artım tempi 3.5 faiz proqnozlaşdırılır. Borcların sahələr üzrə bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik var. Məsələn, ötən il ən çox kredit energetika sektoruna (33%) ayrılıb. Nəqliyyat sektoruna 9, sosial sahələrə 8, kənd təsərrüfatı və meliorasiyaya 6% ayrılıb.

İnkişaf nəticəsində, dövlət büdcəsi ilə yanaşı, valyuta ehtiyatları da ildən-ilə artır. Hazırda Azərbaycanın valyuta ehtiyatları təqribən 50 milyard dollara çatmış, eyni zamanda, təkcə Dövlət Neft Fondundakı vəsaitlərin həcmi 40 milyard dollar

təşkil edir. Bütün bunlar isə həyata keçirilən layihələrin daxili mənbələr balansına maliyyələşdirilməsinə imkan verir. Təkcə bir faktı vurğulayaq ki, Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilişi üçün Gürcüstan dövlətinə 300 milyon dollar həcmində kredit ayırmışdır və bu faktın özü Azərbaycanın regionda lider olduğuna şübhə yeri qoymur. Bütün bunları görməyən və ya görmək istəməyən müxalif qüvvələrin diqqəti daha çox Azərbaycanın xarici borclarına yönəltməyə çalışması belə, vəziyyəti onların xeyrinə dəyişmir.

Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, dünyada heç bir dövlət təkbaşına, dünyaya inteqrasiya olunmadan inkişaf edə bilməz. Bu baxımdan bu gün dünyada elə bir dövlət yoxdur ki, onun xarici borcları olmasın. Dünya iqtisadi sisteminə sürətli inteqrasiya dövlətlərlə beynəlxalq maliyyə qurumları arasında qarşılıqlı öhdəliklərin, borcların formalaşmasına səbəb olur. Hətta dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətləri də müəyyən global layihələrin həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq maliyyə qurumlarından uzunmüddətli kreditlər götürürlər. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, xarici borcların artımı yalnız ÜDM-in 30 faizini ötdükdə inkişaf üçün təhlükəli tendensiya sayılır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin xarici borcları ÜDM-in 20-60 faizini təşkil etdiyi halda, Azərbaycan üzrə bu rəqəm cəmi 7,6 faizdir və onun ölkə üçün heç bir təhlükəsi yoxdur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Rusiyanın xarici borcu 540 milyard dollar və ya ölkə ÜDM-nin 20 faizinə bərabərdir. Qonşu Gürcüstanın xarici borcu 3 milyard 686 milyon dollar təşkil edir ki, ÜDM həcmi nəzərə alsaq, bu çox böyük rəqəmdir. 2012-cu ilin əvvəlinə olan məlumata görə, Ukraynanın xarici borcu 165,382 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu da o deməkdir ki, 60 milyonluq ukraynalıların hər birinə orta hesabla 3000 dollardan artıq borc düşür. Ümumiyyətlə, xarici borclar Almaniyada ÜDM-in 68 faizini, Fransada 66 faizini, ABŞ-da 53 faizini, Böyük Britaniyada 43 faizini, Norveçdə 36 faizini, Qazaxıstanda 10 faizini təşkil edir. Göründüyü kimi, bu ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın xarici borcu olduqca cüzdür.

Azərbaycana böyük həcmli neft pulları daxil olmaqdadır. Eyni zamanda, hökumət xarici ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan kredit alır. Həm neft pulları, həm də alınan böyük kreditlər investisiya layihələrinə yönəldilir.

ONBİRİNCİ FƏSİL

MALİYYƏ VƏ PUL KREDİT SİYASƏTİ

11.1. PUL-KREDİT SİYASƏTİ, MAHİYYƏTİ VƏ DÖVLƏTİN İQTİSADİ SİYASƏTİNDƏ ONUN ROLU

Pul-kredit siyasəti – istehsalın həcmnin, məşğulluğun və qiymətlərin səviyyəsini sabit saxlamaq üçün pul təklifindəki müxtəlifliklərdən ibarətdir. Daha konkret olaraq belə demək olar ki, pul-kredit siyasəti enmə zamanı xərclərin çoxalması üçün pul təklifini çoxaldır, inflyasiya zamanı isə əksinə olaraq pul təklifini azaldır.

Pul-kredit siyasətinin əsas ideyası iqtisadiyyatda tam məşğulluğu təmin etmək və inflyasiya olmayan bir səviyyəyə çatmağa kömək etməkdir. Pul-kredit siyasəti, əsasən, iqtisadiyyatı stabilləşdirmək üçün istifadə edilən pul təklifindəki müxtəlifliklərdən ibarətdir.

Pul-kredit siyasəti iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına və pul emissiyasına (kredit ekspansiyası), ya da kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiyasına) yönəldilir. Böhran dövründə Mərkəzi Bank kredit verilməsinin artırılması və faiz dərəcəsinin azaldılması ilə konyunkturani canlandırmağa çalışır. Əksinə, yüksəliş dövründə isə qiymətlər qalxdığına və iqtisadiyyatda disproporsiyalar artdığına görə Mərkəzi Bank kreditin verilməsini azaldır.

İqtisadiyyatın idarə edilməsi üçün pul-kredit siyasətinin aşağıdakı metodları var:

1. Ümumi;
2. Selektiv

Pul-kredit siyasətinin ümumi metodları 3 yerə bölünür:

1. Açıq bazarda aparılan əməliyyatlar:

Kəsir bazarda aparılan əməliyyatlar – pul təklifi nəzarətinin ən başlıca vasitələrindən biridir. Kəsir bazarda aparılan əməliyyatlar dedikdə federal ehtiyat bankları tərəfindən aksiyaların və hökumət öhdəliklərinin alınması və satışı başa düşülür.

2. Ehtiyat normalarının dəyişilməsi:

Ehtiyat normalarının dəyişilməsi bank sisteminin pul yaratma qabiliyyətinə 2 cür təsir edir.

- əlavə ehtiyatların ölçüsünə təsir göstərir;
- pul multiplikatorunun ölçüsünü dəyişdirir.

Ehtiyat normalalarının dəyişməsi – güclü potensiala malik olan üsul olsa da ondan çox az hallarda istifadə edilir.

3. Uçot normasının dəyişilməsi:

Uçot normasının dəyişilməsi – mərkəzi banklar möhkəm maliyyə vəziyyəti olan, lakin əlavə pula ehtiyacı olan kommersiya banklarına borc verirlər. Kommersiya bankları borc götürərkən Federal ehtiyat banklarına hökumətin qiymətli kağızları ilə qarantıya olunmuş borc öhdəlikləri verirlər. Kommersiya bankları fiziki və hüquqi şəxslərdən öz verdikləri borclara görə faiz aldıkları kimi Federal Ehtiyat bankları da kommersiya banklarından öz verdikləri borclara görə faiz alırlar. Faizin belə tərifini «uçot norması» adlanırlar.

Təsəvvür edək ki, iqtisadiyyat işsizlik və qiymətlərin kəskin şəkildə enməsi ilə toqquşub. Bu zaman pul təklifini artırmaq üçün kommersiya banklarının ehtiyat normalalarını çoxaltmaq lazımdır. Bu halda pul-kredit siyasəti hansı qərarları qəbul etməlidir? Hansı siyasi fəaliyyətlər pul ehtiyatlarının artırılmasına gətirib çıxaracaq?

1. Federal ehtiyat bankları bazarda qiymətli kağızları almalıdır. Bu öhdəliklərin alınması ehtiyat normalalarının çoxalmasına səbəb olacaq.
2. Ehtiyat normaları azaldılmalıdır ki, avtomatik olaraq əsas ehtiyatlar əlavə ehtiyatlar sırasına keçsin və pul multiplikatorunun ölçüsü artsın.
3. “Uçot norması” azaldılmalıdır ki, kommersiya banklarında öz ehtiyatlarını çoxaltmaq məqsədilə federal ehtiyat banklarından borc götürməyə maraqlı olsun.

Bu fəaliyyətlər toplusu “ucuz pullar” siyasəti adlanır. Onun əsas məqsədi krediti ucuz və asan etməkdir. Bu da birgə xərclərin və məşğulluğun həcmi qaldırır.

İndi isə təsəvvür edək ki, iqtisadiyyatda inflyasiya hökm sürür. Dövlət gərək pul təklifini azaltsın. Bunun üçün bankların ehtiyat normalalarını azaltmaq lazımdır. Bəs bu necə edilir?

1. Federal ehtiyat bankları açıq bazarda qiymətli kağızları satmalıdır ki, ehtiyat normaları azalsın.
2. Ehtiyat normalalarının artırılması avtomatik olaraq kommersiya banklarını əlavə ehtiyatlardan azad edir və pul multiplikatorunun ölçüsünü azaldır.
3. Uçot normasının artırılması bankların federal bankdan borc götürməyə olan marağını azaldır.

Bu cür yönəltmə isə “bahalı pullar siyasəti” adlanır. Bu siyasətin əsas məqsədi inflyasiyanı dayandırmaq və xərcləri azaltmaq üçün pul təklifini məhdudlaşdırmaqdır.

Keynesin pul-kredit sisteminin şərhinə diqqət yetirək:

«Ucuz pullar» siyasəti	«Baha pullar» siyasəti
Problem: işsizlik və depressiya	Problem: inflyasiya
Ehtiyat və uçot normasını aşağı salır	Ehtiyat və uçot normasını çoxaldır
Pul təklifi çoxalır	Pul təklifi azalır
Faiz dərəcəsi çoxalır	Faiz dərəcəsi azalır
İnvestisiya xərcləri çoxalır.	İnvestisiya xərcləri azalır
Real XMM artır	İnflyasiya azalır

Selektiv metodlara isə aşağıdakılar daxildir:

- Kreditin ayrı-ayrı növləri üzərində nəzarət;
- Bank əməliyyatlarının likvidlik və riskliliyinə nəzarət.

Pul-kredit siyasəti hər şeydən əvvəl investisiya xərclərinə bununla da istehsalın və qiymətlərin səviyyəsinə təsir göstərir.

Bildiyimiz kimi, pul, pul-kredit sisteminin tərkibinə daxil olan əsas elementlərdən biridir. Bir az da pulun əhəmiyyəti, funksiyaları haqqında danışaq.

11.1.1. PUL İSTEHSAL OLUNAN ƏMTƏLƏRİN DƏYƏRİNİN VƏ XİDMƏTLƏRİNİN İFADƏ OLUNMASI FORMASIDIR

Bazar iqtisadiyyatı mexanizmini başa düşmək üçün əsas olaraq pulun rolunu başa düşmək lazımdır. Boş yerə pulu bazarın dili adlandırmırlar. Real informasiya əsasən, pul ödənişləri haqqında hesabatdan, müxtəlif əmtəə və xidmətlərin qiymətlərindən ibarətdir. Pulun aşağıdakı funksiyaları var:

- Tədavül vasitəsi;
- Dəyər ölçüsü;
- Yığım vasitəsi;
- Tədiyə vasitəsi.

Bəzi iqtisadçılar pulun 5-ci funksiyasını dünya pulu funksiyasını da bura daxil edirlər.

Pulun tədavül vasitəsi funksiyası

Pul əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin əvəzi kimi işlənilsə, o, tədavül vasitəsi sayılır. Beləliklə, pul o vaxt tədavül vasitəsi sayılır ki, əmtəələrin alınması və xidmətlərin göstərilməsi və həmçinin borcların ödənilməsi üçün işlədilsin.

Pulun tədavül vasitəsi funksiyası ticarətin barter formasından yaxa qurtarmağa imkan verir. Barter – bir əmtəənin (xidmət növünün) pulun köməyi olmadan digəri ilə dəyişdirilməsinə deyilir. Məsələn: barter prosesi ona gətirir ki, alma alıb, kələm satmaq istəyən adam satış aktı ilə alış aktını birləşdirməyə məcbur olur. O, alma satan və kələm almaq istəyən bir adam tapmalıdır.

Pulun tədavül vasitəsi funksiyası satış aktını alış aktından ayırır.

ABŞ-da tədavül vasitəsi funksiyasını kağız pullar, qəpiklər və çek depozitləri oynayır. Azərbaycanda bu rolu əsasən kağız pullar oynayır.

Pula olan tələb, əsasən, edilən bazarlıqların həcmindən, əmək haqqının verilmə tezliyindən, kreditə pul götürmə imkanından, əmtəələrin qiymətlərindən və s. asılıdır. Məs: alınan əmtəələrin və göstərilən xidmətlərin sayı nə qədər çox olarsa, həmin adama maliyyə əməliyyatları keçirmək üçün o qədər çox pul miqdarı lazımdır.

Alınan əmtəə və göstərilən xidmətlərin sayı ticarətin inkişafından və ixtisaslaşmadan asılıdır. Özünü təminatmə (təbii) təsərrüfat aparən ailələr ticarətdə demək olar ki, iştirak etmirlər və buna görə də onların tədavül vasitələrinə ehtiyacları yoxdur. Əvvəllər ailələrin çoxu fermer təsərrüfatı ilə məşğul olarkən tədavül vasitələrinə olan tələbat çox aşağı idi. Ticarət və sənaye inkişaf etdikcə, pula olan tələbat çoxaldı. Müasir iqtisadi şəraitdə insanlar adətən öz maaşlarını pul şəklində alırlar və sonradan özlərinə lazım olan əmtəələri əldə edirlər.

Barter mexanizminin pulu tədavül vasitəsi kimi istifadə edən mexanizminə çevrilməsi həmçinin tədavül xərclərini azaldır. Belə ki, barter mexanizmində daha çox vaxt və güc tələb olunur.

Pulun tədavül vasitəsi kimi qəbul olunması

Əlbəttə ki, tədavül vasitəsi funksiyasını yaxşı icra edən pullar hər kəs tərəfindən qəbul olunacaq. Geniş yayılma sahəsi olan pullar öz sahibinə vacib üstünlük olan alıcılıq qabiliyyəti bəxş edir. Puldan istifadə alınan əmtəələrin sayını, növünü və keyfiyyətini seçməyə, vaxt və yer seçimini etməyə imkan verir. Əgər hər hansı bir tədavül vasitəsi uzun zaman ərzində istifadə edilərsə, onda onun qəbul olunması stabilləşir. Pulun qəbul olunma şərtləri əhalinin ondan istifadə etmək arzusundan və razılığından ibarətdir.

Pulun dəyər ölçüsü funksiyası

Pulun bu funksiyası əmtəələrin dəyərinin ölçülməsi üçün istifadə edilir.

Dəyər ölçüsü – əmtəələrin və xidmətlərin dəyərinin ölçülməsi və müqayisə olunması üçün istifadə edilən pul vahididir. ABŞ-da dəyər ölçüsü dollar, İngiltərədə funt-sterlinq, Azərbaycanda isə manatdır.

Pul dəyər ölçüsü kimi eynicinslidir, bu da aparılan əməliyyatların hesablanması üçün çox vacib şərtidir. İnsanlar müxtəlif əmtəələrin qiymətlərini manatla və ya dollarla ifadə edərək onları asanlıqla müqayisə edə bilirlər.

Əgər hər hansı bir iqtisadi sistemin dəyər ölçüsü yoxdursa, onda bu halda biz onların qiymətini manatla və ya dollarla ifadə etmək əvəzinə, gərək bütün əmtəə və xidmətlərin mübadilə proporsiyalarını hesablayaq. Məsələn: hər hansı bir iqtisadi sistemdə 5000 müxtəlif əmtəə və xidmət növü varsa, onda gərək bütün mümkün

əmtə və xidmətlərin uyğunlaşdırılması üçün 12497500 sayda mübadilə növündən istifadə edilsin.

Pul islahatları və dəyər ölçüsü

İstənilən ölkənin hökuməti əvvəl qoyduğu qiymətlər miqdarını dəyişə bilər. Belə dəyişilmə pul islahatı adlanır. Pul islahatı – bir dəyər ölçüsündən digərinə keçiddir və bu keçid ümumi pul məbləğinin azaldılması ilə müşayiət olunur.

Hiper (ifrat) inflyasiya olan ölkələrdə pul islahatı milli valyutaya olan inamı artırır, çünki hökumət pul islahatı keçirərkən əhalini inflyasiya proqramını dayandıracağı haqda xəbərdar edir. Hiper inflyasiyada pul qiymətdən o qədər düşür ki, artıq öz funksiyasını yerinə yetirə bilmir və barter mexanizmindən istifadə olunur.

Pul yığım vasitəsi kimi

Yığım vasitəsi - əmtələrin satışı və xidmətlərin göstərilməsindən sonra əldə olunan ələ aktivə deyilir ki, gələcəkdə öz nominal alıcılıq qabiliyyətini saxlaya bilsin.

Pulun üçüncü funksiyası – yığım vasitəsi kimi çıxış edə bilməsidir. Əlbəttə, istənilən aktiv yığım vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İnsanlar öz var-dövlətlərini qiymətli daşlar, incəsənət əsərləri, evlər, aksiya və öhdəliklər şəklində saxlaya bilərlər. Ancaq pul bu funksiyanı yerinə yetirmək üçün daha uyğundur, çünki ona likvidlik xüsusiyyəti xasdır.

Likvidlik – aktivlərin ödəniş forması kimi çıxış edə və öz nominal dəyərini saxlaya bilməsidir.

Pul bu xüsusiyyətlərə malikdir. O tədavül vasitəsi kimi çıxış edə bilər və dəyər ölçüsü funksiyası olduğuna görə qiymət miqyası səviyyəsində öz nominal dəyərini itirmir. Digər aktivlərdə bu xüsusiyyət az və ya çox miqdarda var, ancaq pulda olduğu kimi onlar tam likvidliyə malik deyillər. Məsələn: hökumətin qısamüddətli qiymətli kağızları və veksellər adətən yüksək likvidli sayılırlar. Çünki bu kağızların bazar qiymətləri, demək olar ki, günbəgün heç dəyişməmiş və istənilən an maliyyə fondlarında satıla bilərlər. Bu zaman sövdələşmə xərcləri çox az miqdarda olacaq.

Aksiya və uzunmüddətli öhdəliklər (müxtəlif özəl firmalar tərəfindən buraxılan) hökumət kağızlarına nisbətən daha az likvidliyə malikdir. Bu aktivlərin qiyməti müəyyən vaxt ərzində tez-tez dəyişir və onların satılması və alınması zamanı çıxan xərclər çox olur. Bu aktivlər orta səviyyəli likvidliyə malikdirlər.

Mülk (ev, ferma, mağaza və s.) çox az likvidliyə malikdirlər. Onların qiyməti çox dəyişkəndir. Evə və ya torpaq sahəsinə alıcı tapmaq bir neçə ay vaxt tələb edə bilər və bu əməliyyatlar üçün alınan xərclər (maklərlərə verilən pul, reklam, hüquqi rəsmiləşdirmə) çox böyükdür.

Pulun likvidlik xüsusiyyəti onu qısa müddətə saxlamaq üçün ideal yığım vasitəsi edir. Ancaq pulun nöqsanı odur ki, sahibi az likvidli aktivlər saxlamaq əvə-

zinə pulu saxlamağa üstünlük verərsə, onda o az likvidli aktivlərin gətirdiyi gəlirlərdən əl çəkməlidir. Düzdür, elə bank hesabları var ki, pulu ora qoyduqda gəlir götürmək mümkün olur. Ancaq bu gəlir korporasiyanın obliqasiyalarından gələn gəlirdən, aksiyalara verilən dividendlərdən və ya firma və mağazaların əldə etdikləri gəlirlərdən çox aşağıdır.

İnflyasiya dövründə pul, yığım vasitəsi kimi öz cəlbediciliyini itirir. Əgər gündəlik dollara, pesoya və ya manata daha az əmtəə almaq mümkün olarsa, insanlar pulu daha az müddətə saxlamaq istəyəcəklər. Məlumdur ki, hiperinflyasiya dövründə işçilər əmək haqqını aylıq yox, gündəlik tələb edirlər ki, pullarını sabahki gün qiymətlər qalxana qədər xərcləyə bilsinlər.

O ölkədə ki hiperinflyasiya hökm sürür, orada yerli valyuta yığım vasitəsi kimi istifadə olunmur. İnsanlar yerli valyutayı qazandıqdan sonra onu dollara və ya hər hansı bir digər valyutaya dəyişirlər. Bundan sonra onlara müəyyən əmtəə və ya xidmət növü lazım olduqda, dolları öz yerli valyutalarına çevirirlər.

Pulun tədiyə vasitəsi funksiyası

Əmtəə istehsalının və tədavülünün inkişafı ilə əlaqədar olaraq əmtəələrin kreditə satılması zərurəti yarandı. Pulun tədiyə funksiyası rolunu – əmtəələrin kreditə satılması təşkil edir.

Əmtəələr kreditə satılarkən pul əmtəə tədavülündə fəaliyyət göstərir. Lakin pul tədiyə vasitəsi kimi əmtəə tədavülündən kənarında – əmək haqları və maliyyə öhdəlikləri verilən zaman fəaliyyət göstərir.

Pulun tədiyə vasitəsi funksiyasından kredit pullar – veksellər, banknotlar, çeklər törəyir. Kağız pullar banknotlardan bir neçə xüsusiyyətinə görə fərqlənir.

- I – Kağız pullar tədavül funksiyasını yerinə yetirir, banknotlar isə tədiyə vasitəsidirlər.
- II – Kağız pulları dövlət buraxır, banknotları isə mərkəzi emissiya bankları çap edir.

Pul kütləsinin həcmnin hesablanması.

Pul aqreqatı

İqtisadi sistemdə dövr edən pulun kəmiyyətinin hesablanması real məhsul istehsalının həcminə, qiymətlərin səviyyəsinə, məşğulluğa və başqa iqtisadi dəyişənlərə təsir göstərə bilər. Ancaq bu məsələ o qədər də asan deyil. Məsələ ondadır ki, müasir iqtisadiyyatda müxtəlif aktivlər müəyyən dərəcədə pulun bütün funksiyalarını yerinə yetirə bilirlər. Ona görə də biz pul və digər aktivlər arasında sərhəd çəkə bilmərik. Bu bölmədə biz pul aqreqatlarını nəzərdən keçirəcəyik.

Pul aqreqatı – pulun alternativini kimi çıxış edən istənilən spesifik aktivlər qrupuna deyilir.

Pul aqreqatı dar şəkildə - pul tədavül vasitəsi kimi

ABŞ-ın təmsalında iqtisadiyyatda müxtəlif pul aqreqatlarının payına baxaq.

1999-cu il üçün ABŞ-da M1 və M2 parametrlərinə baxaq. (milyard dollar)

Nağd pullar	232
Transaksiyon əmanətlər	563
Tələb olunana qədər qoyulan əmanətlər	277
Digər çek depozitləri	285
Ümumi M	795
Pul bazarının ümumi fondları	318
Pul bazarının depozit hesabları	485
Əmanət kassaları	410
Təcili əmanətlər	1143
Birgünlük borcötürmə haqqında razılaşmalar	64
Avroyla və s.-lə ifadə olunmuş birgünlük istiqrazlar	17
Ümumi M 3232*	

Nağd pul – kağız və metal pullar

Transaksiyon əmanətlər – depozitlər çek və ya elektron pul köçürmənin köməyi ilə keçirilən əməliyyatlar nəticəsində bir hesabdən başqa bir hesaba keçirilən ödənişlər.

M1 parametri – nağd pul və transaksiyon əmanətlər daxildir.

Tələb olunana qədər qoyulan əmanətlər – faizlə gəlir gətirməyən əmanətlər. Sahibləri yalnız çek və elektron köçürmələrdən istifadə edə bilər.

Digər çek depozitləri – faizlə gəlir gətirən əmanətlər

Transaksional əmanətlər həm kommərsiya bankları, həm də əmanət saxlayan institutlar tərəfindən qəbul olunur. Birlikdə onlar depozit institutları adlanır.

Daha geniş pul aqreqatı pul yığım vasitəsi kimi

Bu pul aqreqatı pulun likvidlik xüsusiyyətinə əsaslanır. Bu aqreqat növünə bir neçə aktiv daxil edilib. Bu aktivlərin nominal dəyəri var və ödəniş üçün nağd pul və ya transaksional depozitlərə çevrilə bilər. Ancaq bir çox hallarda bu aktivlər bir şəxsin balansından digərinə köçürülə bilməz (elektron köçürmə və ya çek vasitəsilə).

Bu aqreqata aşağıdakılar daxildir:

Pul bazarının ümumi fondları: Müstəqil maliyyə vasitəçiləri əhaliyə firmanın aksiyalarını satırlar və əldə edilən gəlirə qiymətli kağızlar alırlar. Bu kağızlardan gələn gəlir, demək olar ki, bütövlükdə aksiya sahiblərinə keçir. Alınan kağızların qiyməti həmişə sabit olduğuna görə firma qərantıya verə bilər ki, bir payın qiyməti həmişə sabit olacaq (=1\$). Bu fondlar öz auksionerlərinə çekdən və elektron köçür-

mələrdən istifadə etməyə imkan verir. Ancaq təcrübədə bu fondlardan transaksional depozitlərə nisbətən daha az istifadə olunur.

Pul bazarının depozit hesabları: depozit institutlarında qoyulan xüsusi əmanətlər.

Əmanət kassaları: Depozit institutlarında gəlir gətirən əmanətlər. Buradan əmanət cəriməsiz olaraq istənilən an sahibi tərəfindən götürülə bilər. Ancaq bu əmanətlər sahiblərinə çekdən istifadə etməyə imkan vermir. Son illərdə yaradılan bank avtomatları bu depozit vəsaitlərinə olan girişin yolunu xeyli asanlaşdırıb. Bu da onların likvidliyini xeyli artırıb.

Təcili əmanətlər: Depozit institutlarında gəlir gətirən əmanətlər. Ancaq buradan vəsaitləri cəriməsiz yalnız əvvəlcədən müəyyən olunmuş vaxt qurtardıqdan sonra götürmək olar. Əslində cərimələr çox da elə böyük deyil və bu da təcili əmanətlərin likvidliyini artırır.

Birgünlük borçgötürmə haqqında razılaşmalar: Qısamüddətli likvidli aktivlər. Hüquqi və ya fiziki şəxslər qiymətli kağızları maliyyə müəssisələrindən o şərtlə alırlar ki, sonrakı gün onu əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymətə yenidən firmaya satınsınlar. Alış və satış qiymətlərindəki fərq pul kütləsini istifadə etməyə görə verilən faiz ödənişilə ekvivalentdir. Bu aktivlər, adətən firmalar tərəfindən istifadə olunur.

Avroyla və s.-lə ifadə olunmuş birgünlük istiqrazlar: ABŞ-dan kənarında yerləşən depozit institutlarının dollar fondlarında keçirilən əməliyyatlar üçün istifadə olunur. Dövlətlərarası biznesdə istifadə olunur.

Nağd və transaksion depozitlərlə bir yerdə bu aktivlər M2 parametrini təşkil edir. Cədvəldən görüldüyü kimi, M2 parametri M1 parametrindən həcmə görə 4 dəfə böyükdür.

Bu aktivlərdən başqa, daha az likvidli aktivlər var. Məs: depozit sertifikatları – böyük həcmli əmanət sertifikatlarına deyilir. Bu sertifikatların bir dənəsi 10000 \$ və daha yüksək qiymətə satılır. Əsas alıcıları isə iri firma və kooperasiyalardır.

Birgünlük razılaşmalardan, avro və dollarda ifadə olunmuş istiqrazlardan başqa təcili razılıqlar və istiqrazlar var. Onların istifadə olunma müddəti bir neçə ay olur.

M2 parametri, depozit sertifikatları, təcili razılaşmalar və istiqrazlar, müxtəlif institutlara aid olan pul bazarlarının fondları M3 aqreqatını təşkil edir.

Bu pul aqreqatlarından hansı daha yaxşıdır?

Əgər aktivlərin ölçülməsi sabit həcm kimi götürülsə, onda M1 parametrini götürmək olar. M1 parametrinin pulun ənənəvi təyini ilə oxşarlığı onu uzun illər boyu əsas pul aqreqatı edir.

1980-ci ildə aparılan siyasi və iqtisadi müxtəlifliklər M2 üçün digər elementlərdən asılılığın çoxalmasına, M1 üçün isə azalmasına gətirib çıxartdı.

Tədavülə daxil olan pulun miqdarının müəyyən bir həddi olmalıdır. Bu miqdar qiymət səviyyəsinin pul kütləsindən asılılıq formulu ilə müəyyən olunur.

11.1.2. KREDİT VƏ KREDİT SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

– qaytarılmaq və faiz ödənilmək şərti ilə pul və ya əmtəə formasında verilən borca deyilir. Kredit iqtisadiyyatda spesifik rol oynayır; o nəinki istehsalın fasiləsiz hərəkətini təmin edir, həmçinin onu daha da sürətləndirir. Kredit tədavül xərclərinin azalmasına kömək edir.

Kreditin aşağıdakı funksiyaları var:

- A) Pul vəsaitlərinin mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsinin sürətlənməsi;
- B) Pul vəsaitlərinin yenidən bölgüsü;
- C) Kredit alətlərinin və əməliyyatlarının yaradılması;
- D) Məcmu pul dövriyyəsinin həcminə nəzarət olunması.

Kreditin əsas prinsipləri:

- Təcillilik;
- Əvəzlilik;
- Qaytarılma.

Müasir dövrdə kreditin aşağıdakı formaları var:

Dövlət krediti zamanı borc verən və ya kreditor rolunda dövlətin özü çıxış edir;

Kommersiya krediti – bir sahibkar tərəfindən digərinə əmtəələr formasında verilən kreditdir;

Veksel krediti – banklar tərəfindən veksel sahiblərinə və təchizatçılar tərəfindən alıcılara verilən kredit növüdür;

İstehlak krediti – əhaliyə istehlak mallarının alınması və məişət xidmətlərinin ödənilməsi üçün verilən kreditdir;

İpoteka krediti – əmlakın girov qoyulması əsasında verilən kreditdir;

Kommunal krediti – kommunal təsərrüfatın və mənzil tikintisinin ehtiyacları üçün verilən kreditdir.

Kənd təsərrüfatı krediti – kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş kredit növüdür.

Beynəlxalq kredit – borc kapitalının ölkələr arasında hərəkəti və fəaliyyətidir.

Kredit siyasəti müəyyən iqtisadi və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün Mərkəzi Bank və dövlət tərəfindən pul-kredit sferasında həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Onun əsas məqsədi kreditin və pul tədavülünün vəziyyətinə təsir etməklə təsərrüfat konyunkturasını tənzimləməkdir.

Biz gördük ki, pul-kredit siyasətində banklar əsas yerlərdən birini tutur. Müasir bankların əcdadları olan ilk banklar Florensiya və Venesiyada (1587-ci ildə) yara-

nıb. Onların əsas iş prinsipləri müxtəlif ölkə və şəhərlərin valyutalarını dəyişdirmək olub. Sonradan bu prinsip əsasında Amsterdam (1609) və Hamburqda (1618) daha da inkişaf etmiş banklar yaranıb. Və bu banklar da müasir bankların əsasını qoyub.

11.1.3. BANK SİSTEMİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

– pul vəsaitlərinin toplanması, kreditlərin verilməsi, pulla hesablaşmaların həyata keçirilməsi, pulun emissiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirən iqtisadi təşkilatlardır. Bankların əsas vəzifəsi kreditordardan borc alanlara, alıcılardan satıcılara pul vəsaitinin yönəldilməsində vasitəçilik etməkdir. Banklarla yanaşı, bazar sistemində pulun yerdəyişməsində brokerlər, dilərlər, investisiya fondları, sığorta şirkətləri və s. iştirak edir. Ancaq banklarla onların 2 əsas fərqli cəhətləri var.

Banklar üçün borc öhdəliklərinin ikili mübadiləsi xarakterikdir. Banklar öz borc öhdəliklərini (depozitləri, əmanət sertifikatlarını və s.) yayırlar, bunun əsasında gələn gəlirləri digərlərinin buraxdıqları qiymətli kağız və borc öhdəliklərinə qoyurlar. Bununla da onlar maliyyə bazarında öz borc öhdəliklərini buraxmayan broker və dilərlərdən fərqlənirlər.

Banklar hüquqi və fiziki şəxslər qarşısında öz üzərlərinə fiksasiya olunmuş borc üzrə şərtsiz öhdəliklər götürürlər. Investisiya fondları və sığorta şirkətləri öz vəsaitlərini aksiyalarını satmaqla qazanırlar. Banklar üçün fiksasiya olunmuş borclar çox risklidir, bazar konyunkturəsindən asılı olmayaraq, banklar pulu vaxtında ödəməlidirlər. Investisiya fondları isə aktiv və passivlərin qiymətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olan bütün riski öz auksionerləri ilə bölüşdürür.

Banklar keçirdikləri əməliyyatların xarakterinə görə emissiya və kommərsiya, verilən kreditlərin xarakterinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli, mülkiyyətin xarakterinə görə əsasən dövlət, səhmdar, kooperativ, bələdiyyə və qarışıq banklara bölünürlər. Bank sistemi pul vəsaitlərinin mərkəzləşməsini və onların borc kapitalına çevrilməsini tənzimləyir.

Bank sistemi 3 əsas qrupdan ibarətdir:

- Mərkəzi Bank;
- Kommərsiya bankları;
- İxtisaslaşmış maliyyə-kredit institutları.

Mərkəzi Bank bank sisteminin əsasını təşkil edir. O, makroiqtisadi tənzimlənmənin ən əsas alətlərindən biridir. Mərkəzi Banka olan tələb feodalizmdən kapitalizmə keçidin ərəfəsində, əmtəə-pul münasibətləri yaranmağa başladığı zaman yaranıb. İlk Mərkəzi Bank olan «İsveç Risbank» 1668-ci ildə yaranıb. XX əsrdə Mərkəzi Bankların rolu artıq çox böyümüşdü və 1920-ci ildə Brüsseldə keçirilən Ümumdünya Maliyyə konfransında qərara aldılar ki, hər bir ölkənin Mərkəzi Bankı olmalıdır.

Mərkəzi bank özündə həm adi kommersiya bankının xarakterlərini, həm də dövlət hakimiyyətinin xüsusiyyətlərini daşıyır. Mərkəzi Bank emissiya (dövriyyəyə nağd pullar buraxmaq), dövlətin valyuta-qızıl ehtiyatlarının toplanıb-saxlanılması, kommersiya banklarının kreditləşməsi, kredit institutlarının fəaliyyətinə nəzarət göstərməklə məşğul olur.

Mərkəzi Bankların dövlətdən asılılıq dərəcəsi müxtəlifdir – maksimal dərəcədə müstəqil olan Almaniya Federal Bankından, dövlətdən tamamilə asılı olan Fransa Bankınadək.

Kommersiya banklarının Mərkəzi Bankdan əsas fərqi ondadır ki, onların əsas məqsədləri gəlir əldə etməkdir. Kommersiya banklarının əməliyyatlarını 3 əsas qrupa bölmək olar:

Passiv – vəsaitlərin cəlb olunması;

Aktiv – kredit verilməsi və vəsaitlərin yerləşdirilməsi;

Kommersiya vasitəçilik əməliyyatları.

Bank sisteminin III elementi, müəyyən təsərrüfat sahələrinin kreditləşməsi ilə məşğul olan ixtisaslaşmış maliyyə-kredit institutlarıdır. Onlara investisiya bankları, əmanət idarələri, təqaüd fondları, sığorta və investisiya şirkətləri daxildir.

11.2. PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bir çox iqtisadçılar pul-kredit siyasətini milli stabilləşdirmə proqramının əsas hissəsi sayırlar. Doğrudan da pul-kredit siyasətinin bir çox müsbət cəhətləri var:

Çeviklik və elastiklik. Bütçə-maliyyə siyasətindən fərqli olaraq, pul-kredit siyasəti çox tez bir şəkildə dəyişə bilər. Məs. Federal Ehtiyat Sistemi, demək olar ki, hər gün qiymətli kağızların alışı və satışı haqqında qərarlar verir və bununla da pul təklifinə və faiz dərəcəsinə təsir göstərir.

Siyasi təzyiqdən izolyasiyası. Pul –kredit siyasəti siyasi cəhətdən fiskal siyasətə nisbətən daha konservativdir. Vergi və dövlət xərclərindəki müxtəlifliklər siyasətə çox təsir göstərir. Pul-kredit siyasəti əksinə, siyasətə çox da əl təsir göstərmir.

Monetaristlər belə hesab edirlər ki, pul təklifinin dəyişilməsi iqtisadi aktivliyi təyin edən əsas amildir.

Ancaq pul-kredit siyasətinin də çatışmayan cəhətləri var. Onlar, əsasən, aşağıdakılardır.

Tsiklik asimetriya. Əgər «bahalı pullar siyasəti» çox cəhdlə keçirilərsə, bu fəaliyyət kommersiya banklarının ehtiyatlarını o səviyyəyə gətirə bilər ki, banklar artıq kredit verə bilməz. Bu, pul təklifinin azaldılmasını bildirir. «Ucuz pullar siyasəti» banklarda müəyyən pul ehtiyatlarının olmasını – yəni kredit verə bilmə qabiliyyəti təmin edə bilər. Ancaq o, qarantıya verə bilməz ki, banklar həqiqətən

kredit verəcəklər və pul təklifi çoxalacaq. Bu tsiklik asimetriya yalnız dərin depressiya zamanı pul-kredit siyasətinin fəaliyyətinə mane ola bilər. Normal periodlarda əlavə ehtiyatların çoxalması əlavə kreditlərin verilə bilməsinə imkan yaradır və bununla da pul təklifinin çoxalmasına səbəb olur.

Pul tədavülünün sürətinin dəyişməsi. Pul tədavülü nəzəriyyəsinə görə ümumi xərcləri pul təklifinin pul tədavülü sürətinə olan nisbəti kimi götürmək olar. Tutaq ki, pul təklifi 150 milyard dollar olarsa, onda pul tədavülü sürəti 4-ə bərabər olanda ümumi xərclər 600 milyard dollar, pul tədavülü sürəti 3-ə bərabər olanda isə 450 milyard olacaq. Keynesçilər belə hesab edirlər ki, pul tədavülü sürəti çox vaxt pul təklifinin əksinə dəyişir. Bununla da pul siyasətini tormozlaşdırır. Başqa cür desək, inflyasiya zamanı, pul təklifini azaltmaq lazım gəldikdə, pul tədavülünün sürəti yüksəlməyə doğru meyilli olur. Və əksinə, depressiya zamanı, pul təklifini yüksəltmək lazım gəldikdə, çox güman ki, tədavülün sürəti azalacaq.

İnvestisiyaya təsir. Əgər investisiyaya olan tələb texnoloji proqres, işgüzarlığın artması və s. nəticəsində artırsa, onda faiz normasını yüksəltməyə yönələn «Bahalı pullar siyasəti» investisiya xərclərinə çox zəif təsir göstərəcək. Bu zaman pul-kredit siyasəti faiz dərəcələrini yuxarı qaldırmalıdır. Əksinə, depressiya və işsizlik vəziyyəti isə sahibkarlığa olan inamı qırır. Bu da «ucuz pullar siyasətinin» fəaliyyətinin nəticələrini yoxa endirir.

Beləliklə, müasir dövlətin iqtisadiyyatı idarə etməsi üçün bir sıra metodlar var. Və bu alətlər bir-birindən təkcə kredit bazarına etdikləri təsir ilə deyil, həmçinin istifadə olunma sferalarına görə də fərqlənirlər. Buna görə də iqtisadi vəziyyəti düzgün qiymətləndirsək, onda ölkəni böhran vəziyyətindən çıxaran optimal həll yolunu seçə bilərik.

Pul-kredit siyasətinin müsbət və mənfi cəhətlərini bu bölmədə gözdən keçirdik. İqtisadiyyatı stabilləşdirmək, ÜMM-un həcmi artırmaq, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsini azaltmaq üçün pul-kredit siyasətindən bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Biz İEO-lər səviyyəsinə çatmaq istəyiriksə, onda gərək əsasən bu sferaya fikir verək, bu sferanın inkişaf etməsinə şərait yaradaq.

11.3. MALİYYƏ VƏ VERGİ SİSTEMLƏRİ, ONLARIN STRUKTURU VƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNDƏKİ ROLU

Maliyyə-vergi siyasətindən iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi üçün aktiv istifadə edilir. İqtisadiyyata böhran vəziyyətindən çıxmaq lazım olduqda o, dövlət xərclərini artırır və vergilər azaldılır. Yüksəliş dövründə isə dövlət xərcləri azaldılır və vergilərin səviyyəsi artırılır.

Müasir şəraitdə maliyyə-vergi siyasəti və büdcə bir-biri ilə bağlıdır. Bu siyasət dövlət büdcəsinin formalaşmasında istifadə olunan əsas element sayılır. Digər tərəfdən isə o özündə büdcə xərclərini əks etdirir.

Dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, dövlətə iqtisadi, sosial, siyasi və s. sahələrdəki işləri yerinə yetirmək üçün maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu məqsədlə dövlət pul vəsaitləri fondu yaratmağa məcbur olur. Dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, təminatçısı və müdafiəçisidir.

Dövlət büdcəsində əsas məsələlərdən biri büdcəyə toplanan pulların hansı mənbələrdən əldə olunması və onun necə sərf olunmasıdır. Büdcədə gəlirlərin əsas hissəsini vergi və rüsumlar təşkil edir.

Büdcənin ikinci bölməsi isə xərclər hissəsidir ki, burada gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi həyata keçirilir.

Büdcə sistemi çox mürəkkəb bir mexanizmdir. Büdcə kəsiri olduqca ağır bir problemdir, onun yaranması büdcənin gəlir və xərcləri arasındakı nisbətə pozulması ilə müəyyən olunur. Büdcə kəsirinin baş vermə səbəbləri aşağıdakılardır:

- İqtisadiyyata böyük həcmdə kapital qoyuluşları;
- Fövqəladə baş verən hadisələr;
- İqtisadiyyatda baş verən müxtəlifliklər üzündən tənəzzül, böhran, artım və s.

Fiskal siyasətin iqtisadiyyata stabilizirici təsir göstərməsi haqqında fikirlər «Böyük depressiya» illərindən sonra yarandı. Keynesin məşğulluq nəzəriyyəsi də bu fikirlərin güclənməsinə təsir göstərdi. Buna görə də 1946-cı ildə məşğulluq haqqında qanun qəbul olundu. Bu qanunun əsasında o durur ki, o, hökuməti iqtisadi stabilliyi saxlamaq üçün pul-kredit və fiskal siyasətlərdən istifadə etməyə məcbur edir. Fiskal siyasət, büdcə gəlir və xərclərinin vergi mexanizmi vasitəsi ilə tənzimlənməsidir.

Fiskal siyasətin xarakteri və istiqaməti xeyli dərəcədə hökumət xərclərinin quruluşu və dinamikasından asılıdır. Dövlət əmtəə və xidmətlərin alışı təşkil edərkən bir tərəfdən öz zəruri tələbatlarını ödəyir, digər tərəfdən isə əmtəə bazarının tənzimlənməsini həyata keçirir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, ABŞ-da və İngiltərədə dövlət alışı milli məhsulun təxminən 20 %-ni reallaşdırır.

Fiskal siyasətdə əsasən vergi sistemində fikir vermək lazımdır. Vergi çox güclü iqtisadi alətdir. Bu alətdən bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

Vergi yükünün ağırlığı ÜMM-ə aid olan vergi müsadirələri ilə ölçülür. Ona aşağıdakı şərtlər təsir göstərir:

- A) Gələn gəlirlərin həcmi;
- B) Ölkədə hökm sürən ənənələr;
- C) İstehsal tsiklinin fazaları.

Gəlir nə qədər çox olarsa, vergiödəmə də bir o qədər çox olacaq. İqtisadiyyatın inkişafı gəlirlərin çoxalmasına gətirib çıxarır. Bu da alınan vergilərin səviyyəsini çoxaldır. Bu asılılıq vergiqoymanın progressiv növünün aparılmasına görə əmələ gəlib.

İqtisadi siyasətdəki adət-ənənələr də vergi yükünə təsir göstərir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı ölkələrində (İsveç modeli) bu, ÜMM-un 50%-ni təşkil edir. Monetar prinsiplərinə əsaslanaraq inkişaf edən ölkələrdə, təxminən, 30% olur. Sosial yönümlü ölkələrdə vergilərin yüksək səviyyəsi cəmiyyətin sosial sabilliyinin qiymətidir. Vergilərin istehlakçıların üzərinə qoyulması (əmtələrin və xidmətlərin qiymətləri üzərinə qoyulur) nəticəsində burada qiymətlərin də səviyyəsi yüksəkdir.

Vergilərin həcmi həmçinin iqtisadi tsikllərdən də asılıdır. Böhran vaxtı vergilərin səviyyəsi aşağı, yüksəliş vaxtı isə yuxarı olur.

Bilirik ki, fiskal siyasətin ikinci mühüm vasitəsi dövlət xərcləridir. Dövlət xərcləri vasitəsilə milli gəlirin xeyli hissəsi yenidən bölünür, dövlətin iqtisadi və sosial siyasətləri həyata keçirilir. Dövlət xərclərindən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

1. iqtisadi;
2. müharibə və müdafiə üçün;
3. sosial məqsədlər;
4. xarici iqtisadiyyat və siyasətə yönəldilən fəaliyyət;
5. idarəetmə aparatının saxlanması.

Dövlət xərcləri əsasən müharibə, iqtisadi böhran, depressiya, təbii fəlakətlər dövründə artır. Bununla da dövlət öz əhalisinə kömək edir.

Fiskal siyasət, əsasən, iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Fiskal siyasətin fundamental məqsədi işsizliyi və inflyasiyanı yox etməkdir. İşsizlik və ya depressiya zamanı stimullaşdırıcı fiskal siyasət hökm sürməlidir. O, özünə hökumət xərclərinin artırılması, yaxud vergilərin azalması (2), yaxud da (1) və (2)-nin birgə istifadə edilməsi olan (3) daxildir.

Və əksinə, əgər iqtisadiyyatda inflyasiya hökm sürürsə, bu zaman qabağı alınan fiskal siyasət hökm sürməlidir. Bu siyasətə hökumət xərclərinin azaldılması (1), yaxud vergilərin artırılması (2), ya da (1) və (2)-nin birləşməsi olan (3) daxildir.

Fiskal siyasətin yürüdülməsi bir tərəfdən büdcədə balanslaşdırma yaratmağa kömək edir, digər tərəfdən isə bu siyasət vasitəsilə makro-iqtisadi tarazlıq yaratmağa çalışılır.

11.4. MAKROİQTİSADI SİYASƏTƏ KEYNESÇİ VƏ MONETARİST BAXIŞLAR

Pul-kredit və maliyyə-vergi siyasətləri uzun inkişaf yolu keçmişlər. Müxtəlif iqtisadi məktəblərin nümayəndələri bu siyasətlər haqqında öz fikirlərini söylə-

mişlər. Hal-hazırda bu siyasətlərin iqtisadiyyata etdikləri təsir və onların istifadə etdikləri alətlər iqtisadçıların mübahisə predmetidir.

Əsasən Keynesçilər, monetaristlər və yeni klassik məktəbin nümayəndələri bu haqda öz fikirlərini söyləmişlər.

Keynes konsepsiyasını II dünya müharibəsindən sonra bir çox iqtisadçılar qəbul etdi. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin hakimiyyəti öz iqtisadi siyasətini keçirərəkən Keynesçilərin prinsiplərindən istifadə edirdilər. Ancaq sonradan Keynesçilərin metodlarını şübhə altına qoyan yeni iqtisadi nəzəriyyələr meydana çıxdı. Bu nəzəriyyələr əsasən monetarizm və səmərəli gözləmələr nəzəriyyələri idi.

30-cu illərin sosial-iqtisadi reallıqlarına əsaslanaraq meydana çıxan C. Keynes nəzəriyyəsində ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsinin konseptual nəzəri əsasları işlənib hazırlandı. C. Keynes 1936-cı ildə çapdan çıxmış "Məşğulluğun, Faizin və Pulun ümumi nəzəriyyəsi" əsərində klassik və neoklassik təlimlərdən fərqli olaraq sübut etdi ki, dövlət tələb səviyyəsinə təsir göstərməklə bütünlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. Bu nəzəriyyənin əsasında səmərəli tələb ideyası durur. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keynes modeli, hər şeydən əvvəl, tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətinə əsaslanır.

İqtisadi ədəbiyyatda dövlət tənzimlənməsinin Keynes modeli aşağıdakı istiqamətdə müəyyənləşdirilib.

1. Dövlət büdcəsi vasitəsi ilə milli gəlirin çox hissəsinin yenidən bölüşdürülməsinə nail olunur;
2. Dövlət və qarışıq müəssisələrin yaradılması balansına sahibkarlığın geniş dövlət bölməsi yaradılır;
3. İqtisadi mühiti sabitləşdirmək, tsiklik enib-qalxmaları yumşaltmaq, milli məhsulun yüksək artım sürətinə nail olmaq və məşğulluğun səmərəli səviyyəsini təmin etmək üçün büdcə-maliyyə və kredit-maliyyə tənzimlənmələrindən geniş istifadə olunur.

Keynesçilərin fikrinə görə bazar iqtisadiyyatı daxilən davamsız bir sistemdir. Onların fikrinə görə kapitalizm makroiqtisadi stabilliyi təmin edə bilən mexanizmə malik deyil. Əsas iqtisadi parametrlər arasındakı disproporsiyalar məşğulluğun, qiymətin, istehsalın həcmində tsiklik dəyişmələr əmələ gətirir. Ona görə də Keynesçilərin fikrincə, hökumət milli təsərrüfatın işlərinə qarışmalı, müxtəlif nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməli və əsasən də pul-kredit və fiskal siyasət keçirməlidir.

Monetaristlərin fikrinə görə isə bazar iqtisadiyyatı yüksək iqtisadi stabillik təmin edə bilər. Onların fikrinə görə bütün tsiklik proseslər bazar mexanizminin zəifliyinə görə deyil, hökumət orqanlarının səhv fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Buna görə də hökumət sektorlarının sayını minimuma endirmək, həmçinin diskret pul-kredit siyasəti vasitəsilə bazar sisteminə təsirini azaltmaq lazımdır.

Keynesçilik və monetarizm, əsasən, riyazi tənliklər əsasında mövcuddurlar. Keynes nəzəriyyəsi I yerə məcmu xərclər və onların komponentlərini çıxardır.

Keynesçilərin əsas tənliyi bu şəkildədir:

$$C+I+NX+G= \text{ÜMM}$$

Burada C – əhalinin istehlak xərcləri, I – investisiya, NX – təmiz ixracat, G – hökumət xərcləridir. Bu bərabərliyin əsası o deməkdir ki, əhalinin məcmu xərcləri istehsal edilən ümumi əmtəə və xidmətlərin dəyərində bərabərdir. M.Fridmen və F.Hayek belə hesab edirlər ki, dövlətin idarə edilmə sistemi bürokratiyadır, səmərəsizdir. Ümumiyyətlə, klassik nəzəriyyə tərəfdarları makroiqtisadi səviyyədə istehsalın həcmində, məşğulluq səviyyəsinə dövlətin təsir göstərməsini məqsədəuyğun saymırdılar.

Keynesçilər fikirləşirlər ki, pul-kredit siyasətinin strateji konsepsiyası ilə ÜMM-un nominal müxtəlifliyi arasındakı əlaqə çox böyükdür. Müxtəlif monetar alətlərin tətbiqi bank sisteminin ehtiyatlarının dəyişməsinə səbəb olur, bu da pul təklifinə təsir göstərir. Pul təklifinin dəyişməsi isə faiz normasına təsir göstərir. Doğrudan da əgər pul təklifi artarsa, kredit götürmək asanlaşar, çünki maliyyə resursları təklifi artır, bu da onların qiymətini – faiz normasını azaldır. Pul kütləsi azaldıqda isə, əks nəticə meydana çıxır.

Faiz dərəcəsinin dəyişməsi isə investisiya projelərinin effektivliyini dəyişdirir və kapital qoyuluşuna təsir göstərir. Birincisi, faiz dərəcəsinin dəyişməsi istehsal və qiymətli kağızlara qoyulan kapitalın miqdarını dəyişdirir. İkincisi isə, iri projelərin həyata keçirilməsində faiz normasının azacıq belə dəyişdirilməsi kapitalın miqdarının çox böyük miqdarda dəyişməsinə səbəb olur.

İnvestisiyaların məcmu həcmi ÜMM-un həcmində təsir göstərir. Buna görə də pul-kredit siyasəti vasitəsilə inflyasiyaya və istehsalın fiziki həcmində təsir göstərmək olar.

Keynesçilər boyunlarına alırlar ki, pul-kredit siyasətinin fəaliyyəti və iqtisadiyyatın vəziyyəti arasındakı əlaqə çox mürəkkəbdir. İqtisadi zəncirlərin biri əgər qırılsa, onda bütün iqtisadi sistem şok vəziyyətinə düşər. Pul-kredit siyasətini proqnozlaşdırmaq üçün Mərkəzi Bank gərək hər bir iqtisadi parametr haqqında ətraflı məlumat əldə etsin. Bu məlumatları isə real şəraitdə əldə etmək mümkün deyil. Ona görə də pul təklifinin dəyişdirilməsi iqtisadiyyatda hökumət miqyasında gözənilməyən müxtəlifliklər əmələ gətirir. Bu da fiskal siyasətlə müqayisədə onun qeyri-effektivliyini göstərir.

Monetaristlərə görə isə pul təklifinin dəyişdirilməsi Keynesçilərin fikirləşdiklərindən daha çox, əsas makroiqtisadi parametrləri təyin edir. Bundan əlavə, onlara görə məşğulluq, istehsalın və inflyasiyanın səviyyəsini müəyyən edən iqtisadi parametrlər arasında pul təklifi ən vacib (praktik olaraq yeganə) faktor sayıla bilər. Monetaristlər Keynesçilərdən tamamilə fərqlənən bir səbəb-nəticə əlaqəsini irəli

sürürlər. Onların fikirlərinə görə pul təklifi birbaşa məcmu tələbə təsir edir, təkcə faiz dərəcəsinin dəyişməsi vasitəsilə investisiya həcminə təsir etmir. Monetaristlər pul tədavülü sürətini stabil götürdüklərinə görə belə bir nəticəyə gəlirlər ki, pul kütləsinin dəyişməsi ÜMM-un həcmində dəyişməsinə səbəb olur. Keynesçilər isə monetaristlərin pul tədavülü sürətinin stabil olması haqqında fikirləri qəbul etmirlər. Və bu da onlara imkan verir ki, monetaristlərin çəkdikləri sadə mexanizmi qəbul etməsinlər.

Ancaq buna baxmayaraq, monetaristlər qısamüddətli məqsədlərə çatmaq üçün pul-kredit siyasətindən istifadə etməyi məsləhət görmürlər, çünki bu siyasət iqtisadiyyatın stabilləşməsinə mane olur. Onlar monetar qaydadan istifadə etməyi məsləhət görürlər. Bu qaydaya görə pul təklifinin artım tempi real ÜMM-un potensial artımı ilə üst-üstə düşməlidir. Monetaristlərin fikrincə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə ÜMM-un real artımı ildə 3-5% olmalıdır.

Keynesçilər bu nəzəriyyəni qəbul etmirlər. Onların fikrinə görə pul tədavülü sürəti dəyişkəndir, buna görə də pul kütləsinin həcmində illik dəyişməsi məcmu xərclərin həcmində ciddi müxtəlifliklər əmələ gətirə bilər, bu da iqtisadiyyatın destabilizasiyasına səbəb olacaqdır. Diskret pul-kredit siyasəti bundan dəfələrlə əlverişlidir, çünki o, qlobal makroiqtisadi proseslərin elastiki korreksiyasına əlverişli şərait yaradır.

Keynesçilərin və Monetaristlərin nəzəriyyələrindən əlavə, öz interpretasiyalarını təklif edən başqa bir iqtisadi nəzəriyyə də mövcuddur. Bu, 2 əsr əsasında inkişaf edən “səmərəli proqnozçular nəzəriyyəsi”dir.

I. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə iqtisadiyyatın bütün subyektləri tamamilə rəşional vəziyyətdədirlər və istədikləri vaxt istənilən informasiyanı əldə edə bilərlər. Bu o deməkdir ki, bütün firmalar və insanlar iqtisadiyyatın mexanizmi haqqında biliyə malikdirlər. Bundan başqa, onlar biznes sistemində özlərinin ixtiyarlarında olan informasiyadan istifadə edərək öz fəaliyyətlərinin nəticələrini optimallaşdırmağa bilərlər.

II. Biznes sistemində bütün bazarlar mütləq konkurensiya bazarları sayılırlar. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarına görə bazarlarda tələb və təklifin təsiri altında qiymətlərin enməsi və ya qalxması çox elastikdir. Və bu zaman tələb və təklif ətraf mühitdəki müxtəlifliklərdən çox asılıdır.

Real şəraitlərin belə sadələşdirilməsi bu nəzəriyyənin tərəfdarları tərəfindən keçirilən pul-kredit siyasətinin qeyri-effektivliyindən danışmağa imkan verir. Doğrudan da pul kütləsinin dəyişməsi qiymətlərin adekvat şəkildə dəyişməsinə səbəb olur, çünki iqtisadi sistemin hər bir subyekti özünü sığortalamaq məqsədilə qiymətlərin səviyyəsində müxtəlifliklər edəcəkdir. Nəzəri baxımdan bu nəzəriyyə çox sərfəlidir, çünki o, gələcəyi görməyə imkan verir. Əldə olan informasiyanı heç bir kəs öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə edə bilməz, çünki bütün subyektlərə bu informa-

siya məlumdur. Hər bir kəs öz iqtisadi azadlığını təmin edə bilməz. Nəticədə isə tamamilə sabit bir iqtisadi sistem mövcud olur. Ancaq bunlar hamısı kağız üzərində doğrudur.

Həqiqətdə isə pul kütləsində edilən müxtəlifliklər ÜMM-un səviyyəsinə heç bir təsir göstərmir, ancaq inflyasiyanın və ya deflyasiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Keynesçilərin və monetaristlərin bu nəzəriyyəni şübhə altına qoyan bir çox fikirləri var. Doğrudan da, əgər yüksək kvalifikasiyalı professional iqtisadçılar dəqiqliklə hökumətin iqtisadi manevlərinə dair tam dəqiq proqnozlar verə bilmirlərsə, onda kim deyə bilər ki, hər bir kəs dəqiq proqnozlar verə bilər?

Bundan əlavə, aydındır ki, heç də bütün bazarlar (hətta ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri kimi inkişaf etmiş ölkələrdə) cəmiyyətin bu inkişaf səviyyəsində yüksək konkurentliyə malikdirlər. Monetar siyasətin isə ÜMM-un səviyyəsinə təsiri göz qabağındadır. Düzgün seçilmiş monetar siyasət vasitəsilə istənilən ölkəni krizis vəziyyətindən çıxartmaq olar.

Bu gün bir çox iqtisadçılar həm Keynesçilərin, həm də monetaristlərin siyasətini qəbul edirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunun Mərkəzi Bankları öz praktik fəaliyyətlərində həm Keynesçilərin, həm də monetaristlərin metodlarından istifadə edirlər. Real həyatda müxtəlif arqumentləri nəzərdən keçirərək (ölkənin siyasi vəziyyətini, iqtisadi sistemin növünü) bu nəzəriyyələr arasında kompromis tapmaq lazımdır.

Əsasən həyatda Keynesçilərin stabilləşdirilmiş diskret pul-kredit siyasətindən istifadə edilir. Düzdür, bəzi ölkələrdə monetar siyasətdən də istifadə edilir.

Ümumi şəkildə desək, Keynesçilər daha çox diskret pul-kredit (gəlirlər üzərində nəzarət) və fiskal siyasətə üstünlük verirlər. Monetaristlərə görə isə iqtisadiyyatı stabilləşdirmək üçün ən yaxşı metod monetar siyasətdir. Bunlar arasındakı fərqlərdən biri də onların müxtəlif metodologiyalarının olmasıdır: birincilər iqtisadiyyatın effektivliyini ayrı-ayrı hadisələrin əsasında, ikincilər isə kompleks nəticələr əsasında hesablayırlar.

11.5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PUL-KREDİT VƏ MALİYYƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən ayrılıb müstəqil olduqdan sonra artıq özünün tənzimləmə metodlarını hazırlamalı idi. Lakin həmin dövrdə aparılan kortəbii tənzimləmə nəticəsində Azərbaycanda böhranın dərinləşməsinə, inflyasiya və işsizliyin səviyyəsinin artmasına gətirib çıxartmışdır. Ona görə də Azərbaycanda aparılan makroiqtisadi siyasətin qarşısında duran əsas problemlər əsasən inflyasiyanın azaldılması, büdcə kəsininin ləğv edilməsi, vergitutma sisteminin yenidən işlənməsi,

məşğulluğun yüksək səviyyəsinin əldə edilməsi, Mərkəzi Bankın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin Mərkəzi bankları səviyyəsinə çatdırılması kimi məsələlərdir.

Azərbaycanda aparılan makroiqtisadi siyasətin qarşısında duran problemlər əsasən inflyasiyanın azaldılması, büdcə kəsirinin ləğv edilməsi, vergitutma sisteminin yenidən işlənilməsi, məşğulluğun yüksək səviyyəsinin əldə edilməsi, kimi məsələlərdir.

Dövlətin mövcud ola bilməsi, iqtisadiyyatını tənzimləməsi, öz funksiyalarını icra edə bilməsi üçün ona mütləq müəyyən miqdarda vəsait lazımdır. Qismən dövlət vəsaitləri ölkədə olan təbii resursların, dövlət müəssisələrinin gəlirləri balansına ödənilə bilər. Müxtəlif iqtisadçılar müxtəlif cür vergi siyasəti keçirməyi təklif edirlər. Keynesçilərə görə vergilər istehsalı stimullaşdırmaq üçün istifadə edilməlidir, yəni böhran vaxtı vergilər aşağı salınmalı, yüksəliş vaxtı isə yuxarı qaldırılmalıdır. Monetaristlərə görə isə vergilər yüksək olmalıdır ki, bazarda yalnız güclü istehsalçılar qalsın. Bəzi iqtisadçılar isə “ədalətli” vergi sisteminə – kasıblara nisbətən varlılardan daha çox vergi alınması keçməyi təklif edirlər. Bazar iqtisadiyyatına keçid üçün əsas şərtlərdən biri də bank sisteminin inkişaf etməsidir. Azərbaycan Respublikasının bank sistemi aşağıdakı banklardan ibarətdir.

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı;
2. Səhmdar-kommersiya aqrar-sənaye bankı;
3. Səhmdar-kommersiya sənaye-investisiya bankı;
4. Səhmdar-kommersiya əmanət bankı;
5. Səhmdar-kommersiya Beynəlxalq bankı;
6. Kommersiya bankları.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı respublikanın baş bankıdır. Mərkəzi Bankın əsas funksiyaları: pul-kredit sisteminin idarə edilməsi, qiymətli kağızların emissiyası, banklar arasında hesablaşmalar, pul tədavülünün təşkili, valyuta tədavülünə və valyuta ehtiyatlarından istifadəyə nəzarət sayılır.

Bank sistemi dövlətin pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi institutu sayıla bilər. Onun vəziyyətindən nəinki pul kütləsinin effektivliyi və dəqiqliyi, həmçinin iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsi və ölkənin investisional iqlimi asılıdır. Ona görə də vacibdir ki, banklar düzgün işləsin və aktual iqtisadi problemlərin həllinə yönəldilsin.

Mərkəzi Bankın yeritdiyi valyuta siyasətinin əsas məqsədləri aşağıdakılar olmuşdur:

- milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanılması, manatın mübadilə məzənnəsindən gözlənilən inflyasiya səviyyəsinin qarşısını almaq üçün istifadə olunması;
- respublikanın daxili valyuta bazarının inkişafının təmin edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

- gələcəkdə cari valyuta əməliyyatları üzrə manatın tam dönərliyinə keçid üçün lazımı şəraitin yaradılması;

Qızıl-valyuta ehtiyatlarının yerləşdirilməsinin etibarlılığını təmin etmək məqsədilə respublikanın qızıl-valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi.

Bu günkü çətin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq bank sistemi krizisi və bank təlaşları olarsa, banklar o zaman nə cür hərəkət edəcəklərinin planını əvvəlcədən hazırlamalıdırlar.

1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən Mərkəzi Bank tərəfindən yürüdülmüş pul-kredit siyasətində müxtəlifliklər edildi. Bu müxtəlifliklərdən biri də mərkəzləşmiş kredit resurslarının məqsədli və inzibati formada verilməsindən tədricən imtina edilməsi oldu. 1995-ci ilin mart ayından etibarən kommersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının auksion əsasında yerləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirildi.

1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən yeni pul-kredit siyasəti yeridilənə qədər faiz dərəcəsi monetar siyasətdə və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində xüsusi rolə malik olmuşdur. Həmin ildə inflyasiyanın 1880% olduğu bir şəraitdə kredit faizi 50-100% olmuşdur. Bu da ucuz kredit bazarının mövcud olduğunu göstərirdi. Bunu nəzərə alaraq 1994-cü ilin iyulunda mərkəzləşmiş kredit resurslarına görə faiz dərəcəsi 100 %-dən 150%-ə, dekabrda 200%-ə, 1995-ci ilin yanvarında 250%-ə qaldırıldı.

1995-ci ilin mart ayında Mərkəzi Bank kreditə olan süni tələbi aradan qaldırmaq məqsədilə yeni mexanizm işləyib hazırladı. Bu mexanizm çevik faiz siyasətini özündə ehtiva edirdi. Bu siyasətin əsas məqsədi, ilk dövrdə bahalı kredit siyasəti keçirməklə kreditə olan süni tələbi aradan qaldırmaq olmuşdur. Bu yolla məqsəd pulun artım tempini iqtisadi artım tempinə uyğunlaşdırmaqla inflyasiyanın səviyyəsini aşağı salmaq idi. Kredit auksionlarının keçirilməyə başlamasından sonra kredit faizinin müsbət saldosa, yəni onun inflyasiyanın tempindən yuxarı olmasına nail olmaq mümkün olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin formalaşması son dərəcə çətin bir şəraitdə – iqtisadi durğunluq, inflyasiya və inhisarlaşmış qiymətlər şəraitində keçirilir. Buna baxmayaraq, bank sisteminin inkişafı davam edilir və artıq bu sahədə respublikamızda müəyyən nailiyyətlər əldə edilib.

11.6. MÜASİR İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

İqtisadiyyatın davamlı inkişafı dövlətin strateji maraqları nöqtəyi nəzərindən sosial-iqtisadi proseslərə müdaxiləsini obyektiv zərurətə çevirdiyindən, fəal tənzimləmə siyasətindən bilavasitə asılıdır. Bu tədbirlər sistemini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- Qanunvericilik təminatı və hüquqi tənzimlənmə;
- Gəlirlərin bölgüsündə ədalətlik;
- Qiymət siyasəti;
- Maliyyə tənzimlənməsi;
- Pul-kredit siyasəti;
- Vergi tənzimlənməsi;
- Xarici ticarət siyasəti.

Bunlar hamısı birlikdə dövlət siyasəti adlanır. Göründüyü kimi, dövlət siyasətinin bir hissəsi də pul-kredit siyasətidir. Pul-kredit siyasəti – istehsalın həcmi, inflyasiyanın səviyyəsini, məşğulluğun və qiymətlərinin səviyyəsini sabit saxlamaq üçün pul təklifindəki müxtəlifliklərdən ibarətdir. Ona görə də, inflyasiyanın hər gün artma təhlükəsi olan keçid dövrü ölkələrində pul-kredit siyasətini düzgün həyata keçirmək daha vacibdir.

Pul-kredit tənzimlənməsi aşağıdakı obyektlərə yönəldilir:

- İnflyasiyanın qarşısını almaq;
- Ölkənin valyutasının digər valyutalara nəzərən məzənnəsini müəyyən etmək;
- Valyuta siyasətini həyata keçirmək;
- Tədiyə balansını tənzimləmək.

Pul-kredit siyasətinin əsas ideyası iqtisadiyyatda tam məşğulluğu təmin etmək və inflyasiya olmayan bir səviyyəyə çatmağa kömək etməkdir. Pul-kredit siyasəti əsasən iqtisadiyyatı stabilləşdirmək üçün istifadə edilən pul təklifindəki müxtəlifliklərdən ibarətdir. Pul-kredit siyasəti iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına və pul emissiyasına (kredit ekspansiyası), ya da kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiyasına) yönəldilir. Pul-kredit siyasətinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) İqtisadi konyukturanı tənzimləmək və inflyasiya ilə mübarizə aparmaq;
- 2) Milli valyutanın məzənnəsini aparıcı dövlətlərin dövrəli valyutalarına nisbətən tənzimləmək;
- 3) Ölkənin müsbət tədiyə balansına nail olmaq.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətini reallaşdırmaq üçün onun aşağıdakı istiqamətlərini seçirlər:

- 1) Dövrüdə olan pul kütləsini tənzimləmək və inflyasiyanın səviyyəsini müəyyən etmək;
- 2) Dövlət üçün vacib sayıla bilən iqtisadi sabitliyə nail olmada pul-kredit siyasətinin müəyyən vaxt üçün zəruri olan metodlarının seçilməsi və tətbiqi;
- 3) Dövlətin cari və gələcək dövr üçün pul-kredit siyasəti sahəsində strategiyasının müəyyənləşdirmək;

- 4) Hər il üçün pul-kredit siyasətində tətbiq edilən tədbirlərin istiqamətlərini və müddətini dövlətin idarəedici hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiqləmək.

Əgər iqtisadiyyat depressiya vəziyyətindədirsə və əyrinin horizontal - Keynes kəsiyi ilə xarakterizə olunursa, onda «ucuz pullar siyasəti» məcmu tələb əyrisini AD1-dən AD2-yə yönəldəcək. Bu da istehsalın həcminə və məşğulluğa güclü təsir göstərəcək, amma qiymətlərin səviyyəsinə heç cür təsir göstərməyəcək. Əksinə, əgər iqtisadiyyat tam məşğulluq və ya ona yaxın bir vəziyyətdədirsə, onda məcmu tələbin artırılması XMM-un və məşğulluğun səviyyəsinə çox zəif təsir göstərir, ya da heç bir təsir göstərməz. Ancaq o, qiymətlərin artımını təmin edəcək. Təsəvvür edək ki, iqtisadiyyat işsizlik və qiymətlərin kəskin şəkildə enməsi ilə toqquşub. Bu zaman pul təklifini artırmaq üçün kommersion banklarının ehtiyat normalarını çoxaltmaq lazımdır. Bu halda pul-kredit siyasəti aşağıdakı qaydada həyata keçirilməlidir:

1. Federal ehtiyat bankları açıq bazarda qiymətli kağızları almalıdır. Bu obliqasiyaların alınması ehtiyat normalarının çoxalmasına səbəb olacaq;
2. Ehtiyat normaları azaldılmalıdır ki, avtomatik olaraq əsas ehtiyatlar əlavə ehtiyatlar sırasına keçsin və pul multiplikatorunun ölçüsü artsın;
3. «Uçot norması» azaldılmalıdır ki, kommersion banklarında öz ehtiyatlarını çoxaltmaq məqsədilə federal ehtiyat banklarından borc götürməyə marağ oyansın.

Bu siyasətin əsas məqsədi krediti ucuz və asan etməkdir. Bu da birgə xərclərin və məşğulluğun həcmi qaldırır.

İndi isə təsəvvür edək ki, iqtisadiyyatda inflyasiya hökm sürür. Dövlət gərək pul təklifini azaltsın. Bunun üçün bankların ehtiyat normalarını azaltmaq lazımdır. Ona görə də pul-kredit siyasəti aşağıdakı qaydada həyata keçirilməlidir:

1. Federal ehtiyat bankları Kəsir bazarda qiymətli kağızları satmalıdır ki, ehtiyat normaları azalsın;
2. Ehtiyat normalarının artırılması avtomatik olaraq kommersion banklarını əlavə ehtiyatlardan azad edir və pul multiplikatorunun ölçüsünü azaldır;
3. «Uçot norması»nın artırılması bankların federal bankdan borc götürməyə olan marağını azaldır.

Bu siyasətin əsas məqsədi inflyasiyanı dayandırmaq və xərcləri azaltmaq üçün pul təklifini məhdudlaşdırmaqdır.

Ümumiyyətlə, pul-kredit siyasətini iki qrupa ayırmaq olar:

- Sərt pul-kredit siyasəti:
 - qiymətli kağızların alınması;

- aşağı faiz dərəcəsi;
- aşağı məcburi ehtiyat norması.
- Yumşaq pul-kredit siyasəti:
 - qiymətli kağızların satılması;
 - yuxarı faiz dərəcəsi;
 - yuxarı məcburi ehtiyat normaları.

Pul-kredit siyasətini adətən ölkənin mərkəzi bankı həyata keçirir. Məsələn, ABŞ-da Federal Ehtiyat Bankları, Britaniyada İngiltərə Bankı, Almaniya Federal Bankı, Azərbaycanda isə 2009 cu il referendumundan sonra Mərkəz Bankı olaraq adı dəyişdirilən Milli Bank bu siyasəti həyata keçirməkdədir.

ABŞ-da pul siyasətini Federal ehtiyat sistemi ilə pul dövriyyəsinə nəzarət edən orqan birlikdə həyata keçirir. Bu orqan ölkədəki bütün kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir. Bu orqanlarla yanaşı, ayrı-ayrı ştatların bank departamentləri və depozit sığortasının federal şirkəti də fəaliyyət göstərir.

Britaniyada mərkəzi bank olan İngiltərə bankı ilə yanaşı ixtisaslaşmış kredit idarələri olan diskont evləri fəaliyyət göstərir. Diskont evlərinə İngiltərə bankı ilə kredit institutları arasında vasitəçi rolunu oynayan 8 institut aiddir. Yalnız bu institutlar Mərkəzi Bankda təkrar maliyyələşməni həyata keçirə bilər. Bu ölkədə digər kredit institutları Mərkəzi bankda təkrar maliyyələşmə ilə məşğul ola bilməz.

Almaniya Federal bank milli kredit sistemi ilə əlaqəni özünün filial şəbəkəsi ilə yanaşı, böyük banklar vasitəsilə həyata keçirir. Bu ölkədə Federal bankın filiallarının əsas vəzifəsi kommersiya banklarının minimum ehtiyat normalarına nəzarət etmək, ərazidə yerləşən kredit institutlarının nağd vəsaitlə təmin edilməsi və milli kriling mərkəzləri funksiyasının icrasındadır. Bu filiallar Mərkəzi bankla kredit institutları arasında vasitəçi rolunu oynayır.

Azərbaycanda pul-kredit siyasətini Mərkəzi bank həyata keçir. Mərkəzi Bank öz siyasətini ərazi zona idarələri (sayı 10-dur), kommersiya bankları və ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit qurumları vasitəsilə həyata keçir. Mərkəzi Bankın fəaliyyəti “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanunun 5-ci fəslə (maddə 28-35) “Pul siyasəti” adlanır və tamamilə pul-kredit siyasətinə həsr edilib.

Milli Bank qarşıdakı il üçün dövlətin pul siyasətinin əsas istiqamətlərini oktyabr ayının 1-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edir və dekabr ayının 31-dək kütləvi informasiya vasitələrində ictimaiyyətə açıqlayır.

Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən Milli Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Milli Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə, onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

Pul-kredit siyasətini həyata keçirmək üçün pul-kredit siyasətinin alətlərindən istifadə olunur. Bu alətlər müxtəlif ölkələr üçün müxtəlif sayda ola bilər. Bu alətlər “Mərkəzi Bank” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununun 29-cu maddəsində göstərilmişdir.

Pul siyasəti aşağıdakı alətlər vasitəsilə həyata keçirilir:

- Açıq bazarda əməliyyatların aparılması;
- faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatları üçün məcburi ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi;
- kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi;
- depozit əməliyyatlarının aparılması;
- bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması;
- beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş pul siyasətinin digər alətləri.

Mərkəzi Bank bu Qanunla müəyyən edilmiş məqsəd və funksiyalarına uyğun olaraq, bu Qanunun 29.1-ci maddəsində göstərilənlərdən özünün məqbul hesab etdiyi alətləri tətbiq edir.¹¹⁹

11.6.1. AÇIĞ BAZARDA ƏMƏLİYYATLARIN APARILMASI

Bu metodun işləmə mexanizmi odur ki, Mərkəzi Bank dövlətin qiymətli kağızlarını, bankların kredit öhdəliklərini alıb-satmaqla məşğul olur. Bu qiymətli kağızlara aşağıdakılar aiddir: xəzinə vekselləri, faizsiz xəzinə öhdəlikləri, dövlət istiqrazları, sənaye istiqrazları, birinci dərəcəli qısamüddətli qiymətli kağızlar. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət iqtisadiyyata birbaşa deyil, dolayı təsir etmək istədiyindən, bu metoda daha çox can atırlar.

İqtisadiyyatın canlanması üçün Mərkəzi Bank qiymətli kağızlara olan tələbi artırır. O, ya kursu müəyyənləşdirir və qiymətli kağızları istənilən təklif olunan həcmdə alır, ya da eyni tipli qiymətli kağızların müəyyən bir hissəsini təklifin məzənnəsindən asılı olamayaraq əldə edir. Yəni tədaviyə pul azlıq təşkil edərsə, Mərkəzi Bank dövlət istiqrazlarını almaqla tədaviyə əlavə pul buraxır. Əgər tədaviyə pul artıqlıq təşkil edərsə, Mərkəzi Bank dövlət istiqrazlarını satmaqla tədaviyədəki artıq pulu yığır. Bunu iki yolla edir. Ya məzənnəni müəyyənləşdirməyə nail olduqdan sonra istədiyi qədər qiymətli kağız təklif etməklə, ya da əlavə olaraq müəyyən miqdarda qiymətli kağız təklif etməklə.

Bu metod dövlətin uçot siyasətinin səmərəliliyini artırmaq üçün tətbiq edilir. Açıq bazar siyasətinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Mərkəzi bank dövlətin qiymətli kağızlarının alınib-satılmasını bazar kursu ilə deyil, əvvəlcədən müəyyən olunmuş kursla həyata keçirir. Faiz dərəcələri isə onların müddətliyindən asılı olaraq, mərkəzi bank tərəfindən diferensiallaşdırılmış şəkildə müəyyən edilir. Bu

¹¹⁹ Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu s. 27-30

zaman Mərkəzi bankın pul bazarına və kapital bazarına təsiri ondan ibarətdir ki, o Kəsir bazarda faiz dəyişməklə kredit institutları üçün dövlətin qiymətli kağızlarını alıb-satmasına müsbət şərait yaradır və onların likvidliyinin artırılmasına təsir edir. Kəsir bazarda əməliyyatlar bir tərəfdən Mərkəzi bankla, digər tərəfdən kredit təşkilatları arasında həyata keçirilir və bu əməliyyatlar diskont siyasətini nisbətən qısamüddətli konyuktur müxtəlifliklərinə daha çox adaptasiya olunur. Ümumiyyətlə, bu metod daha çox büdcə defisitinin artdığı şəraitdə tətbiq olunur.

Azərbaycanda açıq bazar siyasəti “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 30-cu maddəsilə tənzimlənir:

Mərkəzi Bank açıq bazarda aşağıdakı əməliyyatları apara bilər:

- dövlətin buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
- özünün buraxdığı qiymətli kağızlarla alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
- xarici valyuta ilə alqı-satqı və digər əməliyyatlar;
- Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə buraxılan Mərkəzi Bankın borc qiymətli kağızlarının buraxılışı və dövriyyəsi qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir;
- Faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi.

Bu metoda diskont və ya yenidən maliyyələşdirmə siyasəti də deyilir. Milli kommərsiya banklarının yenidən maliyyələşdirmə şərtlərinin dəyişdirilməsi, valyuta məzənnəsinin və tədiyə balansının tənzimlənməsi məqsədilə bu metoddan istifadə edilir. Mərkəzi Bank kommərsiya və dövlət banklarına kredit verir və bu kreditə görə sabit faiz tələb edir. Uçot dərəcəsi birbaşa olaraq həm milli valyutanın məzənnəsinə, həm də kommərsiya və dövlət bankları tərəfindən kredit bazarında təyin edilən kreditə görə faizə təsir edir. Bu yolla dövlət kreditorların sayına, alınan kreditlərin məbləğinə və s. dolayı təsir edir. Uçot dərəcələrinin artırılması iqtisadi fəallığın azalmasına səbəb olur və adətən inflyasiyaya nəzarət edilməsi üçün həyata keçirilir. Bu zaman pul bazarında kredit və depozitlər üzrə dərəcələrin yüksəlməsi qiymətli kağızlar təklifinin yüksəlməsinə, tələbin aşağı düşməsinə səbəb olur. Uçot dərəcələrinin azaldılması isə iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaqla, iqtisadi inkişafa səbəb olur.

11.6.2. FAİZ DƏRƏCƏLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirir.

Mərkəzi Bank uçot dərəcəsinə müəyyənləşdirərkən ölkədəki mövcud makroiqtisadi durumu və maliyyə bazarının vəziyyətini nəzərə alır.

Mərkəzi Bank öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini pul bazarının likvidlik vəziyyətini nəzərə alaraq özünün Kəsir bazar, yenidən maliyyələşdirilmə və depozit

əmaliyyatları üzrə faiz dərəcələrini təsbit etməklə və ya hərraclarda tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirir.

Mərkəzi Bank müəyyən etdiyi uçot dərəcəsinə və öz əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrini dərc etdirir.¹²⁰

11.6.3. MƏCBURİ EHTİYAT NORMALARI

Kommersiya bankları Mərkəzi Bankda minimum ehtiyat saxlamaq məcburiyyətindədir. Bu metod vasitəsi ilə, Mərkəzi Bank kommersiya banklarının kredit vermə imkanlarını azaldır, banklar arasında sağlam rəqabəti təmin edir, bankların likvidliyini sığortalayır, müştərilərin əmanətlərinə zəmanət verir, bankların vəsaitlərinə nəzarət edir. Bu zaman saxlanılan vəsaitə görə Mərkəzi Banka nə vəsait ödəyir, nə də banklardan vəsait alınır.

Azərbaycanda məcburi ehtiyatlar siyasəti “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 32-ci maddəsi ilə tənzimlənir:

11.6.4. MƏCBURİ EHTİYATLARIN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarına məcburi ehtiyatlar saxlamaq barədə göstəriş verə bilər. Ehtiyatlar depozitlərin faizi nisbətində müəyyən edilir və Mərkəzi Bankda saxlanılır. Tələb olunan ehtiyatların norması, hesablanması və saxlanması qaydası Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən edilir.

Məcburi ehtiyatlar təmin edilmədikdə, Mərkəzi Bank ehtiyatı təmin etməyən kredit təşkilatına və onun inzibatçılarına qarşı Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh tədbirlərini tətbiq edə bilər.

11.6.5. MİLLİ VALYUTANIN MƏZƏNNƏSİNİN TƏYİNİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Valyuta tənzimlənməsi geniş anlayış olub, milli valyutanın əsas xarici valyutalarla nisbətini, xarici valyutanın ölkə daxilində dövriyyəsinin beynəlxalq hesablaşmaları, valyutada məcburi olan ödəmələr sistemini və s. əks etdirir. Hər milli valyuta digər valyutalara nisbətən pul dəyərinə malikdir ki, buda valyuta kursunun (məzənnəsinin) təyin edilməsi, ticarət əməliyyatları həyata keçirmək üçün, dünya bazar qiymətləri ilə daxili milli bazar qiymətlərini müqayisə etmək üçün, müəssisə və təşkilatların hesablarının xarici valyutada yenidən qiymətləndirilməsi üçün vacib sayılır. Bazar iqtisadiyyatında dövlət tərəfindən həyata keçirilən belə tənzimləmələr valyuta siyasətində əks olunur. Valyuta siyasətinin iki forması mövcuddur:

1) Struktur valyuta siyasəti – Dünya valyuta sistemində struktur müxtəlifliklərin həyata keçirilməsinə yönəldilən uzunmüddətli tədbirlər məcmusudur. O, valyuta islahatları formasında reallaşdırılır.¹²¹

¹²⁰ “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu

2) Cari valyuta siyasəti – Bu, operativ olaraq valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə, gündəlik valyuta əməliyyatlarının, valyuta bazarının və qızıl bazarının tənzimlənməsinə yönəldilən qısamüddətli tədbirlər məcmusudur.

Valyuta siyasətinin aşağıdakı metodları var:

- 1) Diskont valyuta siyasəti;
- 2) Deviz valyuta siyasəti metodları.

Diskont valyuta siyasəti metodu Mərkəzi Bankın təyin etdiyi uçot dərəcəsinin milli valyutanın məzənnəsinə təsirini əks etdirir. Yəni dərəcə yüksək olduqda milli valyutaya tələb artır və milli valyutanın dəyəri xarici ölkələrin valyutalarına nisbətən artır və əksinə, yəni dövlət uçot dərəcəsinin köməyi ilə ölkəyə kapital axınını tənzimləyir. Bununla da tədiyə balansının vəziyyətinin və milli valyuta kursunun (yaxşılaşma-sına) yüksəlməsinə səbəb olur.

Deviz valyuta siyasəti milli valyuta məzənnəsinə dövlət orqanlarının xarici valyuta alıb-satması yolu ilə təsiri metodudur. Milli valyutanın məzənnəsinə artırmaq məqsədilə mərkəzi bank xarici valyutanı satır və əksinə, milli valyutanın məzənnəsinə azaltmaq məqsədilə xarici valyutanı alır.

11.6.6. BANK ƏMƏLİYYATLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI

Azərbaycanda bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 35-ci maddəsi ilə tənzimlənir. Bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə istisna hallarda qanunvericiliyə müvafiq olaraq Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən aparılan ayrı-ayrı əməliyyatları müvəqqəti məhdudlaşdırır, o cümlədən onların əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin aşağı və yuxarı hədlərini müəyyənləşdirə bilər.

11.6.7. MƏRKƏZLƏŞMİŞ KREDİTLƏRİN VERİLMƏSİ

Dövlət iqtisadiyyatda müəyyən struktur müxtəliflikləri aparmaq üçün və bəzi sahələri inkişaf etdirmək üçün mərkəzləşdirilmiş şəkildə aşağı faizli, uzunmüddətli və yaxud digər güzəştli şərtlərlə kreditlər verirlər. Verilən kreditlər yalnız verilən idarənin, təşkilatın, müəssisənin və s. baş idarəsinə verilir. Çox vaxt belə kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 33-cü maddəsilə tənzimlənir:

11.6.8. KREDİT TƏŞKİLATLARININ YENİDƏN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Mərkəzi Bank tərəfindən kredit təşkilatlarının yenidən maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu zaman verilən kre-

¹²¹ Dr. Ş. Əhmədov, “Yeni Dünyada Yeniləşən Azərbaycan İqtisadiyyatı”. Bakı. 2006 s.14

ditlər dövlət qiymətli kağızları, dövlətin və digər etibarlı emitentlərin qarantiyaları və zəminliyi, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada qiymətli metallar və digər aktivlərlə təmin olunmalıdır. Belə kreditlər 6 aydan çox olmayan müddətə verilir və həmin müddətə uzadıla bilər.

Yenidən maliyyələşdirilmənin forma, qayda və şərtlərini Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti müəyyən edir.

Kreditlər yalnız milli valyutada (manatla) kredit təşkilatlarının baş idarələrinə verilir.

11.6.9. DEPOZİT ƏMƏLİYYATLARI

Depozit əməliyyatları “Mərkəzi Bank haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 34-cü maddəsilə tənzimlənir.

11.7. AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNAN MALİYYƏ SİYASƏTİ

Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ilk həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri onun beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası BVF və BYİB-yə müraciət etmiş və həmin ilin sentyabr ayında bu təşkilatlara üzv qəbul edilmişdir. 1992-ci ilin avqust ayının 19-da bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının müvafiq Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanunda göstərilir ki, BVF, BYİB-in, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının, Beynəlxalq İnkişaf assosiasiyasının sazişlərinin, İnvestisiyaların Hərtərəfli Təminatı agentliyi və Beynəlxalq İnvestisiya Mübahisələrinin həlli Mərkəzinin əsasları haqqında konvensiyaların normaları Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq edilir. Əgər həmin sazişlərin və konvensiyaların normaları ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları və normaları arasında uyğunsuzluq yaranarsa, onda həmin sazişlərin və konvensiyaların normaları tətbiq edilir.¹²²

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BVF-yə üzv qəbul edilərkən ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərə uyğun olaraq onun kvotası 117 milyon SDR məbləğində təsdiq edilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda gedən iqtisadi proseslər və onun inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla BVF-da ölkənin kvotasına yenidən baxılmış və 165 milyon SDR-dək artırılmışdır. Bu da Azərbaycana həmin beynəlxalq maliyyə təşkilatının imkanlarından daha geniş istifadə etmək hüququ vermişdir.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının 103 ölkə ilə ticarət əlaqələri olduğu halda, 2009-cu ildə belə ölkələrin sayı 141-ə çatıb. Bunlardan 111-i uzaq xarici dövlətlər, 13-ü isə MDB respublikalarıdır.

¹²² A.N.Kərimov. “Maliyyə”. Bakı. 2001 s. 23

11.8. AZƏRBAYCANDA İNFLYASIYA VƏ ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ

Ölkə iqtisadiyyatımızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi pulun əhəmiyyətini artırdı. Başqa ölkələrin təcrübəsi göstərdiyi kimi bazar iqtisadiyyatına keçid qiymətlərin sürətlə qalxması, inflyasiya faktorlarının, fəaliyyətinin güclənməsi ilə səciyyələnir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin özünün inflyasiyanın dərinləşməsinin səbəbi olması, yoxsa bu şəraitdə əvvəllər yığılıb qalan inflyasiyanın potensialı real təzahür forması olması olub-olmadığını düzgün qiymətləndirmək çox vacibdir.¹²³

Axırıncının iki səbəbi vardır. Birincisi ondan ibarət idi ki, sovet rublu sürətlə qiymətdən düşürdü, camaat belə düşünürdü ki, əgər Azərbaycan kifayət qədər güclü iqtisadi potensialla öz puluna keçsə, o, inflyasiyadan azad olacaq. İkinci səbəb isə ondan ibarət idi ki, keçmiş SSRİ-də hələ rubl işlədilirdi və nağd pul çatışmırdı. Hər dəfə Rusiyadan nağd pul gətirdikdə rüşvət vermək lazım gəlirdi, xalq vaxtında və tam maaş, təqaüd və s. ala bilmirdi. Ölkədə ciddi sosial ağırlıq artırdı. Manat ilk mövsümdə istifadə olunan rubl ilə paralel olaraq rubla qarşı öz qiymətini saxlaması üçün tədaviyə hissə-hissə buraxılırdı. Düzgün olaraq həmin vaxt rəhbərlik elan etdi ki, özəlləşdirmə manatla olacaq və onun hörmətini bir az da artırdı. Lakin Azərbaycan keçmiş sovet ölkələrindən aldığı malların dəyərini rublla ödəməli olurdu və bununla belə, bu ölkələrdə, ən əsas da Rusiyada qiymətlər liberallaşmış və böyük sürətlə qalxmaqda idi. Bu hadisələrin qaçılmaz olduğu əvvəlcədən məlum idi. Artıq 1993-cü ilin yaz fəslində manat həm əmtəəyə, həm də rubla qarşı qiymətdən düşməyə başladı.

Dövlət büdcəsinə ərzaq məhsullarının satışından gələn gəlirlər azaldı. Bütün faktorlar və pul kütləsinin direktiv tənzimlənməsi ilə birlikdə nəticə etibarilə 1993-1994-cü illərdə hiperinflyasiya səviyyəsinə çatmaq üzrə idik.

İqtisadi tarixdə Azərbaycanın istəyindən asılı olmayaraq, 1994-cü il hiperinflyasiya ili kimi yadda qaldı. İnflyasiyanın 1800 % qədər çatmasından sonra BVF-in köməyi ilə tətbiq edilən Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və onun davamçısı İlham Əliyev tərəfindən aparılan uğurlu siyasət nəticəsində 2000-ci ildən sonra inflyasiya 5-10% həddinə qədər azaldı.

11.9. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ 2011-Cİ İL ÜÇÜN BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Hər bir dövlətin iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi sayılan maliyyə

¹²³ A.Ə.Abduləzimov, "Müasir maliyyə sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri" - Maliyyə və uçot jurnalı №12/2006

yə münasibətləri sistemində dövlət maliyyəsi adlanan dairədə dövlət büdcəsi əhəmiyyətli yer tutur.

Məlumdur ki, dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələri yerinə yetirir, onun iqtisadi, sosial, siyasi və s. sahələrdə çoxsaylı, çoxşaxəli işləri yerinə yetirməsindən ötrü maliyyə vəsaiti tələb olunur. Elə bu məqsədlə dövlət pul vəsaitləri fondlarını yaratmaq məcburiyyətində qalır və əvvəl göstərdiyimiz dairələrdə lazımı işləri aparmaqdan ötrü pul vəsaitləri fondlarından istifadə etməli olur. Bu mənada dövlət büdcəsi dövlətin dayağı, möhkəm təminatı, müdafiəçisi və etibarlı söykənəciyidir. Aydın məsələdir ki, əksər problemlərin həlli, toplanan pul vəsaitlərinin qədərindən asılıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı və tərəqqisi bununla şərtləşir, nəticə etibarilə ondan asılıdır. Maddi imkan olmadan cəmiyyət öz qarşısında qoyduğu ən adi məsələni həll edə bilmir. İqtisadiyyatın iqtisadi cəhətdən tənzimlənməsi mexanizmi halqası sayılan dövlət büdcəsi əslində hökumətin sərəncamında olan iri mərkəzləşdirilmiş pul fondu kassasından başqa bir şey deyildir.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bir sıra iqtisadi qanunlar, iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı, birgə qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq şəklində fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi münasibətlərin bir hissəsi olan maliyyə münasibətlərinin müəyyən tərəfini ifadə edir. Cari halda biz bu münasibətləri hər şeydən əvvəl dövlət büdcəsindəki gəlirlər və xərclər arasındakı nisbətdə və əlaqələrdə görürük. Büdcə münasibətləri dövlətlə müxtəlif müəssisələr, idarə və təşkilatlar, əhali və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və həmin münasibətlərin məcmusudur. Məsələ bununla bitmir. İş ondadır ki, dövlət büdcəsinin rolu əvvəl deyilənlərlə məhdudlaşmır, o ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsündə iştirak edir. Büdcə sistemi olduqca mürəkkəb mexanizmdir. Üstəlik ölkənin iqtisadiyyatının tənzimlənməsində qüdrətli alət və vasitədir. Dövlət büdcəsi hər bir ölkədə dövlətin maliyyə planı və proqramı deməkdir.

Büdcə-vergi siyasəti Azərbaycan Respublikasının orta müddətli maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və proqnoz göstəricilərinə, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2004-2008-ci illər)”, antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişafını təmin edən və digər dövlət proqramlarına uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Büdcə-vergi siyasətini istiqamətləndirən makroiqtisadi göstəricilər daha sürətli iqtisadi artımın əldə edilməsini, büdcəyə əlavə daxilolma mənbələrinin müəyyən edilməsini, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində büdcənin birbaşa iştirakının və təsirinə artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsini, yoxsulluğun azaldılmasını, ünvanlı sosial yardımın tətbiqinin təkmilləşdirilməsini sahibkarlığın və regionların inkişafı üçün maliyyə imkanlarının yaradılmasını özündə əks etdirir.

Büdcə-vergi siyasətində əsas məqsədlərdən biri də əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması, əhalinin gəlirlərinin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının idarə olunması və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılması üçün dövlət büdcəsini əsas maliyyə mənbəyinə və iqtisadi alətə çevirməkdir.

Ölkədaxili istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturaların yaradılmasına maliyyə təminatı vermək, iqtisadiyyata cəlb oluna-caq sərmayələrdə ölkənin daxili resurslarının payını artırmaq, vəsaitlərin ortamüddətli proqramlar vasitəsilə bölgüsünə mərhələlərlə keçmək mümkün olacaqdır.

Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergi ödəyicilərinin dairəsinin genişləndirilməsi əsas məqsədlərdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində büdcə sisteminin tənzimlənməsi iki istiqamətdə aparılmalıdır: birinci növbədə dövlət büdcəsi tarazlaşdırılmalı; ikincisi, büdcənin gəlir və xərcləri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, həyata keçiriləcək büdcə siyasəti respublikada son 15 ildə bərqərar olmuş maliyyə sabitliyinin saxlanılmasını, inflyasiyanın tədricən aşağı salınmasını təmin etməklə, genişlənməkdə olan islahatların sürətlənməsinə təkan verir. Bu zaman islahatların ilkin nəticəsi kimi əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsi təmin olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi siyasətində mühüm istiqamətlərdən biri də minimum yaşayış həddinin tələblərini gözləməklə ayrı-ayrı sferalarda əmək haqları arasında olan fərqin tədricən aradan qaldırılmasına, regionlarda əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların iqtisadi tarazlığının təmin edilməsinə nail olmaq, onların iqtisadi gücünü artırmaq və sosial problemlərinin həllini sürətləndirməkdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını artırmaq, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, o cümlədən emal sənayesinin, xidmət və digər infrastruktur obyektlərinin, turizmin inkişafını təmin etmək, məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək qarşıda duran prioritetlər sırasındadır.

Qeyri-neft sektorunun və özəl bölmənin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə qeyri-neft ticarəti, investisiyalar üçün ümumi biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına, kommunal sektorun tənzimlənməsinə və tarif siyasətinin inkisaf etdirilməsinə üstünlük veriləcəkdir.

Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu təkmilləşdirmək, həmin vəsaitdən səmərəli istifadəyə nəzarəti gücləndirmək, dövlət zəmanəti ilə iqtisadiyyata cəlb olunan və dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsünün vahid prinsiplərinə və prioritetlərinə nail olmaq, dövlət investisiya siyasəti ilə müvafiq inkişaf proqramları arasında əlaqələri möhkəmləndirmək mühüm vəzifələr sırasındadır.

Dövlət sektorunun səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə qeyri-dövlət sektorunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində də iş davam etdiriləcəkdir.

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, iqtisadiyyatda struktur islahatlarının davamı, büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin sosial və investisiya yönümlülüüyünün təmin edilməsi, xərclərin şəffaflığının və səmərəli idarə olunmasının yüksəldilməsi ilə müşayiət olunacaqdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və ortamüddətli maliyyə proqramına uyğun olaraq, iqtisadiyyatın inkişafını və nəzərdə tutulan maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün 2010-cu ildə büdcə-vergi siyasəti sahəsində aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Gəlirlər üzrə:

- Ümumi Daxili Məhsulda büdcə gəlirlərinin xüsusi çəkisinin artımına nail olmaq;
- qeyri-neft sektorunda iqtisadi inkişafa nail olmaqla, büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının artımını təmin etmək;
- yerli istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə idxal rüsumlarının dərəcələrinin optimallaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- potensial gəlirlərin (ilk növbədə vasitəli vergilərin) büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsini təmin etmək;
- vergi borclarının azaldılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması və vergi nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi qanunvericiliyini təkmilləşdirmək;
- dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi balansına özəlləşdirmədən daxilolmaların artımına nail olmaq;
- təyinatı üzrə əlavə dəyər vergisindən azadolmaların qanunla müəyyən edilməsinə nail olmaq;
- sadələşmiş vergiyə cəlb olunan xidmət (is) sahələrini genişləndirmək;
- minik avtomobillərinə, istirahət və idman üçün nəzərdə tutulan üzən vasitələrə aksiz vergisini tətbiq etmək;
- aksizli mallar istehsal edən müəssisələrdə aksiz postlarının fəaliyyətini gücləndirmək;
- vergitutma bazasının genişləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə bəzi fəaliyyət növlərinə yalnız sadələşdirilmiş vergini tətbiq etmək;
- vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq və vergitutma məsələləri üzrə normativ hüquqi sənədləri sadələşdirilmək.

Xərclər üzrə:

- perspektiv proqnozlaşmanı genişləndirməklə, büdcə xərclərinin proqramlar əsasında tərtibinə mərhələlərlə nail olmaq;
- adambaşına maliyyələşdirilmə prinsipi əsasında proqnozlaşdırmaya başlamaq;
- xərclərin investisiya və sosial yönümlüyünə üstünlük vermək;
- “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramında (2009-2012-ci illər)” və ölkə iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini stimullaşdıran, sahibkarlığın inkişafını təmin edən və digər dövlət proqramlarında dövlət büdcəsinin vəsaiti balansına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;
- qeyri-neft sektorunun inkişafını ön plana çəkməklə, bu sahələrə bütün mənbələr üzrə maliyyə təminatını artırmaq, əldə ediləcək real gəlirlər balansına büdcə xərclərinin neftdən asılılığının mərhələlərlə azaldılmasına nail olmaq;
- ölkənin müdafiə qüdrətinin gücləndirilməsini və təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bu sahənin maliyyələşdirilməsini təkmilləşdirmək;
- elmi potensialın inkişafını proqramlar əsasında həyata keçirmək, onun maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri gücləndirmək;
- aqrar sektorun inkişaf etdirilməsini, rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, istehsalçıların ixrac yönümlü fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını, emal və yeyinti sənayesinin xammala, əhalinin isə ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli məhsullar balansına ödənilməsinə təmin etmək üçün büdcə vasitəsilə bu sektora dövlət yardımını artırmaq;
- sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsi üçün mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, aztəminatlı əhali, uşaqlar və əlillər üçün ünvanlı sosial müavinətlərin, pensiyaların artırılmasına üstünlük vermək;
- büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda çalışan işçilərin əmək haqlarının mərhələlərlə artırılması, əməyin ödənişi sisteminin təkmilləşdirilməsi, əhalinin real xərclərinin istehlak səbətinin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- əhalinin sosial rifahı ilə bağlı olan təhsil, səhiyyə, turizm, idman, mədəniyyət, sosial sığorta və sosial yardım sistemi sahələrində islahatları davam etdirmək, onların inkişaf istiqamətlərini stimullaşdırmaq;
- dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatlarını davam etdirməklə idarəetməni daha da təkmilləşdirmək, dövlət qulluqçularının sosial müdafiəsini gücləndirmək, inzibati (cari) xərclərin azaldılmasına yönəldilmiş tədbirləri həyata keçirmək;

- dövlət maraqları məqsədilə həyata keçirilən satınalmalara nəzarəti təmin etmək üçün normativ bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət əsaslı vəsait qoyuluşunun strukturunu daim təkmilləşdirməklə bu məqsədlər üçün ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının daha çox cəlb edilməsinə, regionların inkişafına, infrastruktur obyektlərin tikintisinə və bərpa-sına üstünlük vermək, vəsaitdən səmərəli istifadə üçün tədbirlər görmək;
- ayrı-ayrı kommunal xidmətləri üzrə tətbiq olunan tariflərin təkmilləşdirilməsi üçün məqsədyönlü işləri davam etdirmək;
- dövlət borclarının idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət zəmanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində ciddi nəzarət mexanizmini təşkil edərək, kreditlərə xidmət xərclərinin həmin təşkilatların vəsaitləri balansına həyata keçirilməsinə nail olmaq;
- dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək;
- dövlət vəsaitinin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsini davam etdirmək, xəzinə nəzarətini gücləndirmək, büdcə təşkilatlarında borclanma prosesini çevik idarə etmək.

Büdcə kəsiri üzrə:

- dövlət büdcəsi kəsirinin strukturunun təkmilləşdirilməsi işini davam etdirmək;
- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr balansına maliyyələşdirmək;
- dövlət qısa, orta və uzunmüddətli istiqrazlarının buraxılması ilə qiymətli kağızlar bazarını daha da inkişaf etdirmək, dövriyyədə olan artıq pul kütləsinin daha səmərəli şərtlərlə cəlb edilməsi məqsədi ilə investor şəbəkəsini genişləndirmək, bu kağızlara olan tələbatı artırmaqla, normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin tənzimlənməsinə nail olmaq.

Hazırda Azərbaycanda dövlətçiliyin yeni formalaşdığı, iqtisadi müstəqilliyin tədricən bərqərar olduğu bir vaxtda dövlətin roluna, onun sosial və iqtisadi məsələlərin həyata keçirilməsində fəal iştirakına tələb daha da artır. Dövlət bu proseslərə özünün iqtisadi-maliyyə siyasətinin tərkib hissələrindən biri olan büdcə siyasəti ilə təsir edir. Büdcə siyasəti dövlətin büdcə gəlirləri və xərcləri, həmçinin büdcə kəsirinin artırılıb-azaldılması üzrə kompleks surətdə həyata keçirdiyi tədbirlərdə öz əksini tapır. Büdcə siyasəti respublika hökuməti tərəfindən müəyyən edilir və ölkənin ümumi siyasi və iqtisadi kursuna tabedir.

Hazırda Azərbaycanda bazar münasibətlərinin dərinləşməsi və özəl bölmənin üstünlük əldə etməsi ilə əlaqədar iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinə dövlət büdcəsi xətti ilə yönəldilən vəsaitlər kəskin surətdə azalmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın suveren dövlət kimi mövcudluğu ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi ilə yanaşı, büdcədə yeni xərc maddələrini doğurmuşdur. Hazırda respublika ərazisinin 20%-inin Ermənistan Respublikası tərəfindən işğalı, həmçinin ölkəyə qarşı müxtəlif düşmən dövlətlərin təcavüz təhlükəsinin qalması dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün xeyli vəsait ayrılmasını zəruri edir. Həmçinin müharibənin nəticəsi kimi 1 milyondan artıq qaçqının olması, onların müxtəlif sosial-iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi də nəzərə alınarsa, respublika hökumətinin büdcə siyasətini həyata keçirərkən nə qədər böyük problemlərlə üzləşdiyini təsəvvür etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. A.F. Musayev, A.A. Qəhrəmanov. `Vergi mədəniyyəti.` Bakı 2004.
2. A.F. Musayev. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı 2004
3. Abbasov A. H. Azərbaycanca Maliyyə Bazarının Formalaşması və Bazar İqtisadiyyatında Maliyyə-Kredit Sisteminin Problemləri. Bakı 2003
4. Azərbaycan Statistika Komitəsi-Statistik göstəricilər
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Məlumatları. 2002.
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Bakı, 2008.
7. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Bakı, 2008.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B. 1995.
9. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2009.
10. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, Bakı, 2008.
11. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
12. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2008, Rəsmi nəşr, Bakı, Səda, 2008.
13. Biznes Bülleteni N:47 1998
14. D.Ə.Vəliyev, Y.N.Balakişiyeva, İ.R.Rəfibəyli, E.E.İmanov, E.M.Qarabalayev. "Vergi hüququ". Bakı, 2003
15. D.İ.Allahverdiyev, "Büdcə-Vergi Siyasəti və İqtisadi Təhlükəsizlik". Bakı 2002
16. E.Əhmədov "Vergi prinsipləri və öhdəlikləri". Bakı 2000
17. E.Əhmədov, "Vergi islahatları və vətəndaş cəmiyyətinin təşkili" Bakı 2000
18. F.Ə.Məmmədov, A.f.Musayev, M.M.Sadiqov, Y.A.Kəlbəliyev, Z.H.Rzayev, "Vergilər və Vergitutma" 2008
19. F.Quliyev, "Millət və Dövlət gəlirləri". Bakı 2004
20. Qubad İbadəoğlu, "Vergi, Gömrük və Muhasibat işi." Bakı, 1997
21. İqtisadiyyat və Həyat 2N 2005
22. Novruz Quliyev, Asif Kərimov "Vergi haqda qanun" 1998
23. Paşayev Tahir "Mənfəət vergisi daxilolmalarının yaxşılaşdırılması yolları " Bakı 1996
24. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin "İcmalı" 2006
25. Arda Sadiq, Gelir Vergisi Kanuni İzahlar Ankara, 1949
26. A.Akdoğan, Ş.Kızılot, S.Eyüzgiller, "Türk Vergi Sistemi", Ankara,1982.
27. A.A.Hüseynov,"Azərbaycan Respublikası vergi xidmətləri islahatları"
28. Y.A.Kəlbəliyev "Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları" Bakı – 2008
29. Azərbaycan qəzeti, 31 Yanvar 2006
30. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi 2008
31. Biznes bülleteni "Əmlak vergisinin hesablanması"
32. E.Əhmədov "Vergi islahatları və vətəndaş cəmiyyətinin təşkili" Bakı – 2000
33. Fazil Məmmədov "Azərbaycan vergi məəcəlləsi" Bakı – 2002
34. H.Nadaroğlu "Kamu Maliyesi " İstanbul 1989
35. M.Həsənli "Vergilər". Bakı – 1999
36. İsgəndər Əliyev "ƏDV və sadələşdirilmiş vergi sistemi" Bakı – 2002
37. İsgəndər Əliyev "Əlavə Dəyər Vergisi" Bakı – 1998

38. M.Rəhimov “Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyatında verginin rolu” Bakı – 2001
39. S.M.Məmmədov “Vergi və vergi sistemi”. Bakı – 1998.
40. Miralim Həsəni ”Vergilər” Şərq-qərb nəşriyyatı .1996
41. Mirələm Həsəni “Azərbaycanda vergilər” Bakı – 1998
42. N.Qasimov “Vergi Öhdəliyi” Bakı – 2000
43. İsgəndərov Elgiz, Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il üçün büdcə vergi siyasətinin əsas istiqamətləri,<http://www.kitab.az/cgi>
44. S. Turhan, “Vergi Nəzəriyyəsi”, İstanbul, 1998
45. N. Qasimov, “Vergi Öhdəliyi”, Bakı, 2001
46. A . F. Musayev, “Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri” Bakı, 2004
47. Ş. Ş. Bədəlov, R. B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov “Büdcə sistemi” Bakı 2003
48. Q. Bayramov, İ. Əhmədov, A. Mehdiyev, F. Rəsulov “Büdcə işi” Bakı, 2006
49. Z. Vəliyev, “Dövlət büdcəsi” Bakı 1998
50. İ. Əliyev. “Əlavə dəyər vergisi”. Bakı 1998
51. D.Ə. Vəliyev, Y. N. Balakışiyeva, İ. R. Rəfibəyli, E. E. İmanov, E. M. Qarabalayev. “Vergi hüququ”. Bakı 2003.
52. T. Paşayev. “ Mənfəət vergisi daxilolmalarının yaxşılaşdırılması yolları”. 1996
53. Dövlət Büdcə Gəlirləri, [http:// www. taxes. gov. az](http://www.taxes.gov.az), 01.04.2008
54. D.Ə. Vəliyev, Y.N. Balakışiyeva, E.E. İmanov “Vergi hüququ” Bakı 2003
55. Z. Fərrux, Vidadi Zeynalov “Maliyyə pul tədavülü, kredit” Bakı 2007
56. N. Novruzov, X. Hüseynov “Maliyyə” Bakı 2007
57. Büdcə bələdçisi, jurnal, Bakı 2007
58. Məmmədov Saleh: “Maliyyə”, Bakı. 1997.
59. Vəliyev Tofiq: “İqtisadi Nəzəriyyə” Bakı 1999
60. Kərimov A.N.: “Maliyyə” Bakı 2001 .
61. Harvey C.: “Müasir iqtisadi və bazar giriş” tələbələr üçün dərs vəsaiti, Bakı ,2001
62. Mustafayev, R.Ə: ,“Azərbaycanda pul-kredit bazarının vəziyyəti və onun inkişaf meyilləri” Maliyyə və uçot jurnalı №2/2006
63. Əhmədov Vəlixan: “İqtisadi Nəzəriyyə ”dərslik Bakı 2001
64. Əmiraslanov Azər: “Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar”, Bakı 1998
65. Samuelson P.A.: “İqtisadiyyat”, Moskva 1997,
66. Əsgərov R. “Pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri” Bakı 2002
67. Abbasov A.H.“ Azərbaycan maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri” Bakı, 2003
68. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” Bakı-2008
69. .“Azərbaycan Respublikasının Milli bankı” Statistik bülleten №12/2008
70. Abbasov A.H. “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri” Bakı-2003
71. Kərimli, İrşad:“Milli iqtisadiyyatın əsasları”, Bakı 2001
72. Abduləzimov,A.Ə., “Müasir maliyyə sisteminin formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri” - Maliyyə və uçot jurnalı №12/2006
73. Əhmədovlu, Şahin: “Yeni dünyada yeniləşən Azərbaycan İqtisadiyyatı” Bakı 2006
74. Azərbaycan Respublikasının 2010-cu il Dövlət Büdcəsi Haqqında Fərman

75. Burhan Ataç, Maliye Politikası, Anadolu Üniversitesi, 1994
76. Əbülfəz Qasimov, Vidadi Zeynalov, Mirənvər Mirməhmudov, SAHİBKARLIQ VƏ VERGİ SİYASƏTI
77. Respublikada bazar iqtisadiyyatının mövcud şəraitinə uyğun vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və onun uçot siyasətinə təsiri, <http://www.kitab.az/cgi-bin/catlib2/search.cgi?lang=az&info=vergi+siyas%C9%99ti&seekwhat=on>
78. Gülay Coşkun, Devlet Bütçesi, Ankara, 5. Baskı, Turhan Kitabevi, 1997, s. 12.
79. Karl E. Case, Ray C. Fair, Principles of Economics, Second Edition, New Jersey, Prentice Hall Inc. 1992 p. 473.
80. Walter Eltis, “Debt, Deficit and Default” Debt and Deficits, Edited by John Maloney, Cheltenham, Edward Elgar Publishing Inc. 1998, pp. 118-119.
81. Paul Masson, Michael Mussa, a.g.m., p. 6.
82. Anres Velasco, “A Model of Endogenous Fiscal Deficits and Delayed Fiscal Reform” Fiscal Institutions and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. .37.
83. Alberto Alesina, Roberto Perotti, “Budget Deficit and Budget Enstitutions” Fiscal Institutions and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 15.
84. Attiat F. Ott, Public Sector Budgets, England, Edward Elgar Publishing Ltd, 1993, p. 250.
85. Bradley R. Schiller, a.g.e., p. 259.
86. Michael Parkin, Melanie Powell, Kent Matthews, a.g.e., p. 565.
87. Maxwell J. Fry, Emancipating the Banking System and Developing Markets for Government Debt, London, Published by Poutledge 1997, pp. 26-27.
88. James Buchanan, “Borç Finansmanının Ahlaki Boyutu” Maliye Yazıları, Çev. Haluk Tandircioğlu, Nisan-Haziran 1999, s. 49.
89. İzzettin Önder, Hülya Kirmanoğlu, “Kamu Açıklarının Tanımlanması, Ölçümü ve Etkileri” Kamu Kesimi Finansman Açıkları, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay. No: 554, 1996, s. 33.
90. Joseph E. Stiglitz, Principles of Macroeconomics, Second Edition, U.S.A. W.W. Norton & Company Inc. 1997, p. 65.
91. Alberto Alesina, Roberto Perotti, a.g.m., p. 13.
92. Yianos Kontopoulos, Roberto Perotti, “Government Fragmentation and Fiscal Policy Outcomes: Evidence from OECD Countries” Fiscal Institutions and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 81.
93. Güneri Akalın, “Kamu Kesimi Finansman Açıkları ve İqtisadi Tarazılıqlar Üzerine Etkileri” Kamu Kesimi Finansman Açıkları, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay. No: 554, 1996, s. 17.
94. Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, a.g.e., s. 590.
95. Catherine L. Mann, “Is the U.S. Current Account Deficit Sustainable?” Finance & Development, New York, Published by IMF, March 2000, p. 43.
96. Richard K. Vedder, Lowell E. Gallaway, “Budget Surpluses, Deficits and Government Spending” December 1998, s. 2. <http://www.house.gov/jec/fiscal/budget/surplus2.pdf>, 05 Mart 2001.
97. Şevki Özbilgen Maliye Politikası, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1998, s. 140.
98. Richard K. Vedder, Lowell E. Gallaway, a.g.m., p. 14.
99. Rudiger Dornbush, Stanley Fisher, Richard Startz, a.g.e., p. 205.

100. Peter S. Rose, Money and Capital Markets, Seventh Edition, USA, Irwing McGraw-Hill, 2000, p. 573.
101. Özer Ertuna, "2000 Yılı Stabillik Programı" Muhasebe ve Finansman, S. 6, Nisan 2000, s. 20.
102. Vito Tanzi, Ludger Schuknecht, "Kamu Kesiminin Yeniden Yapılanması" Maliye Yazıları, Çev. Mustafa Sakal, S. 62, Ocak/Mart 1999, s. 57.
103. Sebastian Edward, "Public Sector Deficits and Macroeconomic Stability in Developing Economies" Budget Deficits and Debt: Issues and Options, ABD, A symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City, 1995, p. 307.
104. Karl E Case, Ray C. Fair, Principles of Economics, 5.Edition, New Jersey, Prentice Hall Internatinal Inc. 1999, pp. 721-722.
105. Alberto Alesina, "The Political Economy of the Butget Surplus in the United States" Journal of Economic Perspectives, Volume 14, Number 3, Summer 2000, s. 6.
106. Richard Hemming, G. A. Mackenzie, "Kamu Harcamaları ve Sürdürülebilir Maliye Politikası" Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 8.
107. John Toye, "Fiscal Crisis and Fiscal Reform in Developing Countries" Cambridge Journal of Economics 2000, Volume 24, Oxford University Press, January 2000, p. 35.
108. Halil Seyidoğlu, Uluslararası Finans, 2. Baskı, İstanbul, Güzem Yayınları, 1997, s. 39.
109. T.C. Başbakanlık Hazine Müşteşarlığı, Enflasyonla Mücadele Programı Politika Metinleri, Cilt II, Ankara, Temmuz 2000, s. 6.
110. Michael R. Baye, Dennis W. Jansen, Money, Banking & Financial Markets, Boston, Houghton Mifflin Company, 1995, pp. 563-565.
111. Fred H. Gowen "Is Supply-Side Economics Enough?" Monetary Theory and Monetary Policy, Edited by Thomas Lys, United Kingdom, Edward Elgar Publishing Ltd. 1997, p. 270.
112. Coşkun Can Aktan, "Arz-Yanlı İktisat ve Haldun-Laffer Etkisi" Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 49.
113. Thomas F. Dernburg, "Makroiktisat ve Açık Ekonomi Makroiktisadı", İktisatça, Çev. Yahya S. Tezel, Kış 1995, s. 25.
114. Hasan Olalı, "Enflasyonla Mücadele Politikaları ve İqtisadi Stabillik İçin Öneriler" İzmir Ticaret Borsası Dergisi, Sayı:10, İzmir, Nisan 1995, s. 19.
115. Maxwell J. Fry, "Central Banking and Economic Development" Central Banking, Monetary Policies and the Implication for Transition Economies, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 89.
116. Erdal Demirhan, "Kamu Açıklarının Finansmanında Monetizasyon Politikası" Yönetim ve Ekonomi, Sayı:4, 1998 ss. 39-42.
117. Pierre-Richard Agenor, Peter J. Montiel, Development Macroeconomics, p. 128.
118. Ömer Arasıl, "Bütçe Açığı Finansman Yöntemleri Üzerinde Bazı Değerlendirmeler" Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 72.
119. İlker Parasız, Para Politikası Türkiye Uygulaması, 5. Baskı, Bursa, Ezgi Yayınları, 1998, s. 290.
120. TCMB, Araştırma Genel Müdürlüğü Tartışma Tebliğleri, Ankara, 1997, ss. 52-53.
121. Andrew Berg, Eduardo Borensztein, "The Dollarization Debate" Finace & Development, New York, Published by IMF, March 2000, p. 40.
122. Michael Parkin, "Domestic Monetary Institutions and Deficits" Deficits, Edited James M. Buchanan, Charles K. Rowley, Robert D. Tollison, Basil Blackwell Inc. 1986, pp. 312-313.

123. Frederic S. Mishkin, "Central Banking in a Democratic Society Implications for Transition Countries" Central Banking, Monetary Policies and the Implication for Transition Economies, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 38.
124. Jacop A. Frenkel, "Central-Bank Independence and Monetary Policy" Central Banking, Monetary Policies and the Implications for Transition Economies, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 13.
125. Mahfi Eğilmez, Hazine, Tütünbank Finans Dünyası Yayınları, No:3, 1996, s. 61.
126. Ömer Faruk Çolak, "Para Programı ve Para Politikası" Ekonomi Başak, Yıl:22, S. 102, Kasım-Aralık 1998, s. 103.
127. 2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması, IMF-Türkiye Niyet Mektubu Metni, 9 Aralık 1999, md., 59-60.
128. Ersin Tunca, "Sıcak Para Nasıl Tutulacak? Döviz Çıpa Atmak Doğru mu?" İqtisadi Forum, TOBB, Yıl:8, S. 1, Ocak 2001, s. 20.
129. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Başkanı Sayın Süreyya Sertarazlıççı'nın 19.03.2001 Tarihli Basın Açıklamasının metni, (Çevrimiçi) http://www.treasury.gov.tr/tcmb_tur.htm, 24 Mart 2001.
130. James Buchanan, "Kamu Borçlanması" Maliye Yazıları, Çev. Haluk Tandırcıoğlu, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s. 37.
131. Tülay Arın, "Türkiye'de ve Dünyada Borçluluk ve Borç Krizi" İktisat Dergisi, Ocak 1997, s. 50.
132. Robin Broadway, David Wildasin, "Long Term Debt Strateji: A Survey" The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 42.
133. Ryan C. Amacher, Holley H. Ulbrich, Principles of Economics, Fifth Edition, Ohio, South-Western Publishing Co. 1992, p. 390.
134. Vito Tanzi, Mark S. Lutz, "Interest Rates and Government Debt: Are The Linkages Global Rather Than National" The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 243.
135. Metin Erdem, Devlet Borçları, Bursa, Ekin Kitabevi, 1996, s. 49.
136. Asım Erdilek, "Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Değerlendirilmesi" İşletme ve Finans, Haziran 1998, s. 14.
137. Richard Hemming, Kenneth Miranda, "Faiz Ödemeleri", Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 72.
138. Jakob de Haan, Wim Moessen and Björn Volkerink, "Budgetary Procedures-Aspects and Changes: New Evidence for Some European Countries" Fiscal Institution and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 265.
139. N. Gregory Mankiw Macroeconomics, Fourth Edition, New York, Worth Publishers, 2000, p. 408.
140. DPT Makro-İqtisadi Program ve Beş Aylık Uygulama Sonuçları Sunuş Notu, 27 Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.dpt.gov.tr/esk/2000/sunus.2.ppt>, 20 Şubat 2001.
141. James Buchanan, "Borç Finansmanının Ahlaki Boyutu" Maliye Yazıları Çev. Haluk Tandırcıoğlu, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s.48.
142. Vural F. Savaş, Anayasal İktisat, 3. Baskı, İstanbul, Avcıol Basım-Yayımları, 1997, s. 28.
143. Richard E. Wagner, "Liability Rules, Fiscal Institutions and the Debt" Deficits, Edited James M. Buchanan, Charles K. Rowley, Robert D. Tollison, Basil Blackwell Inc. 1986, p. 200.

144. Albert Jaeger, "Debt Neutrality, Finite Horizons and Private Savings Behavior" *The Political Economy of Government Debt*, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 195.
145. Sergio Perelman, Pierre Pestieau, "The Determinants of the Ricardian Equivalence in the OECD Countries" *The Political Economy of Government Debt*, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 182.
146. Turan Yay, "Bütçe Açıkları Sorunu, Ricadocu Denklik Teoremi ve Türkiye Üzerine Bir Test" *İ. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, S. 1, Temmuz 1995, s. 36.
147. Burak Atamtürk, "Türkiye'de Kamu Finansman Politikası ve Dışlama Etkisi Üzerine Bir Deneme" *İ. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, S. 1, Nisan 1997, s. 77.
148. Jeffrey D. Sachs, "Alternative Approaches to Financial Crises in Emerging Markets" *Capital Flows and Financial Crises*, Edited by Miles Kahler, USA, Cornell University Press, 1998, p. 247.
149. Öztin Akgüç, "Türkiye Ekonomisi Sürekli Bir Büyüme Çizgisine Nasıl Sokulabilir?" *Banka ve İqtisadi Yorumlar*, S. 6, Temmuz 1995, s. 11.
150. Alan Greenspan, "Dünyadaki Son İqtisadi Gelişmeler Üzerine Değerlendirme" *Bankacılar Dergisi*, Çev. Melike Alparıslan, Sinan Sırmacı, S. 26. 1998, s. 90.
151. Rachel McCulloch, Peter A. Pethi, "Equity Financing of East Asian Development" *Capital Flows and Financial Crises*, Edited by Miles Kahler, USA, Cornell University Press, 1998, p.158.
152. Michael P. Dodey, "The Tobin Tax: Good Theory, Weak Evidence, Questionable Policy" *The Tobin Tax*, Ed. Mahbub ul Haq, Inge Kaul, Isabelle Grunberg, New York, Oxford University Press, 1996, p. 83.
153. Selda Aydın, "Asya Krizi ve Sermaye Hareketlerinin Vergilendirilmesi" *Maliye Dergisi*, S.133, Ocak-Nisan 2000, ss. 22-23.
154. Richard Hemming, G.A. Mackenzie, a.g.m., pp.7-8.
155. Steven Husted, Michael Melvin, *International Economics*, Third Edition, New York, Harper Collins Publishers, 1995, p. 343.
156. Richard Barth, William Hemphill, *Financial Programing and Policy The Case of Turkey*, Washington, IMF Publication Services, 2000, p. 137.
157. Ephraim Clark, Michel Levesseur, Patrick Rousseau, *International Finance*, London, Chapman & Hall Publishing, 1993, p. 51.
158. Stanley Ficher, "Exchange Rate Regimes: Is the Bipolar View Correct?" January, 2001, (Çevrimiçi) <http://www.imf.org/external/np/speeches/2001/010601a.htm>, 18 Mart 2001.
159. Gülten Kazgan, "Uluslar Arası Esnek Kur Sistemi ve Türkiye'nin Dışa Açılması" *İktisat Dergisi*, S. 336, Aralık 1999, s. 27.
160. Ali Alp, "Döviz Krizi Olası mı? İqtisadi Göstergelerimizdeki Gelişmeler ne Durumda" *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, Yıl 1, S. 5, Şubat-Mart 1999, s. 35.
161. Richard N. Cooper, W. Max Corden, Sarath Rajapatirana, *Boom, Crisis, and Adjustment*, Washington, Oxford University Press, 1993, p. 311.
162. Alec Chrystal, Simon Price, *Controversies in Macroeconomics*, Third Edition, Great Britain, Harvester Wheatsheaf Prentice Hall, 1994, p. 33
163. Sinan Sönmez, "Kriz Devlet Müdahalesi ve Özelleştirme" *Özelleştirme Tartışmaları*, Yayına Hazırlayan: Aykut Polatoğlu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1994, ss. 40-41.
164. Coşkun Can Aktan, *Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları*, Tüsiad Yay. No: TÜSİAD-92.1.148, İstanbul, 1992, s. 11.
165. Ömer Faruk Batrel, "Özelleştirmenin İqtisadi ve Mali Gerekeçesi" *Özelleştirme Sempozyumu*, Ankara, Doğu Matbaacılık, 1995, s. 19.

166. Richard Hemming, Kenneth Miranda, “Özelleştirme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 139.
167. Richard Hemming, Kenneth Miranda, “Özelleştirme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s.142.
168. M. Berra Altıntaş, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesine Özelleştirmenin Sermaye piyasasına Etkisi, SPK Yay. No: 8, Ankara 1988, s. 57.
169. Uğur Bayar, Dünyada Özelleştirme Uygulamaları, 2000 Yılı Türkiye Özelleştirme Programı, İMKB Konferans ve Panel Serisi-3, İstanbul, 2000, s.37.
170. John Soloman, Economics, Second Edition, Harvester New York, Wheatsheat Prenttice Hall, 1994, p. 498.
171. Oğuz Oyan, Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye?, 2. Baskı, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1998, ss. 159-160.
172. Jack Diamond, Cristian Schiller, “Harcamalarda Geç Ödeme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, ss.160-161.
173. T.C. Başbakanlık DTM, Dünyada ve Türkiye’de İqtisadi Gelişmeler, S. 2, Nisan 2000, ss. 9-10.
174. Richard Hemming, Claire Liuksila, “Borç Ödemeleri” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 166.
175. Vito Tanzi, Ludger Schuknecht, “Kamu Kesiminin Yeniden Yapılanması” ss. 61-62.
176. Richard Wagner, Rbert O. Tollison, “Denk Bütçe, Mali Sorumluluk ve Anayasa İlişkileri Denk Bütçe Anayasa Değişikliğinin İçeriği” Maliye Yazıları, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s. 59.
177. Doğan Nadi Leblebici, Uğur Ömürgönülşen, “Kamu Kesiminde Mäcnu Kalite Yönetiminin Uygulanabilirliği” H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 17, S. 1, 1999, ss. 64-65.
178. Engin Ataç, Kamu Maliyesi, Eskişehir, T. C. Anadolu Üniversitesi Yay. No: 949, 2000, s. 61.
179. M. S. Levitt, M. A. S. Joyce, The Growth and Efficiency of Public Spending, New york, Cambridge University Press, 1989, p. 93.
180. Abdurrahman Akdoğan, Kamu Maliyesi, Yedinci Baskı, Ankara, Gazi Büro Kitabevi, 1999, s. 90.
181. İzak Atiyas, Şerif Sayın, “Devletin Mali ve Performans Saydamlığı” Kamu Maliyesinde Saydamlık, http://www.tesev.org.tr/projeler/proje_kamu_maliye.php, 25 Nisan 2001.
182. Richard Hemming, Daniel P. Hewitt, G. A. Mackenzie, Richard Hemming, Daniel P. Hewitt, G. A. Mackenzie, “Kamu Harcamalarında Verimlilik” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 26.
183. Lars P. Feld, Gebhard Kirchgassner, “Public Debt and Budgetary Procedures: Top Down or Bottom Up? Some Evidence from Swiss Municipalities” Fiscal Institutions and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 153.
184. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması ÖİK Raporu, s. 25, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kamuyone/oik527.pdf>, 10 Mart 2001.
185. Nazım Ekren, “Stabillikın Ekonomi Politigi” <http://www.activefinans.com/activeline/sayi10/politik.html>, 1 Mart 2001.
186. Vural Savaş, Politik İktisat, 3. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 1998, ss.38-39.
187. Rudiger Dornbusch, Stabilization, Debt and Reform, New Jersey, Prentice Hall Inc. 1993, p. 34.

188. İlker Parasız, Kriz Ekonomisi, İkinci Baskı, Bursa, Ezgi Yayınevi, 1996, s. 70.
189. Ayşe Sema Bahçeci, Ortodoks ve Heterodoks Stabillik Programları: Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi, Ankara, DPT Yay. No: 2477, 1997, s. 5.
190. Osman Z. Orhan, Başlıca Enflasyon Nəzəriyyələri və Stabillik Politikaları, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 126.
191. Mahfi Eğilmez, "İqtisadi Stabillik Programı Engeller, ve Çözüm Yolları"
<http://www.tusiad.org.tr/yayin/gorus/30/html/sec6.html>, 20 Mart 2001.
192. Michael Bruno, Kriz, Stabillik Programları ve İqtisadi Reform, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul, Türk Henkel Dergisi Yayınları 2, 1994, s. 224.
193. Emin Dedeoğlu, Ferhat Emil ve Can M. Erdem, "Kamu Mali Mevzuatının Uygulanması ve Saydamlığı Üzerine Gözlemler" Kamu Maliyesinde Saydamlık,
http://www.tesev.org.tr/projeler/proje_kamu_maliye.php, 25 Nisan 2001.
194. Nazım Ekinci, "Kriz Üzerine" İşletme ve Finans, 16. Yıl, Mart 2001, s. 10.
195. Coşkun C. Aktan, İqtisadi Anayasa, İstanbul, TİSK Yayını, 1996, s. 24.
196. "Milli Gelir ve Büyüme" Ekonomi ve Borsa Tasnifi, Kasım-2000, (Çevrimiçi)
<http://business.fortunecity.com/knight/236/buyume.htm>, 10 Wellace C. Peterson, Gelir, İstihdam ve İqtisadi Büyüme, Çev. Talat Güllap, Erzurum, Atatürk Üniv. Yay. No: 763, 1994, s. 488.
197. Richard Hemming, "Kamu Harcamaları, Stabillik ve Yapısal Uyum" s. 16.
198. James Gwartney, Robert Lawson, Randall Holcombe, "The Size and Functions of Government and Economic Growth" April 1998, (<http://house.gov/jec/growth/function.htm>, 12 Mart 2001.
199. Atul Sood, "Government Surpluses/Deficit: What Do They Do?", March 1998, <http://www.acdicada.gc.ca/xpress/dex/dex9803.htm>, 8 Mart 2001.
200. Michael J. Boskin, "Deficits, Public Debt, Interest Rates and Private Saving: Perspectives and Reflections on Recent Analyses and on US Experience" Private Saving and Public Debt, Edited, by Michael J. Boskin, John S. Flemming and Stefano Gorini, New York, Basil Blackwell Ltd. 1987, p. 257.
201. Maxwell J. Fry, Emancipating the Banking System and Developing Markets for Government Debt, pp. 28-29.
202. Stanley Fisher, "Why Are Central Banks Pursuing Low-Run Price Stability?" Achieving Price Stability, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, p.14.
203. Subrata Ghatak, Monetary Economics in Developing Countries, Second Edition, London, Macmillan Press Ltd. 1995, p. 115.
204. George T. Mccandless, Macroeconomic Theory, y.y. International Edition, Prentice-Hall Inc. 1991, p. 215.
205. The Macroeconomic and Financial Implication of Ageing Populations, April 1998, www.bis.org/publ/gten04.pdf, 27 Şubat 2001.
206. Seyhun Doğan, "IMF Stabillik Programları ve İktisadi Büyüme: Eleştiriler-Eleştirilere Karşı Cevap" İktisat Fakültesi Mecmuası, C.49, Yıl 60, Özel Sayı, İstanbul, 1998, s. 32.
207. Charles Freedman, "What Operating Procedures Should Be Adopted to Maintain Price Stability? Practical Issues" Achieving Price Stability, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, p. 243.
208. Suat Oktar, "Para Politikasının Güvenilirliği ve Güvenilirliğin Sağlanmasında Enflasyon Hedefi Yaklaşımı" Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 305.
209. Ömer Faruk Batirel, "Enflasyonla Mücadelede Maliye Politikaları" Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 97.

210. Ercan Uygur, “2000’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi ve Ekonomi Öğretimi” Türkiye Ekonomi Kurumu Birinci Ulusal İktisat Öğretimi Kongresi, Ankara, Adalet Matbaacılık Ltd. Ekim 1993, s. 1.
211. Maxwell J. Fry, Emancipating the Banking System and Developing Markets for Government Debt, p. 42.
212. Asaf Savaş Akat, “Kronik Enflasyonla Mücadele: Sorunlar, Çözümler, Tereddütler” Banka ve İqtisadi Yorumlar, Yıl 29, S. 2, Şubat 1992, s. 8.
213. John B. Taylor, “How Should Monetary Policy Respond to Shocks While Maintaining Long-Run Price Stability? Conceptual Issues” Achieving Price Stability, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, p. 190.
214. J. A. Bispham, “Rising Public-sector Indebtedness: Some More Unpleasant Arithmetic” Private Saving and Public Dept, Edited, Michael J. Boskin, John S. Flemming and Stefano Gorini, New York, Basil Blackwell Ltd. 1987, p. 53.
215. Laurence Ball, N. Gregory Mankiw “What Do Budget Deficits Do?” Budget Deficits and Debt: Issues and Options, ABD, A symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City, 1995, pp. 98-99.
216. Rudiger Dornbush, Stanley Fischer, Richard Startz, a.g.e., p. 505.
217. Daniel L. Thornton, “The Cost and Benefits of Price Stability: An Assessment of Howitt’s Rule” Review, April 1996, <http://www.stls.frb.org/docs/publication/review/96/03/9603dt.pdf>, 10 Ağustos 2001.
218. Zeynel Dinler, İktisada Giriş, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 1993, s. 413.
219. Graham Dawson, Inflation and Unemployment, Worcester, Billing and Sons Ltd. 1992, pp. 44-45.
220. Emin Ertürk, Makro İktisat, İstanbul, Alfa Basım Yayım, 1999, s. 299.
221. G. A. Mackenzie, “Kamu Sektöründe İstihdam” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 41.
222. Jerald Schiff, G. A. Mackenzie, “Kamu Sektöründe Maaş ve Ücret Sistemi” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 46.
223. Taner Berksoy, “Maliyeye Serbestleşme ve Stabillik” Görüş, TÜSİAD Yayın Organı, Mart 1994, ss. 23-24.
224. Abdullah Ersoy, “Sıcak Para El Yakıyor” İqtisadi Forum, TOBB Aylık Dergisi, Şubat 1995, s. 9.
225. Report of the Working Group on Capital Flows, Financial Stability Forum, April 05, 2000, (Çevrimiçi) <http://www.fsforum.org/Reports/RepCf.pdf>, 12 Mayıs 2001.
226. Laurence Ball, N. Gregory Mankiw, “What Do Budget Deficits Do” Budget Deficits and Debt: Issues and Options, ABD, A symposium Sponsored by The Federal Reserve Bank of Kansas City, 1995, pp. 98-99.
227. Enis Bağdadıoğlu, Gelir Bölgesi, TÜRK-İŞ Eğitim Yayınları No: 49, Ankara, Başak Matbaası, 2000, s. 12.
228. Seyfettin Gürsel ve diğerleri, Türkiye’de Bireysel Gelir Bölgesi ve Yoksulluk, Yayın No: TÜSİAD-T/2000-12, İstanbul, 2000, s.36.
229. Mustafa Sönmez, “2000: Küçülmedem Büyüme mi?” İqtisadi Forum, Yıl 6, S. 12, 15 Aralık 1999, s. 27.
230. Thayer Watkins, “The Lorenz Curve for Income Distribution” (Çevrimiçi) <http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/lorenz>, 15 Mayıs 2001.
231. Measuring Inequality in Income Distribution, (Çevrimiçi) <http://william-king.www.drexel.edu/top/print/txt/factors/dist4.htm>, 15 Mayıs 2001.

232. Hüsni Erkan, Kronik Enflasyon Ekonomiye ve İstihdama Etkileri Semineri, Türkiye İşverenler Sendikaları Konfederasyonu, İstanbul, Kasım 1997, s. 49.
233. Richard Hemming, Daniel P. Hewitt, “Kamu Harcamalarının Dağıtımsal Etkisi” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 119.
234. Gülten Kazgan, “İç Borç Kapanı” Finans Dünyası, S. 7, Mart 1996, s. 49.
235. İsmail Bircan, “Enflasyon Niçin Düşürülmek Zorunda” İktisat Dergisi, Mayıs 1998, s. 6.
236. F.Ə. Məmmədov, M.M. Sadiqov, Y.A. Kəlbəyev, Z.H. Rzayev. “Vergilər və
237. Andrew Berg, Eduardo Borensztein, “The Dollarization Debate” Finance & Development, New York, Published by IMF, March 2000, p. 40.
238. Michael Parkin, “Domestic Monetary Institutions and Deficits” Deficits, Edited James M. Buchanan, Charles K. Rowley, Robert D. Tollison, Basil Blackwell Inc. 1986, pp. 312-313.
239. Frederic S. Mishkin, “Central Banking in a Democratic Society Implications for Transition Countries” Central Banking, Monetary Policies and the Implication for Transition Economies, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 38.
240. Jacop A. Frenkel, “Central-Bank Independence and Monetary Policy” Central Banking, Monetary Policies and the Implications for Transition Economies, Edited by Mario I. Blejer, Marko Skreb, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1999, p. 13.
241. Mahfi Eğilmez, Hazine, Tütünbank Finans Dünyası Yayınları, No:3, 1996, s. 61.
242. Ömer Faruk Çolak, “Para Programı ve Para Politikası” Ekonomi Başak, Yıl:22, S. 102, Kasım-Aralık 1998, s. 103.
243. 2000 Yılı Enflasyonu Düşürme Programı: Kur ve Para Politikası Uygulaması, IMF-Türkiye Niyet Mektubu Metni, 9 Aralık 1999, md., 59-60.
244. Ersin Tunca, “Sıcak Para Nasıl Tutulacak? Döviz Çıpa Atmak Doğru mu?” İqtisadi Forum, TOBB, Yıl:8, S. 1, Ocak 2001, s. 20.
245. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Başkanı Sayın Süreyya Sertarazlıoğlu'nun 19.03.2001 Tarihli Basın Açıklamasının metni, (Çevrimiçi) http://www.treasury.gov.tr/tcmb_tur.htm, 24 Mart 2001.
246. James Buchanan, “Kamu Borçlanması” Maliye Yazıları, Çev. Haluk Tandırcıoğlu, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s. 37.
247. Tülay Arın, “Türkiye’de ve Dünyada Borçluluk ve Borç Krizi” İktisat Dergisi, Ocak 1997, s. 50.
248. Robin Broadway, David Wildasin, “Long Term Debt Strateji: A Survey” The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 42.
249. Ryan C. Amacher, Holley H. Ulbrich, Principles of Economics, Fifth Edition, Ohio, South-Western Publishing Co. 1992, p. 390.
250. Vito Tanzi, Mark S. Lutz, “Interest Rates and Government Debt: Are The Linkages Global Rather Than National” The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 243.
251. Metin Erdem, Devlet Borçları, Bursa, Ekin Kitabevi, 1996, s. 49.
252. Asım Erdilek, “Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımlarının Değerlendirilmesi” İşletme ve Finans, Haziran 1998, s. 14.
253. Richard Hemming, Kenneth Miranda, “Faiz Ödemeleri”, Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 72.
254. Jakop de Haan, Wim Moessen and Bjørn Volkerink, “Budgetary Procedures-Aspects and Changes: New Evidence for Some European Countries” Fiscal Institution and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 265.

255. N. Gregory Mankiw *Macroeconomics*, Fourth Edition, New York, Worth Publishers, 2000, p. 408.
256. DPT Makro-İktisadi Program ve Beş Aylık Uygulama Sonuçları Sunuş Notu, 27 Haziran 2000, (Çevrimiçi) <http://www.dpt.gov.tr/esk/2000/sunus.2.ppt>, 20 Şubat 2001.
257. James Buchanan, "Borç Finansmanının Ahlaki Boyutu" Maliye Yazıları Çev. Haluk Tandircioğlu, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s.48.
258. Vural F. Savaş, *Anayasal İktisat*, 3. Baskı, İstanbul, Avcıol Basm-Yayım, 1997, s. 28.
259. Richard E. Wagner, "Liability Rules, Fiscal Institutions and the Debt" Deficits, Edited James M. Buchanan, Charles K. Rowley, Robert D. Tollison, Basil Blackwell Inc. 1986, p. 200.
260. Albert Jaeger, "Debt Neutrality, Finite Horizons and Private Savings Behavior" The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 195.
261. Sergio Perelman, Pierre Pestieau, "The Determinants of the Ricardian Equivalence in the OECD Countries" The Political Economy of Government Debt, Ed. by Harrie A. A. Verbon, Frans A. A. M. Van Winden, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1993, p. 182.
262. Turan Yay, "Bütçe Açıkları Sorunu, Ricadocu Denklik Teoremi ve Türkiye Üzerine Bir Test" İ. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, S. 1, Temmuz 1995, s. 36.
263. Burak Atamtürk, "Türkiye'de Kamu Finansman Politikası ve Dışlama Etkisi Üzerine Bir Deneme İ. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 3, S. 1, Nisan 1997, s. 77.
264. Jeffrey D. Sachs, "Alternative Approaches to Financial Crises in Emerging Markets" Capital Flows and Financial Crises, Edited by Miles Kahler, USA, Cornell University Press, 1998, p. 247.
265. Öztin Akgüç, "Türkiye Ekonomisi Sürekli Bir Büyüme Çizgisine Nasıl Sokulabilir?" Banka ve İktisadi Yorumlar, S. 6, Temmuz 1995, s. 11.
266. Alan Greenspan, "Dünyadaki Son İktisadi Gelişmeler Üzerine Değerlendirme" Bankacılar Dergisi, Çev. Melike Alparlan, Sinan Sırmacı, S. 26. 1998, s. 90.
267. Rachel McCulloch, Peter A. Pethi, "Equity Financing of East Asian Development" Capital Flows and Financial Crises, Edited by Miles Kahler, USA, Cornell University Press, 1998, p.158.
268. Michael P. Dodey, "The Tobin Tax: Good Theory, Weak Evidence, Questionable Policy" The Tobin Tax, Ed. Mahbub ul Haq, Inge Kaul, Isabelle Grunberg, New York, Oxford University Press, 1996, p. 83.
269. Selda Aydın, "Asya Krizi ve Sermaye Hareketlerinin Vergilendirilmesi" Maliye Dergisi, S.133, Ocak-Nisan 2000, ss. 22-23.
270. Steven Husted, Michael Melvin, *International Economics*, Third Edition, New York, Harper Collins Publishers, 1995, p. 343.
271. Richard Barth, William Hemphill, *Financial Programming and Policy The Case of Turkey*, Washington, IMF Publication Services, 2000, p. 137.
272. Ephraim Clark, Michel Levesseur, Patrick Rousseau, *International Finance*, London, Chapman & Hall Publishing, 1993, p. 51.
273. Stanley Ficher, "Exchange Rate Regimes: Is the Bipolar View Correct?" January, 2001, (Çevrimiçi) <http://www.imf.org/external/np/speeches/2001/010601a.htm>, 18 Mart 2001.
274. Gülten Kazgan, "Uluslar Arası Esnek Kur Sistemi ve Türkiye'nin Dışa Açılması" İktisat Dergisi, S. 336, Aralık 1999, s. 27.
275. Ali Alp, "Döviz Krizi Olası mı? İktisadi Göstergelerimizdeki Gelişmeler ne Durumda" Active Bankacılık ve Finans Dergisi, Yıl 1, S. 5, Şubat-Mart 1999, s. 35.
276. Richard N. Cooper, W. Max Corden, Sarath Rajapatirana, *Boom, Crisis, and Adjustment*, Washington, Oxford University Press, 1993, p. 311.

277. Alec Chrystal, Simon Price, *Controversies in Macroeconomics*, Third Edition, Great Britain, Harvester Wheatsheaf Prentice Hall, 1994, p. 33
278. Sinan Sönmez, “Kriz Devlet Müdahalesi ve Özelleştirme” Özelleştirme Tartışmaları, Yayına Hazırlayan: Aykut Polatoğlu, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1994, ss. 40-41.
279. Coşkun Can Aktan, Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları, Tüsiad Yay. No: TÜSİAD-92.1.148, İstanbul, 1992, s. 11.
280. Ömer Faruk Batirel, “Özelleştirmenin İqtisadi ve Mali Gerekeşi” Özelleştirme Sempozyumu, Ankara, Doğu Matbaacılık, 1995, s. 19.
281. Richard Hemming, Kenneth Miranda, “Özelleştirme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 139.
282. Coşkun Can Aktan, Türkiye’de Özelleştirme Uygulamaları, s. 35.
283. Richard Hemming, Kenneth Miranda, “Özelleştirme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s.142.
284. M. Berra Altıntaş, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesive Özelleştirmenin Sermaye piyasasına Etkisi, SPK Yay. No: 8, Ankara 1988, s. 57.
285. Uğur Bayar, Dünyada Özelleştirme Uygulamaları, 2000 Yılı Türkiye Özelleştirme Programı, İMKB Konferans ve Panel Serisi-3, İstanbul, 2000, s.37.
286. John Soloman, *Economics*, Second Edition, Harvester New York, Wheatsheat Prentice Hall, 1994, p. 498.
287. Oğuz Oyan, Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye?, 2. Baskı, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1998, ss. 159-160.
288. Jack Diamond, Cristian Schiller, “Harcamalarda Geç Ödeme” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, ss.160-161.
289. T.C. Başbakanlık DTM, Dünyada ve Türkiye’de İqtisadi Gelişmeler, S. 2, Nisan 2000, ss. 9-10.
290. Richard Hemming, Claire Liuksila, “Borç Ödemeleri” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 166.
291. Vito Tanzi, Ludger Schuknecht, “Kamu Kesiminin Yeniden Yapılanması” ss. 61-62.
292. Richard Wagner, Rbert O. Tollison, “Denk Bütçe, Mali Sorumluluk ve Anayasa İlişkileri Denk Bütçe Anayasa Değişikliğinin İçeriği” Maliye Yazıları, S. 63, Nisan-Haziran 1999, s. 59.
293. Vito Tanzi, Ludger Schuknecht, “Kamu Kesiminin Yeniden Yapılanması” s. 63.
294. Doğan Nadi Leblebici, Uğur Ömürgönülşen, “Kamu Kesiminde Məcmu Kalite Yönetiminin Uygulanabilirliği” H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C. 17, S. 1, 1999, ss. 64-65.
295. Engin Ataç, Kamu Maliyesi, Eskişehir, T. C. Anadolu Üniversitesi Yay. No: 949, 2000, s. 61.
296. M. S. Levitt, M. A. S. Joyce, *The Growth and Efficiency of Public Spending*, New York, Cambridge University Press, 1989, p. 93.
297. Abdurrahman Akdoğan, Kamu Maliyesi, Yedinci Baskı, Ankara, Gazi Büro Kitabevi, 1999, s. 90.
298. İzak Atiyas, Şerif Sayın, “Devletin Mali ve Performans Saydamlığı” Kamu Maliyesinde Saydamlık, http://www.tesev.org.tr/projeler/proje_kamu_maliye.php, 25 Nisan 2001.
299. Richard Hemming, Daniel P. Hewitt, G. A. Mackenzie, Richard Hemming, Daniel P. Hewitt, G. A. Mackenzie, “Kamu Harcamalarında Verimlilik” Kamu Harcamaları Rehberi, Der. Ke-young Chu, Richard Hemming, IMF, Çev. Doğan Cansızlar, S. 1995/2, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı Yay. 1996, s. 26.

300. Lars P. Feld, Gebhard Kirchgassner, "Public Debt and Budgetary Procedures: Top Down or Bottom Up? Some Evidence from Swiss Municipalities" Fiscal Institutions and Fiscal Performance, Edited by James M. Poterba and Jürgen von Hagen, Chicago, The University of Chicago Press, 1999, p. 153.
301. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması ÖİK Raporu, s. 25, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kamuyone/oik527.pdf>, 10 Mart 2001.
302. Nazım Ekren, "Stabiliteğin Ekonomi Politikası" <http://www.activefinans.com/activeline/sayi10/politik.html>, 1 Mart 2001.
303. Vural Savaş, Politik İktisat, 3. Baskı, İstanbul, Beta Yayınları, 1998, s.38-39.
304. Rudiger Dornbusch, Stabilization, Debt and Reform, New Jersey, Prentice Hall Inc. 1993, p. 34.
305. İlker Parasız, Kriz Ekonomisi, İkinci Baskı, Bursa, Ezgi Yayınevi, 1996, s. 70.
306. Ayşe Sema Bahçeci, Ortodoks ve Heterodoks Stabilitik Programları: Seçilmiş Ülke Örnekleri ve 1994 Türkiye Deneyimi, Ankara, DPT Yay. No: 2477, 1997, s. 5.
307. Osman Z. Orhan, Başlıca Enflasyon Nəzəriyyələri və Stabilitik Politikaları, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 126.
308. Mahfi Eğilmez, "İqtisadi Stabilitik Programı Engeller, ve Çözüm Yolları" <http://www.tusiad.org.tr/yayin/gorus/30/html/sec6.html>, 20 Mart 2001.
309. Michael Bruno, Kriz, Stabilitik Programları ve İqtisadi Reform, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul, Türk Henkel Dergisi Yayınları 2, 1994, s. 224.
310. Emin Dedeoğlu, Ferhat Emil ve Can M. Erdem, "Kamu Mali Mevzuatının Uygulanması ve Saydamlığı Üzerine Gözlemler" Kamu Maliyesinde Saydamlık, http://www.tesev.org.tr/projeler/proje_kamu_maliye.php, 25 Nisan 2001.
311. Nazım Ekren, "Kriz Üzerine" İşletme ve Finans, 16. Yıl, Mart 2001, s. 10.
312. Coşkun C. Aktan, İqtisadi Anayasa, İstanbul, TİSK Yayını, 1996, s. 24.
313. "Milli Gelir ve Büyüme" Ekonomi ve Borsa Tasnifi, Kasım-2000, (Çevrimiçi) <http://business.fortunecity.com/knight/236/buyume.htm>, 10 Mart 2001.
314. Wellace C. Peterson, Gelir, İstihdam ve İqtisadi Büyüme, Çev. Talat Güllap, Erzurum, Atatürk Üniv. Yay. No: 763, 1994, s. 488.
315. Richard Hemming, "Kamu Harcamaları, Stabilitik ve Yapısal Uyum" s. 16.
316. James Gwartney, Robert Lawson, Randall Holcombe, "The Size and Functions of Government and Economic Growth" April 1998, (<http://house.gov/jec/growth/function.htm>), 12 Mart 2001.
317. Atul Sood, "Government Surpluses/Deficit: What Do They Do?", March 1998, <http://www.acdica.gc.ca/xpress/dex/dex9803.htm>, 8 Mart 2001.
318. Michael J. Boskin, "Deficits, Public Debt, Interest Rates and Private Saving: Perspectives and Reflections on Recent Analyses and on US Experience" Private Saving and Public Debt, Edited, by Michael J. Boskin, John S. Flemming and Stefano Gorini, New York, Basil Blackwell Ltd. 1987, p. 257.
319. Maxwell J. Fry, Emancipating the Banking System and Developing Markets for Government Debt, pp. 28-29.
320. Stanley Fisher, "Why Are Central Banks Pursuing Lon-Run Price Stability?" Achieving Price Stability, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, p.14.
321. Subrata Ghatak, Monetary Economics in Developing Countries, Second Edition, London, Macmillan Pres Ltd. 1995, p. 115.
322. George T. Mcandless, Macroeconomic Theory, y.y. International Edition, Prentice-Hall Inc. 1991, p. 215.
323. The Macroeconomic and Financial Implication of Ageing Populations, April 1998, www.bis.org/publ/gten04.pdf, 27 Şubat 2001.

324. Seyhun Doğan, “IMF Stabillik Programları ve İktisadi Büyüme: Eleştiriler-Eleştirilere Karşı Cevap” İktisat Fakültesi Mecmuası, C.49, Yıl 60, Özel Sayı, İstanbul, 1998, s. 32.
325. Charles Freedman, “What Operating Procedures Should Be Adobted to Maintain Price Stability? Practical Issues” Achieving Price Stability, Missouri, Federal Reserve Bank of Kansas City Symposium Series, 1996, s. 243.
326. Suat Oktar, “Para Politikasının Güvenilirliği ve Güvenilirliğin Sağlanması Enflasyon Hedefi Yaklaşımı” Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 305.
327. İlker Parasız, Para Politikası Türkiye Uygulaması, s. 5-6.
328. Ömer Faruk Batirel, “Enflasyonla Mücadelede Maliye Politikaları” Prof.Dr. Salih Şanvere Armağan, İstanbul, T:C: Marmara Üniversitesi Maliye Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayın No:10, 1998, s. 97.
329. Ercan Uygur, “2000’li Yıllarda Türkiye Ekonomisi ve Ekonomi Öğretimi” Türkiye Ekonomi Kurumu Birinci Ulusal İktisat Öğretimi Kongresi, Ankara, Adalet Matbaacılık Ltd. Ekim 1993, s. 1.
330. Maxwell J. Fry, Emancipating the Banking System and Developing Markets for Government Debt, p. 42.
331. www.taxes.gov.az
332. www.finanse.gov.az
333. www.nba.az